

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ԻԶԵՎԱՆԻ ՄԱՍՆԱՅՈՒԹ**

Ա Կ Ո Ւ Ն Ք

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԹԻՎ 1(11)

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2015**

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ իջևանի մասնաճյուղի գիտխորհուրդը

**Գլխավոր խմբագիր՝
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր *ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ***

Խմբագրական խորհուրդ՝

*Գրիշա Ալեքսանի Ղարիբյան – տնտեսագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թթակից անդամ*

*Դետրուս Հովհաննեսի Հովհաննիսյան – պատմ. գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր
Յարուբյուն Ալեքսանի Մարզպանյան – տնտեսագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Յենրիկ Սուշեղի Արրահամյան – պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Ուսֆիկ Ասրամնազի Նահապետյան – պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Սամվել Արշավիրի Առաքելյան – պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ
Յայկ Ակրտիչի Դերձյան – իրավագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Յենգել Գերասիմի Սանուչարյան – քաղաքագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Աննա Գրիգորի Ասատրյան – արվեստագիտութ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Սամվել Պարզկի Սուլրադյան – բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Սեղա Քերոբի Գասպարյան – բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Սեյրան Արտուշայի Զաքարյան – փիլիս. գիտութ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Մելսիկ Պարզկի Մկրտումյան – հոգեբանութ. դոկտոր, պրոֆեսոր*

Ակունք. Գիտական հոդվածների ժողովածու / Խմբ. խորհուրդ՝
Գ.Ա. Ղարիբյան և ուրիշ.; Գլխ. խմբ.՝ Ա.Ա. Ներսիսյան. – Եր.:
ԵՊՀ իրատ., 2015 թ. – 222 էջ:

Ժողովածուի տպագրությունն իրականացվել է
Սիրանուշ Յախշիբեկյանի աջակցությամբ

© ԵՊՀ իրատարակչություն, 2015 թ.
© Հեղ. խումբ, 2015 թ.

ПРОБЛЕМА ГЕНОЦИДА АРМЯН И АРМЯНСКАЯ АПОСТОЛЬСКАЯ ЦЕРКОВЬ В НАЧАЛЕ XXI в.

ВАЛЕРИ ТУНЯН

Изучение отношения Армянской Апостольской Церкви (ААЦ) и поместных престолов к проблеме Геноцида армян в начале XXI в. имеет научное и практическое значение, учитывая 100-тие политизации и мифологизации Армянской трагедии в Османской Турции со стороны современной Турции, выяснения используемых средств для возвращения утерянного церковного достояния.

Ключевые слова: Армянская апостольская церковь, Эчмиадзин, поместные престолы, Геноцид армян, реституция, церковное достояние, Турция, Армения.

Современная структура Армянской Апостольской церкви включает первопрестол Эчмиадзина, патриаршества Иерусалима и Константинополя, а также католикосат Великого дома Киликии. Функционирование поместных престолов обуславливается историческими особенностями развития армянского народа.

 Патриаршество Константинополя административно автономно в своей деятельности, а патриаршество Иерусалима, - армянский стражник святых мест, - находится в канонической связи с Эчмиадзином. Католикосат Киликии исторически является антипрестолом Эчмиадзина, который признает его доминатную роль лишь в Отечестве. Кроме церковных и духовных уз престолы Армянской церкви объединяют "постравматический синдром" Геноцида армян, что актуальным делает устранение его последствий. Предлагаются разные решения.

В 1998 г. состоялось избрание иерарха Месропа Мутафяна Константинопольским патриархом, который стал проводить политику в духе ментальности властей Турции. Началась демонстрация отдаленности от Эчмиадзина. В 2000 г. архиепископ Мутафян отказался участвовать во встрече между католикосом всех армян Гарегина II и Папой Римским Иоанном Павлом II, поскольку она, по его мнению имела "политический подтекст". Более того ватиканскоекоммюнике от 10 ноября 2000 г. руководителей армянской и католической церквей, содержащее положение о признании Геноцида армян, в сделанном "Заявлении" признано своеобразной: "Мы хотели, чтобы встреча Иоанном Павла II и Гарегина II не имели политического подтекста, но лишь содействовала развитию межцерковных отношений. К сожалению, текст доказывает обратное, и я хочу заявить, что считаю это странным". Аполитизм подхода патриарха означал признание полезным для армянской общины Турции лишь экуменических контактов на межцерковном уровне.

Патриарх стал действовать в тренде политики руководства Турции, желавшей вступить в Европейский Союз. В определенной мере он стал коммюниожёром этого проекта. В декабре 2002 г. Мутафян на пресс-конференции в Риме заявил:

“Современная Турция - светское государство, могу сказать, что во многих сферах даже более светское, чем Франция”. Предлагалось учесть позитивные последствия для национальных меньшинств от вступления Турции в Евросоюз. Патриарх по этому поводу имел встречи с Папой Римским, посетил Данию, Францию, Бельгию и Великобританию.¹

Политический вояж по Европе позволил патриарху Мутафяну приобрести вес и влияние. В марте 2003 г свою значимость он продемонстрировал в ходе встречи с американскими дипломатами в Стамбуле. Им было сказано, что деятельность католикоса всех армян Гарегина II и президента Армении по признанию Геноцида армян лишь “усиливает напряженность в церкви”. Недовольство выражено аналогичной деятельностью Диаспоры, которая якобы “пренебрегает армяно-турецким сближением”. Между тем как послабительное настроение в отношении армян представлено в Турции: “Большинство пожилых турок признает, что был Геноцид, однако, они не могут публично заявить о своей позиции. А армянскую Диаспору не интересует армяно-турецкое примирение”.

Численность армянской общины Турции Мутафян определил в 50-60 тыс. человек, хотя турецкие власти указывают цифру 80 тыс., а также наличие около 1 миллиона крипто-армян, которые признают свои армянские корни. Указано на наличие трудностей для армянской общины по признанию своих прав на собственность, которые должны оставаться предметом внимания лишь турецких властей. Позитивные чаяния связаны с приходом к власти партии “Справедливость и развитие” (ПСР), заявлявшей об упорядочении прав религиозных меньшинств: “ПСР сформировала однопартийное правительство и может для нас быть полезнее, чем прежние коалиционные правительства”.²

По приглашению патриарха Мутафяна и вселенского Константинопольского патриарха Варфоломея 20 июня 2006 г. в Стамбул прибыл верховный католикос всех армян Гарегин II. Состоялось экуменическое богослужение с вселенским патриархом Варфоломеем в кафедральном соборе. В ходе семидневного визита состоялась встреча с губернатором Стамбула Муамар Гюлером. Айрапет сообщил о желании армянского народа на “справедливой основе” упорядочить двусторонние отношения. Отмечено знакомство с эффективной организацией духовной и национальной жизни армянской общины Стамбула, хотя указано наличие проблем в сфере признания собственности и получения образования.³

В ходе стамбульского визита Айрапет заявил, что тема Геноцида армян не для обсуждения, но подлежит признанию Турцией: “Для нашего народа это событие, которое имело место и должно быть признано. Вопрос Геноцида на протяжении 90 лет изучался со стороны ученых”. Агентству “Associated Press” Гарегин II отметил, что организованные против него акции протеста в Стамбуле беспочвен-

¹ Армянский патриарх Стамбула Месроп Мутафян выразил озабоченность антиармянским текстами в турецких учебниках. - http://portal.credo.ru/_site/?act=nevs&sid=13932

² **WikiLeaks**. Константинопольский патриарх Армянский о недемократическом избрании Гарегина II и Кочаряна. - <http://m.am/?lang=rus&articleid=9186.html>

³ Губернатор Стамбула Муаммар Гюлер надеется на улучшение армяно-турецких отношений. - <http://news.day.az/armenia/52149.html>

ны: “Они не сломили мой дух и никак не повлияли на мой визит. Но если подобные акции будут продолжаться, то это докажет, что нам предстоит сделать еще многое для того, чтобы два общества жили вместе”.

Визит сопровождался усилением напряженности в Турции.⁴ Произошла окончательная кристаллизация платформы патриарха Мутафяна в Армянском вопросе. По окончанию визита главы армянской церкви патриарх Мутафян заявил представителям турецким средствам информации о несогласии с мнением Гарегина II о необходимости признания Геноцида армян со стороны Турции. Мнение Айрапета связано с позицией армянской диаспоры. Со своей стороны патриарх Мутафян ограничился изложением позиции правительства Р. Эрдогана: “Вопрос 1915 года “должен быть адресован историкам и социологам, чтобы они нашли общее понимание действительности”⁵.

28-30 ноября 2006 г. Папа Римский Бенедикт XVI посетил Турцию с апостольским визитом, где с вселенским православным патриархом Варфоломеем отслужил мессу.⁶ В ходе визита Папа Римский встретился с патриархом Мутафяном, как и с другими религиозными лидерами.⁷ Встреча в патриархии имела сдержанный и корректный характер. Ни папа Рима, ни патриарх Мутафян не использовали слов “Геноцид армян”, но отметили “страдания армян” и наличие “тяжелых годов”. Патриарх заявил: “Армянский народ пережил этап страданий и печали, который сумел преодолеть благодаря своей веры”. Оба церковные лидеры приняли участие в открытие хачара на территории церкви, где были высечены имена посещавших армянскую патриархию Константинополя руководителей католической церкви - Петра VI в 1967 г., Иоанна-Павла II в 1979 г. и Бенедикта XVI.⁸

23 января 2007 г. в церкви Сурб Майрам (Св. Богородицы) состоялась церемония прощения с главным редактором газеты “Акос” Грантом Динком, который пытался изнутри Турции начать армяно-турецкий диалог по признанию Геноцида армян. В своей речи Мутафян заявил: “Грант был армянским гражданином Турции и в своих действиях оставался армянином в течение всей своей жизни”. Осуждены толки о политическом характере убийства Динка и “предвзятые отношения” к Турции. Несмотря на оперативное задержание убийцы Мутафян затребовал выявления “истинных организаторов этого темного дела”. Обращено внимание турецкого общества, что армяне на протяжении тысячелетий жили на своих землях и не являются врагами Турции. Потеря Динка представлена значимой для Турции: “Люди не должны быть осуждены из-за различий во мнениях!” Выражено по-

---

⁴ **Гарегин Второй:** “Геноцид армян со стороны турок не является темой для обсуждения. - <http://news.day.az/armenia/52071.html>

⁵ Константинопольский патриарх, архиепископ Месроп Мутафян не раз делят точку зрения Католикоса всех армян на события 1915 г. - <http://News.Day.az/Armenia/52487.html>

⁶ Папа Римский Бенедикт 16-й прибыл в Турцию.- <http://armenpress.am/rus/news/548357/.html>

⁷ Папа Римский Бенедикт 16-й рамках визита в Турцию встретится с армянским патриархом Константинополя, архиепископом Месропом Мутафяном. - <http://armenpress.am/rus/news/552256/>

⁸ Папа Римский Бенедикт XVI посетил Армянскую патриархию Константинополя. - <https://www.google.am/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#g=%D0%>

желание, чтобы между властями Турции и Армении начался содержательный диалог.⁹

Во время траурной церемонии, рядом с церковью сурб Мариам, раздались выстрелы. Арестованный турок заявил, что выстрелы предназначались патриарху: “Я это подготовил для Месропа (Мутафяна)”. Возникло уголовное дело двух арестованных турок за “угрозу посредством выстрелов”.¹⁰

В этих условиях патриарх Мутафян на встрече с премьер-министром Р. Эрдоганом заявил о наличии антиармянских текстов в турецких школьных учебниках. Премьер-министр проявил внимания к озабоченности патриарха и заявил, что в ближайшее время этим займется министерство образования. Указано о стремлении Турции урегулировать отношения с соседними странами. Он также призвал духовного пастыря “смело смотреть вперед”.¹¹

С учетом радикализации настроений в турецком обществе патриарх Мутафян выступил против принятия в США резолюции о Геноциде армян. Заявлено, что возможное принятие резолюции обусловлено “постоянным использованием этого вопроса как фактора внутриполитической борьбы” между демократами и республиканцами в США. Указано о возможных опасных последствиях: “Армянское население Турции обеспокоено резолюцией и опасается за возможные последствия”. Решение Армянского вопроса сочтено возможным лишь в диалоге между руководством Турции и Армении. Высказано сожаление об отказе Армении по реализации предложения премьер-министра Эрдогана о рассмотрение Геноцида армян совместной комиссией историков, сданное “очень ценным”. Между тем Турция могла бы ознакомиться с соответствующими публикациями документов дипломатических служб как стран Антанты, так и своих союзников по четверному блоку Первой мировой войны.¹²

16 октября 2007 г. комитет по иностранным делам палаты представителей США принял резолюцию о Геноциде армян, хотя дело далеко не зашло. Однако появился разлад между позицией патриарха Мутафяна и недовольством “армянского населения” Турции принятием резолюции. Возник резонанс: “Как вы относитесь к таким армянам? И вообще армяне это или нет...”¹³

Ответ на этот вопрос должен учитывать реальное положение дел в Турции. Константинопольская армянская община единственная, которая выжила после Геноцида армян, восполняется армянами из провинций. А в них общинная армянская жизнь отсутствует. В армянской общине Стамбула, сокращающейся как шерстяная кожа, лишь 18% владеет армянским языком, а 90% молодежи тюркоязычно.

⁹ Нужно выявить истинных организаторов убийства Динка, говорит патриарх Месроп Мутафян и призывает покончить с антиармянскими настроениями в Турции. - <http://nt.am/ru/news/57590///?hayworld=>

¹⁰ Мишеню стрелявшего возле армянской церкви в Стамбуле турка был Армянский Константинопольский патриарх. - <http://www.regnum.ru/news/polit/793217.html>

¹¹ Армянский патриарх Стамбула..., - <http://portalcredo.ru/site/?act=nevs&sid=13932>

¹² Месроп против резолюции. - <http://epeetu/2007/10/15/tuk-gan/>

¹³ “Армянское “население Турции возмущено принятием резолюции о геноциде.- <http://vk.com/topic-197004-450909>

Существует проблема смешанных браков. И над ними неизменно висит турецкий ятаган.¹⁴

В начале 2008 г. патриарх Месроп Мутафян тяжело заболел. Сказались проведенные несколько операций и ряд покушений со стороны террористической организации “Эргенекон”. Врачи диагностировали амнезию.¹⁵ Все старания врачей вернуть его духовное здоровье оказались тщетными.¹⁶ Религиозное собрание Константинопольского патриархата постановило считать архиепископа Месропа Мутафяна пожизненным главой патриархата, но фактическим руководителем стал архиепископ Арам Атесян. В его пользу проголосовало 25 из 26 членов Религиозного совета.¹⁷ В феврале 2009 г. ситуацию рассмотрел расширенный состав Верховного духовного совета в Эчмиадзине. Верховный католикос всей армян Гарегин II призвал Верховный духовный совет принять волю константинопольской общины.¹⁸ Патриаршим викарием назначен архиепископ Арам Атесян, то есть, исполняющий обязанности главы Константинопольского патриархата и управления Церковным советом архиепископов, стал представителем армянской общины перед турецкими властями.

10 октября 2009 г. состоялось подписание в Цюрихе министрами иностранных дел Турции и Армении Ахметом Давутоглу и Эдуардом Налбандяном армяно-турецких протоколов об установлении дипломатических отношений и развитии двусторонних отношений. Намечено создание комиссии “независимых историков” для разрешения проблемы Геноцида армян. Американская дипломатия оказала поддержку процессу сближения двух стран, используя провозглашенную концепцию внешней политики Турции “ноль проблем с со-седями”. Подписание протоколов рассматривалось разумным компромиссом для двух сторон.¹⁹

В ноябре Константинопольский патриархат официально приветствовал армяно-турецкий диалог: “Подписанные между Республикой Армении и Турецкой Республикой протоколы - “Протокол об установлении между двумя странами дипломатических отношений” и “Протокол о развитии двусторонних отношений”, особенно значимы для армянской общины Турции. Благословенно рвение, которое во имя мира сможет направить два соседних государства на путь сближения. Армянская община Турции настроена на оптимистический исход начатого дипломатического процесса и уверена, что все шаги направлены на благо двух народов. Мы выражаем надежду, что руководство Армении и Турции пойдет в деле сбли-

¹⁴ **Мелконян Р.** Об актуальных проблемах армянской общины Стамбула.-<http://vizantarm.am/page.php?240B>; Скандал в Турции на похоронах армянина, имеющий детей - христиан и мусульман. - <http://www.yerkramas.org/article/85249/>

¹⁵ Константинопольский патриархат ААЦ приветствует армяно-турецкое сближение. - http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=16703

¹⁶ Армянский патриарх Константинополя архиепископ Месроп Мутафян переведен в реанимационное отделение. - <http://www.newsinfo.am>

¹⁷ Армянская община Стамбула хочет выборов нового Константинопольского патриарха. - <http://www.panarmenian.net/rus/news/18359/>

¹⁸ Армянский Константинопольский Патриарх пожизненно останется на своем посту, несмотря на тяжелую болезнь. - <http://www.patriarchia.ru/db/text/571350.html>

¹⁹ В мемуарах Хиллари Клинтон приведены подробности подписания армяно-турецких протоколов. - <http://rus.azatutyun.am/content/article/25421863.html>

жения до конца, основываясь на искренности желаний в этом вопросе, ибо от этого зависит дальнейшее мирное сосуществование соседей".²⁰

Однако 7 декабря 2009 г. Турция процесс замирения свя-зала с карабахским конфликтом и рядом предусловий. 22 апреля 2010 г. президент Армении также приостановил процесс ратификации, из-за того что Турция, в нарушение подписанных протоколов, выдвинула предусловия. Процесс ратификации протоколов парламентами оказался замороженным.²¹

В то же время власти Турции не допустили избрания нового патриарха, высказав относительную доверенность иерарху Атешяну путем наделения его статуса местоблюстителя. Знаком расположения к местоблюстителю и политической акцией стало разрешение министерства культуры и туризма провести 19 сентября литургию в церкви сурб Хач (св. Крест) на острове Ахтамар Вана, но без креста на куполе церкви, которая получила статус музея. Поэтому первопрестольный св. Эчмиадзин, католикосат Великого Дома Киликий и патриархат Иерусалима отменили свое участие в литургии. К этому событию из больницы был временно выпущен патриарх Мутафян, который вернулся в здание патриархии, но в Ван не отправился.²²

Акция властей Турции определялась проблемой реституции собственности христианских общин. В марте 2010 г. комиссия по вероисповеданию Совета Европы приняла решение, чтобы правительство Турции обеспечило возвращение экспроприированного имущества национальных меньшинств с 1923 г., начиная с Лозаннской конференции, и в середине 30-60-х годов XX в. Согласно Лозаннскому соглашению статус национальных меньшинств имели православные греки, апостольские армяне и иудеи.²³ 13 декабря 2011 г. палата представителей конгресса США приняла резолюцию "О возврате религиозного имущества нацменьшинствам Турции". При этом турецкие власти обязывались обеспечить возврат церковного имущества христианским национальным меньшинствам, захваченного лишь после 1936 г.²⁴

Возник вопрос о "возвращении церквей и имущества". В Османской империи армянская церковь имела 2538 церквей, 451 монастырей, 19896 школ, 29 лицеев и 42 сиротских приюта.²⁵ Из указанного количества осталось 45: в Стамбуле - 38 и 7 в провинциях. В Анатолии имелись также места с церквями, но без общин, а также общины без церквей как в Себастии.²⁶ Из имеющегося числа армянских

²⁰ Константинопольский патриархат ААЦ приветствует армяно-турецкое сближение.- http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=16703

²¹ **Хиллари Клинтон.** Эдвард Налбандян уклонялся от подписания армяно-турецких протоколов.- http://www.arminfo.am/index.cfm?o_bjectid=34D616A0 F2F2-11E3-8EFD0EB7C0D21663

²² Константинопольский патриарх Месроп Мутафян не принял участие на литургии в церкви сурб Хач, - <http://news.am/rus?news/31280.html>

²³ Папе Римскому в Турции не рады. - <http://www.nv.am/politika/39581-2014-11-22-06-29-2>

²⁴ Комитет Палаты представителей принял резолюцию о возвращении Турцией конфискованного христианского имущества". - <http://www.pan-armenian.net/rus/news/180250/>

²⁵ "Церковные страсти", или очередные армянские претензии к Турции.

Эхо.- <http://www.memo.ru/d/86231.html>

²⁶ Из 2400 монастырей и церквей Константинопольского патриархата сохранилось всего 45.- <http://ru.aravot.am/2012/26/161342/>

церквей ряд не действовал из-за отсутствия духовных пастырей. Происходит сокращение школ: из 32 действует 17, где учатся 3 тыс. учеников. Если в 1920 г. Количества армян-христиан составляло 250-300 тысяч, то сегодня 50-60 тыс.²⁷

Во исполнение резолюций о церковном имуществе Турции, осуществляя имитационный процесс, вернула школу при стамбульской церкви св. Григория Просветителя, армянское кладбище и 10% земли в муниципалитете Зейтинбурну фонду “Сурб Хач Дпреванк”, что явно было каплей в море.²⁸ В декабре 2012 г. Возобновила деятельность армянская церковь сурб Киракос в провинции Диарбекир (исторический Агдзник), которая не действовала последние 32 года. Реставрационные работы стоили 2,5 млн. долларов: из них 70% покрыл фонд “Сурб Саркис”, организованный стамбульскими армянами, а 30% - мэрия г. Диарбекира.²⁹

Произошел досадный пропуск. Константинопольский патриархат 14 марта 2013 г. подал иск о возвращении “Дома Санасарянов”,³⁰ который был проигран в суде первой инстанции.³¹ В то же время турки разрешили проведение церковной службы в православном храме г. Измир. Руководство Турции взяло на вооружение политику “религиозной дипломатии”, дающей христианам возможность в замедленном темпе вести борьбу за возвращение церковного достояния.³²

Международные резолюции о частичной реституции стимулировали у католикоса Киликии Арама I возможность обращения в конституционный суд Турции с целью получения экспроприированной духовной резиденции и церковных имений для передислокации в Сис. В этом виде он в 2012 г. подписал указ об именовании титулом “Католикос всех армян”. Аргументом в пользу высокого титулирования католикоса Арама I являлся указ младотуркизма 1916 г. об упразднении Константинопольского патриархата, переносе духовного центра армян Османской Турции в Иерусалим, провозглашением католикоса Киликии Саака II католикосом армян. Исторический прецедент позволил предъявить локальное требование о реституции. Хотя ещё в октябре 2009 г. на всемирном съезде к 100-летию погромов заявил о проблеме реституции. В заявление к съезду сказано: “Требуем возмещения в Адане в г. Антиласе, где погибло около 30 тыс. армян, католикос Арам I четко у Турции за человеческие и материальные потери аданских погромов”.³³

Новое титулирование, претензия на единоличное представительство диаспоры, ставило также цель возвысить личную значимость в церковном армянском мире, так и на международной арене. 17-20 феврале 2012 г. на заседании исполни-

²⁷ Для членства в ЕС Турции нужна новая Конституция. - <http://lib.znate.ru/docs/index-276898.html?page=79>

²⁸ На что надеется Турция, продолжая отрицать Геноцид армян? - <http://inosmi.ru/caucasus/20120424/191047291.html>

²⁹ Вновь открылась самая большая армянская церковь на Ближнем Востоке. - <http://www.panorama.am/ru/society/2012/11/05/church/>

³⁰ Константинопольский патриархат ААЦ подал в суд на властей Турции. - <http://aniarmenia.ru/novosti/a-w-news/social/355-soc51>

³¹ Армянскому фонду вернули землю в Стамбуле. - <http://www.lragir.am/index/rus0/countru/view/38455>.

³² Стремиловский С. Ватikan-2: Турция начинает “религиозную дипломатию”. - iarex.ru/articles/50486.htm

³³ **Киракосян Н.** Армянская Апостольская церковь проводит в Ливане всемирный съезд к 100-летию погромов в Адане. - <http://www.blagowest-info.ru/index.php?ss=2&s=3&id=30576>

тельного правления Ближневосточного совета церквей на о. Кипре председатель католикос Великого дома Киликийского Арам I, касаясь воздействия египетской революции на арабский и христианский Ближний Восток, заявил о необходимости христианской солидарности, недопущения дифференциации рядов и политизации происходящих событий. На этом же заседании выступил предстоятель Кипрской православной церкви архиепископ Хризостом II, затронувший турецкие притезания на земли и церкви греческих киприотов.³⁴

Политические осложнения на Ближнем Востоке побудили католикоса Арама I начать сближение с католикосом Гарегином II для воплощения нового курса в отношении Турции и нормализации отношений с Эчмиадзином. 23 апреля 2013 г. оба католикоса выступили с совместным заявлением к Турции о признании Геноцида армян, возвращении церковного достояния и реституции. Заявление завершалось призывом к установлению справедливости: “В преддверии 100-летней годовщины Геноцида армян мы должны приложить все усилия и использовать все возможности во имя справедливости и защиты прав армянства”.³⁵

Ухудшение положения армянского и христианского населения на Ближнем Востоке побудило католикоса Арама I активизировать деятельность в национальной среде и на международной арене. 14-15 октября 2013 г. европейское отделение “Айоц Дата” провело третий съезд армянских общин,³⁶ посвященный мероприятиям 100-летия годовщины Геноцида армян. В ходе приветственного выступления Арам I заявил о необходимости возвращения армянских церквей Турции законным наследникам. Предложено приступить к разработке “новой стратегии, чтобы начать новый процесс”. Такой подход аналитики связали с программой премьер-министра Турции Р. Эрдогана приступить к политическим реформам, которые должны повести её “на непредсказуемый путь федерализации”.³⁷

23 апреля 2014 г. Эрдоган в парламенте Турции выступил с речью, где в половинчатой форме признал Геноцид армян, назвав его “общей болью”. В половинчатой, поскольку вину за события 1915 г. возложил на армянскую и мусульманскую стороны.³⁸ Этим он сохранил миф об “образе врага” в лице армян, хотя и расплывчатом виде.³⁹ Цель неполной сatisфакции состояла в отказе от реституции либо компенсации армянскому народу и церкви за Геноцид армян.

Уже на следующий день наместник патриарха Атешян охарактеризовал выступление премьера Эрдогана “историческим заявлением, вызывающим воодушевление”. Стыдливая сatisфакция признана важным вкладом в отношения двух народов: “Мы говорим “аминь” в ответ на пожелание уважаемого премьер-министра

³⁴ Ближневосточный Совет Церквей призвал христиан держать политический нейтралитет в условиях волнений.-<http://drevoinfo.ru/list/479.html#n10245>

³⁵ Католикосы Гарегин Второй и Арам Первый требуют у Турции вернуть захваченные армянские церкви. - <http://ru.lin.am/29963.html>

³⁶ Первый съезд состоялся в 2003 г., а второй- в 2007 г.

³⁷ В Брюсселе начинается третий съезд армянских общин Европы.- <http://www.panarmenian.net/rus/news/171218/>

³⁸ Соболезнуя армянам, Эрдоган возвышает Турцию. - <http://nsn.fm/incident/turtsiya-otkazyvaetsya-ote-nicheskikh-fobij.php>

³⁹ У Анкары немало фобий в отношении Армении. - <http://panarmenian.net/rus/news/37009>

ра об упокоении душ погибших армян и с любовью принимаем выраженные им соболезнования. Заявление премьер-министра Турции относительно событий 1915 года можно оценить, как краеугольный камень “моста” между народами Турции и Армении. Заявление стало ответом и тем, кто выступает против Турции. Я от имени нашей патриархии и лично от себя хочу выразить удовлетворение и благодарность”.

1 мая 2014 г. состоялся прием вице-премьера Турции Бюлент Арынч и министр иностранных дел Ахмет Давутоглу руководства армянской общины относительно “Заявление” Эрдогана. Тональность встречи дал глава внешнеполитического ведомства Давутоглу, заявивший об ожидании ответного подхода с армянской стороны: “Послание премьера с соболезнованиями было человеческим обязательством, которым мы вновь показали, что у нас есть воля начать диалог с проживающим в любой точке мира армянином. Надеемся, что длившийся веками мир на этих землях продолжится и протянутая нами рука мира не останется висеть в воздухе”.

Еще большей конкретики затребовал вице-премьер, указавший, что “после заявления с соболезнованиями от турецкого премьера Реджепа Тайпа Эрдогана по поводу событий 1915 года его страна ожидает от Армении следующих шагов”.⁴⁰

На международной арене заботой католикоса Арама I стало положение христианства на Ближнем Востоке и последствия Геноцида армян. В начале июня 2014 г., после международной конференции в Бахрейне, состоялась встреча в Дубае католикоса с патриархом Антиохии и всего Востока Иоанном X, где обсуждалось положение христиан городов Алеппо и Кесаба в Сирии. Сообщено, что в результате гражданской войны в Сирии из 80 тыс. армянской общины 10 тыс. уехало в Армению, а 5 тыс.- Ливан.⁴¹

13 июня 2014 в. в Антиллес католикос Арам I принял представителя патриарха русской церкви при патриархе Великой Антиохии и всего Востока игумена Арсения (Соколова). Состоялось обсуждение межхристианских отношений в Ливане и Сирии, укрепление отношений между двумя церквями, активизация деятельности исламистских группировок. От имени патриарха Московского и всея Руси Кирилла последовало заявление о её солидарности с преследуемыми братьями - христианами Ближнего Востока. Представители русской православной церкви получили приглашение присутствовать на мемориальных мероприятиях 2015 г., посвященных 100-летию Геноцида армян в Османской империи.⁴²

В ходе форума “Армения-Диаспора” 19 сентября 2014 г. в Ереване католикос Арам I заявил о намерении обратиться в конституционный суд Турции по возвращению церковного достояния: “Перед этим собранием, представляющим наш народ, мы желаем заявить, что Католикосат Великого Дома Киликийского в ближайший год подаст в Конституционный суд Турции иск, потребовав вернуть

⁴⁰ Тарасов С. Эрдоган и армяне. - www.iarex.ru

⁴¹ Католикос Великого Дома Киликийского и патриарх Антиохии озабочены судьбой христиан в регионе. - <http://russia-armenia.info/node/7322>

⁴² Представитель русской православной церкви встретился с католикосом Великого дома Киликийского. - <http://www.yerkramas.org/2014/06/16>

свой исторический центр Католикосат Сиса - своему законному владельцу – армянской церкви и армянскому народу”

Отмечена двухлетняя подготовительная работа с иностранными специалистами по международному праву и судебным вопросам. Принятое решение представлено осознанной мерой. Спроектированы варианты возможного хода иска, который, так или иначе будет иметь политические последствия: “В том случае, если наш иск будет отклонен Конституционным судом Турции, что весьма вероятно, мы его представим в Европейский суд по правам человека. С такой перспективой мы начинаем этот путь. Если выиграем суд, это станет победой нашего народа, нашей родины и нашей церкви. А если проиграем суд, то вновь победим, потому что этой попыткой покажем и совершившему геноцид, и международному сообществу, что армянский народ всегда будет отстаивать свои права, сколько бы лет ни прошло со времени Геноцида армян”.

Указано также на значение армян и христианских общин Ближнего Востока. Католикос Арам I выступил за сохранение существующего статус-кво, но допустил и новую волну эмиграции: “Что касается армян, то арабский мир важен для нас. Здесь самые большие общинны. Далее, с точки зрения Ай Дата, международных связей, наше присутствие на Ближнем Востоке важно. А если сыны нашего народа хотят уехать - у них должен быть один путь: Армения, а не западные страны”.⁴³

В итоге поднятые вопросы стали предметом обсуждения католикоса всех армян Гарегина II, католикоса Арама I и католикоса-патриарха армянской католической церкви Нерсеса-Петроса XIX. Обсужден был также сирийский кризис и положение сирийских армян. Выработано мнение о необходимости единства армянского народа - залог благополучия армянства всего мира”, совместного эффективного решения национальных проблем.⁴⁴ С принятymi решениями затем солидаризовался патриарх Иерусалима Нурхан Манукян. Подчеркнуто, что армянская патриархия Иерусалима признает все решения Епископского собрания в Эчмиадзине.⁴⁵ Патриарх Иерусалима резкой критике подверг позицию официального Израиля относительно армянского геноцида: “Что, если они признают Геноцид? Это не будет концом света”.⁴⁶

В октябре 2014 г. католикос Арам I в Афинах встретился с предстоятелем Элладской православной церкви Иеронимом II для обсуждения проблем экуменического движения и богословского диалога. Также состоялась встреча католикоса с Константинопольским патриархом Варфоломеем, находящимся в Греции, с которым он был знаком около 40 лет по делам Всемирного Совета церквей. Католикосом заявлено о том”, что армянскую и греческую церкви всегда связывали дружеские отношения”.

⁴³ Католикосат Великого дома Киликийского потребует от Турции свою резиденцию и поместье в Сисе. - <http://rus.azatutyun.am/content/article/26595947.html>-<http://www.panarmenian.net/rus/news/182967/>

⁴⁴ Президент Армении Серж Саргсян встретился с католикосами Гарегином II, Арамом I и Несесом-Петром XIX. - <http://www.panorama.am/ru/society/2014/05/27/serj-sargsyan/>

⁴⁵ Армянская церковь на грани раскола. - <http://kavkasia.net/Armenia/2014/1416883264.php>

⁴⁶ Признание Геноцида армян Израилем не станет концом света – патриарх Нурхан Манукян. - russia-armenia.info/node/1806

Австрийское информационное католическое агентство “KATHPRESS” заявило об обсуждении в ходе встреч “трудностей религиозной политики” президента Турции Р. Эрдогана. Контекст означал единение глав двух церквей о возвращение их исторического достояния в Турции. Агентство также спрогнозировало встречу папы Рима Франциска I с представителями армянской церкви в ходе ноябрьского визита в Турцию.

Из происходящих церковных контактов у аналитиков последовал вывод о проявлении единого фронта христианской солидарности: “Весь предыдущий год между Киликией, Константинополем и Ватиканом шли интенсивные двусторонние контакты, в которых также был задействован Эчмиадзин. Со стороны религиозных лидеров, по сути, выстраивалась стратегическая комбинация “окружения” Турции и замыкания “великой цепи” трёх церквей. В мае этого года в Иерусалиме сомкнулись звенья между Ватиканом и Константинополем. Ныне – между Константинополем и Киликией. Не исключено, что в конце ноября во время визита главы Римско-католической церкви на берега Босфора мы увидим, как цепь приобретёт законченные очертания, замкнув Ватикан – Константинополь – Киликию”.

В ходе стамбульского визита 27-29 ноября 2014 г. папа Рима поднял вопрос открытия турецко-армянской границы, установления дипломатических отношений и примирения двух народов. Папа Рима посетил в больнице архиепископа Месропа Мутафяна “поцеловал ему руку и приложил крест ко лбу”, учитывая его вклад в начало процесса примирения двух народов.⁴⁷

Единению христианских церквей турецкая сторона могла противодействовать путем раскола армянской общины Стамбула либо определенными группировками армян и отдельными личностями.⁴⁸ В среде стамбульских армян стало функционировать протестное движение “Мы хотим избрать нашего патриарха”. Оно выступило с протестом против назначение архиепископа Арама Атешяна соправителя с прерогативами патриарха Мутафяна, считая такую должность противоречащей “Уставу” армянской церкви. По мнению протестантов, правительство Турции лишило их права избирать патриарха. Было собрано пять тысяч в пользу обеспечения избирательного права, направлено соответствующее письмо президенту Турции Эрдогану.⁴⁹

5 января 2015 г. местоблюститель Атешян выступил с ре-чью на двухдневной международной конференции “Армяно-турецкие отношения в 19-20 вв.” в Стамбульском университете с 74 участниками из Турции, Азербайджана, Польши и России, но без представителей Армении, что говорит о провластном направлении. При открытии Атешян заявило необходимости объективного подхода в армяно-турецких отношениях: “Настало время для того, чтобы на международных

⁴⁷ Папа Римский Франциск посетил в больнице архиепископа Месропа Мутафяна. -<http://www.yerramas.org/article/84696>; Зачем Папе Римскому турецко-армянская граница. - <http://news.day.az/politics/540068.htm>

⁴⁸ Стремидловский М. Константинополь сомкнулся с Киликией. Остался Ватикан. - <http://rus.sia-armenia.info/node/10668>

⁴⁹ Галустян Г.”Адвокат руководства Турции”... - <http://www.armenianreport.com/pubs/49619>

площадках был положен конец попыткам использования Армянского вопроса в качестве козырной карты". Поддержанна точка зрения режима Эрдогана о геноциде: "Вопрос Геноцида армян не должен обсуждаться в законодательных органах различных стран, так как этнополитический вопрос, и не касается парламентов". Заявление Эрдогана от 23 апреля 2014 г. об "общей боли" за события 1915 г. признано "признаком уважения к народам Османской империи". Естественно, что большая часть участников конференции поддержала подход Турции.⁵⁰

Критический настрой части стамбульской общины заставил наместника Атешяна уделить внимание патриотическому настрою. 15 февраля 2015 г., по случаю приема, посвященного нареканию церкви сурб Вардананц и 83-летию организации хора "Вардананц", он затронул сложные вопросы сохранения национальной идентичности, требующей осмыслиенного и духовного существования: "Заявляя, что ты армянин, не станешь армянином. Признаем мы это или нет, мы отделились от нашей религиозной общины. Религия отодвинулась на второй план для нас. Если можно стать армянином, говоря на армянском языке, то есть ряд мусульман, которые знают армянский язык лучше меня. Значит, они армяне?"

Армянин - целостность, неотчуждаемая от религии. Если ты хочешь стать армянином, ты должен креститься, стать членом Армянской церкви и только тогда сказать: "Я армянин". За эту веру велись войны, за эту веру до начала 20 века у нас были жертвы. Сейчас мы не можем отрицать кровь, пролитую нашими дедами".

Подчеркнут упадок церковной и образовательной жизни как следствие Геноцида армян: "Из 2170 церквей остались 42. Взгляните на календари 1914 года. Внутри Османской империи есть 2170 церквей и 100 школ. Где они сейчас? У нас осталось 42 церкви и 13 школ. Какими критериями устанавливается ваша любовь к нашим школам и церквям? Наши деды отдали свои жизни за то, чтобы сохранить наши церкви и школы".

Обращено внимание на проблему межэтнических браков:

"Смешанные браки - белый геноцид". Подход иллюстрирован пустеющими армянскими заведениями: "Принять иностранцев в наши школы, учреждения – тоже белый геноцид. Мы сами нас уничтожили. Давайте будем осознающими". Затронут вопрос крипто-армян: "Ты должен доказать, что являешься армянином". Спасительным якорем указано христианство и армянская государственность: "Армения на протяжении уже нескольких лет предоставляет гражданство всем армянам диаспоры, однако обязательно с наличием документа о крещении... Если мы армяне, христиане, то должны сохранять нашу религию и идентичность. Пусть Бог сохранит наши церкви, поскольку после 1915 года мы потеряли слишком много церквей".⁵¹

⁵⁰ На форуме по армяно-турецким отношениям патриарх Арам Атешян поддержал турецкие тезисы. - <http://www.yerkramas.org/article/85903/>

⁵¹ Наместник патриарха Константинопольской епархии - о возвращении армян к корням. - <http://news.am/rus/news/254474.html>

Яркость и контрастность высказываний наместника Константинопольского патриарха о сохранение национального самосознания, обратившего в осторожной форме на последствия Геноцида армян, привлекли внимание турецких властей. Тем более, что архиепископ Атешиян принял решение о проведение литургии 24 апреля в Стамбуле.⁵²

Подход иерарха проясняет отношение в Турции к мемориальным мероприятиям армянских подданных. Правозащитник, издатель и публицист Рагып Зараколу отмечает: "Эта община настолько была запугана в годы республики, что даже в церквях не проводила мемориальные мероприятия. Турция - единственная мусульманская страна, где мемориальные мероприятия не проходили. Даже в Иране - это уже сформированный порядок".⁵³ Причиной такого положения дел является наличие фобий у армянской общины, политика властей Турции, ангажированные и националистические историки. Взаимосвязь геноцида и мемориальных мероприятий в Турции носит следующий вид (см. таб.).

Таблица

Фобии, угрозы и искажение Геноцида армян в Турции	Состояние мемориальных мероприятий в Турции
<p>1. Отсутствие возможности проведения мемориальных мероприятий из-за препон и давления властей Турции.</p> <p>2. Отрицание Геноцида армян в турецком обществе.</p> <p>3. Обвинения в адрес армян: "предатели", погромы турок, содействие russkим.</p> <p>4. Избирательный подход к армянам как живых потомков геноцида.</p> <p>5. Послабления в преддверие 100-тия Геноцида армян как результат внешнего вмешательства при сохранение контроля над церковной и светской деятельностью армянской общины при отказе открыть границы и установить дипломатические отношения с Республикой Армения.</p>	<p>1. Первое упоминание Геноцида армян на "частном уровне" в 1916 г. депортированным Саргисом Чекесяном.</p> <p>2. Мотивационный аргумент отрицания-наличие исламизированных армян: "Многие вернулись".</p> <p>3. "Убогость отрицания"- фактическое признание.</p> <p>4. Международные резолюции о церковной реституции.</p> <p>5. 2008 г. обсуждение в Стамбульском университете Билги; 2009 г. - закрытое мероприятие Организации по правам человека; 2010 г.-акция на станции Айдарпаша, откуда началась депортация; 2012 - акции в провинциях Султанахмет, Айдарпаша, Галатасарай, Таксим; 2015 г.- на могиле Гранта Динка.</p>

В приводимом контексте становится ясным значимость литургии-поминовения жертв Геноцида армян, выдвинутой местоблюстителем Константинопольского патриарха: "Пока Турция продолжает отрицать, могилы армян остаются открытыми".⁵⁴ 26 февраля 1915 г. иерарх Атешиян председательствовал на заседании Верхов-

⁵² "Жаманак": Наместник патриарха Константинопольской епархии ААЦ не приедет в Армению на столетие Геноцида армян. - <http://www.tert.am/ru/news/2015/02/20/jamanak/1595384>

⁵³ Ничтожность отрицания Геноцида и страхи армянской общины в статье Рагыпа Зараколу. - <http://www.tert.am/ru/news/2015/02/25/zarakolu/1600490>

⁵⁴ Там же.

ного духовного совета в Эчмиадзине, призванном уточнить мероприятия по канонизации жертв Геноцида армян.⁵⁵

Таким образом, деятельность престолов Армянской церкви в проблеме признания Геноцида армян отличается тактически друг от друга, но стратегически имеет единую нацеленность. Последовательно ведется борьба за возвращение церковного и национального достояния, захваченного Турцией, признания Геноцида армян и осуществляется участие в экumenическом движении. Концептуальная основа деятельности - единая Армянская церковь. Первопрестол Эчмиадзин и католикосат Великого дома Киликии последовательно отстаивают необходимость возвращения Турцией всего захваченного церковного имущества во время Геноцида армян. С учетом особенностей умеренного исламского режима в Турции константинопольский патриархат приветствовал частичную сatisfaction 2014 г. - концепцией "общей боли" по признанию Геноцида армян, участвует в процессе осуществления армяно - турецкого диалога. Религиозная доктрина Турции носит характер мимикрии, ставя цель возврата минимум церковного достояния.

Վալերի Թունյան – Ցեղասպանության հիմնախնդիրը և Հայոց առաքելական եկեղեցին XIX դ. սկզբում: – Հայոց եկեղեցու արքուների գործունեությունը, Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրում, տարբերվում է մարտավարությամբ, սակայն ունի միասնական ռազմավարություն: Եկեղեցին հետեւղական կերպով պայքար է միում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար: Հայեցակարգային հիմքը կազմում է Հայոց եկեղեցու միասնությունը: Էջմիածնի մայրաքառօր և Կիլիկիայի կաթողիկոսը հետևողական կերպով պահանջում են ամբողջ եկեղեցական գույքի վերադարձը Թուրքիայից: Կոնստանտինոպոլսի պատրիարքարանը 2014թ. ողջունեց Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Էրդողանի մասնակի ցավակցությունը Հայոց ցեղասպանության կապակցությամբ: Թուրքիայի կրոնական քաղականության նպատակն է ապահովել եկեղեցական գույքի նվազագույն վերադարձը:

Valeri Tunyan –The issue of the Armenian Genocide and the Armenian Apostolic Church in the early XXI-th century. – The activities of the Armenian Church Thrones in the issue of the Armenian Genocide recognition tactically differ from each other, but has a single strategic focus. It is a consistent struggle for the return of church and national heritage, captured by Turkey, the Armenian Genocide recognition and the participation in the ecumenical movement. The conceptual basis of its activities is the united Armenian Church. The Holy Echmiadzin and the Great House of Kilikia has consistently advocated the necessity to return all the seized church property during the Armenian Genocide. Taking into account the peculiarities of the Islamic regime in Turkey, the Patriarchate of Constantinople welcomed the partial satisfaction in 2014 – the concept of “general pain” for the Armenian Genocide recognition and participates in the process of the Armenian-Turkish dialogue implementation. The religious doctrine of Turkey has the character of mimicry aiming at a minimum return of church property.

⁵⁵ В мероприятиях в Армении примут участие... - <http://news.am/rus/news/254539.html>

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՌՈՑԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ /1960-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ/

ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱՔՅԱՆ

1960-ական թվականների սկզբին խորհրդային կրթական համակարգը մեծ ճանաչում ու բարձր համարում ձեռք բերեց ամբողջ աշխարհում: Կրթության կազմակերպման և նրա առաջընթացի ապահովման գործը մշտապէս պետության ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում էր: Դեռևս 1946-1950թթ. հնգամյա պլանով Հայաստանում ևս մտցվեց ընդհանուր պարտադիր ուսուցում՝ 7 տարեկանից: Կրթության մատչելիության, անվճար լինելու հենքի վրա, հետազոտվող ժամանակաշրջանում, զյուղաբնակ և քաղաքաբնակ տպիրողների կրթության մակարդակը հավասարեցվեց: Հանրապետության կրթական համակարգի առաջընթացի լուրջ դրսերումներից էին լայնածավալ դպրոցաշինարարությունը, մանկավարժական կադրերով դպրոցի ամբանդումը և այդ կադրերի որակավորման բարձրացումը, դպրոցները սարքավորումներով, դիտակտիկ պարագաներով, նյութատեխնիկական միջոցներով ապահովելը, դասագրքերի, ուսումնական ծրագրերի, մեթոդական ձեռնարկների, օժանդակ գրականության ստեղծումը, սիյուրքահայ կրթօջախների հետ կապերի հաստատումը և այլն: 1960-1980-ական թթ. հայկական դպրոցն անվիճելիորեն ունեցավ նշանակալի մեծ նվաճումներ: Այդուհանդերձ կրթական գործի ծայրահեղ կենտրոնացումը, ուսումնական գործոնթացի բովանդակ չափակարգումը սահմանափակում էին ազգային կրթության և ինքնուրույնության խթանումը:

Բանայի բառեր. Հայկական դպրոց, խորհրդային կրթություն, Հայաստան, կրթական համակարգ, մանկավարժական կադրեր, հանրակրթական դպրոցներ:

Խորհրդային Հայաստանում ետպատերազմյան տարիների անհերքելի իրողություններից էր կրթության կազմակերպման գործընթացում մեծ առաջընթացն ու նվաճումների բարձր մակարդակը: Արդեն 1960-ականների սկզբին խորհրդային կրթական համակարգը մեծ ճանաչում և համարում ձեռք բերեց ամբողջ աշխարհում: Այդ տարիներին կրթության զարգացումը բովանդակային առումով բաժանվում է երկու շրջափուլերի: Դրանցից առաջինն ընդրզվում է 1945-1966 թվականները, իսկ երկրորդը սկսվում է 1966-1967 ուստարվանից մինչև 1980-ական թվականների վերջը: Այս փուլերից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձնահատկությունները, որոնք թելադրված էին տվյալ շրջափուլում ժողովրդական տնտեսության կարիքներին միտված կրթության նկատմամբ պահանջներով: Առաջին փուլում կրթության կազմակերպումը նպատակառուղղված էր կրթության քայլավագած համակարգի վերականգնմանը, և առավելապես բնորոշ էր քանակական զարգացումը, երկրորդ փուլում դրան զուգակցվում էր կրթության բովանդակային փոփոխության և որակական բարելավման անխուսափելի պահանջը:

Կրթության կազմակերպման և նրա առաջընթացի ապահովման գործը մշտապէս գտնվել է պետության ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Ետպատերազմյան կարծ ժամանակամիջոցում կրթությունը Հայաստանում նվաճեց նոր բնագծեր: Այն անվճար էր և մատչելի հասարակության բոլոր շերտերի համար:

1946-1950 թթ. հնգամյա պլանով Հայաստանում ևս մտցվեց ընդհանուր պարտադիր ուսուցում՝⁷ 7 տարեկանից: Լայն թափով ծավալվեց դպրոցաշինությունը: Հայրենական պատերազմի տարիներին շատ դպրոցներ շարքից դուրս էին եկել կամ վերածվել ռազմական նշանակության օբյեկտների, բազմաթիվ ուսուցիչներ գորակոչվել էին բանակ: Այդ պատճառներով պատերազմից անմիջապես հետո առաջնահերթ խնդիրներից մեկը համարվեց անտեսությանը զուգընթաց դպրոցների վերականգնումն ու դպրոցական ցանցի ընդլայնումը, ընդհատված ուսումնակրթական գործի լիարժեք կազմակերպումը: Այն իր մեջ ներառում էր մի շարք բաղադրիչներ դպրոցականներին ուսումնական գործնքացի մեջ ընդգրկելը, դպրոցաշինարարությունը, դասագրքերի հրատարակությունը, մանկավարժական անհրաժեշտ կադրերով դպրոցի համալրումը, դպրոցական գույքի, գլենական պիտույքների արտադրությունը և այլն: Ենտպատերազմյան առաջին տարիներից ի վեր անառարկելի իրողություն դարձավ դպրոցների, որպես կրթության համակարգի կենտրոնական օղակի, թեև մնացորդային, սակայն կայուն ֆինանսավորումը: Դպրոցաշինության կայուն տեմպերը, վերանորոգման, հիմնանորոգման, գույքի ձեռք բերման, ֆինանսական հատկացումները, դասագրքերով և ուսումնական ծրագրերով ապահովումը մշտապես գտնվել են պետության համապատասխան կառույցների ամենօրյա ուշադրության ու հոգածության կենտրոնում:

1945-1950-ական թթ. հիմնականում աշխատանք ծավալվեց 1-7 դասարաններից դուրս մնացած երեխաններին դպրոցում ընդգրկելու համար: Նախ դպրոցից դուրս մնացածների մի մասը դպրոցում սովորելու համար հասակն անց էր, ուստի կազմակերպվում էին նրանց համար հատուկ դասարաններ: Դպրոցից դուրս մնացածների մի զգայի մասն էլ ընտանիքի միակ կերակրողն էին և նրանց ուսման մեջ ընդգրկելը նույնպես դժվարություն էր հարուցում: Ենելով ետպատերազմյան առաջին տասնամյակներում երկիր ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և առաջընթացի պահանջներից, կրթական ոլորտում առանձնապես կարևորվում էր բանվոր և գյուղացի երիտասարդության ուսուցման կազմակերպման խնդիրը: Զգալի աշխատանքներ ծավալվեցին գյուղերում դպրոցների ցանցի ընդարձակման ուղղությամբ, որտեղ առանց արտադրությունից կտրվելու սովորում էին հազարավոր երիտասարդներ: Այդ դպրոցներում սովորողների շարքերը սկզբնական շրջանում համալրում էին Հայրենական մեծ պատերազմի պատճառով ժամանակավորապես իրենց ուսումը ընդհատած երիտասարդները: 1957-1958 ուս. տարում Հայաստանում գործում էին 82 բանվոր և 111 գյուղերիտ դպրոցներ, մոտ 16000 սովորողներով:

1951 թ. արձանագրվում էր, որ 1950-1951 թթ. հանրապետության գյուղերը լիովին ապահովված էին յոթնամյա դպրոցների, իսկ բաղադրերը՝ լրիվ միջնակարգ դպրոցների ցանցով:¹ Ժողովրդական կրթության նպատակների համար ամեն տարի հատկացվում էր հանրապետության բյուջեի 45%-ը:² Նմանօրինակ մոտեցման արդյունքում, ետպատերազմյան 1-ին հնգամյակի վերջում՝ 1950-1951 ուսումնական տարում հանրապետության հանրակրթական դպրոցներում սովո-

¹ ՀԱԱ, ֆ.122, գ.2, գ.232, թ.1:

² Նույն տեղում՝ գ.6, գ.55, էջ 5:

րողների թիվն հասավ նախապատերազմյան մակարդակին: Ետպատերազմյան ընդամենը վեց-յոթ տարիների ընթացքում հիմնականում լուծվեց պարտադիր յոթնամյա կրթության հարցը: 1956թ. հիմնականում իրականացվեց յոթնամյա ընդհանուր պարտադիր կրթությունը: Զեռք բերված հաջողությունների շնորհիվ հետազոտվող ժամանակաշրջանում կրթության մատչելիության հենքի վրա գյուղաբնակ և քաղաքաբնակ սովորողների կրթության մակարդակը հավասարեցվեց:

1959 թ. ապրիլին «Կյանքի հետ դպրոցի կապի ամրապնդման և ՀՍՍՀ ժողովրդական կրթության համակարգի հետազա զարգացման մասին» ՀՍՍՀ Գերազույն խորհրդի ընդունած օրենքը սահմանեց դպրոցի նպատակներն ու խրնդիրները: Առաջադրվեց ընդհանուր և պրիմարիանիկական կրթության մակարդակի բարձրացման, գիտության իմունիտերը լավ իմացող, կրթված մարդկանց պատրաստման պահանջը: Ինչպես ուշնամյա և միջնակարգ դպրոցներում, այնպես էլ պրոֆտեխնիկակրթության համար նախատեսվում էր սկսել վերակառուցում 1959-1960 ուսումնական տարվանից և ավարտել 1963-1964թք.:³ Համակարգի կառավարման օրենսդրական դաշտի առկայությունը, կրթության կառավարման բոլոր օրականերում հստակ լիազորությունների սահմանումը, հասարակության և պետության առջև դպրոցի պատասխանատվության և հաշվետու լինելու համեմատաբար բարձր աստիճանը, կրթության վերահսկման գործուն մեխանիզմների և մեթոդական օժանդակ ծառայությունների առկայությունը դարձան կրթության բարձր մակարդակի ապահովման անհրաժեշտ գործուններ, որոնք խթանեցին ոչ միայն կրթության առաջընթացն Հայաստանում, այլև լայն ճանաչում բերեցին խորհրդային հայկական դպրոցին:

1959 թ. մտցվեց 7-ից մինչև 15-16 տարեկանների 8-ամյա ընդհանուր պարտադիր կրթություն: Հատկանշական է, որ 1945-1980-ական թվականների բոլոր հնգամյակներում հանրապետության կրթական համակարգի զարգացման կարեվոր դրսևորումներից մեկը դպրոցաշինությունն էր: 1951-1955թթ. շարք մտան 80 դպրոցներ 29,6 հազար տեղով: 1960-61 ուսումնական տարում հանրապետությունում գործում էին 1219 ցերեկային հանրակրթական դպրոցներ 319,1 հազար սովորողներով:

1964թ. հուլիսի 7-ին ՀԿԿ Կենտկրտի բյուրոն ընդունեց «Հայկական ՍՍՀ ում դպրոցների շինարարության պլանի կատարման ապահովման միջոցառումների և վիճակի մասին» որոշումը: Արձագանքելով 1964թ. հունիսի 26-ի «Պրավդա» թերթում գետեղված Հայաստանում դպրոցաշինության բնագավառում տեղ գտած քննադատությանը, ՀԿԿ ԿԿ բյուրոն նշում էր, որ 1964թ. առաջին կեսին դպրոցական շինարարության պլանը կատարվել է 59 տոկոսով, 5648 աշակերտական տեղերի փոխարեն շարք է մտել 1040-ը:⁴ Ընդգծվում էր այդ կապակցությամբ ոլորտում գյուրթյուն ունեցող անտարբերության ու անպատասխանատվության մասին, որի հետևանքով դպրոցական նոր կառուցվող 9 շենքերից շահագործման էին հանձնվել միայն 2-ը: Մանր թերությունների պատճառով շարք չէին մտել դպրոցական շենքերը Արովյանում, Մարտունու շրջանի Գետաշեն

³ Ա.Ս.Ղազախեցյան, Հանրակրթական դպրոցը Սովետական Հայաստանում /1941-1970թք./, Երևան, 1972, էջ43-44:

⁴ ՀՍՍՀ, Ֆ.1, գ.44, գ.36, թ.22:

գյուղում, Էջմիածնում, Կրասնոսելյակի շրջանի Բաշզյուղ գյուղում և այլն:⁵ Քննադատությունը անհետևանք չմնաց և ձեռնարկվեցին համապատասխան քայլեր: Շուտով՝ 1970-1975թթ. բացվեցին ևս 132 դպրոցներ: 1980-1981 ուս. տարում հանրապետությունում գործում էին 1507 հանրակրթական դպրոցներ 599,6 հազար սովորողներով, ուր դասավանդում էին 45,9 հազար ուսուցիչներ:⁶ Ուսուցման ձևերին համապատասխան գործում էին ոչ միայն ցերեկային, այլև երեկոյան, զիշերօթիկ, երկարօրյա դպրոցներ, որոնք ամբողջացնում էին կրթության կազմակերպումը, նպաստում որպեսզի դպրոցական ուսուցումից դուրս մնացող չինի: Երկարօրյա դպրոցների թիվը 1965 թ. 99-ից 1980թ. հասավ 902-ի, իսկ երեկոյան դպրոցների թիվն օրինաչափորեն կրճատվեց՝ 1965թ. 295-ից 1980թ. 146-ի:⁷ Հանրապետության արդյունաբերությունը որակյալ կադրերով ապահովվելու և դպրոցականների մասնագիտական կողմնորոշման խթանման նպատակով, դեռևս 1960-ական թվականներից զգալի աշխատանքներ ծավալվեցին նոր տիպի դպրոցների՝ արտադրական ուսուցմամբ հանրակրթական աշխատանքային պոլիտեխնիկական միջնակարգ դպրոցների ցանց ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ ժամանակ ավելի քան 250 միջնակարգ դպրոցներում կազմակերպվում էր արտադրական ուսուցում: Հետագա տարիներին նկատելիորեն աճեցին միջնակարգ և նվազեցին ինչպես տարրական, այնպես էլ ուրամյա դպրոցների թիվը: Ինչն էլ հնարավորություն ընձեռեց 1966-1967 ուս. տարվանից անցնելու ընդհանուր միջնակարգ կրթության: Չնայած բազմաքանակ դպրոցների առկայությանը, դրանց 45%-ը պարապմունքները վարում էին երկիերք կամ երեք հերթով: Դա պայմանավորված էր աշակերտների համար պահանջվող առկա ուսումնական մակերեսների պակասով, որն հետևանք էր ազգաբնակչության բնական աճի, մասսամբ նաև շարունակվող հայրենադարձության շնորհիվ սովորողների թվաքանակի ավելացման: Միաժամանակ, նկատելի էր նաև դպրոցական շինարարությանը հատկացվող միջոցների անբավարար օգտագործումը: Դպրոցական շենքերի շահազործման հանձնումը հիմնականում ժամանակին չէր ապահովվում:

Ետպատերազմյան դժվարությունների հաղթահարումը, հասարակական-տնտեսական և քաղաքական զարգացումները նորանոր պահանջներ էին առաջադրում կրթության ոլորտին: Կյանքի հետ դպրոցի կապի ամրապնդման, կրթության ոլորտում արագ և աննախընթաց ձեռքբերումները, 1966-1967 թթ. ուս. տարվանից ընդհանուր միջնակարգ կրթության անցումը, նոր պատասխանատու խնդիրներ դրեցին դպրոցի առջև: Այդ նպատակով անհարժեշտ էր առավել նպատակավայր ձևով և եղանակներով կազմակերպել կրթության և ուսման գործը: Ուսումնական նոր ծրագրերով, մեթոդական ուղեցույցներով, նոր հրատարակված դասագրքերով ուսուցման կազմակերպումը, բնականաբար, անխուսափելի անհրաժեշտություն էր: Ուսման որակի և արդյունավետության բարձրացումը, սովորողների համակողմանի և խոր գիտելիքների հաղորդումը պայմանավորված էր նաև դպրոցների ուսումնա-տեխնիկական հաջեցվածությամբ: Տարեցուարի մեծացան դպրոցները սարքավորումներով, դիտակտիկ պարագաներով, նյութական-տեխնիկական միջոցներով հագեցներուն, այն հարստացնելուն ուղղված

⁵ ΣUU, §.1, q.44, q.36, p.22:

⁶ Ст и Народное хозяйство Армянской ССР в 1980 г., статистический ежегодник. Ереван, 1981, стр.231.

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, стр.233-234.

ծախսերը: Այսպես 1969-1970 ուս. տարում հանրապետության դպրոցներում կային 846 ֆիզիկայի, 615 քիմիայի, 322 կենսաբանության կարինետ-լաբորատորիաներ, 1113 դպրոցական արհեստանոց:⁸ Բարձր դասարանների սովորողների աշխատանքային դաստիարակության, ուսուցման և մասնագիտական կողմնորոշման կարևոր օլակ դարձան միջդպրոցային ուսումնարտադրական կոմիտնատները: 1976 թ. հիմնադրվեցին Երևանի Շենգավիթի /Լենինյան/, Արաբկիրի /26 կոմիտարների/ և Էրեբունու /Օքջոնիկիձեկի/ շրջանների, 1978-ին՝ Վերին Արտաշատի ուսումնարտադրական կոմիտնատները: 1985թ. հանրապետությունում գործում էին 19 ուսումնարտադրական կոմիտնատ, որտեղ սովորում էին 21.862 հոգի: Հանրակրթական դպրոցներում ուսուցումը համակողմանի էր, համապարփակ ինչպես բովանդակային ու ծրագրային, այնպես էլ մեթոդների և ուսուցման ձեերի կիրառման տեսակետից: Չնայած, որ այդ ամենը սահմանափակված էր կոմունիստական գաղափարախոսության պարտադրանքով, այդուհանդերձ հայկական դպրոցը խորհրդային տարիներին ունեցավ անվիճելի նվաճումներ. այն կուտակել էր վիթխարի ուսանելի փորձ և անուրանալի դեր է կատարել թե մատադ սերնդի հայենասիրական դասատիարակության և թե հանրապետության հասարակական ու տնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառները անհրաժեշտ գիտելիքների պաշարով զինված շարունակական հերթափոխի պատրաստման առումներով: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում խորհրդահայ դպրոցական կրթության անառարկելի նվաճումներից էին դասագրքերի, ուսումնական գրականության, գրենական պիտույքների մատչելիությունը, գիտամանկավարժական տարաբնույթ պարբերականների առկայությունը: Դպրոցներն աշքի էին զարնում համեմատաքար դիտակտիկ պարագաներով լավ հազեցվածությամբ, տեխնիկական գինվածությամբ: Խորհրդահայ դպրոցի ուսումնակրթական աշխատանքների արդյունավետության գրավականը դպրոցական պարապմունքների անընդհատության ապահովումը, կայուն ռեժիմի և դասացուցակի արկայությունն էր, ինչպես նաև արտադասարանական և արտադպրոցական կրթության ու դաստիարակության հնարավորությունը, այդ ամենի հետևանքով աշակերտներին հիմնարար գիտելիքներ տալու դպրոցի կարողությունը:

1985-1986 ուս. տարում գործում էր 1479 հանրակրթական դպրոց, այդ թվում 1367 ցերեկային (573,2 հազար սովորող), 112 երեկոյան հերթափոխային (29 հազար սովորող), 1033 երկարօրյա (143,4 հազար սովորող): 988 դպրոցներում իրականացվում էր աշխատանքային ուսուցում, այդ թվում 430 քաղաքային և 588 զյուղական վայրերում: Լուրջ ուշադրույթուն էր դարձվում դպրոցականների ֆիզիկական, գեղագիտական, մշակութային դաստիարակությանը: Այդ նպատակին էին ծառայում դպրոցներում գործող տարաբնույթ սպորտային, երաժշտական, թատրոնական, պարային խմբակները, արտադասարանական և ֆակուլտատիվ պարապմունքները, արտադպրոցական սպորտային ակումբները, հանրապետության և մայրաքաղաքի գրեթե բոլոր շրջաններում գործող պիոներների և դպրոցականների պալատները, մշակույթի տները և այլն: Այլ խոսքով ստեղծված էին անհրաժեշտ պայմաններ ու հնարավորություններ արտադասարանային ու արտադպրոցական կրթության ու դաստիարակության համար: 1960-1970-ական թվականներին գիտատեխնիկական առաջընթացը ենթադրում էր բանվոր դասա-

⁸ Հայկական Սովետական հանրագիտարան, Սովետական Հայաստան, Երևան 1987, էջ 446:

կարգի քանակական և որակական աճ նաև Հայաստանում: Բանվորական որակալ կադրերի պատրաստման կարևոր կրթական օղակ էին պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական ուսումնական հաստատությունները: Արդէն 1965 թ. հանրապետությունում գործում էին 34 պրոֆտեխնիկական ուսումնարան 10,9 հազար սովորողներով, 1971 թ. դրանց թիվը հասավ 56-ի 20,1 հազար սովորողներով: Ընդուրում 11 պրոֆտեխն ուսումնարաններում սովորողները մասնագիտության հետ միասին ստանում էին նաև ընդհանուր միջնակարգ կրթություն: Գնալով ընդլայնվում էր մասնագիտությունների թիվը. 1975 թ. պրոֆտեխն ուսումնարանների թիվը 80 էր 36.0 հազար սովորողներով, իսկ 1980 թ. 100 և 53,1 հազար սովորողներով:⁹ Սակայն քանակական այս ցուցանիշները միշտ չեն, որ համարժեք էին պրոֆտեխն կրթության որակին: Կրթական այս օղակը միշտ չէ, որ ծառայում էր իր բուն նպատակին. զգալի էր ցուցադրական կողմը, այն երբեմն դիտվում էր իբրև զինվորական ծառայությունից տարկետում ձեռք բերելու կամ բարձր գնահատականներով միջնակարգ կրթության ատեսատա ձեռք բերելու միջոց:

Կրթության զարգացման և առաջընթացի զիսավոր նախապայմաններից մեկն էլ մանկավարժական կադրերի պատրաստման, նրանց որակական բարելավման խնդիրն է: Պատերազմից հետո մի քանի տարիների ընթացքում ուսուցչության կազմը զգալի փոփոխության ենթարկվեց: Երկար ժամանակ մանկավարժական գործունեությունն ընդհատած ուսուցիչների հետ ամիրածեցած էր մեծ աշխատանք տանել՝ նրանց մասնագիտական ու մեթոդական գիտելիքները բարձրացնելու և լրացնելու համար: Միաժամանակ կարևոր խնդիր էր դառնում մանկավարժական գիտության դերի և մեթոդական աշխատանքի արդյունավետության բարձրացումը:

Ետպատերազմիյան տասնամյակներում մեծ ծավալի աշխատանք կատարվեց դպրոցները մանկավարժական բարձրորակ կադրերով ապահովելու համար: Ենելով 1966թ. նոյեմբերի 10-ի ԽՍՀԿԿ Կենտկոմի և Մինհստրների խորհրդի ընդունած «Հանրակրթական միջնակարգ դպրոցի աշխատանքների բարելավման մասին» որոշումից, 1967թ. սեպտեմբերի 8-ին ՀԿԿ Կենտկոմն ու Մինհստրների խորհրդի ընդունեցին «Հանրապետությունում ուսուցական կադրերի որակավորման բարձրացման և վերապատրաստման միջոցառումների մասին» որոշումը,¹⁰ որով նախատեսվում էր 1967-71թթ. 29 հազ. ուսուցիչների և ժողկըրթության ոլորտի այլ աշխատակիցների ընդգրկել վերապատրաստման և որակավորման բարձրացման դասընթացներում:¹¹ Հանգամանալից ու հստակ սահմանվում էին այն բոլոր ուղիները, ձևերը, եղանակներն ու միջոցները որոնք ուղղվում էին առաջարրված խնդրի լուծմանը: Մանկավարժական կադրերի պատրաստման պատասխանատու գործին լծվեցին հանրապետության մի շարք բուհեր, ուսումնարաններ: Մանկավարժական կադրերի որակավորման բարձրացման ուղղությամբ զգալի աշխատանք կատարեցին ուսուցիչների կատարելագործման հանրապետական, Երևանի քաղաքային, Գյումրիի (Լենինական) և Վանաձորի (Կիրովական) միջշրջանային ինստիտուտները: Դպրոցների տնօրենների, ուսմավարների, դպրոցական տեսուչների ու մեթոդիստների կատարելագործման

⁹Տե՛ս և Տրամադրությունը Հայաստանում, Երևան, 1986, համար 241.

¹⁰ՀԱՍ, ֆ.1, գ.47, գ.19, թ.56:

¹¹ՀԱՍ, ֆ.1, գ.47, գ.19, թ.11:

Փակուլտետներ գործում էին Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում: Ուսուցական կադրերի որակավորման բարձրացմանը նպաստում էին մանկավարժական գիտությունների ԳՀԻ-ն, ՀԽՍՀ մանկավարժական ընկերությունը, ՀԽՍՀ լրասպորտության մինիստրության տեխնիկական միջոցների ուսուցման հանրապետական կաբինետը, մանկավարժական մամուլը: 1985-1986 ուս. տարում ցերեկային հանրակրթական դպրոցներում աշխատում էին 46,1 հազար ուսուցիչ շուրջ 82% բարձրագույն կրթությամբ:

Խորհրդային երկրում, այդ թվում Հայաստանում ուսուցիչն ուներ հասարակական բարձր դիք և վարկանիշ, կարևոր տեղ էր գրադեցնում հասարակության սոցիալական սանդղակում, ուներ նյութական բավականաշափ բարվոք վիճակ: Մանկավարժական կադրերը հիմնականում պետության հոգածության կենտրոնում էին, թե իրենց մասնագիտական որակավորման բարձրացման և թե սոցիալ-կենցաղային տեսանկյունից: Ուսուցիչը, մանկավարժը Խորհրդային Հայաստանում վայելում էր մեծ հասարակական հարգանք և հեղինակություն, պաշտպանված էր սոցիալապես: Նրանցից շատերը նվիրյալներ էին, օժտված էին մանկավարժական բարձր արիեստավարժությամբ, մատաղ սերնդի դաստիարակության մեծ վարպետությամբ և պատասխանատվությամբ, ունեին հարուստ փորձ և խոր գիտելիքներ տողորված մեծ սիրով առ դպրոցն ու աշակերտը: Դրա հետևանքով բարձր էր դպրոցների կադրային ապահովածությունը: Հայաստանի դպրոցներում զգալի էր տղամարդ ուսուցիչների արկայությունը և քաղաքային դպրոցներում ուսուցիչ աշխատելու համար տարիներ շարունակ հերթագրվածների մեծ թվաքանակը: Մանկավարժական համակազմի քանակականացն զուգորդված որակական բարելավումն ու կատարելագործումն աստիճանաբար թանձրացնում էր ազգային մտածողությունն ու մտակեցվածքը: Տակավին 1960-ական թվականների կեսին առարկայական, գործնական տեսք ստացան Խորհրդային Հայաստանի դպրոցների և Սփյուռքի կրթօջախների միջև կապերը: Փորձի փոխանակման, ձևավորված կապերի ամրապնդման, խորհրդահայ դպրոցի նվաճումները սփյուռքահայ աշակերտներին մատուցելու նպատակով ՀԿԿ Կենտկումի բյուրոն 1964-1966թթ. ընդունեց մի քանի որոշումներ սփյուռքահայ ուսուցիչների հմբեր Հայաստան հրավիրելու մասին:¹² Սփյուռքահայ աշակերտների համար Հայաստանում ստեղծվում և առաքվում էին դասագրքեր: Միաժամանակ սփյուռքահայ կրթօջախների բազմաթիվ սաներ իրենց ամառային հանգիստն անցկացնում էին հայրենիքում դպրոցականների ճամբարներում: 1980-ական թվականների կեսերից հայկական դպրոցի կազմակերպման գործում նկատելի է դառնում ուսուցման նոր ձևերի սաղմնավորումը, այլընտրանքային կրթօջախների կազմակերպումը /Մ. Սեբաստացի կրթահամալիր/:

Այդուհանդերձ խորհրդային հայկական կրթական համակարգն ու դպրոցն ունեին մի շարք էական հիմնախնդիրներ և բացքողումներ: Իրական կյանքի ու դպրոցի միջև անընդհատ խորացող խօսումը, հակասությունները արմատավորում էին ձևամոլությունը, գործունեության ցուցանիշների սոռկոսամոլությունը, դոգմատիզմը, միօրինակությունը և այլն: Պետության կողմից կրթության ֆինանսավորման գործում արևկա էր միջոցների անհամամասնական, երբեմն անարդար բաշխում: Դպրոցների մի մասը չունեին շենքային բավարար պայմաններ, թույլ

¹² ՀԱՍ, ֆ.1, գ.45, գ.6, թ.59-60, գ.47, գ.10, թ.117 և այլն:

Էր նյութատեխնիկական գինվածությունը, հատկապես համակարգչային տեխնիկայի առողջությունը:

Մանկավարժական համակազմի առողջությունը արդեն 1970-ական թվականների վերջերին մասսամբ առաջացել էր ավելցուկ: Բոլոր մանկավարժները չեն, որ ապահովված էին անհրաժեշտ ծանրաբեռնվածությամբ: Հատկապես մայրաքաղաքում ու քաղաքամերձ շրջաններում մանկավարժական համակազմի աշխատանքի տեղավորման խնդիրը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Մյուս կողմից, կադրերի մի մասը զանազան պատճառաբանություններով, միջոցներով և ձանապարհներով խուսափում էր հանրապետության հեռավոր շրջաններում աշխատելուց: Այդ իսկ պատճառով մեծ էր կադրերի հոսունությունը:

Նկատելի էր ևս մի անցանկալի երևույթ. 1980-ականների սկզբից դպրոցներում տղամարդ ուսուցիչների թվաքանակը նվազում էր: Վերջինս լուրջ խնդիր է նաև մեր օրերում դպրոցում բնականոն և հավասարակշռված սոցիալ հոգեբանական մթնոլորտի ձևավորման, դպրոցականների լիարժեք ու համակողմանի դաստիարակության, ինչպես նաև նրանց կամային հատկանիշների ձևավորման, տեսակետից:

Հայկական դպրոցի ինքնուրույնությունը խորհրդային տարիներին սահմանափակված էր կառավարման ծայրահեղ կենտրոնացմամբ, ուսումնական գործընթացի բովանդակ կանոնակարգմամբ, վարչահրամայական մեթոդների կիրառմամբ, որի հետևանքով արմատավորվում էր միօրինակությունը, բացառելով բազմազանությունն ու բազմակարծությունը: Վերջիններս էական նշանակություն ունեին հատկապես կրթության կազմակերպման գործընթացում առանցքային դեր ունեցող դասագրքերի հրատարակման, ուսումնական ծրագրերի նորացման և արդիականացման առնչությամբ: Դասագրքերը, որոնցով դասավանդում էին դպրոցներում հիմնականում հաշողված էին, շարադրված էին մատչելի, համակարգված, արևածագ էր տրամաբանական կապը ամբողջ շարադրանքում: Սակայն դրանք երկար ժամանակ հիմնականում մնում էին նույնը, չէին թարմացվում: Բացակայում էին մրցույթային դասագրքերը: Այս հանգամանքն ինչպես ուսուցչին, այնպես էլ աշակերտներին մղում էին մտածողության քարացածության, գրկում դիմացմից, հարուցում աշակերտների մոտ ինքնուրույն դասողության ձևավորման արգելքները: Դարձագական ծրագրերից ու դասագրքերից իսպառ դուրս էին մղված հայոց եկեղեցու, կրոնի և կրոնական բնույթի հոգևոր արժեքների հիմախնդիրների արձարծումը: Սահմանափակ էին ազգային առանձնահատկություններին համապատասխան, ազգային բնավորություն ձևավորող ուսումնական նյութի մեթոդների կիրառումները:

Լեզուների դասավանդման դրվագի և ուսուցման տարաբնույթ մեթոդների կիրառումը միշտ չէ, որ բավարարում էր ներկայացվող պահանջները: Լեզուների դասավանդում իրականացվում էր 10-12 հոգանոց խմբերով, որն, անշուշտ, դրական էր, սակայն որակական բարելավման տեղաշարժերը նվազ նկատելի էին: Ծուսաց լեզվի դրվագը հայկական դպրոցում բարելավելու նպատակով բացվում էին նորանոր ուսուական դպրոցներ, որոնք իրենց նյութատեխնիկական գինվածությամբ, շենքային պայմաններով առավել նպաստավոր պայմաններում էին:

Այսպիսով, վերոհիշյալ թերություններով հանդերձ հայկական դպրոցը խորհրդային ժամանակաշրջանում արձանագրել է անվիճելիորեն ուսանելի ձեռքբերումներ, որոնք այսօր հաջողությամբ ընդօրինակվում են արտասահմանյան մի շարք զարգացած երկրներում:

Էդոարդ Զօրգանյան -*Армянская школа в советском периоде (1960-80-е годы)*

– Статья посвящена истории армянской школы в послевоенный период с 1960 по 1980-ые годы. В статье рассматриваются такие вопросы как строительство школ, преподавательский состав школ, оборудование школ учебными материалами, организация методических работ и другие вопросы. В то же время, показаны и недостатки, которые ограничивают национальное образования и самостоятельность.

Eduard Zohrabyan-*Armenian school in the Soviet period (1960-80s years)* -The article devoted to the history of armenian schools after war in 1960-80s years. Thee are discussed school building, strength school with teaching stuff, educational case management, logistics base of school, pupils orientation in career and other issues. There are outlined undeniable achievements and high level of development of Soviet Armenian schools.Meantime are shown shortcomings limit promotion of national education and independence.

ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԽԱՂԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎՈՒՐՈ ՎԻԼՍՈՆԻ «14 ԿԵՏԵՐ»

ԿԱՐԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

1918 թ. հունվարի 8-ին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վուրոր Վիլսոնը ուղարկեց Միացյալ Նահանգների Կոնգրեսին և ներկայացրեց «խաղաղության ծրագիրն՝ առավել հայտնի «Վուրոր Վիլսոնի 14 կետեր» անվանմամբ։ Այդ կետերի օգնությամբ նախագահ Վիլսոնը շարադրեց Միացյալ Նահանգների դիրքորոշումը հետպատերազմյան խաղաղ կարգավորման և նոր աշխարհակարգի ձևափորման գործնրացում։

Այս ձանապարհին միմյանց ուղիղ հակադրվեցին ամերիկյան և եվրոպական արտաքին քաղաքական հայեցակարգերը, որի արդյունքում Միացյալ Նահանգները հրաժարվեց Անտանտի ռազմական նպատակներից և մշակեց աշխարհում ամերիկյան «կարգ ու կանոն» հաստատելու իր սեփական առաջարկը, որը ձևակերպվեց «14 կետերով»։

Քանայի բառեր. Համընդհանուր խաղաղություն, Վուրոր Վիլսոն, «14 կետեր», Առաջին աշխարհամարտ, Հետպատերազմյան աշխարհակարգ, Ազգերի Լիգա, Հետազոտական մարմին՝ *The Inquiry*, «միակ հնարավոր ծրագիր», միջնորդ դատարան, խաղաղ կարգավորում, փոքր ազգերին տրվող երաշխիքներ, միջազգային կազմակերպություն, ազգերի ինքնորոշում, ուժերի հավասարակշռում, ուժերի միավորում, հավաքական անվտանգություն։

Միացյալ Նահանգները մտավ Առաջին աշխարհամարտի մեջ դրա բռնկվելուց 32 ամիս անց։ Դա հնարավոր և մոտալուս դարձեց դաշնակիցների հաղթանակը։ Այս քայլով նախագահ Վիլսոնը փորձեց շտկել գոյություն ունեցող նախորդ մինչպատերազմյան աշխարհակարգը, որի համապատկերում անդրօվկիանույան պետությանը վերապահված էր լոկ երկրորդական դերակատարություն։ Միացյալ Նահանգները, մտնելով եվրոպական հակամարտության մեջ, դարձավ այն երկիրը, որի հետ կապվեց խաղաղության հաստատման հույսը։ Միացյալ Նահանգները ձեռնամուխ եղավ նաև խաղաղության հաստատման ամբողջական ծրագրի մշակմանը, որը հայտնի դարձավ Վուրոր Վիլսոնի «14 կետեր» անվամբ։ Որոնց միջոցով նախագահ Վիլսոնը շարադրեց ամերիկյան պատկերացումները հետպատերազմյան աշխարհակարգի հաստատվող խաղաղության վերաբերյալ։

«14 կետեր», որպես խաղաղության հաստատման «միակ հնարավոր ծրագիր»։ 1917 թ. ամուսնը Վուրոր Վիլսոնի կարգադրությամբ ստեղծեց Հետազոտական մարմին՝ *The Inquiry*, գնդապետ Հառիկ գլխավորությամբ, որին հանձնարարվեց մշակել ապագա խաղաղության ծրագրի նախագիծ։

1918 թ. հունվարի 3-ին հետազատական մարմինը ներկայացրեց նախագահ Վիլսոնին «Առաջարկներ խաղաղ նպատակների վերաբերյալ» վերնագրով հուշագիրը, որի հիման վրա կազմվեց «Պատերազմի նպատակները և հաշտության պայմանները» ծրագիրը։ 1918 թ. հունվարի 8-ին նախագահ Վիլսոնը ուղեր-

Ճող դիմեց Միացյալ Նահանգների Կռնօրեսին, և ներկայացրեց 14 սկզբունքներից քաղկացած այդ «խաղաղության ծրագիրը» առավել հայտնի «Վուդրո Վիլսոնի 14 կետեր» անվանմամբ:

Այդ կետերի օգնությամբ նախագահ Վիլսոնը շարադրեց իր պատկերացումները հետպատերազմյան աշխարհակարգի վերաբերյալ: Այն կտրուկ տարբերվում էր «Մոնրոյի դոկտրինայի» և Թեոդոր Ռուզվելտի «Մեծ Մահակի» քաղաքանությունից: Նա քաջ գիտակցում էր, որ նախագահ Մոնրոյի կառավարումից (1817-1825 թթ.) հետո իրավիճակն աշխարհում արմատապես փոխվել է, և դա առանձնապես ակնառու դրսւորվեց 20-րդ դարասկզբին: Միացյալ Նահանգները վերածվեց տնտեսապես հզոր և զարգացած երկրի, որը պատերազմի տարիներին դարձավ եվրոպական ազդեցիկ տերությունների հիմնական վարկատուն: Հասունացել էր պահը, և Միացյալ Նահանգները պետք է աշխարհին ներկայացներ «աշխարհի կառուցման» իր հարացույցը և այդ պայքարի առաջնորդությունը ստանձնեց նախագահ Վիլսոնը՝ ներկայացնելով իր «14 կետերը» որպես «նոր աշխարհի» կառուցման կաղապար:

«14 կետերի» հրապարակումը, մեր կարծիքով, Միացյալ Նահանգների կառավարության դիվանագիտության վայլուն դրսւորումներից էր: Այն իր մեջ ներառում էր Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքական նպատակների մեկտեղում: Նախ՝ Միացյալ Նահանգները հայտարարում էր համաշխարհային խաղաղության հաստատման իր պատրաստակամության մասին, երկրորդ՝ նա առաջարկում էր այդ խաղաղության իր ծրագիրը և հայտարարում, որ դա «միակ հնարավոր ծրագիրն է»: Առաջարկելով իր ծրագիրը՝ Միացյալ Նահանգները մեխանիկորեն ստանձնում էր խաղաղության հաստատման գործնթացում առաջտարի դերը: Սա վերջինիս կապահովեր թելադրողի կարգավիճակ նաև հետպատերազմյան «նոր աշխարհակարգի» հաստատման գործում: Բացի այդ՝ «14 կետերի» հրապարակումով Միացյալ Նահանգները փորձում էր Գերմանիային հասկացնել, որ ինքը պատրաստ է խաղաղության, և վերջինս ընդունելով իր ծրագիրը՝ «14 կետերի» տեսքով, կարող է դիմել Ամերիկային խաղաղության խնդրանքով:

Այն, որ Միացյալ Նահանգները պատրաստ էր խաղաղության՝ միայն համաձայն «14 կետերում» առաջ քաշած իր սկզբունքների, արտահայտվում է նաև նախագահ Վիլսոնի ելույթում՝ ի պատասխան Հռոմի Բենեդիկտուս (Benedictus) XV պապի խաղաղության կոչի: 1917 թ. օգոստոսին 27-ին Հռոմի պապն իր երութում կոչ արեց պատերազմող երկու կողմերին փոխարարձ գիշումների հիման վրա դադարեցնել պատերազմը: Ըստ այդ առաջարկի՝ խաղաղության հիմք պետք է հանդիսանար երկլողմ փոխհատուցման պահանջների փոխզիշումային բավարարումը և բռնագրավաված տարածքների խաղաղ վերաբերձը:

Այս առաջարկը բնականաբար առաջացրեց դաշնակիցների, ինչպես նաև Միացյալ Նահանգների դժգոհությունը: Նախագահ Վիլսոնն արձագանքեց Պապի օգոստոսյան ելույթին, նշելով. «Համաձայնության գալ Գերմանիայի հետ Նորին Սրբազնություն Պապի առաջարկի հիման վրա, կնշանակի կայսերապաշտական Գերմանիայի հզորության և քաղաքականության վերականգնում... Առանց ապառազմականացման, միջնորդ դատարանի հիմնման, տարածքային հարցերի խա-

դադ կարգավորման և փոքր ազգերի վերակազմավորման երաշխիքների՝ ոչ ոք և ոչ մի պետություն Գերմանիայի հետ համաձայնության չի գա»:

Իր ելույթում, շարադրելով «14 կետերում» առաջարկվող սկզբունքներից մի քանիսը, նախազահ Վիլսոնն այս անգամ արդեն ուղղակի հայտարարեց Գերմանիային, որ վերջինս խաղաղության հաստատման համար այլընտրանք չունի, քան ընդունելու ամերիկյան ծրագիրը և սկզբունքները:

Շարունակելով իր միտքը՝ նախազահ Վիլսոնը նշում էր. «...Այդ սկզբունքները, պատահական շարադրված բառեր չեն և դրանք կարող են նախնական խաղաղության հաստատման հիմք ծառայել: Միացյալ Նահանգները չի լրի պատերազմն այնքան ժամանակ, քանի դեռ իրականացված չէ այն առաքելությունը, հանուն որի մենք ներգրավվել ենք պատերազմի մեջ, իսկ Բրիտանիան և Ֆրանսիան իրենց հաստատակամությամբ պատրաստ են օգնել մեզ ...»:

Արդյո՞ք Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան պատրաստ էին օգնելու Ամերիկային վերջինս «առաքելության» իրականացման գործում: Արդյո՞ք ը նույնն էին հետպատերազմյան խաղաղության վերաբերյալ վերջիններիս պատկերացումները:

Խոսելով հետպատերազմյան խաղաղության հաստատման մասին պետք է նշել, որ նախքան Միացյալ Նահանգների պատերազմի մեջ մտնելը, այդ հարցը արդեն շոշափվում էր դաշնակից երկրների առաջնորդների կողմից: Հետպատերազմյան խաղաղ կարգավորման իրավական հիմքի մշակումը օրակարգային քննարկման առարկա էր ապագա հաղթող երկրների կառավարություններում: Այդ կապակցությամբ վերջիններս սկսեցին մշակել իրենց առաջարկները:

Դեռևս 1916 թ. դեկտեմբերին Անտանտի երկրների առաջնորդները (Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Գերի Լոյդ Ջորջ, Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմենս (Georges Clemenceau) և Իտալիայի վարչապետ Վիտորիո Օռլանդո (Vittorio Orlando)) հավաքեցին Լոնդոնում քննարկելու համար պատերազմը դադարեցնելու հնարավոր պայմանները: 1917 թ. հունվարին դրանք հրապարակվեցին և տրամադրվեցին ինչպես հակառակորդին, այնպես էլ ամերիկյան կողմին:

Միաժամանակ հանդիպման մասնակիցները Միացյալ Նահանգների նախագահին ներկայացրեցին հայտագիր, որում նշվում էր, որ ապագա խաղաղությունը, միջազգային իրավունքը և թշնամական միջոցառումների կանխարգելման ու սահմանափակման պայմանագրերով հաստատվող կարգն այս կամ այն չափով հիմնված լինեն որոշ միջազգային պատժամիջոցների վրա, որոնք կսիփեն խորհել նույնիսկ ամենավճռական ազրեսորին:

Ակնհայտ է, որ այս վերջինը հնարավոր էր իրականացնել միայն բավականին լայն հնարավորություններով օժտված միացազգային կազմակերպության հիմնումով, որի մասին խոսվում էր «14 կետերի» վերջին՝ 14-րդ կետում*:

Այսպիսով՝ արդեն 1917 թ. դաշնակիցներին պարզ էր, որ ապագայում հաղթող և խաղաղության նոր պայմանագրի շուրջ համախմբված երկրները պետք է պարտավորվածություն ստանձնեն իրենց իսկ կողմից սահմանված միջազգային իրավունքի և արդարության նորմերի պահպանման համար:

Նշենք, որ Վուլպր Վիլսոնի ելույթից երեք օր առաջ՝ 1918 թ. հունվարի 5-ին Լոյդ Ջորջը հանդես եկավ ապագա խաղաղության պայմանագրի բովանդակության վերաբերյալ իր առաջարկով: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետի ելույթն իր

մեջ որևիցե նոր առաջարկ չէր պարունակում, այն ուղղակի մանրամասն ներկայացնում էր Անտանտի նպատակները՝ ձևակերպված Լոնդոնում 1916 թ. դեկտեմբերին: Նա ևս մեկ անգամ փաստեց ապագա միջազգային կազմակերպության իրավական հիմքի ստեղծման անհրաժեշտությունը՝ դրա հետ մեկտեղ ընդգծելով, որ նախատեսվող Լիգան ոչ մի կերպ չպետք է սահմանափակի իր անդամների ինքնավարությունը : Նման մոտեցումը միանգամայն հասկանալի է: Ակնհայտ էր, որ Եվրոպական տերությունները չեն ցանկանում փոխել հաստատված ավանդությունները և պատերազմի ժամանակ ունեցած իրենց նվաճումները կիսել ինչ-որ մեկի հետ: Բացի դրանից Մեծ Բրիտանիան վախենում էր, որ ռազմականապէս և քաղաքականապէս օր օրի հզրացող Միացյալ Նահանգները կարող է հարցականի տակ դնել իր ծովային գերիշխանությունը: Փաստորեն այդ մտավախությունը 3 օր անց իրականացավ, երբ նախազահ Վիլսոնը առաջ քաշեց ծովերի ազատության իր դրույթը*, որից որ նա ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հրաժարվել խաղաղ կարգավորման բանակցությունների ողջ ընթացքում:

Միացյալ Նահանգների նախազահի խորհրդական, գնդապետ Հաուզի կարծիքով, «14 կետերի» հրապարակումով Վուլրո Վիլսոնը փորձում էր հասկացնել Անտանտի երկրներին իրենց ռազմական նպատակների վերանայման անհրաժեշտության մասին :

«14 կետերից» շատերը ոչ միայն կոնկրետացնում էին տվյալ նպատակային ձևակերպումը, այլ նաև դրսերում էին դրա գաղափարական ուղղվածությունը: Օրինակ՝ Վուլրո Վիլսոնի բաց դիվանագիտության կոչն ուղղված էր Անտանտի երկրների բոլոր գաղտնի համաձայնագրերից հրաժարվելուն: «Ազգերի ինքնուրոշման» սկզբունքի փաստացի հոչակումը հարցականի տակ էր դնում մի շարք նոր տարածքներ իրենց վերահսկողության տակ անցկացնելու դաշնակիցների ձգուումները: Կոչ անելով պահպանել արդարություն բոլոր ազգերի և երկրների հանդեպ՝ նախազահ Վիլսոնը հաստատում էր իր ծրագիրը, որը նախատեսում էր խաղաղության հաստատում առանց որևէ բռնազավթման, ռազմատուգանքի և պատժի փոխադրումների:

Խոսելով առաջարկված ծրագրի 14-րդ կետի մասին՝ պետք է նշել, որ դեռևս 1915 թ. օգոստոսի 10-ին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Էդուարդ Գրեյը, Վաշինգտոն ուղարկած իր նամակում գրում էր. ‘Գերագույն նպատակի «մարզարիտը կիխներ մի ինչ-որ Լիգայի ստեղծումը, որին կարելի էր վստահել ցանկացած երկու պետության միջև վեճերը կարգավորելու ժամանակ...»: Հետամուտ լինելով իր նպատակին՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 22-ին Էդուարդ Գրեյը հարցնում էր գնդապետ Հաուզին. «Արդյո՞ք նախազահ Վիլսոնը չի ենթադրում Ազգերի լիգայի ստեղծում, որը կստանձնի կնքված համաձայնագրերը, ծովային ու ցամաքային պատերազմի վարման սահմանված կանոնները խախտած պետության դեմ գործածելու պատասխանատվություն, ինչպես նաև հանդես կգա ընդդեմ այն պետությունների, որոնք միջական վեճերի կարգավորման համար որպես միակ հնարավոր միջոց կընտրեն պատերազմը...»:

Այսպիսով, Էդուարդ Գրեյի մեկնաբանմաբ, քաղաքական շրջանառության մեջ մտավ «Ազգերի լիգա» եղրը՝ արդյունքում նախազահ Վիլսոնի համար դառնալով «նոր աշխարհակարգի» ստեղծման հիմնաքար:

Ակնհայտ է, որ այդ գաղափարին հանգեցնող օբյեկտիվ գործոնը համընդհանուր հակամարտության ներքո աշխարհում հաստատված քաղաքական իրավիճակն էր: Սթոքտոն Էքսոնը (Stockton Axson)` նախագահ Վիլսոնի առաջին կնոջ եղբայրը, նշում էր, որ դեռևս 1914 թ. Վուլֆը Վիլսոնը նկարարել է իր «ոտք աշխարհակարգի» ուրվագծերը: Սթոքտոն Էքսոնի հետ ունեցած իր գրույցում նա ընդգծել էր, որ հավասարակշռման չի կարելի հասնել զենքի ուժով: Հետպատերազմյան միջազգային հարաբերությունների առաջարկվող սկզբունքների մեջ նախագահ Վիլսոնը թվարկել էր մի շարք գաղափարներ, որոնք հետագայում պաշտոնապես ընդգրկվեցին համաշխարհային խաղաղության ամերիկյան ծրագրում: Դրանք են՝ մեծ և փոքր ազգերի հավասարություն, ցանկացած տեսակի տարածքային բռնազավթման բացառում, սպառազինության վերահսկում կառավարությունների կողմից, ազգերի ընկերակցության ստեղծում, որն ի վիճակի կլինի երաշխափորել յուրաքանչյուր պետության տարածքային ամբողջականությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, կարգավորող գործառույթ ունեցող միջազգային կազմակերպության գաղափարը կարևոր դեր էր զբաղեցնում նախագահ Վիլսոնի արտաքին քաղաքական ռազմավարության մեջ դեռևս պատերազմի սկզբին: Սակայն նման կազմակերպություն ստեղծելու համար նախ անհրաժեշտ էր դադարեցնել եվրոպական ընդհարումը: Ահա այս խնդրի լուծմանն էլ ձեռնամուխ եղավ նախագահն իր «14 կետերի» հրապարակումով:

«14 կետերի» եվրոպական արձագանքները: Կասկած չկար, որ նախագահ Վիլսոնը հասկանում էր իր քայլի համարձակությունը: Նա միանշանակ կանխատեսում էր ընդդիմադիր դիրքորոշում և՝ հակառակորդի, և՝ դաշնակիցների կողմից: Նրա առաջ քաշած սկզբունքները դրական արձագանքի արժանացան եվրոպական հասարակության կողմից, որն իր վրա էր կրում պատերազմի հետևանքների ողջ ծանրությունը: Դրա վառ ապացույցն էր այն դրական ընդունելությունը, որին արժանացավ նախագահ Վիլսոնը Ֆրանսիայում և Բուլղարիայում 1918 թ. Վերջին:

Սակայն այլ էր վերաբերմունքը եվրոպական կառավարող շրջանների մոտ: Այստեղ մոտեցումը երկակի էր: Առաջին հայացքից նախագահ Վիլսոնի «14 կետերում» փաստացի ոչինչ չէր ասվում Միացյալ Նահանգների համաշխարհային առաջատարության մասին: Նրանք նաև հասկանում էին, որ Միացյալ Նահանգների նախագահի նախաձեռնությունը հանգեցնում է պատերազմի հայրական ավարտին: Բայց մյուս կողմից նրանց անհանգստացնում էր այն գաղափարը, որ ամերիկյան ծրագիրը նախագահ Վիլսոնը դիտարկում էր որպես «հնարավոր միակ ծրագիր»: Նման հայտարարությամբ Միացյալ Նահանգները կարծես մերժում էր դաշնակիցների առաջարկները և հորդորում պատերազմող երկրներին հետևել Ամերիկային, որպես «համընդիմանուր խաղաղության հաստատման» միակ ջատագովի: Սակայն դաշնակից երկրների կառավարության ներկայացուցիչներն ամերիկյան ծրագրի միայն գաղափարական կողմը չէ, որ դիտարկում էին: Քաղաքական տեսանկյունից նայելով՝ նրանք չէին կարող չնկատել տարածայնություններն իրենց նպատակների և Վուլֆը Վիլսոնի առաջարկած «ապոկալիպսիսի»* (այսպես է անվանել «14 կետերը» բրիտանական դիվանագետ Հարոլդ Նիքոլսոնը (Harold Nicolson)) միջև: Այս երկրների առաջնորդների պատկե-

բացումները հետպատերազմյան խաղաղության հաստատման պայմանների վերաբերյալ միանգամայն տարբերվում էին միմյանցից: Դա պայմանավորված էր և՝ նրանց մարդկային որակներով, և՝ նրանց քաղաքական կենսագրությամբ, և՝ պատերազմի ընթացքում նրանց պետությունների ունեցած դերակատարմամբ, և՝ դիվանագիտական ավանդույթների տարբերությամբ:

Ֆրանսիան համարվում էր պատերազմական գործողություններից տնտեսապես և նյութապես առավել շատ վնասներ կրած երկիր: Վարչապետ Շորժ Կլեմանսովի մոտ, որը պատկանում էր Ֆրանսիայի քաղաքական գործիչների ավագ սերնդին, դեռևս թարմ էին 1870-1871 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի հիշողությունները: Ֆրանսիական հասարակության զգալի մասը նույնպես համակված էր փոխհատուցման գաղափարով, և դա չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ կառավարության դիրքորոշման վրա: Այդ իսկ պատճառով Ֆրանսիայի ծրագրերի մեջ չէր մտնում միջազգային իրավահարաբերությունների արմատական բարեփոխումը: Նրա պահանջները շատ հստակ էին և իրատեսական՝ վերաբարձնել այն ամենը, ինչ Գերմանիան վերցրել էր պատերազմի արդյունքում, հասնել ռազմատուգանքների վճարմանը, չեղոքացնել գերմանական ռազմական մեքենան և մեկընդմիշտ բացարել վերջինիս վերականգնումը:

Իտալիայում դժգոհության առիթ հանդիսացան 9, 10 կետերը*, որոնք չեն համապատասխանում իրենց տարածքային նկրտումներին:

Գերմանիան հանդես եկավ պատասխանով, որն ընդգրկվեց կանցեր Գեորգ ֆոն Հերթլինգի (Georg von Hertling) Ռայխստագի հունվարի 24-ի ելույթում: Այն հանդիսանում էր «14 կետերի» գերմանական մեկնաբանությունը, որով Գերմանիայի կանցլերը հստակ արտահայտեց գերմանական դիրքորոշումը խաղաղության հաստատման վերաբերյալ, որը լուրջ հակասություններ չուներ վիլսոնյան կետերի հետ: Կանցլերի ելույթից հստակ երևում էր, որ գերմանական կողմը փորձում է խոսափել նախնական խաղաղ կարգափորման հարցերում ուղիղ առձակատումից՝ առաջարկելով որոշ վիճելի հարցեր քննարկել բանակցությունների ժամանակ:

Մեծ Բրիտանիային, ինչպես վերը նշվեց, ավելի անհանգստացնում էր ծովերում իր տիրապետության պահպանումը: Մայրցամաքային խնդիրները Բրիտանիայի համար երկրորդական էին, չնայած նա նույնպես շահագրգությանը ուժեղ Գերմանիայի պահպանումով, ինչը կարող էր սպառնալ իր անվտանգությանը: Միևնույն ժամանակ Բրիտանիայի վարչապետը լավ հասկանում էր միջազգային հարաբերություններն իրավական հարթություն տեղափոխելու անհրաժեշտությունը: Սակայն բրիտանական կառավարող շրջանակները անհանգստացած էին իրենց գաղութային կայսրության հնարավոր վիլուգմամբ և պատրաստ չէին ամբողջությամբ իրաժարվել գաղտնի դիվանագիտությունից: Շատ դեպքերում սրանով է բացատրվում որոշ հարցերում Բրիտանիայի տատանողական դիրքորոշումը: Արտահայտվելով «14 կետերի» մասին՝ վարչապետ Լյոյդ Ջորջը նշում էր, որ բացառությամբ ծովերի ազատության սկզբունքից այդ կետերում չկա ոչինչ, որ չհամատեղվի այն ռազմական նպատակների հետ, որոնք արդեն հայտարարվել էին բրիտանական և ֆրանսիական կառավարությունների կողմից: Սակայն նա գտնում էր, որ նպատակահարմար չէր նախա-

պես որոշել հաշտության բոլոր պայմանները, դրանք պետք է մշակվեին համաժողովի ժամանակ, որտեղ ներկա կլինեին բոլոր դաշնակից և միավորված պետությունները:

Սակայն Նախագահ Վիլսոնը վճռական էր տրամադրված ամերիկյան ծրագրի կիրառման գործում: Մեպստեմբերի 27-ին նա ելույթ ունեցավ Նյու-Յորքի «Մետրոպոլիտեն» օպերային թատրոնում կոչ արեց դաշնակից երկրներին մոտ ապագայում հստակ շարադրել իրենց պատկերացումները խաղաղության հաստատման գործում և արտահայտել իրենց կարծիքն ամերիկյան պայմանների վերաբերյալ:

Նախագահի մետրոպոլիտենյան ելույթն առանձնանում էր իր կտրուկ երանգով, որով նախագահ Վիլսոնը փորձում էր հասկացնել թե՝ դաշնակիցներին, թե՝ հակառակորդ կողմին, որ չկա խաղաղության հաստատման առավել իրատեսական տարրերակ, քան «14 կետերը», և ավելորդ են այդ հարցի շուրջ բոլոր տեսակի տատանումներն ու ձգձգումները:

Անտանտի երկրների դեկավարները, կարծես այդ շեշտադրումը հասկանալով, չարձագանքեցին Միացյալ Նահանգների նախա•ահի կոչին՝ դրանով իսկ հրաժարվելով խաղաղ կարգավորման իրենց ծրագրերը փոփոխելուց:

Թվում էր, թե նախագահ Վիլսոնը կանգնել էր փակուլու առջև ամերիկյան սկզբունքների կիրառման հարցում: Սակայն Հոկտեմբերի 3-ին գերմանական կառավարությունը հայտագիր ներկայացրեց Միացյալ Նահանգներին, որով պատրաստակամություն հայտնեց դադարեցնել ռազմական գործողությունները և սկսել խաղաղ բանակցություններ՝ համաձայն «14 կետերի»: Ինչո՞ւ Գերմանիան խաղաղության հաստատման առաջարկով դիմեց Վաշինգտոնին, ոչ թե Փարիզին կամ Լոնդոնին: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է գերմանական գեներալ-գնդապետ Էրիխ Լյուդենդորֆի (Erich Ludendorff) հայտարարությունը. «Որքանով ես գիտեմ Կլեմանսոնին և Լյայ Օռորջին, պետք է պատրաստվել ավելի վատին: Իսկ Վիլսոնը Անգլիայի և Ֆրանսիայի առջև կարող է պնդել իր պայմանները, որոնց նա չափազանց կապված է»:

Ստանալով գերմանական հայտագիրը՝ նախագահ Վիլսոնն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ պատասխանի պատրաստմանը: Հայտնվելով զինադադարի հաստատման գերմանա-ամերիկյան առանձին քննարկումների փաստի առջև՝ Անտանտի երկրները փորձեցին Միացյալ Նահանգներին զրկել նախաձեռնությունից հետագա բանակցություններում: Հոկտեմբերի 9-ին նրանք հայտարարեցին, որ զինադադարի պայմանները կարող են որոշվել միայն համաժողովի ժամանակ, որտեղ ներկա կլինեն բոլոր դաշնակից և միավորված պետությունները:

Ժամաժողովը կայացավ 1918 թ. հոկտեմբերի 29-ին Փարիզում: Քննարկումներն ընթանում էին բավականին թեժ մթնոլորտում, քանզի դաշնակիցներն ամեն կերպ փորձում էին տալ «սրբազն գրվածքի» (այսպես է անվանել Լյոյդ Օռորջ նախագահ Վիլսոնի «14 կետերը») իրենց մեկնաբանումը:

Ի վերօն երկար բանակցություններից հետո հանձնաժողովը նոյեմբերի 4-ին եկավ ընդիմանուր հայտարարի և համաձայնեց ընդունել «14 կետերը»՝ որպես նախնական հաշտության հիմք, սակայն երկու կարևոր վերապահումներով, դրանք են՝ ծովերի ազատության հարցը քննարկելու իրավունքը և ռազմատուգանքների սահմանումը: Հայտագիրը ներկայացվեց նախագահ Վիլսոնին: Վեր-

զինս այն արժանացրեց հավանության և ներկայացրեց գերմանական կողմին, որի հիման վրա Կոմպիենյան անտառում կնքվեց զինադադար*:

***

«14 կետերի» հրապարակմամբ նախազահ Վիլսոնը փորձեց Միացյալ Նահանգների դերակատարությանը հետպատերազմյան աշխարհակարգի հաստատման գործին նոր որակ հաղորդել՝ ուժերի հավասարակշռության եվրոպական մեխանիզմները համադրելով ուժերի միավորման սկզբունքին:

Այս ճանապարհին միմյանց ուղիղ հակադրվեցին ամերիկյան և եվրոպական արտաքին քաղաքական հայեցակարգերը, որի արդյունքում Միացյալ Նահանգները հրաժարվեց Անտանտի ռազմական նպատակներից և մշակեց աշխարհում ամերիկյան «վարգ ու կանոն» հաստատելու իր սեփական առաջարկը, որը ձևակերպվեց «14 կետերով», որը ինչպես ինքն էր նշում. «...համայն մարդկության սկզբունքներն են և պետք է հաղթանակ տանեն»:

Karen Gasparyan - Postwar peace and „14 points” - On January 8, 1918, United States President Woodrow Wilson addressed to the US Congress and presented the “peace plan” well-known as Woodrow Wilson's “14 points”. In this way president Wilson laid down the United States position on the future peace and the post-war worldorder establishment process.

Karen Gasparyan - The post-war peace and Woodrow Wilson's “14 points” - On January 8, 1918, United States President Woodrow Wilson addressed to the US Congress and presented the “peace plan” well-known as Woodrow Wilson's “14 points”. In this way president Wilson laid down the United States position on the future peace and the post-war worldorder establishment process.

On this way directly opposed to each other American and European foreign policy concepts. The United States refused from Entente military objectives and developed own suggestion of “American order”, which was formulate by “14 points”.

ԿԱՐԻՆԻ «ԱԼԻՔ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ (1914 թ.)

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

«Ալիք» պարբերականը լույս է տեսել Կարին քաղաքում 1914 թվականին: Այն Կարինի «Հայ երիտասարդաց միության» օրգանն էր: Թերթն ուներ դաշնակցական ուղղվածություն: Իր հողվածներում անդրադառնում էր թուրքական պէտական ապարատի անարդարություններին, արևմտահայերին մտահոգող հիմնախնդիրներին, ազգային կրթության հարցերին և արդեն իսկ սկսված հայկական ջարդերին: «Ալիքը», սակայն, չըր պատկերացնում, որ թուրքական պէտությունը ոչ միայն իրականացնելու էր հայ ժողովրդի ցեղասպանություն իր պատմական բնօրրանում, այլև նրան զրկելու էր սեփական հայրենիքից:

Բանալի բառեր. «Հառաջ», «Երկիր», «Ալիք», Շավարշ Միսարյան, ՀՅԴ, Կարինի «Հայ երիտասարդաց միություն»:

1909 թ. մայիսի 31-ի մինչև 1914 թ. մարտի 20-ը Կարինում լույս է տեսել ՀՅԴ ուղղվածություն ունեցող «Հառաջ» եռօրյա պարբերականը նախ որպես շաբաթաթերթ, հետո՝ որպես երկօրյա, ապա՝ որպես եռօրյա թերթ:¹

«Հառաջը» Կարինի «Հայ երիտասարդաց միության» օրգանն էր:² Այդ մշակութային կազմակերպությունը «հիմնուած էր դաշնակցականներու կողմէ» ՀՅԴ հայտնի գործիչ Արամ Ատրունու նախաձեռնությամբ:³ 1914 թ. հիշյալ կազմակերպությունն ուներ 800 անդամ: Հիմնական նպատակն էր հնարավոր բոլոր միջոցներով նպաստել հայ ժողովրդի մշակութային առաջնորդացին, բարձրացնել նրա մտավոր, հոգեկան ու բարոյական կարողությունները: «Լոյս տալ անլոյսին, նոր խօսք այդ խօսքին կարօւ մեր գիտացուն ու գաւառացուն»,- գրում էր Մարալը:⁴

«Հառաջ» ունեցել է 4 խմբագիր: Նրանք բոլորը ՀՅԴ անվանի դեմքեր էին՝ Եղիշե Թոփշյան(1909 թ. մայիս-սեպտեմբեր), Փիլոս Փափախյան (1909 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր), Սիմոն Վրացյան (1909 թ. նոյեմբեր-1911 թ.) և Շավարշ Միսարյան (1911-1914 թթ.):⁵

1909-1914 թթ. «Հառաջ» արտոնատերը Արամ Ատրունին էր, իսկ պատասխանատու տնօրեններն էին հաջորդաբար՝ Վահե Թոքաճյանն ու Շավարշ Միսարյանը:

1909 թ. մայիսի 31-ի անդրանիկ համարի խմբագրականում ներկայացվում էին «Հառաջի» հետապնդած նպատակները: «Յառաջ հրապարակ է գալիս իրեւ մի համեստ գործօն, որ պիտի ծառայէ ընդհանուր հայրենիքի վերաշինութեանն

¹ **Տեր Խաչատուրեան Ա.**, «Հայ մամուլի մատենագիտական գործեր», Պեյրութ, 2014, էջ 627

² «Ալիք», Կարին, 1914, թիվ 3, **Պողոսեան Ե.**, «Մշակութային կեանքը Կարնը մէջ», Պեյրութ, 1957, էջ 300-332

³ **Տեր Խաչատուրեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 626, Թէոդիկ, «Յուշարական Ապրիլ Տասնըմեկի», Կ.Պոլիս, 1919, էջ 64

⁴ «Ալիք», Կարին, 1914, թիվ 3

⁵ **Տեր Խաչատուրեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 627, **Վրացեան Սիմոն**, «Կեանքի ուղիներով», Պեյրութ, 1960, հ. 2, էջ 158

ու բոլոր ձնշուածների պաշտպանութեանը՝ առանց ազգի ու կրօնի խտրութեանը», - զրում էր պարբերականը⁶:

«Հառաջի» խմբագրությունը և տպարանը սկզբնապես գտնվել են Կարինի Չամուր փողոցում, առաջնորդարանից ոչ շատ հեռու շատ շուտով տեղափոխվելով «Կանայ ճամբու վրայ»:⁷

«Հառաջը» 1914թ. փակվել է թուրքական իշխանությունների կողմից և որպես երկօրյա շաբաթաթերթ հրատարակվել է նախ՝ «Երկիր», ապա՝ «Ալիք» անուններով:

«Ալիքի» խմբագիրը ՀՅԴ անվանի գործիչ Շավարշ Միսաքյանն էր:

Շավարշ Միսաքյանը ծնվել է 1884 թ. Սեբաստիայի Զիմառա գյուղում: Ավարտել է Կ.Պոլսի կեղրոնական վարժարանը: 16 տարեկանից թթակցել է տարբեր թերթերի: 1908 թ. խմբագրել է Կ.Պոլսի «Ազրակ» շաբաթաթերթը, 1911-1914 թթ.⁸ Կարինի «Հառաջ» թերթը, աշխատակցել է Կ.Պոլսի «Ազատամարտ» օրաթերթին: 1915 թ. ձերքակալվել է և ենթարկվել է շարչարանքների: 1918 թ. Մուղրոսի զինադարձից հետո Հ. Սիրունու հետ դարձել է Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի խմբագիրը: 1919թ. մասնակցել է ՀՅԴ Երևանի 9-րդ Ընդհանուր ժողովին: 1922 թ. տեղափոխվել է բնակվելու Սոֆիայում, իսկ 1924 թ.⁹ Փարիզում, որտեղ հիմնել է «Հառաջ» օրաթերթը: ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվել է ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ: 1925-1933 թթ. եղել է «Դրոշակի» խմբագրակազմում:

Շ.Միսաքյանը մահացել է 1957 թ.:¹⁰

«Ալիքը» հրատարակվել է որպես դատական քաշըշուկի մեջ հայտնված «Երկիր» թերթի իրավահաջորդը: «Նոր չէ, որ կառավարութիւնը կը հետևի մեր թերթերուն, անոնց բովանդակութեանն ու ուղղութեանը», - զրված էր «Նոր մեթոդը» խմբագրականում:⁹ «Ալիքը» որևէ թերթ փակելը համարում էր պետության իրավունքը, եթե դա պատճառաբանված էր պետական շահով: Այնինչ Թուրքիայում 1914 թ. կրկին սկսել էին հետապնդել հայկական թերթերին՝ պարզապես հայ ժողովրդի իրավունքների մասին զրելու պատճառով: Նույնը կատարվել է նաև «Ալիքի» հետ: Թերթի պատասխանատու տնօրենն Հրայր Լուսպարոնյանին դատի էին տվել ապակենտրոնացման մասին վերլուծական հոդված տպագրելու պատճառով:¹⁰ Ընդհանուր դատախազությունը «Ալիքի» 1914թ. առաջին համարում տպագրված՝ ապակենտրոն և կենտրոնացված պետական կառավարման համակարգերին նվիրված հոդվածի առնչությամբ էր դատի տվել Լուսպարոնյանին: Նախադատ ատյանը նրան դատապարտել էր մեկ ամիս տևողությամբ բանտարկության և գանձել էր 20 ոսկի տուլզանը: «Ալիքի» պատասխանատու տնօրենն իր հերթին դիմել էր վերաբննիշ ատյան:¹¹ «Ալիքը» հարց էր տալիս, թե ինչո՞ւ կ էին «Վտանգավոր» թուրք պաշտոնյալի գեղծարարությունների և անարդարությունների մասին զրված «Հառաջ» նյութերը:¹² Թերթի «դէմ արձակած վճրոն

⁶ «Հառաջ», Էրզրում, 1909, էիվ 1

⁷ Կրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 158-164

⁸ Հովսեփյան Ս., «ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերական մամուլը (1909-1924 թթ.)», Երևան, 2009, էջ 170-171, Միսաքեան Շ., «Օրեր և ժամեր», Փարիզ, 1958, էջ IX- XII

⁹ «Ալիք», Կարին, 1914, թիվ 3

¹⁰ Նույն տեղում, թիվ 12

¹¹ Նույն տեղում

¹² Նույն տեղում, թիվ 4

ալ» տրամաբանական կլիներ այն ժամանակ, երբ ապացուցված կլիներ տպագրված փաստերի անձշությունը:¹³

Անդրադառնալով «Երկիր» թերթի դադարեցման խնդրին՝ «Ալիքը» հրետուրական հարցադրումով էր հանդես գալիս. «Մի թէ այս դժբախտ երկրին մէջ յանցանք է մինչև իսկ արդարադատութեան հաւատալը»:¹⁴ Չէ՞ որ պետական համակարգի անարդարությունների մասին գրելով՝ պարբերականը «ամենէն առաջ հայրենասիրական գործ մը կատարած կ'ըլլայ, օգնելով կառավարութեան, յարուցւած խնդիրներու մանրամասնութեանց իրազեկ ըլլալուն մէջ»:¹⁵ «Երկիրին» մեղադրում էին, թէ իբր սուտ տեղեկատվություն էր տարածել առ այն, որ Ծղածոր գյուղում ծագած վիճաբանության ժամանակ թուրքերը նախահարձակ չէին եղել և չէին վիրավորել 9 հայ գյուղացու, (ընդ որում, այս միջադեպի համար ոչ մի թուրք չէր պատժել, իսկ վիճաբանությանը մասնակից բոլոր հայրերին բանտարկել էին էին):¹⁶ «Երկիրը» դադարեցվել էր նաև այն պատճառով, որ մեղադրել էր կառավարությանը Բաղեշում քրդերի սարքած հայկական շարդի պատասխանատուններին և իրականացնողներին չպատժելու համար: «Ալիքի» խմբագրությունը պնդում էր, որ «Երկիրը» Ճիշտ էր վարվել՝ օբյեկտիվորեն լուսաբանելով ու վերլուծելով Բաղեշում ծավալված իրադարձությունները: Մի թէ հանցանք էր երկրի թերությունների մասին գրելը՝ դրանց վրա իրավիրելով պետության և հասարակության ուշադրությունը: Եթէ պետությունը նույնիսկ փոքր ցանկություն ունենար, ապա կձնշէր Բաղեշում սկսված քրդական մարդասպան շարժումը, և չէին լինի տասնյակ գոհերը:¹⁷

«Ալիքի» խմբագրությունը անդրադարձել է «Հառաջ» և «Երկիր» թերթերի հրատարակության դադարեցման պատճառներին: Դրանց հոդվածները «պաշտօնական շրջանակներու մօտ նկատուեր են վնասակար և այն ալ մանաւանդ հայրենիքի շահերուն տեսակետէն: Այսօր, եթէ մեր պաշտօնական շրջանակները այն կանխակալ կարծիքը չունենային թէ՝ պաշտօնական շրջանակներու տեսակետները չի բաժնող մէկը հայրենասէր չէ, եթէ ընդունել կարողանային, որ տիրող մտայնութիւններուն ու ուրբարիւններուն դէմ եղող մէկը, այնուամենային կրնայ շատ աւելի ջերմ հայրենասէր ըլլալ քան իրենք, ապահովաբար վնասակար չէին նկատուիր այն գրածքները, որոնք նկատուեր են, և դադարման չէին դատապարտիր այն թերթերը, որոնք դադարեցուցւեցան»:¹⁸ «Ալիքի» կարծիքով՝ սրանք էին «Հառաջի» և «Երկիրի» դադարեցման հիմնական պատճառները:¹⁹

Պարբերականը վկայում էր, որ շրջակա գյուղերից «ստանում էին նամակներ, որոնցում բարձր էր գնահատվում «Հառաջի» գործունեությունը: Բաբերդում «Ալիքի» թղթակից Պարույրը գրում էր, որ թերթի փակվելուց հետո «բոլոր խաւերու կողմէ անխտիր զգացւեցաւ անոր պակասը, պէտքը զաւառաթերթի մը, որ եղած էր գաւառացիներու ցաւերուն և ուրախութեանց թարգմանը: «Երկիր»ի առա-

¹³ Նույն տեղում

¹⁴ Նույն տեղում

¹⁵ Նույն տեղում

¹⁶ Նույն տեղում

¹⁷ Նույն տեղում, թիվ 5

¹⁸ Նույն տեղում, թիվ 6

¹⁹ Նույն տեղում, թիվ 5

զին թիւերն իսկ յուսալ կուտան, թէ անիկա պիտի հետևի «Յառաջ»ի ուղղութեան, միշտ թարգմանը պիտի լինի թուրք, բուրդ և հայ աշխատաւորութեան տառապանքին, ի վեր պիտի հանէ գործած զեղծումներն ու անիրաւութիւնները՝ որ կողմէն ալ զան և պիտի լինի անողոք բննադատը զեղծանող պաշտօնելութեանց, անխիղճ վաշխառուներուն, վերջապէս խթանը երկրին յառաջիմութեանը»:²⁰ Մեկ այլ թթառակից (Թաթուլը) Ալաշկերտից գրում էր, որ «Յառաջ» փակումը զըրկանք էր բոլորի համար, որովհետև «գոցւած էին այրպատվ բոլորիս աչքերը»:²¹ Այնինչ «Հառաջն» ընթանում էր ձշմարտության ձանապարհով և արձագանքում էր ժողովրդի հառաջներին:²²

Երբ թերթում ենք «Հառաջի» իրավահաջորդ «Ալիք» թերթի համարները, համոզվում ենք, որ պարբերականը անմասն չի մնացել ժողովրդին մտահոգող խնդիրներին, լուսաբանել է դրանք և ներկայացրել է առաջարկներ ազգային կառույցներին ու պետական համապատասխան մարմիններին իր կողմից ներկայացվող խնդիրների համար լուծումներ գտնելու գործին աջակցելու առումով։ Հիմնական հիմնահարցերը, որոնց անդրադարձել է «Ալիքը», վերաբերում էին կրթական ոլորտին, ազգային դպրոցներին, արևմտահայ կյանքը խաթարող պետական քաղաքականությանը, ընթերցողներին քաղաքականապէս վերազինելու և թարմ տեղեկատվությամբ նրանց ապահովելու խնդիրներին։ Հատ «Ալիքի» հրապարակումների՝ Էրզրումի նահանգում աճող սերունդը հիմնականում ստանում էր ժամանակի ոգուն համապատասխան կրթություն։²³ Ուշադրություն էր դարձվում նաև նրանց ֆիզիկական պատրաստվածությանը՝ առաջնորդվելով «Առողջ միտքը առողջ մարմնի մեջ պէտք է փնտրել» կարգախոտվ։²⁴ Այդ սկզբունքներով էին կրթվում ու դաստիարակվում, օրինակ՝ Կարինի Ազարյան, Մարյան, Գավաֆյան, Արծնյան վարժարանների և մանկապարտեզների աշակերտներն ու սաները։²⁵ Պարբերականը տեղեկացնում էր, որ Բաքերդում կրթասեր առաջնորդ Անանիա ծայրագույն վարդապէտ Հազարապետյանի գորակցությամբ և տեղի պատանիների ջանքերով հիմնվել էր «Սահակ-Մեկրով» միությունը։²⁶ Նպատակն էր նպաստել երկսեռ պատանիների ֆիզիկական, մտավոր ու քարոյական վիճակի բարելավմանը, հայթայրել չքավոր պատանիների համար գրենական պիտույքներ և աջակցել բարձրագույն վարժարանների մեջ նրանց տեղափորելու գործին, բացել գրադարան-ընթերցարաններ, կազմել մարմնամարզական ու դերասանական խմբակներ։²⁷ ՀՅԴ Բաքերդի տեղական կոմիտեի ուժերով Լսինոնք հայկական գուողում բացվել էր ընթերցարան- գրադարան. այս մասին տեղեկացնում էր Ա. Խալտունին։²⁸ Օրինակելի էր Կարինի Կարմիր վանքի «Ժառանգավորաց» վարժարանը։ 1914 թ. ունեցել էր 40 աշակերտ, իսկ 1915 թ. ու-

²⁰ Նույն տեղում

²¹ Նույն տեղում, թիվ 3

²² Նույն տեղում

²³ Նույն տեղում, թիվ 6

²⁴ Նույն տեղում⁴

²⁵ Նույն տեղում

²⁶ Նույն տեղում, թիվ 2

²⁷ Նույն տեղում

²⁸ Նույն տեղում

սումնական տարվա համար որոշել էին այստեղ բացել 6-րդ դասարան: Վարժարանի ուսուցչական ժողովը պատրաստել էր ուսումնական նոր ծրագիր, որը համապատասխանում էր տեղի պայմաններին և հետապնդում էր 2 նպատակ:

• պատրաստել զյուղական ուսուցիչներ,

• պատրաստել աշակերտներին այնպես, որ նրանք հեշտությամբ կարողանային ընդունվել միջնակարգ դպրոցի 4-րդ կամ 5-րդ դասարան:²⁹

«Ալիքի» թղթակիցների լուրերից ու թղթակցություններից միևնույն ժամանակ պարզվում էր, որ Բաբերդի և Ալաշկերտի մի շարք զյուղերում բարձիթողի վիճակում էին գտնվում հայկական դպրոցները: Պարույրը կարծիք էր հայտնում, որ թեև Բուլանուխը հայաշատ գավառ էր, սակայն կրթական բարեփոխումների տեսանկյունից հետ էր մնացել մյուս հայաշատ գավառներից:³⁰ «Կրթական հաստատութիւնները եղած են գոմ-դպրոցներ, ուր կը փանայ մատաղ սերունդը թէ՝ ֆիզիքասպես և թէ՝ բարոյապես: Շենքը այնքան կարևոր է, որչափ առողջ դաստիարակութիւնը», - գրում էր «Ալիքի» թղթակիցը:³¹ Ալաշկերտից էլ Թաթուլը հադրդում էր, որ այդ գավառի դպրոցների ընդհանուր տեսուչ Բարձաշնանը պարզել էր, թէ ինչպես էին ողջ ուսումնական տարվա ընթացքում ժամակածառությամբ գրաղվել Ալաշկերտի երկսեռ վարժարանի տնօրեն-ուսուցիչ Մանուկ Գույումշյանը և նրա ուսուցուիկ կինը:³² Որպես ասվածի ապացուց հիշատակում էր մի քանի փաստ: Տիկին Գույումշյանը մեկ տարվա կտրվածքով հայոց պատմությունից անցկացրել էր ընդամենը 4 դաս: Նա 40 դաս էր հատկացրել ձեռագործի ուսուցմանը, մի առարկա, որն ամենակարևորն էր արևմտահայ գավառի համար:³³ «Ալիքի» խմբագրությունն իրավիճակը շտկելու գործում կարևորում էր ծնողների դերը և նրանց համագործակցությունը կրթօջախների հետ: «Շատ քիչ ծնողներ եղած են, որ այցելած են դպրոց և հազարիւտ ծնողներ, որ հետաքրքրած են իրենց զաւակի դաստիարակութեան և յառաջդիմութեան գործով, իսկ հասարակութեան և ծնողներու հսկայ մեծամասնութիւնը մնացեր է անտարբեր և անհետաքրքիր», - գրում էր պարբերականը:³⁴ Այնինչ, ըստ «Ալիքի», աճող սերունդը մեր ժողովրդի հույսն ու ապավենն էր:³⁵ Ազգային կրթական ոլորտում նկատվող բացերը շալելու կոչքած ազգային մարմիններն իրենց հերթին ընդունում էին որոշումներ, որոնցով խորացնում էին արկա խնդիրները: Կարինի՝ կրթական ոլորտի համար պատասխանատու ազգային վարչությունը կրծատել էր կրթական բյուջեն: Մարալը «բաց հարցումներով» էր դիմում այդ մարմնի անդամներին, թէ արդյոք ազգային սահմանադրությունը նրանց իրավունք տալի՞ս էր կրթական բյուջեն կրծատելու համար: «Մտածե՞ թէ արդիօք, թէ ձեր այդ քայլով ու թէ կ'առաջնորդէք մեր ժողովուրդը, յե՞տ, թէ առաջ, ի՞նչ կուզէք որ քաղաքական ստրկութեան շղթաներուն հետ կուլտուրական ստրկութեան շղթանե՞ թը անցունէք մեր վզին», -

²⁹ Նույն տեղում, թիվ 7

³⁰ Նույն տեղում, թիվ 12

³¹ Նույն տեղում

³² Նույն տեղում, թիվ 4

³³ Նույն տեղում

³⁴ Նույն տեղում, թիվ 6

³⁵ Նույն տեղում

հարց էր տալիս հողվածագիրը:³⁶ «Ալիքը» համոզված էր, որ ազգային ներքին կյանքում առաջնորդվում էին «դէպի ետ կարգախոտով»: Սկսած կերպոնէն մինչև յետին գաւառը, նոյն կարգախոտն է, որ կը տիրէ, կը թագաւորէ... Ամեն կերպ աշխատանք թափւեցաւ, որ յիեղդի այն կենսաբեր շունչը, որ գաւառէն ծագում կ'առնէր, որ կամաց-կամաց ժողովրդին ինքնազիտակցութեան, արժանաւորութեան ու արժանապատութեան շիտակ ըմբոնողութիւն կը ներարկէր», - կարդում ենք Գ. Կոմսիի վերլուծական հողվածում:³⁷ Թերթն անհրաժեշտ է համարում այն, որ ազգային մարմինները, որոնց շարքում առաջին հերթին ուսումնական խորհուրդները, իրենց գործունեությամբ դառնային դէպի գյուղերն ու անտեսված զավանները «փրկելու համար ժողովրդական կրթութիւնը այն տարբերու ձեռքէն, որոնք ոչ միայն ոչինչ չեն հասկնար դպրոցն ու դպրոցական գործերէն, այլ և հակառակն են անոր»:³⁸ «Ալիքը» պահանջում էր, որ ամեն մի զավառական շրջան իր պայմաններին համապատասխանող կրթական ընդիանուր ծրագիր ունենար, որը կը կիրառվեր բոլոր դպրոցներում կրթական բավարար մակարդակ ունեցող փորձառու ուսուցական կազմի կողմից, որոնց աշխատանքը կվերահսկեր շրջիկ ուսումնական տեսուչը»:³⁹ Նույն պահանջով էր հանդես զայիս Բարերդի թոթակից Պարույր՝ պնդելով, որ հենց այդ ամենի բացակայության պատճառով էր ետ մնացել Բարերդի 27 հայարնակ գյուղերի կրթական գործը:⁴⁰ Ազգային մարմինների վերակազմության խնդիրն էր առաջնահերթ,⁴¹ քանի որ բարենորոգումների գործադրությունից հետո դրանց գործունեության ծանրության կենտրոնը պիտի փոխադրվեր զավաններ (Մ.Հ.- «Ալիքը» հավատում էր հայկական բարենորոգումների ծրագրի կենսագործմանը): «Գավառական մեր ազգային մարմինները իրենց շրջանի հասարակական գործերուն վերաբերմամբ մեծ չափով պիտի խաղան այն դէրը, ինչ-որ ցարդ վերապահիած էր պատրիարքարանին»:⁴² Հաստ «Ալիքի» խմբագրակազմի ազգային մարմիններում ցանկալի էր ընդգրկել իւղահաս և հասարակական ջիդ ունեցող անձանց:⁴³ Թերթը, միևնույն ժամանակ, ծանր ու վտանգավոր հարված էր համարում 1914 թ. հունվարին օսմանյան խորհրդարանի ընդունած այն օրինագիծը, որն իրավունք էր տալիս կառավարությանը առաջմ մեկ տարով վերացնել նահանգներում վճարված տուրքերը. մասնավորապես ազգությունների՝ իրենց կրթության համար վճարած տուրքը:⁴⁴ Հաստ այդմ, 1914թ. հունվարի 26-ին թուրքական կառավարությունն իր հերթին ընդունել էր այդ օրինագծից բխող հրամանագիր, որի համաձայն՝ հայ ժողովուրդը չէր կարողանալու տնօրինել կրթական բյուջեին, և կրկին շահելու էր թուրք տարրը:⁴⁵ «Պետական դպրոցներ պատրակին տակ կը փորձակ թուրք տարրի կրթութեան համար ապահովել կրթական տուրքի մեծագոյն տոկոսը և

³⁶ Նույն տեղում, թիվ 6

³⁷ Նույն տեղում

³⁸ Նույն տեղում, թիվ 11

³⁹ Նույն տեղում, թիվ 12

⁴⁰ Նույն տեղում, թիվ 4

⁴¹ Նույն տեղում, թիվ 8

⁴² Նույն տեղում, թիվ 9

⁴³ Նույն տեղում

⁴⁴ Նույն տեղում, թիվ 15

⁴⁵ Նույն տեղում

ողորմելի մէկ փշրանքը միայն թողնելու համար զանազան տարրերուն, համաձայն իրենց մասնակցութեան չափին», - գրում էր թերթը խմբագրականում:⁴⁶ «Ալիքի» համար կրթական ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունն անընդունելի էր, քանզի Թուրքիայում իրականում պետական դպրոցները թուրքական դպրոցներ էին: «Այդ դպրոցներու մէջ հազիւ հազ հայ գտնի հարիւին միայն 1-2 տոկոս, այնինչ այդ դպրոցները իրենց մէջ բաղկացուցիչ բոլոր տարրերէն ալ այնքան ուսուցիչ ու աշակերտներ պիտի ունենան, ինչքանով որ այդ տարրերէն ամեն մէկը կը մասնակցի կրթական տուրքին: Արդարութեան պահանջն է այս: Պէտք է իրաքանչիւր տարր ստանայ իր վճարած տուրքի արդար ու լիակատար բաժինը», - պնդում էր «Ալիքը»:⁴⁷ Կառավարության այս որոշումը թերթը բնութագրում էր որպես կրթական տուրքից անհատներին հատկացվելիք բաժնի գրավման օրինագիծ:⁴⁸ Դրանով թուրքական կառավարությունը հարվածում էր հայկական բարենորդումների ծրագրին, որի գործադրման պարագայում նահանգներից գանձված կրթական տուրքից յուրաքանչյուր տարր իր կրթական գործը կազմակերպելու համար ստանալու էր այդ տուրքին սեփական մասնակցության չափով: Փաստորեն, այս օրինագիծը չեղյալ էր համարում հայկական բարենորդումների ծրագրի վերոհիշյալ հատկածը, և այդ ծրագիրն արդէն հակասում էր նոր օրենքին:⁴⁹ Հայկական բարենորդումների ծրագրից խուսանավելը և դրա իրագործման ձգձգումը գուգորդվում էր հայերի հանդեավ պետական բռնաձնշումների, իրավագրկումների, աշան-թալանի, բռնաձուլման քաղաքականությամբ: «Ալիքը» հրապարակել է այդ ամենը փաստող բազմաթիվ օրինակներ: Դրանք մասնավորապես տեղեկացնում էին Թուրքիայում դատերի և իրավական վեճերի՝ ի վնաս հայերի լրտման և հողագրավումների մասին: Թղթակցություններից մեկում, օրինակ, տեղեկացվում էր, թե քուրդ Սուստաֆա բեյը բռնազրավել էր Քղոի Ամառիճ զոտիկ հայերի արտերը, ծեծել էր տվել ընդդիմացողներին ու նրանց կանանց:⁵⁰ Բացի այդ՝ քրդերը, կառավարության թողտվությամբ, հնձում և իրենց էին վերցնում Ամառիճի հայերի մարզագետինների խոտերը: «Կը տեղեկանանք, որ հայերը իրենց սեփական բնակավայրէն վտարելու համար տեղույն պատկանեալ իշխանութեան կողմէ որոշում եղած է: Այս պատճառով մեծ դէպքերու երևան զալը հաւանական է, հետևապէս առաջըն առնելու համար կը փութամ հաղորդել խնդիրը», - գրում էր «Ալիքի» թղթակիցը:⁵¹ Թաթուլը վկայում էր, որ հողային վեճերը շատ էին Բուլանուխում: Տեղական իշխանությունները գրեթե ամեն օր զբաղվում էին դրանց լրտման գործով, թեև հիմնականում հօգուտ թուրքերի և քրդերի:⁵² Ուտնահարվում էին հայ հողագործների իրավունքները: «Երբ կառավարութիւնը ինքը կը պաշտպանէ քիւրդին և որոշում կը տրի ի նպաստ անոր, ի՞նչ կը մնայ հային, ձեռքը ծոցը տուն վերադարձնալ և լալ իրեն սև օրերը»:⁵³ Թաթուլը բերում էր օրինակ, թե ինչպես 1895-

⁴⁶ Նույն տեղում, թիվ 11

⁴⁷ Նույն տեղում,

⁴⁸ Նույն տեղում, թիվ 16

⁴⁹ Նույն տեղում,

⁵⁰ Նույն տեղում, թիվ 11

⁵¹ Նույն տեղում,

⁵² Նույն տեղում, թիվ 7

⁵³ Նույն տեղում

1896 թթ. համիդյան ջարդերից խուսափելու նպատակով Ապրի գյուղից Բարսեղը և Հակոբն իրենց ընտանիքներով գաղթել էին Ռուսաստան: Թուրքիայում սահմանադրական կարգերի հոչակումից հետո վերադառնալով գյուղ՝ նրանք տեսել էին, որ իրենց «շէն շող տները, ախտոները, յարդանոցները և այլն, ամեն ինչ աւերած, գետնին հաւասարեցված է: Դրանք նրանց արտերի հետ գրավել էին տեղի քուրդ շէյխերը: Թարուլը պատմում էր, որ Հակոբը և Բարսեղը փորձել էին օրենքի օգնությամբ լուծել այս հարցը, բայց դատական երկարատև քաշը ուղղված էր համար իշխանությունն ընտրել էր աճուրդի ճանապարհը.⁵⁴ Պարույրի կարծիքով՝ հայերը չեն կարողանում իրենց իսկ հողերի աճուրդին մասնակցել, քանի որ չունեին պահանջվող գումարները: Բնական էր, որ նրանք օրենքի ուժով էին զրկվում իրենց պապական հողակտորներից և գաղթում էին բնօրրանից:⁵⁵ «Քառասուն տարի առաջ մենք՝ գիւղացիներս, Ռուսաստանի ճամբան զգիտէինք, իսկ այսօր աչքը բացողը Ռուսաստանի ճամբան կը բռն: Տուն չկայ առանց պանդուխտի, 280 տունէ բաղկացած Զիթող գիւղը 300 երիտասարդ պանդուխտ ունի: Գիւղացիութեան գոյութեան խարիսխը հողն է: Հողը ձեռքելու ելաւ՝ օջախտ մարեցաւ՝ կըսէ գիւղացին», - կարդում ենք թղթակցություններից մեկում:⁵⁶ 1914 թ. հուլիսի 10-ին «Ալիքը» տպագրել է փաստեր, թե ինչպես էին Թուրքիայում գտել իրենց բնօրրան հայրենիքում հայերի օջախները մարելու նոր եղանակ. մանկական համաձարակներ: Դրանց համար պատասխանատվության է կանչում պետական առողջապահական մարմիններին, որոնք անգործության էին մատնված գավառներում և չեն բուժում Խնուսի գյուղերում թկացավով ու վարդախտով վարակված մանկիկներին:⁵⁸ Այդ բնակավայրերում գրանցված մանկական մահացածության մեծաքանակ դեպքերին ուրիշ անուն, քան կոտորած, չի կարողացել տալ Շ.Արմենը:⁵⁹ «Դրանք սովորական մահեր չեն, այլ աւերածութիւն, հասարակական աղէտ, գիւղերի ամայացում, օճախների աւեր, ընտանիքների քայրայում», - գրում էր հողվածագիրը:⁶⁰ Նա բերում էր թվային տվյալներ միայն Խնուսի շրջանում մահացած երեխաների թվաքանակի վերաբերյալ: Հստ այլո՞ւմ մի քանի ամսվա ընթացքում Գարա-Չոպան գյուղում 250 տնից մահացել էին 170 երեխա, Գում-Գայա գյուղում՝ 50 տնից 25, Սալիկորի գյուղում՝ 10 տնից 7, Կեռվենտուկ գյուղում՝ 130 տնից 55, Վեռվալ գյուղում՝ 100 տնից 110, Խալիլ-Չավուշ գյուղում՝ 110 տնից 60, Շահպատին գյուղում՝ 40 տնից 32 երեխա: «Մա արդէն կոտորած է... Կան տներ, որոնք բոլորովին զրկւել են մանուկ սերունդից, կան ընտանիքներ, որոնք 5-7-13 զրհեր են տած», - այսպես էր եզրափակում իր վերլուծական հողվածը Շ.Արմենը:⁶¹ Պետական այս քաղաքականությունն, ըստ թերթի թելադրված էր Թուրքիայի կառավարման կենտրոնացված համակարգով, որին գումարված էր «ազգայնական կեղունացման սիստէմը: Պետական վարիչները չեն կրնայ հաշտիիւ, որ

⁵⁴ Նույն տեղում

⁵⁵ Նույն տեղում, թիվ 12

⁵⁶ Նույն տեղում

⁵⁷ Նույն տեղում, թիվ 10

⁵⁸ Նույն տեղում, թիվ 13

⁵⁹ Նույն տեղում

⁶⁰ Նույն տեղում

⁶¹ Նույն տեղում

Թուրքիան կրնայ Թիւրքիայ ըլլալ ու մնալ, որդեգրելով պետական այնպիսի ձև մը, որ հաստատւած ըլլայ բոլոր ազգերու հաւասարութեան իրաւունքին վրայ: Մեր վարիչներուն մէջ դեկավարող ձգուում մըն է ոչ միայն օգացնել թուրք տարրի քանակական ոյժը, այլ և դարձնել Թուրքիան միատարր ու միաձոյլ պետութիւն, եթէ հնար է ի հարկէ»:⁶²

«Ալիք» խմբագրությունը ինչպես կարելի է եզրակացնել թերթում հրապարակված նյութերից, չեր կարող պատկերացնել անզամ, որ հայ ժողովրդի հանդեպ իր բնօրրանում ոչ միայն կիրագործվեր թուրքական պետության կողմից մշակված ցեղասպանություն, այլ հայությունը կգրկվեր իր պատմական հայրենիքից:

Мариам Овсепян - Периодическая газета г. Карин (1914 г.) „Алик”- Периодическая газета “Алик” выходила в свет в городе Карин в 1914 году. Она была корпоративной газетой “Общества армянской молодежи”, которая действовала в Карине. Газета имела дашнакское направление. В своих статьях она касалась к несправедливостям турецкого государственного аппарата, к задачам западно-армянской жизни, к вопросам народного образования и уже начавшимся массовым исстоблениюм армян.

Однако „Алик” и не представляла, что турецкое государство не только совершил геноцид армян на их исторической родине, но лишит ее этой же родины.

Mariam Hovsepian - Periodical Newspaper of Karin (1914) “Aliq”- “Aliq” periodical was published in the city of Karin in 1914. It was the official newspaper of the “Armenian Youth Union” in Karin. The newspaper was pro-Dashnak direction. It mostly touched upon issues of injustices of the Turkish government, the problems of Western Armenian life and education, also as the mass killing of Armenians that had already begun.

However, “Aliq” had no idea that the Turkish government would not only commit genocide of Armenians in their homeland, but also deprive them of their historic lands.

---

⁶² Նույն տեղում, թիվ 1

**ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ
ՀԱՅԿԱԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԽՆԴՐԻՆ 1912 – 1914ԹԹ.**

ՀԱՍՍԻԿ ՉԱԽՄԱԽՋԱՆ

Հոդվածը նվիրված է Արևմտյան Հայաստանի Բարենորոգումների խնդրի նկատմամբ արևմտահայ հոգևոր և քաղաքական կազմակերպությունների վերաբերմունքներ: Այնտեղ փորձ է արված ապացուցել, որ Բարենորոգումների մեջ տերությունների կողմից Հայկական հարցի լուծմանն էին հակված արևմտահայ հասարակական – քաղաքական գրեթե բոլոր շրջանները, անկախ այն հանգամանքից, որ այդ խնդրում որոշ ուժեր ցանկանում էին հանդես բերել զգուշություն և չանտեսել արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտությունը: Սակայն ինչքան էլ ցանկանային՝ այդ ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար կորցրել էին ժամանակն ու հնարավորությունը: Եվ պատահական չէ, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնավրումով բոլորին մնում էր սպասել ուստական գենքի հաղթանակին, հաղթանակ, որը ուստական կողմը անենին չպայմանավորեց նաև արևմտահայությանը շուտափույթ կերպով ազատազրելու կամ ավելի ճիշտ՝ Արևմտյան Հայաստանն արագորեն գրավելու անհրաժեշտությամբ:

Քանայի բառեր. Արևմտյան Հայաստան, բարենորոգումներ, մեծ տերություններ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, հոգևոր կազմակերպություններ, քաղաքական կուսակցություններ

1912 թ. աշնանը նորից քաղաքական ասպարեզ մտցվեց Հայկական հարցը՝ պայմանավորված 1911 թ. բուրք-իտալական և 1912 թ. բուրք-բալկանյան պատերազմների արիթով մեծ տերությունների մասնավորապես Ռուսաստանի, հայությանը ներշնչած այն հույսերով, որ ժամանակն է նաև Թուրքիայից Արևմտյան Հայաստանի համար պահանջել բարենորոգումներ:

Հայկական բարենորոգումների խնդրը ասպարեզ իշեցրեց Ռուսաստանը և այն մեծ ոգևորություն առաջ բերեց թե արևմտահայության և թե արևելահայության մեջ: Այդ ոգևորությունից անմասն չմնացին հայկական քաղաքական երեք կուսակցությունները, կաթողիկոսը և Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարքարանը:

Արդեն 1912 թ. սեպտեմբերի 19-ին հայության քաղաքական ներկայացուցիչների մասնակցությամբ Թիֆլիսում տեղի է ունենում ժողով, որի ընթացքում որոշում են դիմել ցարական կառավարության՝ ազատազրելու Արևմտյան Հայաստանը: Ժողովից ոչ շատ անց, «2 հոկտեմբերի 1912» թվագրված ոիմումով Գևորգ Ե Տիմիսեցի կաթողիկոսը Ի. Վորոնցով-Դաշկովին խնդրում է օգնության ձեռք մեկնել արևմտահայությանը: Այնտեղ կարդում ենք. «Թուրքիայի անատոլիական վիլայեթներում և Կիլիկիայում հայերը անպատճ կերպով ենթարկվում են անլուր հալածանքների. նրանց սպանում են, թալանում, նրանց կանանց ու աղջիկներին տանում են իրենց հարեւները և շատերին բռնությամբ կալամացնում են: Հայոց պատրիարքը բազմից դիմել է Բարձր Դուռը արդարադատության և իր հոտի պաշտպանության համար, բայց ստանալով միայն փուչ խոս-

տումներ՝ իր հայացքը իմ միջոցով հառում է ոուս մեծ ժողովրդին ու մեր մեծագործ թագավորին և նորին մեծությունից է սպասում պաշտպանություն և հովանավորություն...»¹:

Ակնհայտ է, որ ցարիզմը կաթողիկոսի միջոցով ցանակնում էր կրկին կյանքի կոչել իր ավանդական քաղաքականությունը, որը ենթադրում էր Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմից առաջ իր կողմը գրավել արևմտահայությանը:

Վորոնցով-Դաշկովի՝ ցարին հասցեագրած մի նամակից պարզ երևում է նաև, որ նա այդ անում էր՝ չեղոքացնելու Եվրոպական տերությունների կողմից արևմտահայության հարցի նախաձեռնությունը վերցնելու վտանգը², քանի որ հակառակ դեպքում ըստ նրա Ռուսաստանի հեղինակությանը մեծ հարված կհասցվեր հայերն ստիպված կլինեին «մեկլնդմիշտ ձեռք քաշել ցարի հետ հույսերը կապելուց», այն դեպքում, եթե Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր ունենալ «մի համակիր ժողովուրդ այն մարզերում, որոնք իրերի ներկա պայմաններում կամաթե ակամա հետությամբ կարող են գտնվել մեր ռազմական գործողությունների թատերաբեմում»³:

Այսպիսով Ռուսաստանի համար կարևոր իր քաղաքական խնդիրների կյանքի կոչելն էր և դրանցում արևմտահայության օգտագործումը, որը ցավոք չէին ընկալում հայ բազում քաղաքական գործիչներ:

Էր նպատակների իրականացման համար ցարիզմը Թիֆլիսում ստեղծում է հայոց Ազգային բյուրոն, իսկ կաթողիկոսը հայոց Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ, որը պետք է Եվրոպայում հետամուտ լիներ Հայկական հարցի լուծմանը:

Այն, որ 1912թ. հայությունն ամբողջովին նորից բերքվել էր դեպի Ռուսաստանը. երևում է նույն թվականի նոյեմբերին Թիֆլիսում տեղի ունեցած համագումարում ստեղծված Ազգային Բյուրոյի որոշումներից, որոնցից մեկում հետևյալն ենք կարդում. «Բյուրոյի քաղաքականությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ հակիրծ բանաձևերով. մեր գործունեությունը հարմարեցնել ուստաց քաղաքականությանը, ունենալ պահանջների մի ծրագիր միայն, համարձակ և ներդաշնակ գործունեություն առաջ բերել բոլոր կենտրոններում»⁴:

Փաստաթուղթը հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս արևմտահայերի ինքնապաշտպանության նկատմամբ ցարիզմի ունեցած վերաբերմունքի մասին, որը փաստորեն բացասական էր, քանի որ այնտեղ կարդում ենք, որ «կառավարությունը ամեն միջոց ձեռք է առել հայերի ապահովության համար և որ ուրեմն պետք չի տեսնում օժանդակելու ինքնապաշտպանության»⁵:

Այսպիսով այն համոզումը կար, որ Ռուսաստանն ամեն ինչ կանի հայերի ապահովության համար, ուստի ավելորդ են ինքնապաշտպանության առումով աշխատանքները: Շատերի անքննորների էր, որ արևմտահայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը չի բխում նրա շահերից:

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթուղթերի և նյութերի ժողովածու **Մ. Գ. Ներսիսյանի** խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 283:

² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 283:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ 6, Երևան, 1981, էջ 520 - 521:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխմիթ (այսուհետև՝ ՀՍՍ), ֆ. 222, գ. 1, գ. 1, թ. 28:

⁵ Նույն տեղում, փաստաթուղթն ամբողջությամբ տես թթ. 25-28:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանը նույնպես կողմնորոշվում էր դեպի Ռուսաստանը: Այս շրջանում պատրիարքն էր Հովհաննես Արշարունին: Վերջինս 1913թ. մայիսի 20 – ին մի նամակ է ուղարկում Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Գիրսին, ուր նկարագրելով արևմտահայության ծանր վիճակը և չկորցնելով Հայաստանում բարենորոգումների հարցի լուծման հույսը, խնդրում է ձեռք առնել միջոցներ, ինչպիսիք տեղին կիամարի, «որպեսզի վերացվի Անատոլիայում զանգվածային անխուսափելի կոտորածի վտանգը...»⁶:

Նույն քաղաքական դիրքորոշումն էին որդեգրել նաև Կ. Պոլսում գործող հայ քաղաքական կուսակցությունները:

1912 թ. դեկտեմբերի 21-ին տեղի է ունենում Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովի դրույթական նիստ, որի ատենապետ Ստ. Գարայանը և դաշնակցական գործիչ Վահան Փափազյանը (Կոմս) հայտարարում են, թե «այլևս սպառած են բոլոր միջոցները, ու քողարկուած ձեւով առաջադրեցին հայ ժողովրդի այսուհետեւ հետեւելիք ուղեգիծը, այսինքն նորէն միջազգային սեղանի վրայ հանել Հայկական հարցը...»⁷:

Այս նիստից հետո Պատրիարքարանի խառը ժողովն ընտրում է այսպես կոչված Ապահովության խորհուրդ՝ որպես Հայկական հարցի լուծմանը նպաստող մարմին, որին տրվում են լիազորություններ՝ մեծ տերությունների հետ բարենորոգումների խնդրի շուրջ բանակցելու համար: Այս մարմին անդամաններ են ընտրվում Եղիշե արքեպ. Դուրյանը (նախազահ), Գրիգոր վարդապետ Պալաբյանը, Ստեփան Գարայանը, Ռուկան Մարտիրոսյանը, Լևոն Տեմիրճիպաշյանը, Մուրադ Պոյաճյանը և Վահան Փափազյանը:

Եզրակացությունը մեկն է՝ դեպի մեծ տերություններն էին կրկին շրջվել և արևելահայ և արևմտահայ հոգևորական և քաղաքական գործիչները: Սա նշանակում է, որ նրանք որդեգրել էին հակառակության դիրքորոշում: Իսկ դրան ամեն կերպ ցանկանում էր խոշնդոտել թուրքական կառավարությունը, որը ցանկանում էր արևմտահայ դեկավար շրջաններին կողմնարոշել դեպի բարենորոգումների իր ծրագիրը: Այս մասին վկայող բավական հետաքրքր փաստեր կարելի է գտնել Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ժամանակի» էջերում: «Առանց հայու թիւրք չըլլայ, առանց թիւրք հայ չըլլայ» վերնագրով հոդվածում մասնավորապես կարուս ենք: «Ելմտական նախակին նախարար Ճեկիստ պէյ, որ այս պահուս Կ. Պոլսոյ այլեւայլ թաղերուն մէջ բանախօսութիւններ կատարելով Իթթիհատի ծրագիրը կը պարզէ, Չորեքշաբթի գիշեր Սամաթիոյ Իթթիհատի Քլիւպին մէջ ի ներկայութեան խառն բազմութեան, երկու ժամէ աւելի բուռն բանախօսութիւն մը արտասանեց: ...Ապակենորոնացման դրութեան անդրադառնալով ըսաւ թէ մենք հնս՝ Կ. Պոլսոյ մէջ երեսփոխանական ժողով մը չենք շնորհք կառավարել, ու մնաց գաւառները, որոնք փոքրիկ էշրաֆները եւ միթիկալիպէնները կազմուած փոքրիկ խորհրդարաններ պիտի կառավարեն: Իթթիհատի դէմ եղած անձնական յարձակումներին պատասխանելով նողկանք արտահայտեց և շեշտեց թէ Իթթիհատի ոճիր չէ գործած երբեք ալ չգործէ: Ազգերու համերաշխութեան վրայ խօսելով ծանրացաւ Հայոց մասին: Անցեալին մէջ հայ ազգին քաշած տառապանքը եւ ազատութեանը սիրուն համար անոր ըրած գոհարերութիւննե-

⁶ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 316:

⁷ **Փափազեան Կ.**, Խմ յուշերը, հերկրորդ, Պերութ, 1952, էջ 182:

րով ըստ թէ հայ ազգը որչափ ալ գանգատներ ունենայ տիրող կառավարութեան դէմ, յիրակի կամ յանիրակի: Վատահ եղեք որ առանց Թիւրքիոյ Հայ չկայ, առանց Հայու Թիւրք չկայ: Հայը թուրքին եղբայրն է, ոչ թէ «Վաթան գարտաշն է» միայն /հայրենակից եղբայրն / այլ մեր հարազատ եղբայրն է»⁸:

Այս մեօքերումը մի ավելորդ անգամ վկայում է, որ երիտրուրքերն ամեն կերպ ցանկանում են, որ հայերը հեռու մնան մեծ տերությունների քարենորոգումներով տարվելու ցանկություննից, այն համոզումը փորձելով ներշնչել, որ հայերն ու թուրքերը եղբայրներ են և երիտրուրքերը նրանց դեմ ոճիր չեն գործի, միաժամանակ դեմ լինելով ապակենտրոնացմանը: Սակայն, արևմտահայ քաղաքական ուժերի դեպի Ծուսաստանն ունեցած դիրքորոշումն անշրջելի էր:

Կ. Պոլսի ոռուսական դեսպանատան գլխավոր թարգման Ա. Մանդելշտամը հենվելով պատրիարքարանի հայկական նախորդ ծրագրերի վրա մշակում է քարենորոգումների 1913 թ. հունիսի 8-ի նախագիծը, որի մեջ խոսք անգամ չկար Արևմտյան Հայաստանի անջատման և հայկական անկախ պետության ստեղծման մասին:

Հայտնի է, որ դիվանագիտական համառ պայքարի արդյունքում դեսպան Գիրսին հաջողվեց համաձայնության գալ թուրքական կառավարության հետ: 1914 թ. հունիսի 26-ին կնքվեց ոռուս-թուրքական համաձայնագիրը՝ Արևմտյան Հայաստանի քարենորոգումների վերաբերյալ: Թէ ինչու այն չիրականացավ՝ հայտնի է: Պարզապես դարձալ ցանկանում ենք շեշտել, որ այդ նախագիծը կյանքի կոչելու հնարավորությունները նույնպես սպառվում են, քանի որ ակնհայտ էր, որ հասունացող պատերազմի խնդրից զերծ չէր կարող մնալ Թուրքիան: Այս իսկ պատճառով, կարծում ենք, որ թէ արևմտահայ և թէ արևմտահայ գործիչներն առհասարակ պետք է հեռու մնային մեծ տերությունների ծրագրերով տարվելու ցանկություններից և պահպանեին չեզոքություն: Ակնհայտ է, որ հակառակ կեցվածքով նրանք ավելի էին զազագեցնում երիտրուրքերին: Պատահական չէ, որ նրանք հայազգի իթթիհատական Պ. Հալաձեանի միջոցով փորձում են սիրաշահել արևմտահայ մասնավորապես դաշնակցական գործիչներին՝ կանխելու համար նրանց կողմնորոշումը դեպի Արևմտուք և Ծուսաստան: Պ. Հալաձյանի բնակարանում տեղի է ունենում հանդիպում Կ. Պոլսի ՀՅԴ մարմնի ներկայացուցիչների հետ: Իթթիհատականներից ներկա էին Թալեաթը, Խալիլը և Միդիատ Շյուրքին, իսկ Դաշնակցության կողմից՝ Ակնունին, Վարդգեսը և Արմեն Գարոն: Երիտրուրքերն առաջարկում էին, ինչպես վկայում է Վ. Փափազյանը, «Ա» Հաւատ ընծայենք իրենց բարեացակամութեան, Բ) Թէ՝ վճռած են հայկական նահանգներու մեջ արմատական բարեկարգութիւն մտցցնել՝ իհմք ունենալով 1880-ի Արեւելեան Ծումելիի բարեկարգութեան ծրագիրը, Գ) Թէ՝ միեւնոյն հայրենիքի երկու զաւակներն ենք՝ անբաժան, միմեանց կապուած. Դ) Թէ՝ օտարներու խաղալիք պէտք չէ լինինք. թէ՝ Պոլսու փաշան գործիք է դարձած ոռուսերու ձեռքը, պէտք է հրաւիրել, որ ան զա Պոլս եւ իրենց հայտնէ իր բաղձանքները կամ իրենցմէ պահանջէ իր պահանջելիքը...»: Նրանք գտնում են նաև, որ կաթողիկոսի՝ ոռուսների դրդմամբ գործին միջամտելն ապօրինի է և որ «Պատրիարքա-

⁸«Ժամանակ», թիւ 1022, 1912:

բանը Թիւրքիո մէջ է և ոչ մեկ պետութիւն ձեզի չէ տուած այն իրաւունքները, որ մենք տուած ենք յանձին ձեր Ազգային Սահմանադրութեան»⁹:

Սակայն արևմտահայ քաղաքական և հոգևորական գործիչները չեն հավատում իթթիհատականների առաջարկներին: Կարծում ենք, որ նրանք դրա դրդապատճառներն ունեին, բայց նաև դրդապատճառները թիւ չէին՝ մեծ տերություններին էլ չհավատալու համար: Թալեաթը և Նաջի թէյր նույն իթթիհարթական Պ. Հալացյանի միջոցով ցանկանում էին ստիպել Պատրիարքարանին, որպեսզի իրենց հետ վերջինս բանակցություններ սկսի՝ նպատակ հետապնդելով դրանով «պետութեանց միջամտութիւնը արգելելու»¹⁰:

Անշուշտ, կային այնպիսի արևմտահայ գործիչներ, որոնք ցանկանում էին թուրքական իշխանությունների հետ բանակցել: Նրանք ճանաչված էին որպես օտար տէրությունների կողմից Զայկական հարցին միջամտելու հակառակորդներ (Մադարիա Օրմանյանը, «Սաբահ» թէրթի խմբագիր Տիրան Քելեկյանը, Գ. Կյուլպէնկյանը և ուրիշներ): Սակայն, ինչպես վկայում է Ս. Վրացյանը, հասարակական – քաղաքական ուժերը հիմնականում հակված էին դեսպի Ռուսաստան և Եվրոպական տէրություններ: Ըստ նրա՝ «Երբ 1912-ին սկսուեց թիւրք-բալկանեան պատերազմը, հայերի մէջ այլեւս հաւատ ու խանդակառութիւն չէր մնացել: Պատրիարքարան, կուսակցութիւններ, հանրային կարծիքը, բովանդակ ժողովուրդը եկել էին այն համոզման, որ առանց դրսի միջամտութեան հայերի վիճակը չի բարեփոխի: Այս տրամադրութեան հետեւանքով էր, որ պատերազմի ընթացքին բուզարահայութիւնը կազմակերպեց Թիւրքիայի դէմ Անդրանիկի կամաւրական խումբը»¹¹:

Իթթիհատականների հետ մի հանդիպման մասին է խոսում նաև Արմեն Գարոն, որը տեղի է ունենում նաև Խալիլ ֆաշայի տանը 1914 թ. հունիսին: Ելույթ է ունենում Թալեաթը, որը փորձում է համոզել, որ իրենք իրենց կամքին հակառակ չեն կարողացել մինչ օրս գործացնել հայերի պահանջները, լուծել հողային և դպրոցական, կառավարման մարմիններում հայ պաշտոնյանների քանակի ավելացնելու և այլ խնդիրները: Նա մեղադրում է հայերինմ, որ փոխանակ իրենց հետ համաձայնության գալու փոխարեն արտաքին միջամտության դիմելու համար¹²:

Սակայն հայերը նրանց առաջարկները չեն ընդունում, որը Վ. Փափազյանը համարել է «անըմբռնելի յանդգնութիւն», «որուն արդինքը վայելեցինք Յ տարի վերջը»:

Մեկ ուրիշ հանդիպում էլ տեղի է ունենում այդ օրերին Սկյուտարի զինվորական կառավարիչ Զեմալ ֆաշայի հետ, որին ներկա էին Արմեն Գարոն, Ակնունին, Վարդգեսը, Հրաչ Թիրյաքյանը, Վահագն Տաթևյանը և Վահան Փափազյանը: Զեմալը մեղմորեն նույն հորդորն է անում հայերին և հասկացնում, որ «Օտարները իրենց շահերուն համար պիտի շանան շահագործել մեր վիճակը, բայց դուք պիտի հասկանաք վերջապես, որ մենք չենք կրնար հաշորուիլ այն դիրքին հետ, որ դուք եք բռնած, հետեւանքները անդարմանելի կրնան դառնալ...»¹³:

⁹ **Փափազեան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 190 - 191:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, գ. 2, գ. 107, թ. 16:

¹¹ **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պեյրութ, 1958, էջ 4:

¹² Արմեն Գարօ, Ապրուած օրեր, Բոստըն, 1948, էջ 196-197, տէ ' ս նաև նույնի՝, Մեր վերջին տեսակցութիւնը Թալեաթ ֆաշայի հետ, «Հայրենիք», Բոստըն, 1922, նոյեմբեր, թիւ 1, էջ 39-43:

¹³ **Փափազյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 192:

Այսպիսով, արևմտահայ հասարակական - քաղաքական կյանքում իշխում էր այն մտայնությունը, որ արևմտահայության փրկությունը կախված է Ռուսաստանից, որի հետևանքների մասին նախազգուշացնում էին իթթիհատականները: Բայց այդ նախազգուշացումները հաշվի չէին առնվում, իիմնականում այն համոզմունքից ելնելով, որ Թուրքիան այլևս անզոր է որևէ բան անելու: Այս առումով հայ քաղաքական միտքը խորաթափանց զգտնվեց:

Եվ նաև այս պատճառով առաջին համաշխարհային պատերազմում արևմտահայերին հասցված աղետը աննախաղեա եղավ, քանի որ մոռացվում էր, որ գրեթե ամբողջ 19-րդ դարում արևմտահայությունը, տարվելով ուստական քաղաքականությամբ, վերջում միայն ու միայն խարվել էր: Այնպես, որ կարելի է համաձայնվել Լ. Չորմիսյանի հետ, որը գրում է, որ թուրքերը «խորհուրդ տուին, թելարրեցին, որ հայերը հրաժարուէն Եվլոպական պետութեանց պաշտպանութենէն եւ իրենց հետ համախորհուրդ լուծումներ գտնեն Հայկական խնդրին: Հայերը վստահութիւն չէին կրնար ունենալ եւ չունեցան թուրքերու վրայ: Ինչպես իին թուրքերը, նորերն էլ ցույց տուած էին Շումելիի և Արարիոյ դեպքերուն ընթացքին փորքամասնութիւններու հանդեա իրենց զգացումները եւ քաղաքականությունը: Ընդհանուր օրենք է նոյնպես, որ որևէ պետություն իր պարտության եւ տկարության պահուն միայն կը հաշտվի սա կամ նա քաղաքական զիջումին: Զայ դեկավարները ամենեն նպաստավոր եւ հարմար քաղաքական պահը կը նկատէին թուրքերուն պարտությունը: Նման պատեհութենէ օգտվիլ ուզողը պարտավոր է հաշվի առնել նաև հակառակրրին հավանական վերաբերումը, եթե պայմանները ավելի նպաստավոր դարձվածք մը ստանան իր հանդեպ»¹⁴:

Կ. Պոլսի հանրային – քաղաքական գործիչների քաղաքական հայեցակետը մեծամասամբ իշխում էր նաև Թուրքիայի հայկական նահանգներում: Թեև Դաշնակցություն կուսակցությունը 1913 թ. օգոստոսին Էրզրումում գումարված յոթերորդ Ընդհ. ժողովում, ընդունեց ճիշտ որոշում, որն էր՝ «Քաղաքական բարդութիւններու ատեն՝ համախորհուրդ ընկերվարական միւս կուսակցութիւններուն՝ օրինական բոլոր հնարատը միշոցներով կանխել զինուած ընդհարումները, իսկ պատերազմի պարագային ամէն քաղաքացի կը կատարէ իր քաղաքացիական պարտականութիւնը իր պետութեան հանդեպ»¹⁵, բայց գործնականում շեղվեց որպանից:

Հնչակյան կուսակցության արևմտահայ ներկայացուցիչները նույնպես Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում կողմնորոշվել են դեպի մեծ տերությունները:

Այսպես, հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը 1913 թ. կանխազգալով մոտալուտ արյունալի պատերազմի սպառնալիքը, կոչ էր անում Եվրոպական ժողովուրդներին և պետություններին՝ նրանց ուշադրությունը հրավիրելով Հայկական հարցի և բնաշնչման սպառնալիքի տակ գտնվող արևմտահայության վրա:

1913 թ. հունվարի 25-ին բավական հետաքրքիր մի շրջաբերականով է հանդես գալիս այս կուսակցության Վասպուրականի մարմինը: Դրանով նա հայ բո-

¹⁴ Չորմիսյան Լ., Կուսակցութիւնները, Երևան, 1995, էջ 63-64:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1457, գ.1, գ. 81ա, թ.4:

լոր քաղաքական կուսակցություններին, չնայած ծրագրերի տարբերությանը համախմբվելու կոչ է անում:

«Մեր հայրենիքին այս պահուս անցուցած պատմական մեծ տագնապը, - կարդում ենք այնտեղ, - հրամայական պարտականութիւն մը կդնէ զրծող կուսակցութիւններուն վրայ, մեալով հանդերձ իւրաքանչիւրն իր ծրագրին եւ տակտիվին սահմաններուն մէջ, համաձայնութեան մը զալ համազգային բնոյթ ունեցող հրատապ խնդիրներուն շուրջ»¹⁶:

Հետսահմանադրության շրջանում հնչակյաններն առաջ էին քաշում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը, իսկ Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում նրանք նույնպես կողմնորոշվում են դեպի մեծ տերությունները:

1913թ. հունվարի 30-ին Փարիզում Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչության՝ եվրոպական մեծ պետություններին ուղղված կոչում նշվում է, որ Օսմանյան կայսրությունում «ահավոր ճնշումներն ու կոտորածները դարձել են ծրագրված աւանդական քաղաքականութիւն, որին դիմել են սուլթաններն ու ամէն անզամ, երբ ուզեցել են ոչնչացնել իրենց իշխանութեան տակ հեծեծող այս կամ այն քրիստոնեայ ժողովուրդին»¹⁷:

Կոչում առաջ էր քաշված բարենորոգումների իրականացման և Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը¹⁸:

Այսպիսով, հնչակյանները նույնպես որդեգրել էին քաղաքական այն ուղղությունը, որին հետամուտ էին վերոհիշյալ հոգևորական և քաղաքական գործիչները:

Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում գրեթե նույն դիրքորոշումն է որդեգրում Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը ևս: 1913թ. հուլիսին Վ. Պոլտում գումարվում է վերջինիս Բ համագումարը: Հայկական հարցի վերաբերյալ զեկուցումով է հանդես գալիս Ա. Ալպոյաճյանը: Վերջինս խոսելով Ազգային պատվիրակության գործունեության մասին, շեշտում է, որ այն որոշակի հույսեր է ներշնչում, սակայն մեծ տերությունների քաղաքական մրցակցությունը կարող է առավել վատթարացնել դրույթունը¹⁹:

ՀՄԴԿ այս համագումարը նախագահող Տիրան Քելեկյանի «խորաթափանց միտրը նշեց մօտալուս պատերազմի մը հաւանակութիւնը եւ որոշում առնուեցաւ Արեւելեան նահանգներուն մէջ մղում տալ ինքնապաշտպանութեան գործին...»²⁰:

Վերջնական եգրակացությունը մեկն է՝ Բարենորոգումների կամ, որը նույնն է մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցի լուծմանն էին հակված արևմտահայ հասարակական – քաղաքական գրեթե բոլոր շրջանները, անկախ այն հանգամանքից, որ այդ խնդրում որոշ ուժեր ցանկանում էին հանդես բերել զգուշություն և չանտեսել արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմա-

¹⁶ **Մատկանեան Ա.** Սոցիալ - դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը առաջին աշխարհամարտի և հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2005, էջ 26:

¹⁷ Հիւնամեակ սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան, Ֆրեզն, 1938, էջ 265-267:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ **Դարրինեան Ա.** Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947, էջ 209:

²⁰ Ռանկավար Ազատական կուսակցութիւն, ծրագիր եւ գաղափար, Երևան, 1991, էջ 66:

կերպման անհրաժեշտությունը: Սակայն ինչքան էլ ցանկանային՝ այդ ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար կորցրել էին ժամանակն ու հնարավորությունը: Եվ պատահական չէ, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնավորումով բոլորին մնում էր սպասել ոռւսական զենքի հաղթանակին, հաղթանակ, որը ոռւսական կողմը անենակին շպայմանավորեց նաև արևմտահայությանը շուտափույթ կերպով ազատագրելու կամ ավելի ճիշտ՝ Արևմտյան Հայաստանն արագորեն գրավելու անհրաժեշտությամբ:

Асмик Чахмачян - Отношение духовных и политических организаций к вопросу проведения реформаций в Армении 1912 – 1914 гг. - Данная статья посвящена вопросу отношения западных духовно – политических организаций к проблеме проведения реформаций в Западной Армении. В рамках данной работы мы попытались доказать, что к проведению преобразований со стороны Великих держав и решению армянского вопроса были склонны почти все общественно – политические круги Западной Армении, не зависимо от тех обстоятельств, что некоторые силы стремились внести некие меры предосторожности, не пренебрегая необходимостью создания самооборонительной системы жителями Западной Армении. Однако, сколько бы они этого не желали, для создания самообороны были упущены и время, и возможности. Совершенно не случайным является тот факт, что с самого начала разразившейся мировой войны, ничего не оставалось делать, как только ожидать победы русского оружия, победы, которую русская сторона совершенно не обуславливала необходимостью немедленного освобождения или, скорее, скорого захвата Западной Армении.

Hasmik Chakhmachyan - The attitude of Western Armenian religious and political administrations towards the issue of implementation of Reforms during the years 1912 – 1914 - The present article focuses on the attitude of Western Armenian religious and political administrations towards the issue of Reform implementation in Western Armenia. Here are presented the attempts to prove that Reform implementations by Great Powers with the aim of resolution of the “Armenian Question” were welcomed by almost all social and political areas of Western Armenia, despite the fact that some powers were tending to bring forth a kind of wariness towards that issue, emphasizing the need for organization of self-defense. However, no matter how hard they wanted it to be, the organization of self-defense required time and ability which they were actually missing. It is no coincidence that as the World War broke out everybody had to do nothing but wait on the victory of the Russian arms, a kind of victory which the Russian party did not attribute to the need of prompt liberation or to be more precise of immediate capture of Western Armenia.

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՑԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԶԵՇՈՒՌԻԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1998-2005 թթ.)

ԱՐԴԱԼՈՒՅՑ ՏԵՏԵՅԱՆ

Տարածաշրջանային համագործակցության և ինտեգրման հարցերը կարևոր տեղ են զբաղեցնում Եվրոպական կառույցների՝ Եվրոպական միության և Եվրոպայի խորհրդի շրջանակներում: Տարածաշրջանային համագործակցությունը կարևորվում է ոչ միայն տնտեսական զարգացման, այլև հակամարտությունների կարգավորման և կայունության հաստատման տեսանկյունից: Հոդվածի շրջանակներում քննվում են Հարավային Կովկասում Եվրոպական կառույցների կողմից տնտեսության, խորհրդարանական համագործակցության, մշակույթի, կրթության և մի շարք այլ ոլորտներում ներկայացված նախաձեռնությունները և դրանց արդյունքները:

Բանադիր բառեր. Հարավային Կովկաս, Եվրոպական միություն, Եվրոպայի խորհուրդ, տարածաշրջանային համագործակցություն, ինտեգրացիա

Եվրոպական կառույցների և հարավկովկասյան պետությունների հարաբերություններում կարևոր տեղ է զբաղեցնում տարածաշրջանային համագործակցության հարցը: Եվրոպական միությունը (ԵՄ), Եվրոպայի խորհուրդը (ԵԽ) մեծ տեղ են հատկացնում տարածաշրջանային համագործակցության և ինտեգրման հարցերին, ինչն առաջ է քաշվում Հարավային Կովկասի պետությունների վերաբերյալ այս կառույցների կողմից ընդունված գրեթե բոլոր առանցքային նշանակություն ունեցող փաստաթղթերում: Բազմաթիվ զարգացած երկրներ ժամանակի ընթացքում ընտրել էին տարածաշրջանային ինտեգրման ձանապարհը, որը կարևոր դեր էր ունեցել կայունության և հակամարտությունների կանխարգելման հարցում¹: Դրա վառ օրինակը Եվրոպական միությունն էր, որը ստեղծվել էր Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև ընթացող ամենամահարեր հակամարտության ավերակների վրա²: Այն դարձավ Եվրոպայի վերածնման գրավականը: Պատահական չէր, որ տարածաշրջանային համագործակցության հարցը Եվրոպական կառույցների կողմից առաջ էր քաշվում այլ երկրների հետ հարաբերություններում: Բացառություն չէին Հարավային Կովկասի պետությունները:

Տարածաշրջանային համագործակցության և ինտեգրման համար առաջնային նշանակություն ունի փոխվստահության մթնոլորտի հաստատումը: Եվրոպական կառույցներում իշխում էր այն տեսակետը, որ վստահության չափազանց բարձր մակարդակ առկա է ժողովրդավարական կառավարում ունեցող երկրների միջև: Հետևաբար Եվրոպական կառույցները՝ կարևոր տեղ էին հատկացնում

¹ Տե՛ս Report on the Implementation of the European Commission's External Assistance, Situation at 01.01.01, p. 8, European Commission, EuropeAid Co-operation Office D (2001) 32947, Staff Working Document, http://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/annual-report-2001-ec-development-external-assistance-implementation-1_en.pdf (23.09.14,12:12):

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 8 հոկտեմբեր 2011, թիվ 183

Հայաստանում, Վրաստանում, Աղբքեջանում ժողովրդավարության կայացմանն ուղղված քայլերին:

Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային ինտեգրման փորձ էր արվել առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Մեծ տերությունների Լոնդոնի խորհրդակցության ժամանակ (1920 թ. փետրվար-մարտ) բրիտանական դիվանագիտության ներկայացուցիչ Ռոբերտ Վանսիթթարի կողմից Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբքեջանի պատվիրակություններին առաջարկ էր արվել համաձայնության գալ համադաշնության (կրնֆեներացիայի) հարցում և կազմել միասնական դաշինք (բրոկ), հակառակ դեպքում Անտանտի Գերագույն խորհուրդը մասնակցություն չէր ունենա Հարավային Կովկասի հետագա ձակատագրություն: Պատմական այդ ժամանակափուլում, Հարավային Կովկասի հանրապետությունների միջև առկա էին վիճակարույց տարածքային խնդիրներ, հետևաբար գրեթե անհնար էր ստեղծել համադաշնություն: Դրա ապացույցը Անդրկովկասան Սեյմի գործունեությունն էր (1918 թ. փետրվար-մայիս), որտեղ Վրաստանի և Աղբքեջանի իշխող քաղաքական ուժերը առաջնորդվելով սեփական հավակնուս ազգային ու տարածքային նկրտումներով՝ ի չիք դարձրեցին Հարավային Կովկասում դաշնային պետություն ստեղծելու հնարավորությունները: Խորհրդային իշխանությունները՝ անտեսելով տարածաշրջանում առկա ազգային և տարածքային խնդիրները, 1922 թ. ստեղծեցին Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Սիությունը (ԱԽՍՀՄ), ավելի ուշ՝ Անդրկովկասի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետությունը (ԱԽՖՍՀ): Ինչպես հայտնի է ԱԽՖՍՀ-ն լուծարվեց 1936 թ., իսկ այս ոլորտում առկա խնդիրները շարունակվեցին հետագա տարիներին:

Այս բոլոր խնդիրները հայտնի էին նաև եվրոպական քաղաքական, հասարակական գործիքներին: Դեռևս 1996 թ. սեպտեմբերին մասնագիտությամբ պատմաբան Էլեն Կարեր Դ'Անկոսը՝ Եվրոպական խորհրդարանին ներկայացրել էր ԵՄ-ի և Անդրկովկասի երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման վերաբերյալ գեկույց, որտեղ նշվում էր, որ «Անդրկովկասը իրական աշխարհագրական հասկացություն է, երբեք երկարաժամկետ քաղաքական միավոր չի եղել»³:

1990-ական թթ. առաջ քաշվեց Հարավային Կովկասում անվտանգության համակարգ ստեղծելու հարցը: Թեև նման համակարգ ստեղծելու անհրաժեշտության հարցում համաձայն էին բոլոր շահագրգիռ կողմերը, սակայն դրա մասնակիցների թվի և կազմի վերաբերյալ կային լուրջ տարակարծություններ, ինչպես Հարավային Կովկասի երկրների այնպես էլ տարածաշրջանում իրենց հետաքրքրություններն ունեցող պետությունների՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի միջև: Եվրոպական քաղաքական հետազոտությունների կենտրոնի (Բրյուսել) տնօրեն Մայրլ Էմերանը և կենտրոնի փորձագետներ՝ Սերգիու Չելակը, Նատալի Տոչչին 2000 թ. ապրիլին ներկայացրեցին «Հարավային Կովկասում կայունության դաշնագրի» նախագիծ, որը միտված էր գտնել տարածաշրջանա-

³Տե՛ս՝ **ԱՅԵՒՐԱԿԱՆ Դ.**, К вопросу о “Кавказском доме” и пантиюркистских устремлениях, Центральная Азия и Кавказ, М., 1997, с.153:

⁴Եվրոպական խորհրդարան. Նատաշրջանի փաստաթղթեր, Զեկուցագիր Եվրոպական Միության և Անդրկովկասի երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման վերաբերյալ, Զեկուցող ԴԱՆԿոս Էլեն Կարեր, Եր., 1997, էջ 13:

յին համագործակցության համար արդյունավետ ուղիներ: Հետազայում «Կովկասյան պակտի» համահետինակ Ս.Չելակը առանձնացնում էր նվազագույնը երկու պատճառ, որոնք խոչընդոտեցին համաձայնագրի կայացմանը. ազգային պետականության կայացումը գերակա էր տարածաշրջանային համագործակցության նկատմամբ և հակամարտությունների կարգավորումը կամ այդ ուղղությամբ շոշափելի առաջընթացը կարևորագույն նախապայման էին տարածաշրջանային համագործակցության կայացման և զարգացման համար⁵:

Առաջ քաշվեց նաև տարածաշրջանային երկրների միջև տնտեսական համագործակցության գաղափարը. տնտեսական հարաբերությունները կարող էին հիմք դառնալ քաղաքական կայունության համար: Տնտեսական ոլորտում ինտեգրացիոն գործընթացները կարող էին արդյունավետ լինել միայն լիովին ձևավորված ազգային տնտեսական համակարգի և համապատասխան լծակների առկայության դեպքում: Դրանց բացակայության պարագայում տնտեսական ոլորտում ինտեգրման հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին⁶: Բացի այդ, ինչպես նշում էր Կ.Հաջիկը, բացի խողովակաշարերից, դժվար էր գտնել այլ տնտեսական դրդապատճառներ, որոնք կարող էին խթանել հարավկովկասյան տարածաշրջանում ինտեգրացիոն միտումները⁷: Այս ոլորտում, ինչպես հայտնի է համագործակցություն հաստատվեց Վրաստանի ու Ադրբեյջանի միջև. 1999 թ. ապրիլին շահագործման հանձնվեց Բարու-Սուվաս խողովակաշարը, նույն թվականի դեկտեմբերին ԵԱՀԿ Ստամբուլի վեհաժնողովի ժամանակ ստորագրվեց Բարու-Մրիլիսի-Զեյխան նավթամուղի կառուցման վերաբերյալ համաձայնագիրը: Դրա հետևանքով տարածաշրջանում ստեղծվեց տնտեսական անհավասարակշռություն, ինչը չփոխվեց նաև Եվրոպական միության կողմից երկու նախաձեռնությունների ՏՐԱՍԵԿԱ-ի (TRACECA Transport Corridor Europe – Caucasus - Asia) և ԻՆՈԳԵՅԹ-ի (INOGATE Interstate Oil and Gas Transportation System) մեկնարկից հետո: ՏՐԱՍԵԿԱ ծրագիրը մեկնարկել էր 1993 թ. մայիսին Բրյուսելում՝ Միջին Ասիայի հինգ երկրների և Հարավային Կովկասի հանրապետությունների առևտրի և տրանսպորտի նախարարների մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսի ընթացքում: ԵՄ-ն առաջարկում էր ստեղծել այլընտրանքային ուղիներ, որոնք արդեն գոյություն ունեցող ավանդական ուղիների հետ միասին կնապատեն այս երկրների տնտեսական և քաղաքական անկախությանը: Այն պետք է նպաստեր տարածաշրջանային համագործակցությանը, միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից ներդրումների ավելացմանը⁸: Պարբերաբար շեշտվում էր ՏՐԱՍԵԿԱ-ի տնտեսական ուղղվածությունը, մինչդեռ ծրագրի իրագործման առաջին փուլում բացահայտվեց քաղաքական շահերի առաջնահերթությունը: Դա դրսևորվեց 1998 թ. սեպտեմբերին Բաքվում կայացած ՏՐԱՍԵԿԱ ծրագրի միջազգային կոնֆերանսի ընթացքում: Նախապես ծրագրվել էր ՏՐԱՍԵԿԱ-ի մասնակից պետությունների դեկավարների մակարդակով վեհաժողով կազմակերպել Թրիլիսիում: Հետազայում որոշվեց հանդիպումն անց-

⁵ Տե՛ս Պելակ Ս., Южный Кавказ в проекте Расширенного Черноморского региона, Южный Кавказ как часть Большой Европы, (Материалы конференции), Ер., 2005, с. 45:

⁶ Տե՛ս Պալիր Խ., Интеграция стран СНГ: политический и экономико-теоретический аспект, Мировая экономика и международные отношения, № 7, 2000, с. 83:

⁷ Տե՛ս Գաջիկյան Կ., Геополитика Кавказа, М., 2003, с. 95:

⁸ Տե՛ս ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 5, գ. 58. թ. 65:

կացնել Բարվում: Դրա հետևանքով Հայաստանը հայտնվում էր երկրորդական դերում և նախապես զրկվում էր խորհրդաժողովին մասնակցելու հնարավորությունից, խախտվում էր հարաբերական հավասարակշռությունը, տարածաշրջանի երկրների հարաբերություններում արհեստականորեն նոր լարվածություն էր առաջանում⁹: Բացի այդ, այս նույն խորհրդաժողովի ընթացքում պայմանագրի ստորագրումից հետո, Աղրբեջանի նախագահ՝ Շ.Ալիևի կողմից կատարվեց վերապահում, համաձայն որի պայմանագրի պարտավորություններից ոչ մեկը չէր իրականացվելու Աղրբեջանի կողմից այն բերնափոխադրումների նկատմամբ, որոնց համար Հայաստանը համարվում էր սկզբնական, տարանցիկ կամ վերջնական տարածք¹⁰: Հետևաբար, ՏՐԱՍԵԿԱ-ն դարձավ յուրօքինակ փորձաքար, որը բացահայտեց, թե Հարավային Կովկասի հանրապետություններից յուրաքանչյուրն ինչ նպատակներ էր հետապնդում և կարող էին արդյոք փոխահավետ տնտեսական համագործակցության ծրագրերը նպաստել քաղաքական խնդիրների կարգավորմանը¹¹:

Եվրոպական կառույցների կողմից փորձեր արվեցին տարածաշրջանային համագործակցությունը խթանել այլ ոլորտներում: Տարածաշրջանային համագործակցության հարցը 2002 թ. մայիսին Վիլնյուսում տեղի ունեցած ԵԽ Նախարարների կոմիտեի 110-րդ նստաշրջանի գլխավոր թեմաներից մեկն էր: Նախատեավում էր տարածաշրջանային համագործակցության համար օգտագործել բոլոր հնարավորությունները. եթե կառավարությունների մակարդակով այն հնարավոր չէր, խրախուսել նման համագործակցությունը խորհրդարանների, տեղական իշխանությունների, ոչ կառավարական կազմակերպությունների և այլ մակարդակներում¹²:

Հարավային Կովկասի երկրների միջև միջխորհրդարանական համագործակցության առաջարկով 1998 թ. հանդես էր եկել ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ Խոսրով Հարությունյանը, ինչը հավանության էր արժանացել ԵԽԽՎ-ի նախագահ Լորդ Ռասել-Ջոնսթոնի կողմից: Երեք երկրների խորհրդարանների դեկավարների առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ Ստրաբուրգում 1999 թ. մարտի 15-ին: Այդ հանդիպման ավարտին ստորագրված համատեղ հոչակագրում նշվում էր, որ նախաձեռնությունը կոչված էր նպաստելու ժողովրդավարական ինստիտուտների ուժեղացմանը, հակամարտությունների կարգավորմանը և այս պետությունների ԵԽ-ին անդամակցության գործընթացին¹³: Մեկ տարի անց՝ 2000 թ. մայիսին ԵԽԽՎ-ի նախագահ Լորդ Ռասել-Ջոնսթոնի և հարավկովկասյան հանրապետությունների խորհրդարանների նախագահների հանդիպման ժամանակ կողմերը պայմանավորվեցին երեք երկրների խորհրդարաններում ստեղծել տարածաշրջանային համագործակցության հարցերով հատուկ խումբ, ինչպես նաև մշտապես գործող եռակողմ խորհրդարանական խումբ՝ ԵԽԽՎ-ի հովանունը¹⁴: ԵԽ-ի կողմից տարածաշրջանային միջխորհրդարանական համագոր-

⁹ Նույն տեղում՝ թ. 16:

¹⁰ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, գ. 5, գ. 58, թ. 151:

¹¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Պետրոսյան Դ., Արմения и проект восстановления “Великого Шелкового пути”, Центральная Азия и Кавказ, № 1, 1998, с. 77:

¹² Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, գ. 9, գ. 68, թ. 39:

¹³ Տե՛ս “Свободная Грузия”, 16 марта 1999, № 49:

¹⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 7 մայիս 2000, թիվ 84:

ծակցությունը ակտիվացնելու ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկվեցին 2004 թ.: Ըստունվեցին ԵԽԽՎ թիվ 1361 բանաձևը՝ ԵԽ-ի առջև Հայաստանի կողմից ստանձնած պարտավորությունների կատարման վերաբերյալ և թիվ 1358 բանաձևը՝ Ադրբեջանում ժողովրդավարական կառուցների գործունեության վերաբերյալ: Երկու բանաձևերում ԵԽԽՎ-ն կոչ էր անում վերականգնել խորհրդարանական համագործակցության ձևաչափը¹⁵: Պետք է նշել, որ այս հանդիպումները նպաստեցին երեք երկրների խորհրդարանական շփումների ակտիվացմանը, միևնույն ժամանակ կրում էին հիմնականում դեկլարատիվ բնույթ:

Մշակույթը համարվում է այն ոլորտը, որտեղ նույնիսկ քաղաքական հակամարտության մեջ գտնվող պետությունները կարող են գտնել համագործակցության եզրեր: ԵԽ-ի կողմից իրականացվեցին տարածաշրջանային մշակութային նախաձեռնություններ: ԵԽ-ի Օժանդակություն Մեծ Եվրոպայում արվեստի և մշակույթի զարգացմանը (Support for Transition in the Arts and Culture in Greater Europe (STAGE) ծրագրի շրջանակներում տեղի էին ունեան Հարավային Կովկասի հանրապետությունների մշակույթի նախարարների հանդիպումներ: Այդպիսի հանդիպումներ տեղի ունեցան Ստրասբուրգում (2000 թ.), Մոնթրեում (2002 թ.), Անթալիայում (2003 թ.), Սոսկայում (2004 թ.)¹⁶: Այս ծրագիրը կոչված էր միջմշակութային երկխոսության ճանապարհով նպաստել Կովկասում կայունության հաստատմանը: Ավելի ուշ հիմնադրվեց Կիևյան նախաձեռնությունը՝ Հարավային Կովկասի երկրների, Մոլդովայի և Ուկրաինայի մասնակցությամբ: Տարածաշրջանային նշանակության ծրագրեր իրականացվեցին նաև ԵԽ-ի մեկ այլ Մշակութային ուղիներ նախաձեռնության շրջանակներում¹⁷: Նման նախագծերի հաջողության գրավականը մասնակից պետությունների կողմից միմյանց արժեքների նկատմամբ հարգանքի և հոգածության առկայությունն էր և այդ ոգով ձևավորված մշակութային քաղաքականությունը: Սակայն այս ոլորտում տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները, կասկածի տակ էին առնում նաև մշակութային համագործակցության առումով դրական արդյունքներ ունենալու հեռանկարը: Ապացույցը 2005 թ. դեկտեմբերին ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Նախիջևանի Հին Ջուղայի հայկական գերեզմանատան տաս հազարից ավելի խաչքարերի ոչնչացումն էր, ինչից հետո ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և ԵԽԽՎ-ի ներկայացուցիչներին հնարավորություն շտրվեց այցելել Ջուղա: Մինչդեռ 2005 թ. դեկտեմբերից Ադրբեջանը Կիևյան նախաձեռնության մասնակից պե-

¹⁵ Տե՛ս Resolution 1361 (2004) Honouring of obligations and commitments by Armenia, Assembly debate on 27 January 2004 (3rd Sitting) (see Doc.10027, report of the Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe (Monitoring Committee), co-rapporteurs: Mr André and Mr Jaskiernia), Text adopted by the Assembly on 27 January 2004 (3rd Sitting), http://www.coe.int/en/docs/pace/resolution_1361.pdf (03.10.14, 16:20), Resolution 1358 (2004) Functioning of democratic institutions in Azerbaijan, Assembly debate on 27 January 2004 (2nd Sitting) (see Doc.10030, report of the Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe (Monitoring Committee), co-rapporteurs: Mr Gross and Mr Martínez Casañ), Text adopted by the Assembly on 27 January 2004 (2nd Sitting), <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef-Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17178&lang=en> (03.10.14, 16:17):

¹⁶ Support for Transition in the Arts and Culture in Greater Europe (STAGE), http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Culture/Completed/STAGE/intro_en.asp#TopOfPage (03.10.14, 16:16):

¹⁷ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, գ.10, գ. 55, թ. 61:

տուրքուններից մեկն էր¹⁸: Բացի այդ, Աղբբեջանը վավերացրել էր Եվրոպական մշակութային կոնվենցիան, որը ստորագրած յուրաքանչյուր պետություն. Շիր հսկողության տակ գտնվող Եվրոպական մշակութային արժեք ունեցող առարկաներին վերաբերվում է որպես Եվրոպայի ընդհանուր ժառանգության մասի, համապատասխան միջոցներ է ձեռնարկում դրանց պահպանության համար և ապահովում է դրանց ողջամիտ մատչելիությունը¹⁹:

Ավելին, հայկական նյուրական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանները հաճախ յուրացվում են և ներկայացվում իրքու աղբբեջանական: Պետք է նշել, որ այս ոլորտում հակասություններ կային նաև Վրաստանի և Աղբբեջանի իշխանությունների միջև՝ մասնավորապես Դավիդ-Գարեջա վանական համալիրի շուրջ:

Մյուս ոլորտը, որտեղ հնարավոր էր գտնել համագործակցության եզրեր՝ գրոսաշրջությունն էր: 1999 թ. ապրիլին Միջազգային գրոսաշրջության գործակալության նախագահ Ֆ.Ֆրանչելինիի նախաձեռնությամբ Թբիլիսիում կազմակերպվել էր «Խաղաղ Կովկաս՝ միասնական գրոսաշրջության տարածք» միջազգային սունավաճառ²⁰: Հետագայում նման նախաձեռնությունները շարունակվեցին, սակայն դրանք չունեցան դրական արդյունքներ, քանի որ ինչպես հայտնի է Աղբբեջանում կազմվել էր «persona non grata» հայտարարված մոտ 300-ից ավելի քաղաքական, հասարակական, մշակութային նշանավոր գործիչների և գիտնականների անուններ պարունակող «ան ցուցակ», որտեղ ընդգրկված են բոլոր նրանք, ովքեր այցելել են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն:

Կրթության ոլորտում ԵԽ-ը քայլեր ձեռնարկեց Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային նախագծերի իրականացման ուղղությամբ: ԵԽ-ի Գլխավոր քարտուղարի նախաձեռնությամբ 1997 թ. Թբիլիսիում կայացած Հայաստանի, Վրաստանի, Աղբբեջանի, Ռուսաստանի կրթության նախարարությունների ներկայացուցիչների հանդիպման ընթացքում ստեղծվեց «Թբիլիսյան նախաձեռնությունը», որի նպատակը Կովկասի պատմության ձեռնարկ ստեղծելն էր: ԵԽ-ի Գլխավոր քարտուղարն այդ նախաձեռնությանը հատուկ քաղաքական նշանակություն էր տալիս համարելով, որ այն կաշակցի Կովկասում հակամարտությունների կարգավորմանը²¹: Այս նախաձեռնությանը միանալու ցանկություն հայտնեց նաև Ծովորիան: Դասագրի աշխատանքները ձգձգվեցին, ապա դադարեցվեցին, քանի որ աղբբեջանական կողմից ներկայացվում էր կեղծված և խեղարյուրված պատմություն, յուրացվում էին հայկական և պարսկական արժեքներն ու տարածքները: Հայկական կողմը չէր ընդունում 1915 թ. հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ԵԽ-ի փոխիշումային տարբերակը. ցեղասպանությունը գրել չակերտներում՝ տողատակում բացատրության մեջ նշելով, որ որոշ երկրներ այն որպակում են որպես ցեղասպանությունը²²:

¹⁸ Կիևյան նախաձեռնությունը մշակութային համագործակցության տարածաշրջանային ծրագիր էր, որին մասնակցում էին Հայաստանը, Վրաստանը, Աղբբեջանը, Ռուսաստանը և Մոլդովան: Ծրագրը կյանքի էր կոչվել 2005 թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Կիևում կայացած խորհրդակցության ժամանակ:

¹⁹ Եվրոպական մշակութային կոնվենցիա, 19 դեկտեմբեր 1954, http://www.coe.am/docs/ signe_dand_rati_fied/018.pdf (25.10.14, 10:50):

²⁰ Տե՛ս «Свободная Грузия», 29 апреля 1999, № 84:

²¹ Տե՛ս և ՀԱԳՍ պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 6, գ. 34, թ. 7:

²² Տե՛ս <http://www.aravot.am/2005/07/20/321328/>

ԵԽ-ի նախաձեռնությունների շրջանակներում 2000 թ. մայիսին Ծաղկաձորում կայացավ «Ազգային քաղաքականությունը և տարածաշրջանային համագործակցությունը կրթության որակի վերահսկման ոլորտում» խորագրով նախարարների մակարդակով առաջին տարածաշրջանային կրնֆերանալը²³: 2000 թ. ԵԽ-ի կողմից հիմնադրվեց տարածաշրջանային ծրագիր՝ «Կրթության քաղաքականությունը և փոքրամասնությունները», որին պետք է մանակցեին Հայաստանի, Վրաստանի, Աղբեջանի, Բելոռուսի, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Մոլդովայի ներկայացուցիչները²⁴:

Շրջակա միջավայրի պաշտանության ոլորտում տարածաշրջանային նախագծեր իրականացվեցին ԵԱՀԿ-ի կողմից: Առաջինը՝ Հյուսիսաւլյանտյան պայմանագրի կազմակերպության (ՆԱՏՕ) կողմից նախաձեռնած «Գիտությունը հանուն իսարադության և անվտանգության» ծրագիրն էր, որի շրջանակներում նախատեսվում էր իրականացնել Հարավային Կովկասի՝ մասնավորապես Կուր և Արաք գետերի ավագանի ջրային ռեսուրսների որակի և քանակի մոնիթորինգ: Երկրորդը՝ ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի կողմից համատեղ իրականացվող «Շրջակա միջավայր և անվտանգություն» նախաձեռնությունն էր (Environment and Security Initiative (ENVSEC): Վերջինը նախատեսում էր շրջակա միջավայրի պաշտպանության ոլորտում տարածաշրջանային համագործակցության հաստատում, Հարավային Կովկասի հանրապետություններում շրջակա միջավայրի պաշտպանության ոլորտում առկա իրավիճակի գնահատում և նախագծերի մշակում²⁵:

Եվրոպական կառույցները՝ մասնավորապես ԵՄ-ը նախընտրում էր հարաբերությունները խորացնել այն պետությունների հետ, որոնք ունեին իրենց տարածաշրջանում համագործակցության և ինտեգրման փորձառություն: Այդ նպատակով Եվրոպական կառույցների կողմից առաջ քաշվեցին մի շարք տարածաշրջանային համագործակցության նախաձեռնություններ: Այդ ծրագրերից շատերը չունեցան սպասված արդյունքները, քանի որ Հարավային Կովկասի երկներից յուրաքանչյուրի համար անկախության հոչակմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում առաջնային կարևորություն ուներ ազգային պետականության կայացումը: Բացի այդ, բացակայում էր տարածաշրջանային համագործակցության համար կարևոր նախապայման հանդիսացող փոխվստահության մթնոլորտը: Եվրոպական կառույցների կողմից առաջ քաշված տարածաշրջանային համագործակցության նախաձեռնությունները չափահովեցին հավասար մասնակցություն և հնարավորություններ Հարավային Կովկասի երեք հանրապետությունների համար: Տնտեսության՝ մասնավորապես Էներգետիկ և տրանսպորտային ուղիների ոլորտում համագործակցության համար առաջ քաշված նախաձեռնությունների շրջանակներում առանցքային դերակատարություն ձեռք բերեցին Աղբեջանն ու Վրաստանը: Նկատելի ձեռքբերումներ չարձանագրվեցին նաև Հարավային Կովկասի պետությունների միջև միջինորդարանական համագործակցության, մշակույթի, կրթության, զբոսաշրջության, ինչպես նաև ժողովրդա-

²³ Նույն տեղում՝ թ. 70:

²⁴ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, գ.10, գ. 59, թ. 27:

²⁵ Տե՛ս Conkiewich E. The OSCE's Support for the Reform Process in Armenia, OSCE Yearbook, 2004, p. 191-201:

կան դիվանագիտության ոլորտում իրականացված նախաձեռնությունները,քանի որ դրանց շրջանակներում առաջ քաշվող հանդուրժողականության, վստահության, փոխադարձ հարգանքի կարգախոսները գործնականում անտեսվում էին աղբյուջանական իշխանությունների կողմից, իսկ դրանք փոխարինվում էին ռազմատենչ հայտարարություններով և գործողություններով:

Аршалуйс Тетяян - *Европейские структуры и инициативы регионального сотрудничества на Южном Кавказе (1998-2005 гг.)* - Вопросы регионального сотрудничества и интеграции занимают важное место в рамках европейских структур Европейского союза и Совета Европы. Региональное сотрудничество имеет большое значение с точки зрения экономического развития, а также в контексте разрешения конфликтов и сохранения стабильности. В статье изучаются разные инициативы европейских структур на Южном Кавказе в области экономики, парламентского сотрудничества, культуры, образования и других сферах.

Arshaluys Teteyan - *European structures and the regional cooperation initiatives in the South Caucasus (1998-2005)* - Regional cooperation and integration has an important role in the scope of the European structures European Union and Council of Europe. Regional cooperation has a great importance not only for the economic development, also it plays a significant role in the context of conflict resolution. Within the article were discussed several initiatives of the European structures in the South Caucasus in the fields of economy, parliamentary co-operation, culture, education.

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՉԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐԳ

ՆԱՐԻՆԵ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Հիմք ընդունելով առկա աղբյուրները և ուսումնասիրությունները՝ սույն հոդվածը արձանագրում է, որ Մխիթար Գոշի գրչին են պատկանում մատենագրության տարբեր ճյուղերին վերաբերող բազմարուվանդակ աշխատություններ: Նա գրել է մեկնողական, ուսուցողական-խրատական, դավանաբանական, վկայաբանական, ներբողագրական, աղոթագրական, իրավաբանական, ողբանական պատմություն, ժամանակագրական-պատմական և հովական-քարոզիչական բնույթի երկասիրություններ:

Բանափի բառեր. Մխիթար Գոշ, մատենագրական ժառանգություն, վերագրվող երկեր, ձեռագրեր, ուսումնասիրություններ, հրատարակություն, առակներ, ճառեր, խրատներ, աղոթքներ, ժամանակագրություն, պատմություն, վարքագրություն, մեկնություն, Դատաստանագիրք:

Բազմաժանր և բազմարուվանդակ է Մխիթար Գոշի գրական ժառանգությունը: Նրա գրչին են պատկանում մատենագրության տարբեր ճյուղերին վերաբերող աշխատություններ: Նա գրել է մեկնողական, ուսուցողական-խրատական, դավանաբանական, վկայաբանական, ներբողագրական, աղոթագրական, իրավաբանական, ողբանական, ժամանակագրական-պատմական, հովական-քարոզիչական բնույթի երկասիրություններ: Մխիթար Գոշի մատենագրական վաստակի վերաբերյալ սկզբնական տեղեկությունները քաղում ենք նրա կենաւագիր, հայոց պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմություն» աշխատությունից: «Եւ երող նա յիշատակ և արձան գերեզմանի զիրս մտահորիս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ համառօս մարզարէութեանն Երեմիայի զեղեցկազիր կարգօր, և սուդ ինչ կանոնս վասն սպասատրելոյ մարմնոյ և արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօր և զիրք մի ողքք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Աղամայ առ որդիս նորա, և ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա. և զիրք մի յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ բնդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրաւարին Զաքարէի և եղօր հրոյ և այլ թուղթս իրատականս»¹:

Մ. Զամշյանցը Մխիթար Գոշի մասին խոսելիս գրում է, որ նա նաև մի քանի երգերի և ոտանավորների հեղինակ է: «...գրեաց սա (Մխիթար Գոշը-ընդգծումը մերն է՝ Ն. Ս.) և քանի մի երգս և ոտանաւորս»:² Մ. Զամշյանցի այս տեղեկությամբ առաջնորդվելով՝ փորձեցինք ՄՄ ձեռագրերում գտնել Մխիթար Գոշի անվամբ երգեր և ոտանավորներ, սակայն այդպես էլ չհանդիպեցինք: Այն հանգամանքը, որ Մխիթարյաններից միայն Զամշյանցն է այդ մասին նշում՝ առանց աղբյուրի մասին հիշատակելու, ենթադրել է տալիս, որ Զամշյանցը ոչ թե հիմնվել է Մխիթարյանների Մատենադարանում պահպող ձեռագրերի վրա, այլ ամենայն հավանականությամբ Մխիթար Գոշին շփոթել է Մխիթար Այրիվանեցու հետ: ՄՄ ՀՄ

¹ Տե՛ս՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ.՝ Մ. Օհանջանյանի (այսուհետ՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց), Երևան, 1961, էջ 221:

² Տե՛ս՝ Զամշյանց Մ., Հայոց պատմություն, ԽՄ. Գ, Երևան, 1984 (վերահրատ.), էջ 96:

7507³ և 2736⁴ ձեռագրերում գետեղված են Մխիթար Այրիվանեցու գանձերը, որտեղ հանդիպում ենք նաև Մխիթար Գոշի անունը:

Գանձս ասացեալ Մըխիթարի,

Այրիվանից առաջնորդի,

Աստուածաբան վարդապետի,

Որ մականուամբըն Գոշ կոչի:

Մխանգամայն ակնհայտ է, որ հեղինակը Մխիթար Այրիվանեցին է, և սա որովհետև Գոշը չի եղել Այրիվանից առաջնորդը: Ինչպես երևում է, սա սխալ ընդորինակության արդյունք է. ընդօրինակողը ևս Մխիթար Գոշին և Մխիթար Այրիվանեցուն շփորել է: Նույնպիսի շփոթմունք կատարվել էր նաև տաղերի պարագային, երբ որոշ ուսումնասիրողների կողմից Մխիթար Այրիվանեցու տաղերը վերագրվել էին Մխիթար Գոշին:

Ինչպես նկատում ենք, Կիրակոս Գանձակեցին չի հիշատակում Գոշի գլխավոր երկերի՝ առակների և Դատաստանագրքի մասին: Որոշ ուսումնասիրողներ, հիմք ընդունելով Կիրակոս Գանձակեցու այս վկայությունը, կասկածի տակ են առել առակների և Դատաստանագրքի հեղինակային պատկանելությունը: Հարք ենք համարում նշել, որ թեև այստեղ պատմիչը չի տեղեկացնում առակների մասին, բայց Գոշի կենսագրության մեջ գրում է, որ նա քահանապահական ձեռնադրությունից հետո գնում է Հովհաննես Տավուշցու մոտ՝ իր գիտելիքները խորացնելու Սուրբ Գրքի և առակների ուսուցման մեջ. «Եւ պաշտեալ զքահանայութինն յոլով ամս՝ ցանկացաւ նա հմուտ լինել մտաց գրոց սրբոց և առակաց խորոց, որ կան ի նոսա»⁵: Ճիշտ է, այստեղ Կիրակոս Գանձակեցին առակներ գրելու մասին չի խոտում, բայց, կարծում ենք, առակների խորացված ուսուցման մասին նշելը վկայությունն է այն բանի, որ նա տեղյակ էր առակներ գրելու մասին, պարզապես այնտեղ չի նշել կամ էլ «իրատական թղթեր» ասելով նկատի ուներ առակները. չը՞ որ միջնադարում առակները ևս մտնում էին իրատական բնույթի երկերի մեջ⁶: Հավանաբար, «և այլ թուղթս իրատականս» ասելով՝ Կիրակոս Գանձակեցին նկատի ուներ Գոշի մյուս գործերը, որոնց մասին չի նշում՝ կարծես թե չցանկանալով ևս մեկ անգամ նշել այդ մասին, բանի որ իր ուսուցիչն արդեն գրել է պատմությունը⁷, կամ էլ չկարևորելով:

Ինչ վերաբերում է Կիրակոս Գանձակեցու կողմից հիշատակվող «սուլ ինչ կանոնս վասն սպասատրելոյ մարմնոյ և արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք» արտահայտությանը, ապա այն տարակարծությունների տեղիք է տալիս: Մի կողմից՝ կարելի է կարծել, որ Կիրակոս Գանձակեցին նկատի ուներ Դատաստանագրքը: Սյուս կողմից՝ Մխիթար Գոշի աղոթքների բովանդակությունը ենթադրել է տալիս, որ Կիրակոս Գանձակեցին միզուցե նկատի ուներ Մխիթար Գոշի աղոթքները: Բայց եթե խոսըր Դատաստանագրքի մասին է,

³ ՄՄ ձեռ. Հմբ 7507, թ. 71թ:

⁴ ՄՄ ձեռ. Հմբ 2736, թ. 201:

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 208:

⁶ Այս մասին առակներ մանրամասն տես՝ համապատասխան ենթակետում՝ ուսուցողական-իրատական բնույթի երկերի համատեքստում:

⁷ Կիրակոս Գանձակեցին ամբողջական տեղեկություն չի տվել Մխիթար Գոշի վերաբերյալ՝ հիմնվելով իր ուսուցչի՝ Հովհաննես Տավուշցու Պատմության վրա: Այդ պատճառով էլ նա գրում է, որ այլնայլ բաներ կարող ենք իմանալ իր ուսուցչից:

ապա ինչո՞ւ է պատմիչը միայն մի քանի կանոնների մասին խոսում. չէ՞ որ Դատաստանագիրքը ավելի քան 250 կանոններ է պարունակում: Բացի այդ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Դատաստանագիրքը հայոց առաջին դատաստանագիրքն է, և մեծ արժեք է ներկայացնում, իսկ այդ ժամանակաշրջանում հայոց մեջ այն նոր ձեռքբերում էր, զորեք համոզված ենք, որ պատմիչը այդ մեծարժեք գործի մասին չէր հիշատակի այդքան անտարբեր. կարելի է ասել, որ նա նույնիսկ չի կարևորում: Չենք էլ կարծում, որ նա աղոթքները կիշխատակեր կանոնների տակ, թեև թեմատիկան համապատասխանում է: Մենք առավել հավանական ենք համարում, որ Կիրակոս Գանձակեցին նկատի ուներ խրատները, որովհետև խրատները, քացի ուսուցողական լինելուց, կանոնական բնույթի էին: Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ միջնադարում խրատական բնույթի երկերը լայնորեն տարածված էին, և իրու աղբյուր են հանդիսացել Աստվածաշունչը, Կանոնագիրքը, սրբերի ու ժամանակակից վարդապետների երկերն ու ասույթները և իրական կյանքից անհատի ու սերունդների ստացած փորձը⁸: Այսինքն՝ կանոնները կարող էին լինել խրատական բնույթի: Ամենայի հավանականությամբ, արդեն վերջում «և այլ բոլորս խրատական» ասում է, քանի որ Վերևում խրատական կանոնների մասին խոսել է, իսկ այստեղ այլ խրատական բնույթի երկի մասին է, այն է՝ առակների, ինչը արդեն վերևում նշեցինք:

Այլևայլ ձեռագրերում Մխիթար Գոշի անվամբ հանդիպում ենք աղոթքներ, Ճառեր, խրատներ, մեկնողական երկեր, թղթեր, ժամանակագրություն-պատմություն, վկայաբանություն, ներբող, առակներ և դատաստանագիրք:

Մխիթար Գոշի մատենագրական ժառանգության շուրջ հայագիտության մեջ տարակարծություններ են եղել: Ուսումնասիրողների մեծ մասն առանց վարանելու Դատաստանագիրքը համարում է Գոշի հեղինակած երկասիրությունը, թեև որոշ հետազոտողներ էլ կասկածի տակ են առել այս երկի հեղինակային պատկանելությունը⁹: Առակները ևս պատմաբանասիրական և քննական վերլուծությունից անմասն չեն մնացել: Հրատարակվել են նաև մնացյալ մանր երկերը՝ ենթարկվելով քննական վերլուծության: Այսօր դեռևս անսիր են Երեմիա մարգարեի մեկնությունը¹⁰ և Ղազարոսի հարության ճառը¹¹:

Մխիթար Գոշի մատենագրական ժառանգության ցանկը և ընդհանուր նկարագիրը գլխավորապես ներկայացրել են Վ. Բաստամյանցը¹², Գ. Զարդիանա-

⁸Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Բաղդասարյան Է.Ս.**, Հովհաննես Երգնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977, էջ 38-40:

⁹Տե՛ս և **Ալիհետան Ն.**, Հ. Յովսենի կարգաց վարժապետ «Հայոց դատաստանագրքի» իսկական հեղինակը, Ակու, Պերութ, 1944 թ., էջ 97-113, **Սուելիանոս Ռօշքայ,** Ժամանակագրությին կամ Տարեկանը Եկեղեցականը, աշխ.՝ Հ. Օսկյանի, Վեհեննա, 1964, էջ 125, տե՛ս նաև **Սուելիանոս Վ. Ռօշքա և Սասպէռու Վ. Զուոյեցին**, «Ազգային մատենադարան», ՄՐ, աշխ.՝ Հ. Օսկեանի, Վեհեննա, 1968, էջ 62:

¹⁰Որոշ հատվածներ հանդիպում ենք նշ. Քյոսեյանի «Հովհանն Օսկերերանի՝ Երեմիայի մարգարեւության մեկնության նորահայտ հայերեն թարգմանությունը» հոդվածում՝ Հովհանն Օսկերերանի Երեմիայի մարգարեւության մեկնությունից բերված հատվածների հետ համեմատության ժամանակ (Տե՛ս և Հ. Քուէյան, Հովհանն Օսկերերանի՝ Երեմիայի մարգարեւության մեկնության նորահայտ հայերեն թարգմանությունը, ԲՄ, Երևան, 2012, № 19, էջ 141-158):

¹¹Ղազարոսի հարության ճատին կանդրադառնար Գոշի ճառագրական բնույթի երկերին անդրադառնալիս:

¹² **Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց**, իրաւաբանական հետազոտությինք հանդերձ ծանօթութեամբ Վահան ծ. Վարդապետի Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 92-93:

յանը¹³, Հ. Ոսկյանը¹⁴, Հո. Զանփոլաղյանը¹⁵, Ն. Պողարյանը¹⁶ և ուրիշներ: Մնացած ուսումնասիրողները անդրադարձել են Մխիթար Գոշի առանձին երկերին և ուսումնասիրություններ նվիրել նրա գլխավոր երկերին կամ մեկ երկին¹⁷:

Հիմք ընդունելով Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության» հաղորդած տեղեկությունները Մխիթար Գոշի մատենագրական վաստակի վերաբերյալ, այլ մատենագրական աղյուրները, այլևայլ գրչագրերում առկա երկերը և հետազոտողների ուսումնասիրությունները՝ ստորև առանձնացնենք Մխիթար Գոշի երկացանկը՝

1. Վկայութիւն սրբոյն Խոսրովու մեծ և փառաւորեալ որ կոչի նոր նահատակ, որ վկայեաց յաշխարհն Աղուանից ի մայրաքաղաքն որ կոչի Գանձակ,

2. Ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալն Խոսրով,

3. Գիրք դատաստանի,

4. Կաթողիկոսը եւ դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու,

5. Համաօս մեկնութիւն մարզարեկութեանն Երեմիայի,

6. Փիլոնի յաղազս նախախնամութեան բան առաջին առ Աղեքսանդրոս Գօշին ասացեալ պատճառ,

7. Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդիմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրաւարին Զաքարիի և եղրօր իւրոյ (ինչպես նաև՝ Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղազս ուղղափառութեան հաւատոյ կամ Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշն կոչիւր),

8. Ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Աղամայ առ որդիս նորա, և ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա,

9. Առակներ,

10. Խրատներ,

11. Ճառեր,

12. Աղոթքներ:

Ներկայացնենք Մխիթար Գոշի երկերը՝ ըստ մատենագրական բնույթի:

ա.Վկայաբանական

1. Խոսրով Գանձակեցու՝ «Վկայութիւն սրբոյն Խոսրովու մեծ և փառաւորեալ որ կոչի նոր նահատակ, որ վկայեաց յաշխարհն Աղուանից ի մայրաքաղաքն որ կոչի Գանձակ» վերտառությունը կրող վկայաբանությունը պատկանում է Մխիթար Գոշին: Այն առաջին անգամ հրատարակել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը 1896 թ. «Արարատ» ամսագրում մի կարճ առաջաբանով¹⁸: Այնուհետև 1903 թ.

¹³ Զարքիանապեան Գ., Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, հտ. Ա. Վենետիկ, 1865, էջ 559-568, Նույնի, Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ-ԺԳ դար), Գ տպ., Վենետիկ, 1897 թ., էջ 686-698, գլու՝ 697-698:

¹⁴ Տոկեան Հ., Մխիթար Գոշ, ՀԱ, Վիեննա, 1926, № 1-2, էջ/այուն 25-148, Նույնի, Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926, էջ 145-192:

¹⁵ Զանփոլաղյան Հ., Մխիթար Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը, հտ. Ա. Երևան, 1948, էջ 115-116:

¹⁶ Պողարքեան Ն. Եսպ., Հայ գրողներ (Ե-ԺԷ դար), Երևանի, 1971, էջ 261-262:

¹⁷ Սրան կանդրադատանանք հաշորդիվ՝ առանձին երկերը և դրանց ուսումնասիրությունները ներկայացնելիս:

¹⁸ Տեր-Մկրտչյան Գ., Վկայութիւն սրբոյն Խոսրովու մեծ և փառաւորեալ որ կոչի նոր նահատակ, որ վկայեաց յաշխարհն Աղուանից ի մայրաքաղաքն որ կոչի Գանձակ, «Արարատ», 1896, № 1-12, էջ 590-594:

վկայաբանությունը հրատարակվել է «Հայոց նոր վկաները» աշխատության մեջ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի աշխատամիրությամբ¹⁹: Վկայաբանության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը Խոսրով Գանձակեցու ժամանակակիցն է, իսկ գրչագիրը 12-րդ դարի է: Այսպես՝ Վկայաբանության մեջ նշված է, որ Խոսրով Գանձակեցին նահատակվել է 1167 թ.. «Կատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի յաշխարհին Արանայ, ի մայրաքաղաքին որ կոչի Գանձակ, ի թուականին ՈժԶ (1166/67-ընդգծումը մերն է՝ Ն. Ս.), յամսեանն Արաց, յերրորդ ատուր, ի զույս յիսներեկի պահոց վարդապատին....»²⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Խոսրով Գանձակեցին նահատակվել է 1167 թ.: Հայոց նոր վկաները գրքի հեղինակները բնագրում առկա «յամսեանն Արաց, յերրորդ ատուր, ի զույս յիսներեկի պահոց վարդապատին» կապակցությունը բացատրում են շարժական տոմարով և համապատասխանեցնում 1167 թ. հուլիսի 10-ի երկուշաբթի օրվան²¹:

Վկայաբանության հեղինակը ականատես է եղել Խոսրով Գանձակեցու մահվանից երկու տարի հետո սրբի նշխարների տեղափոխությանը և պատմում է սուրբ նշխարների սրբանշելիքների, նահատակին զրպարտող կոտոց և դատավորի կրած պատիճների մասին. «Իսկ զկնի անցելոց երկուց ամաց՝ փոխեցաւ ի մատուրն ի նոյն տեղուց գերեզմանացն. և ի փոխել նորա ականատես եղաք՝ զի ոչ էր այրեալ կապանք ձեռացն....Բայց եկեսցուր և ի տեսիլ սրբանշելի լուսոյն՝ որ երեւցաւ ի վերայ նշխարաց սրբոյ վկային. երևեալ ոչ հաւատացելոց միայն, այլ և անհաւատիցն. ոչ մի անզամ, այլ և երկիցս...բազումը և յանհաւատիցն առնուին ի բժշկութիւն: Զկնի ինչ աւուրց անցանելոյ՝ տեսեալ ի հեռաստանէ հաւատացեալք լոյս իշեալ ի վերայ գաւրին...»²²: Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Վկայաբանությունը 1169 թ. շուրջ չի գրվել: Թե որքան են տեսել հեղինակի պատմած դեպքերը, որում վկայություն չկա, բայց կարելի է ենթադրել, որ շատ չի տեսել նույնիսկ մի քանի ամսի: Այսպիսով՝ Վկայաբանությունը գրվել է շուրջ 1169 թ.: Վկայաբանությունն ընդգրկող ձարձնտիրը թվագրվում է 1187 թ.-ով (ՈՒ.Զ): Ուշադրության է արժանի «և ի փոխել նորա ականատես եղաք» արտահայտությունը, ինչից երևում է, որ հեղինակը ականատես է եղել դեպքերին:

Վկայաբանությունը համառոտ տարբերակներով գտնվում է նաև հայսմավուրքների մեջ: Վկայաբանության նույն՝ Խոսրով Գանձակեցուն նվիրված ներքոյանում կրկնվող հատվածները խոսում են այն մասին, որ վկայաբանության ու ներքոյանի հեղինակները նույնն են: Բացի այդ՝ ինը ժամանակներից սովորություն էր, որ վկաների հիշատակի օրը կարդացվում էր նրանց նահատակության պատմությունը և ապա ներքոյան նվիրվում նրանց: Սովորաբար, վկայաբանության ու ներքոյանի հեղինակը նույնն էր լինում²³: Քանի որ Խոսրով Գանձակեցու ներքոյանի հեղինակը Միմիթար Գոշն է, ուստի պետք է ենթադրել, որ վկայաբանության հեղինակը և Միմիթար Գոշն է: Վկայաբանությունը և ներքոյանը տպագրվել են Էջմիածնի Հմբ 939 և Կ. Պոլսի Հմբ 919 ձեռագրերի հիման վրա:

¹⁹ Հայոց նոր վկաները (1155-1843), աշխատ.՝ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903 թ., էջ էջ 23-24:

²⁰ Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 31:

²¹ Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 41:

²² Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 29:

²³ Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 40:

Ինչպես վերևում արդեն նշեցինք, Վկայաբանության հեղինակը նահատակված Խոսրով Գանձակեցու ժամանակակիցն է, նույն վայրում և միջավայրում ապրող մեկը: Այստեղ ներկայացված վայրը և անձինք հաստատում են, որ Մխիթար Գոշն է Վկայաբանության հեղինակը. «Եր սուրբն Խոսրով քրիստովնեայ, ի քրիստովնեայ ծնողաց, յաշխարհին Առանայ, հուա ի քաղաքն՝ որ կոչի Գանձակ...»²⁴:

Եվս մեկ օրինակ բերենք, որտեղ ամբողջությամբ երևում է մեզ ծանոթ միջավայրը՝ Մխիթար Գոշի ժամանակաշրջանը. «Կատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի յաշխարհին Առանայ, ի մայրաքաղաքին որ կոչի Գանձակ, ի քուականին ՈԺԶ...ի թագաւորութեանն Յունաց Կուռ Սանտիլի և յիշխանութեանն հայոց Թորոսի, որ էր պատուեալ կեստրոսական պատուսկ ի թագաւորէն Յունաց, և ի Վրաց Գեղրգէ, և յիշխանապէտութեանն Հասանայ՝ որդույ Վահրանզայ²⁵՝ կողմանց Խաչէնյ, ի հայրապէտութեանն Տեառն Գրիգորիսի և Ներսիսի հարազատ եղբարց Հայոց մեծաց, և տանն Աղուանից Տեառն Ստեփանոսի, և Տէր Յոհաննիսի կյիսկոպոսի քաղաքին Գանձակայ....»²⁷:

Այսպիսով՝ Խոսրով Գանձակեցու Վկայաբանությունը գրվել է շուրջ 1169 թ. Մխիթար Գոշի կողմից:

2. 1170 թ. Հովսեփ Դվինեցու կամ Նորաշենցու նահատակությանը նվիրված ներքոյան է գրել Դավիթ քահանան Մխիթար անունով մեկի խնդրանքով: Գ. Տէր-Մկրտչյանը վկայաբանությունը վերցրել է ձեռ. 936 ձառնատիրից: Հովսեփ Նորաշենցու նահատակության թվականն է՝ Հայոց ՈԺԹ (1170 թ.-ընդգծումը մերն է՝ Ն.Ս.): Գ. Տէր-Մկրտչյանը կարծում է, որ այդ վկայաբանության մեջ հիշատակված Մխիթարը նույն ինքը Մխիթար Գոշն է, ում վերագրում է նաև Հովսեփ Դվինեցու նահատակության պատմությունը²⁸: Այստեղ մենք համակարծիք ենք Գ. Տէր-Մկրտչյանի հետ: Մենք չենք կարևորում այստեղ այս հարցին անդրադարձը, քանի որ նրա գրական ժառանգությունն ենք ներկայացնում և չենք կենտրոնանում նրա խնդրանքով գրված երկերի վրա:

Բ. Ներբողագրական (Վկայաբանական)

1. Մխիթար Գոշ՝ Խոսրով Գանձակեցուն նվիրված ներքողը, որ հայտնի է «Ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալ Խոսրով» վերնագրով, Խոսրով Գանձակեցու Վկայաբանության շարունակությունն է: Պատմական մասը վերցված է Վկայաբանությունից: Մխիթար Գոշն էլ կարգել է կատարել Խոսրով Գանձակեցու սոննախմբությունը, ինչպես երևում է ներբողյանից: Ներբողյանն առաջին անգամ հրատարակվել է 1897 թ.-ին «Արարատ» ամսագրում²⁹ և այնտեղից արտատպվել «Հայոց նոր վկաները» աշխատության մեջ³⁰: Ներբողը գրվել է շուրջ 1169 թ. և ընդգրկվել ձառնատիրում 1187 թ.:

²⁴ Տէ՛ ս նույն տեղում, էջ 25:

²⁵ Մեզ ծանոթ իշխանը՝ Հաթերքի իշխան Վահրանզար, ով մեծ դերակատարություն ունեցավ Մխիթար Գոշի գործունեության ծավալման շրջանում և մեծապես նրան աջակցեց:

²⁷ Տէ՛ ս նույն տեղում, էջ 31:

²⁸ **Տէր-Մկրտչյան Գ.**, Յովսեփ Նորաշենցի, «Արարատ», 1897, № 1-12, Լ. տարի, Յունուարի 16, էջ 41:

²⁹ **Տէր-Մկրտչյան Գ.**, Մխիթարայ Վարդապէտի մականուն կոչեցեալ Գոշ, Ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալ Խոսրով, «Արարատ», 1897, Լ. տարի, յունուար, № 1-12, էջ 37-41:

³⁰ Հայոց նոր վկաները, աշխատ. **Հ. Սահանդյանի և Հ. Աճառյանի**, Վաղարշապատ, 1903 թ., էջ 32-42:

գ. Իրավաբանական

1. **Գիրք դատաստանի (Դատաստանագիրք)**: Հայկական մատենագրության մեծագույն կորողներից է Մխիթար Գոշի մատենագրական ժառանգության գլուխործոցը՝ Հայոց առաջին դատաստանագիրքը: Այն կարելի է համարել Գոշի մատենագրության «թագն ու պսակը»: Դատաստանագիրքը գրվել է 1185 թ. Դաստան անապատում՝ Հռոմուաշեն վանքում: Այն բաղկացած է երեք խմբագրություններից՝ Ա, Բ, Գ: Դատաստանագրի քննական քնազիրը՝ բանասիրական վերլուծությամբ, առաջին անգամ կազմել է Վ. Բաստամյանը³¹ Բ խմբագրության հիման վրա: Խոկ Ա և Գ խմբագրությունները հրատարակել է Խ. Թորոսյանը³²: Իրավաբանական այս խոշորագույն հուշարձանը մեզ է հասել բազմաթիվ ձեռագրերով: Ա խմբագրությունը բաղկացած է Նախադրությունից՝ բաղկացած 11 գլուխներից, և 251 հոդվածից: Բ խմբագրությունը կազմված է Եկեղեցական (124) և աշխարհական (130) օրենքներից: Գ խմբագրությունը Ա խմբագրության համառոտ տարբերակն է՝ զիսավորապես աշխարհիկ օրենքներով:

դ. Պատմական-Ժամանակագրական

1. Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրքի վերջում՝ հիշատակարանին կից, գետեղել է ժամանակագրական պատմություն՝ Աղվանից կարողիկուների շարքը և հիմնականում Աղվանքում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունները՝ «Կարողիկուր եւ դէապ Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու» վերնագրով: Ժամանակագրությունը հրատարակել է Ղ. Ալիշանը 1901 թ. իր «Հայապատում» երկում³³: Ժամանակագրության մեջ շարադրված է Աղվանքի XI-XII դարերի պատմությունը՝ մինչև 1161 թ. դեապերը (քանի որ վերջին հատվածները չեն պահպանվել)՝ Աղվանից կարողիկուների շարքի ուղեկցությամբ: Մինչև Աղվանից կարողիկուների շարքին անդրադառնալը հեղինակը նշում է, որ մինչ այդ Աղվանից աշխարհի պատմությանը հանգամանալից անդրադառնալը է Սովուս Դասխուրանցին, և նրանից հետո ոչ ոք չի շարունակել, ուստի իր ժամանակագրությունը Սովուս Դասխուրանցու պատմության³⁴ շարունակությունն է. «Համարեցար և զայս եւս հարկաւոր լինել, զի զար կարգի հայրապետացն դիցուք զԱղուանից. զի և յայնոսիկ յամենեսեանն՝ զուսա որ այժմ ունին՝ յարմարեսցուք. մի, ըստ այդմ գրեսցուք պատճառի. Երկրորդ, զի թէ որ յօժարեսցի գրել պատմութիւն զկնի գրեցելումն պատմութեանն Սովուսի Դասխուրանէցւոյն, որ զրովանդակ պատմէ զուսան Աղուանից, դիւրին լիցի յայսմանէ զշար հայրապետացն առնուլ. զի ոչ զամենէցուն անուն ի նորայն զոցէ պատմութեան, բայց զայնոցիկ զորոց գրեաց. զի յայն ժամանակէ մինչեւ ցայժմ՝ ոչ ոք գրեաց. և թէ պատահի որ՝ յոյժ հարկաւոր է: Եւ արդ դիցուք զկարգն.»³⁵:

³¹Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, իրաւաբանական հետազոտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբ Վահան ծ. վարդապետի Բատումեանցի, Վաղարշապատ, 1880:

³² **Մխիթար Գոշ**, Գիրք դատաստանի, աշխատափրությամբ՝ **Խ. Թորոսյանի**, Երևան, 1975:

³³ **Ալշան Ղ.**, Հայապատում, հտ. Բ, Վենետիկ, 1901, սյուն 338-353:

³⁴ **Սովուս Կաղանկասուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխատ.՝ **Վ. Առաքելյանի**, Երևան, 1983:

³⁵Տէ՛ ս Հայապատում, Կարողիկուր եւ դէապ Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու, աշխ.՝ **Ղ. Ալշանի**, Վենետիկ, 1901, էջ 338:

Վերը բերված բնագրից, այն է՝ ժամանակագրության առաջաբանից հետո «Շարք հայրապետացն Աղուանից որք կացին զկնի Տեառն Եղիշայի որ եկն յԵրուսաղեմ» վերնագրի ներքո հեղինակը ներկայացնում է Աղվանից կաթողիկոսների շարքը: Վերջին մասը աղավաղված է, իսկ ամենավերջին հատվածները կորած են: Հ. Ուկյանը ենթադրում է, որ թեև հեղինակը պատմությունը իբրև հավելված է դրեւ Դատաստանագրքում, բայց այն գրեւ է իբրև առանձին գիրք՝ հույս ունենալով, որ կառանձնացվի Դատաստանագրքից: Եվ պատահական չէ, որ այն ձեռագրային տարբերակով քիչ դատաստանագրքերում է արտագրված և հիմնականում՝ առանձին³⁶: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ Դատաստանագրքի հիշատակարանում է, որ Մխիթար Գոշը գրում է այդ մասին: «Գրեալ էար և սակաւ ժամանակագրութիւն ընդ դատաստանի գրոց ի մերն յաւրինակ, զոր անպատշաճ վարկայ և սաս գրել զի յաստոկ և այդ կացցէ գիրք: Սկիզբն արարար ի կատարած Պատմութեանն Աղուանից՝ զշար հայրապետացն մինչև ցայն, որ այժմ ունի և զայլ զիրս, որքան լուար եւ տեսաք, զի և այդ այժմ ի մերս շիջաւ յազգէ: զի թէպէտ ունէար սովորութիւն գրել զժամանակս իւրաքանչիւր՝ զկնի եկեալքն ի միասին յարմարելով՝ առնէին լիով պատմութիւն»³⁷: Այս հիշատակարանում գետեղված է Մխիթար Գոշի նամակը հայոց կաթողիկոսին, ինչից իմանում ենք, որ Մխիթար Գոշը պատմությունը գրել է որպես առանձին գիրք 1185 թ., երբ գրում էր Դատաստանագրքը: Բնագրից երևում է, որ Մխիթար Գոշը Հայոց կաթողիկոսին տեղեկացնում է, որ ժամանակագրություն է գրել իր օրինակում և այն ուղարկում է նաև նրան ուղարկվելիք օրինակով: Այս հիշատակարանը պահպանվել է Զմմատի Հմբ 180 ձեռագրում, որը Դատաստանագրքի հին և մեծարձեք գրչագրերից է³⁸: Հարկ ենք համարում թերեւ Մխիթար Գոշի՝ Հայոց կաթողիկոսին հղած նամակը, որով հեղինակը ուղարկում էր Հայոց դատաստանագիրքը. «Զտորք և զաստուածարեալ զիլոյդ եկեղեցեաց Հայաստանեաց և հանուրց կարգաց պետի անուանակրութեամբ տեառնդ մերոյ հոգևորի և և Լուսաւորչին մերոյ սրբոյ կոչման և արոռոյ ժառանգաւորի, զհարկ հոգևոր հրամանի նուաստս յամենայնի ամենայնիվ Մխիթար ընկալայ, զոր վասն գրոց էր դատաստանի, ի ձեռն եղբաւը եկելոյ ի ձենք... Աղաչեմ պարապմամբ և մոտադիր ընթերցմամբ քննել զախտամէտս մտաց իմոց զեկադ... »³⁹:

Չնայած պատմության համարուտ լինելուն՝ ժամանակագրությունը պարունակում է շատ կարևոր նյութեր և տեղեկություններ:

ե. Մեկնողական երկեր

Մխիթար Գոշի գրչին են պատկանում նաև մեկնողական երկեր: Նրա անունով մեզ է հասել մեկնողական երկու երկ՝ «Համառուս մեկնութիւն մարզարկութեանն Երեմիայի» և «Փիլոնի յաղաց նախախնամութեան բան առաջին առ Աղեքսանդրոս Գոշին ասացեալ պատճառ»:

³⁶ Տե՛ս և **Ուկեան Հ.**, Մխիթար Գոշ, ՀԱ, Վիեննա, 1926 թ., մարտ-ապրիլ, էջ 130, Նույնի, Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926, էջ 181-182:

³⁷ Զմմատի միաբանության ձեռ. Հմբ 180, թ. 255ա-255բ

³⁸ Զեռագիր նկարագրությունը տե՛ս և **Մելքոն Ա. Քշշշեան**, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմատի վանքի մատենագրարանին, Վիեննա, 1964, էջ 414-426:

³⁹ Զմմատի միաբանության ձեռ. Հմբ 180, թ. 253թ, թ. 254թ:

1. «Համառու մեկնութիւն մարզարէութեանն Երեմիայի»: Հայ միջնադարյան մեկնողական մարզում իր ուրույն տեղն ունի նաև Մխիթար Գոշի «Համառու մեկնութիւն մարզարէութեանն Երեմիայի» երկը: Այն վառ վկայությունն է, որ Մխիթար Գոշը նաև իր ժամանակի խոշորագույն մեկնիչներից էր: Այս երկի մասին վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ «համառու մարզարէութեանն Երեմիայի գեղեցկազիր կարգօր»⁴⁰:

2. Անասյանը իր «Հայկական մատենագիտության» մեջ, հիմնվելով մատենագիտական բնագրերի վրա, առանձնացնում է հայ մեկնիչներին: Նրանց շարքում է նաև Մխիթար Գոշը Երեմիա մարզարէի մեկնությամբ. «ԶԵՐԵՄԻԱՅ՝ Գոշ վարդապէտն Մխիթար, և զԴատաստանազիրն ևս»⁴¹:

ՄՄ ձեռ. Հմ^ր 1216 թ. ժողովածուում, որ թվագրվում է 1283 թ., գետեղված է Մխիթար Գոշի՝ Երեմիայի մարզարէության համառու մեկնությունը և նախադրությունը: Գրչագրի հիշատակարանում ստացողը՝ Գրիգոր Տամբատեցին (Բջնեցի մականվամբ), տեղեկացնում է, որ Երեմիա մարզարէի մեկնության հեղինակը Մխիթար Գոշն է. «Էւ զՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ մարզարէութեանն Երեմիայի, զոր արարեալ է երից երանեալ բարունոյն Մխիթարայ, որ մակադրեալ կոչեցաւ Գոշ»⁴²:

Բոլոր փաստարկները՝ մատենագրական աղբյուրները և ձեռագրային տվյալները, զայխ են վկայելու, որ նշված մեկնության հեղինակը Մխիթար Գոշն է:

Երեմիա մարզարէի մեկնության գրչագրեր են պահպանվում Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում:

ՄՄ Հմ^ր 2606 թ. ձեռագրին կցված հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ հիշատակարանի հեղինակը Մխիթար Գոշն է, գրիշը՝ Դավիթը, ով մասամբ արտագրել է Գոշի մեկնությունը, մասամբ էլ տվել արտագրելու իր ուսանողներին, ապա ուղղել 1198 թ. «Այս յիշատակարանս Մխիթար վարդապէտին է, Գոշին՝ յարմարողի զմեկնութիւն սրբոյ կտակիս, զոր և ես սիրող և համակամ եւ յորդորիչ նորին Դաւիթ, յիմուսն եղի աւրինակի, վասն յաւերժութեան նորայն անուան յամենայն աւրինակս... Հաւանութեամբ եւ սիրով ընկլալայ եւ շնորհակալ եմ քում նազելի եւ երկիւղած պարկեցուութեան, ով պատուականդ ինձ... ըստ յաճախութեան մեղաց մերոց եւ Խէ է առ Ո.ով թուականս Հայոց (1198 թ.- ընդումը մերն է՝ Ն.Ս.)....»⁴³:

Քննարկվող ձեռագրի հիշատակարանը արժեքավոր է նաև նրանով, որ իմանում ենք գրության թվականը և վայրը. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն յասկիտեանս յաւիստենից. ամէն. Եւ գոհութիւն, որ ետ մեզ յանկել զայս ձեռնարկութիւն, որ ի վեր իսկ էր, քան զկար մեր եւ յամալթ արար զամենայն իսականիչս այս տարի եւ զաւրացոյց զտկարութիւն իմ եւ ծագեաց ի նսեմացեալ միտու զնշոյլ լուսոյ իւրոյ աննախանձն յամենայն ի պարզես իւր: Եւ զի սկիզբն արարար այսմ իրողութեան ի թուականիս Հայոց ՈԼԶ. (1187-ընդումը մերն է՝ Ն.Ս.)»⁴⁴:

⁴⁰ Տէ՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 221:

⁴¹ Տէ՛ս Սնասան Հ., Հայկական մատենագիտություն (Ե-ԺՀ դդ.), Երևան, 1959, հս. Ա, LX:

⁴² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հս. Դ, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Վ. Սուրեհան, Յ. Քեօշեան, Երևան, 2008:

⁴³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հս. Ը, կազմեց՝ Ա. Վոյ. Ճեմճեսեան, Երևան, 2013:

Եւ կատարեցաք զկնի միոյ ամի....Այլ եւ յայսմ ամի սակաւ մերոյս գործոյ առաւ քաղաքն սուրբ Երուսաղէմ ի Սալահադրդինն...Եւ եղեւ այս ի հայրապէտութեանն տեառն Գրիգորի Հայոց կարողիկոսի եւ յեպիսկոպոսութեան տեառն Բարսի հոչակաւոր ուխտիս Հաղբատայ: Բայց գրեցաւ յանապատիս Գետկայ....»⁴⁴:

Հիշատակարանում Գոշը ներկայացնում է նաև այն համառոտ գրելու պատճառները՝ իր տկարությունը, հալածանքները, համառոտելու ժամանակ սխալները և Սալահադրդինի կողմից Երուսաղէմի գրավումը. «Եւ գրիութիւն, որ ետ մեզ յանկել զայս ձեռնարկութիւն, որ ի վեր իսկ էր, քան զկար մեր եւ յամարք արար զամենայն խափանիչս այսմ տառի եւ զաւրացոյց զտկարութիւն իմ...Եւ զի թեպէտ յաւժարեցաք զտիրագոյնն առնուլ զմիտս եւ հակիրճ դնել բանի, այլ բազմապատիկ վրիպեցաք, զի յոյժ սիսալ եւ անգոյ պատահեցաք աւրինակի, եւ բազում հնչեաց ի վերայ մեր փորձութիւնը ներքոյ եւ արտաքոյ...այլ եւ յայնոսիկ, յոր զմնացեալսն ի նմանէ համարձակեցաք լնուլ... Այլ եւ յայսմ ամի սակաւ մերոյս գործոյ առաւ քաղաքն սուրբ Երուսաղէմ ի Սալահադրդինն...»⁴⁵:

Հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Միսիթար Գոշը մեկնությունը սկսել է գրել 1187 թ., ավարտել 1188 թ.: Այսպիսով՝ Երեմիա մարգարեի մեկնությունը գրել է Միսիթար Գոշը 1187-1188 թթ. Գետիկ վանքում:

Հ. Ուկյանը բերում է Զմմարի վանքի 3 ձեռագրեր՝ Հմբ 267, Հմբ 341, Հմբ 349, որոնք ունեն Երեմիայի մարգարեության մեկնությունը: Առաջինն ամփոփված է Հավաքածոյի մեջ՝ թ. 189ա-246թ: Երկրորդը նորագույն օրինականություն է (1845)` կատարված Երուսաղէմում Մկրտիչ Վրդ. Արծրունյանի ձեռքով: Զմմարի Հմբ 349 գրչագիրը պարունակում է Գոշի հիշյալ մեկնությունը: Վերջինիս նախորդում է մի նախարան: Իսկ Գոշը մեկնել է մարգարեությունը զլուս առ զլուս, համար առ համար⁴⁶: Գրչագիրը հավանաբար 15 կամ 16-րդ դարի բոլորգիր է: Անձանոթ են գրչի և զրության տեղը, ինչպես և ստացողի անունները: Հեղինակը, հանգամանքներից ելնելով, շանացել է համառոտելով ավարտել գործը և հանձնել Դավիթ Վարդապետին, ում խնդրանքով էլ գրել է⁴⁷:

Հովհան Ուկերերանի համանուն երկի հայերէն թարգմանությունների շուրջ խոսելիս Հ. Քյուսեյանը⁴⁸ անդրադարձել է նաև Միսիթար Գոշի մեկնությանը: Նա համեմատել է երկու մեկնությունները և տեսել, որ Գոշը իր երկը գրելիս ձեռքի տակ է ունեցել Ուկերերանի մեկնությունը: Միսիթար Գոշի ժամանակ Ուկերերանի համանուն երկի ընդօրինակությունները լայն շրջանառության մեջ էին հայոց մեջ⁴⁹: Հ. Քյուսեյանը, համեմատական բնագրեր բերելով, նշում է, որ Ուկերերանի համանուն մեկնությունը թարգմանվել է 5-րդ դարում, սակայն ժամանակի ընթացքում ընդօրինակությունների արդյունքում խաթարվել է, իմաստը դարձել է անհասկանալի նույնիսկ վարդապետների համար, ուստի Միսիթար Գոշը

⁴⁴ ՍՍ ձեռ. Հմբ 2606, թ. 255ա-256ա:

⁴⁵ Նոյն տեղում:

⁴⁶ Տե՛ս Ուկեան Հ., Միսիթար Գոշ, ՀԱ, Վիեննա, 1926 թ., մարտ-ապրիլ, այուն 133-134, Նույնի, Մատենագրական թնդութիւններ, Վիեննա, 1926, էջ 187-188:

⁴⁷ Նկարագրությունը տե՛ս Մելքոնյան Վեշիշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմարի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964, էջ 414-426:

⁴⁸ Քյուսեյան Հ., Հովհան Ուկերերանի՝ Երեմիայի մարգարեության մեկնության նորահայտ հայերէն թարգմանությունը, ԲԱ, Երևան, 2012, № 19, էջ 141-158:

⁴⁹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 142:

սրբագրելով խմբագրել է հայերեն թարգմանությունը և հղկել թերի հատվածները⁵⁰:

«Համառու մեկնութիւն մարզարեւութեանն Երեմիայի» երկը առ այսօր անտիպ է:

2. Միփար Գոշի «Փիլոնի յաղաց նախախնամութեան բան առաջին առ Աղեքսանդրու Գօշին ասացեալ պատճառ» մեկնարանական երկը մեզ է հասել Գրիգոր Աբասարդու կազմած «Գիրք պատճառաց» անունը կրող անտիպ ժողովածուի միջոցով: Վերջինս ընդգրկված է ՍՍ թիվ 1879 ձեռագրում: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ Ժողովածուն կազմել է Գրիգոր Աբասայանը: Այն բաղկացած է երեք մասից՝ չին կտակարանի գրքեր, հայրաբանական ու իմաստասիրական երկեր և Նոր կտակարանի «պատճառ»-ները: «Պատճառ»-ները մեկնության տեսակ են կամ ավելի ստույգ՝ մեկնություններին նախորդող ներածական բացատրություններ: Ժողովածուն կարելի է համարել մեկնությունների մեզ հասած առաջին հայկական միջնադարյան հանրագիտարանը⁵¹:

Մեկնությունը մեզ է հասել ՍՍ Հմբ 1879, ՍՍ Հմբ 1449 և Վիեննայի Միփարյան Միաբանության մատենադարանի Հմբ 47⁵² օրինակներով:

Մեկնությունն առաջին անգամ հրատարակել է Լ. Մելիքսեթ-Բեկը 1959 թ. ԺԳ-ԺԴ-ՐԴ դարի ՍՍ Հմբ 1879 ձեռագրի հիման վրա⁵³:

Երկի գրության թվականը հայտնի չէ: Ըստ Լ. Մելիքսեթ-Բեկի՝ այս երկը «Գիրք Պատճառաց»-ում ընդգրկվել է 13-րդ դարի սկզբներին, բայց ոչ ուշ քան 1213 թվականը, այսինքն՝ դեռ Գոշի կենդանության օրոք⁵⁴:

Լ. Մելիքսեթ - Բեկը նշում է, որ Փիլոն Աղեքսանդրացու՝ «Գիրք պատճառաց»-ում ընդգրկված ճառերը թվով 10-ն են: 10 ճառերից «Գիրք Պատճառացում» պահպանվել են միայն 2 մեկնություն՝ կատարված Դավիթ Քոբայրեցու («Փիլոնի այնցիկ որ ի լինելութեան խնդրոյ և լուծմանց ասացեալ սկիզբն միահամուռ եւտանց գրոցն Դաւթի վարդապետի Քոբայրեցույ») և Միփար Գոշի («Փիլոնի յաղաց նախախնամութեան բան առաջին առ Աղեքսանդրու Գօշին ասացեալ պատճառ») կողմից: Այսինքն՝ մասցած ութը թարգմանություններ են⁵⁵:

Երկում երևան են զայիս Միփար Գոշի՝ որպես մեկնիչի, աստվածաբանի, իմաստասերի հմտությունները. «Անզեղ է Սսուսած ի ձիրս, և զոր պարզել, այլ ոչ նախանձի, որպէս առ մարդս տեսանեմք, զի արար, քանզի զոր եղ ի բնութեանս, զոր ստեղծ և զամենայն, զոր ետ, բարի է»: Այստեղ արտահայտված են մեկնիչի արարչագործական հայացքները: Նա բերում է արարչագործության վե-

⁵⁰Տե՛ս՝ նոյն տեղում, էջ 145-146:

⁵¹Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ սահմանական վարդապետության անտիպի և հեղենիստական տարրերը (հայկական և հունական՝ դասական, ու բյուզանդական աղբյուրների բաղդատությամբ), Երևան, 2005, էջ 194-202, Նույնի, Մեկնուղական ժանրի կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, Սշտանակ՝ հայագիտական պարբերագիրք, թիվ Գ, Երևան, 2000, էջ 36-64, Շիրինյան Ս. (Է.), Խաչատրյան Գ., Գիրք Պատճառաց, Աշտանակ՝ հայագիտական պարբերագիրք, թիվ Դ, Երևան, 2011, էջ 18-43:

⁵²Սկարագրությունը տե՛ս՝ Տաշեան Հ. Վրդ, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Միփարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 224:

⁵³Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Միփար Գոշի անտիպ երկերից, «Էջմիածին», 1959, № 7-12, էջ 41-45, զիլ.՝ 45:

⁵⁴Տե՛ս՝ նոյն տեղում, էջ 43:

⁵⁵Տե՛ս՝ նոյն տեղում, էջ 43:

բարերյալ իմաստաների տեսակետները, ապա բացատրում Ծննդոց գրքի «Եւ խաւար ի վերայ անդնդոց, եւ Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ օուրց» (Ծննդոց Ա:2-3) նախադասությունը՝ նշելով, որ ումանք, սխալ հասկանալով Սովուսի այս խոսքերը, կարծում են, որ ամեն ինչ ստեղծվել է խավարից, անդունդից և ջրից՝ առանց իմանալու, որ Աստված ամեն ինչի նախասկիզբն է դրեւ, ապա մասնավորներն է ստեղծել. «...զի եւ կէսր՝ մոլորեալը ի բանս Սովուսի յայնս, զի ասէ. « Եւ խաւար ի վերայ անդնդոց, եւ Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ օուրց»: Վկայէ, ասէն, Սովուս, թէ յերից յայսցանէ գոյացոյց Աստուծ, ի խաւարէ, յանդնդոց, ի ջրոյ. զմիտս ասացելոցն ոչ իմացեալ, զի նախասկիզբն եղ լինելոյ երկնի և անդնդոց. և յայսմաննէ զմասնաւորսն գոյացոյց»⁵⁶:

Մեկնությունը կա՝ մ կրճատ տարբերակով է դրվել ժողովածուում, կա՝ մ կիսատ տարբերակով է մեզ հասել, կա՝ մ է հեղինակը անավարտ է թողել. միայն վերջին նախադասությունից երևում է, որ այն անավարտ է. «Այս և որ սոցին նման է պատճառ առաջիկայ գրոց, որպէս ասէ. յորժամ զնախախինամութեանն բան»⁵⁷:

Բացի այդ՝ քանի որ «Գիրք պատճառաց»-ում որպէս կանոն արծարծվում են այն հարցերը, որոնք երկրայիշ են և դրանց վերաբերյալ բացատրություններ տրվում⁵⁸, ուստի կարծում ենք, որ այստեղ միայն այս հատվածն է ընդգրկված, քանի որ այն խնդրահարուց է, ինչպէս Գոշի վերը բերված մեկնությունից ենք տեսնում, և հենց այս հարցի պատասխանն էին ուզում Փիլոնից ստանալ. «Զայս ամէն առաջի եղեալ՝ Աղեքսանդրոս խնդրէր լուծումն ի Փիլոնէ, որպէս վայել էր նորա իմաստութեանն, ոչ թէ հակառակութեամբ, այլ ուսումնասէր հոգովն»⁵⁹:

գ. Դավանաբանական

Թղթեր: 1. «Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւասոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղօր իւրոյ» աշխատության մասին հիշատակում է դեռևս Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ: Թուղթը հրատարակել է Կ. եպս. Տեր-Մկրտչյան⁶⁰ երեք՝ ՍՍ Հմr 631, Հմr 2966 և Հմr 3062 ձեռագրերի հիման վրա: Երկրորդ անգամ հրատարակել է Պ. Սուրայյանը 1996 թ.⁶¹: Այս բնագրից հատվածներ են զետեղվել նաև «Ընտրամի հայ եկեղեցական մատենագրության» մեջ⁶²: Թուղթը հայագիտու-

⁵⁶ Տե՛ս՝ ս նույն տեղում, էջ 45:

⁵⁷ Տե՛ս՝ ս նույն տեղում, էջ 45:

⁵⁸ Տե՛ս՝ Շիրինյան Ս. (Է.), Քրիստոնեական վարդապետության անտիկ և հելլենիստական տարրերը (հայկական և հունական՝ դասական, ու բյուզանդական աղբյուրների բաղդատությամբ), Երևան, 2005, էջ 32-33:

⁵⁹ Տե՛ս՝ Մելիքիսեդ Քեկ Լ., Միմիթար Գոշի անտիփ երկերից, «Հզմիածին», 1959, № 7- 12, էջ 45:

⁶⁰ Թուղթ Միմիթար Վարդապետին, որ Գոշն կոչիր, աշխ.՝ Տեր-Մկրտչյան Կ., «Արարատ», 1900, ԼՂ. տարի, հոկտեմբեր, էջ 497-504, 562-568, Նույնի, «Արարատ», 1901, ԼՂ տարի, յունուար, էջ 55-61, 121-127:

⁶¹ Միմիթար Վարդապետ Գոշ, Թուղթ առ Վրացին՝ յաղագու ուղրափառութեան յաւատոյ, աշխ.՝ Պ. Սուրայյանի, «Գանձասար» աստվածաբանական հանդես, Գիրք Զ, Երևան, 1996, Նույնի, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Միմիթար Գոշի «Առ Վրացին» թուղթը, Ս. Էջմիածին, 2011:

⁶² Ըստրամի հայ եկեղեցական մատենագրության, աշխ.՝ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 2003:

թյան մեջ հայտնի է նաև «Գծագրութիւն... յաղագս Վրաց» և «Թուղթ առ վրացիս՝ յաղագս ուղղափառութեան հավատոյ» անուններով:

Դավանաբանական-ջատագովական այս երկասիրությունը մեզ է հասել ՄՄ գրչագիր օրինակներով, հիմնականում՝ ժողովածուներում:

Կ. Եպս. Տեր-Մկրտչյանը իբրև բնագիր անփոփոխ ներկայացրել է ՄՄ Հմ^ր 631 ձեռագրի բովանդակածը, իսկ մյուս երկուսը Ա և Բ ցուցիչներով տրված են որպես տարբնթերցում: Որոշ ուսումնասիրողներ կարծում են, որ ընտրված բնագիրն ունի ոճական, իմաստային ու ուղղագրական խաթարումներ⁶³:

Պ. Սուրայյանը, հրատարակելով բնագիրը հինգ ընտրինակլությունների՝ ՄՄ Հմ^ր 631, Հմ^ր 2966, Հմ^ր 3062, Հմ^ր 9622, Հմ^ր 2678 գրչագրերի հիման վրա, այն տրոհել է դրվագների՝ առանձնացնելով նաև Նախադրությունն ու Ամփոփումը:

Գրության ժամանակի վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չի պահպանվել: Այն հաստատապես գրվել է 1197-1207 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է Ծոզատկի և Զաքարեի օրոք գումարված ժողովների ժամանակ առաջացած տարածայնությունների մասին: Պ. Սուրայյանը կարծում է, որ գրվել է 1206 թ., քանի որ գրվել է Լոռեի 1204-1205 թ. ժողովից հետո և 1207 թ. Ծննդյան տոնի նախօրեին հրավիրված Անիի ժողովին, և թղթում առկա «յաղթող թագաւորք մեր»՝ Թամարն ու Դավիթ Սովորանը, կենդանի են: Այստեղից էլ ենթադրում է, որ գրվել է 1206 թ.⁶⁴:

Այս թուղթը հեղինակի կարևոր դավանաբանական երկասիրությունն է: Լ. Մելիքսեթ-Բեկը⁶⁵ նշում է, որ Դվինի ժողովի մասին պատմելիս Մխիթար Գոշն օգովել է Հովիան Օձնեցուն վերագրվող «Սակո ժողովոց, որ եղեն ի Հայս» երկից՝ համառոտելով Անանիա Սանահնեցու «Վասն բաժանման Վրաց» գրքից գրեթե բառացի քաղումներով: 1938 թ. գրված մի հոդվածում Ի. Արուլածեն նշում է, որ Գոշի թուղթը վրացի մատենագիր Արսեն Վաչեսակեանի «Դոգմատիկոն»-ի «Երեսուն գլուխ հայոց հերձուածի» գլխում հայերին ներկայացված մեղադրանքների պատասխանն է⁶⁶:

Թղթի գրման շարժափթները Հայոց եկեղեցու և հայերի դեմ ուղղված գրպարտություններն են թե՝ վրացիների և թե՝ հովյերի կողմից: Ուստի, Մխիթար Գոշը ներկայացնում է հայոց դավանանքն ու ծիսակարգը, բացատրում որևան յուրահատկությունները և ցույց տալիս, որ հայերը, ինչպես և հովյերն ու վրացիները, հերձվածողներ չեն: Երկը սկսվում է այն մտքով, որ այս թուղթն ուղղված է նաև վրացիներին, ովքեր հայերի նկատմամբ թշմանություն էին տածում ոչ թիչ քան հովյերը, քանի որ հովյերին էին աշակերտում և դավանակից էին նրանց: Մինչ վրաց կաթողիկոսին դիմելը Մխիթար Գոշը իր նախադրությունն ուղղում է Զաքարեին և Իվանեին, քանի որ գրել էր նրանց խնդրանքով.

⁶³ Տե՛ս Մելիքսեթ ծ. վրդ. Գրիգորեան, Անձնանուններու աղաւաղումներ դաւանաբանակն գրութեանց մէջ, ՀԱ, 1970, էջ 330, Ըսկեսն Հ., Մխիթար Գոշ, ՀԱ, 1926 թ., մարտ-ապրիլ, էջ 136, Նույնի, Մատենագրական թնութիւններ, էջ 191, Սուրայյան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 191:

⁶⁴ Մուրացյան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը, էջ 172:

⁶⁵ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Մխիթար Գոշի անտիպ երկերից, «Էջմիածին», 1959, № 7-12, էջ 43:

⁶⁶ Մուրացյան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը, էջ 173:

«Զայս գծագրութիւն սակաւուք հարկաւոր կարծեաւք եղաք յաղազս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ վարին ընդ Հայս, աշակերտելով Յունաց: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածաւր եւ բարեպաշտ իշխանք իշխանք Զաքարէ եւ Իւանէ, ծնունդը սիրոյ Աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց, զի եւ՝ յամենայն նուաստ Միփար, ի բանս եւ ի գործս սպասաւորաց Բանին, որ յաւուրս մեր տեսանելով եւ լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցոյ, յոյժ խոցեալ յինէր հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն առ ի նոցանէ, յայտսիկ եկի ի միտս գրել սակաւուք զծմարիտ հաւատոյս մերոյ զարինակ»⁶⁷:

Վերը բերված բնագրում ակնհայտորեն երևում են թուղթը գրելու շարժառիթները:

Թողթից երևում է, որ Միփար Գոշը դեմ է դավանական տարբերությունները ժողովուրդների հարաբերությունների լարման առիթ դարձնելուն՝ պաշտպանելով Հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը. «...զմիմեանս չքնամանեմք եւ զիսչ եւ զեկեղեցի միմեանց չանարգեմք, զի այն Քրիստոսի է եւ Աստուծոյ անարգանք: Եւ զոր գրեմք ի թղթի վասն Հայոց խոստվանութեան ճշմարտութեամբ այլպէս է....»⁶⁸:

Սխալ հասկանալով Միփար Գոշի՝ այս թղթում արտացոլված ազգամիջան համերաշխության և դավանական հանդուրժողականության հայացքները՝ որոշ ուսումնասիրողներ նրան քաղկեդոնականության հետևորդ են համարել: Խոկ Պ. Մուրադյանը արտահայտում է այն միտքը, որ Գոշը, թեև պաշտպանում էր միաբնակ եկեղեցու ուղղափառությունը, բայց երկարնակությունը հերձված չէր համարում⁶⁹: Պ. Մուրադյանը բերում է Գոշի խոսքերը և նշում նրա կողմից երկարնակությունը որպես հերձված չհամարելու փաստ: Այժմ բերենք այդ բնագիրը. «Զի Ե. ազգացդ չտեսանեմք այնքան պատճառս, որ անընդունելի առնէ Աստուած զիսաւատ կամ զուաւ, եւ նա ճանաչէ զիւրաքանչիւրոցն զարժանաւորութիւն... Այլ թէ ասացեալ հինգ ազգացդ ոչ կարեն միաբանիլ, բայց կարող են թշնամիք միմեանց չլինել զիսչ եւ զեկեղեցի միմեանց ընդունել երկրպագութեամբ...»⁷⁰:

Զցանկանալով ծավալվել Գոշի՝ մյուս ուսումնասիրողների կողմից քաղկերնական համարվելու տեսակեսների շուրջ⁷¹, բերենք մեկ-երկու օրինակ, որոնք քավական կիխնեն փաստելու, որ Միփար Գոշը քաղկեդոնականությունը հերձված էր համարում, իսկ վերը նշված խոսքերով նա պարզապես ցանկանում էր, ինչպես արդեն նշել ենք, ազգամիջան համերաշխություն և դավանական հանդուրժողականություն հաստատել: Նա ասում է, որ Քրիստոսի Եկեղեցին մեկ է՝ «Յաղազս այնորիկ Քրիստոս սկիզբն բարեաց հաստատելոց զիսնարհութիւնն եւ երանութեամբ եւ Աւետարանաւան արար մի հաւատ եւ մի հովիւ՝ զգրուեալ զորդիսն Աստուծոյ ժողովելով ի մի եկեղեցի...»⁷², և Աստծուն հաճելի էր⁷³, որ բոլոր

⁶⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 196:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 172:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 174:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 174:

⁷¹ Համարում ենք մեր հոդվածի շրջանակներից դուրս:

⁷² Նույն տեղում, էջ 200-201:

ազգերը միակորն լինեն, բայց քանի որ չարի հետևանքով առաջացել են բաժանումներ, ուստի չպետք է թշնամանք լինի, բոլորը պետք է հարգեն միմյանց եկեղեցին, հավատքը և խաչը, այսինքն՝ ապրեն համերաշխության մեջ՝ չմիարանվելով և միևնույն ժամանակ թշնամի չլինելով. «Զի այն էր հաճոյ Աստուծոյ, զի ամենայն ազգ միակրաւն լինէր, բայց տեսաք, որ սատանայ եւ ամբարտաւանութիւնն մեր զայդ չտայ առնել՝ լաւ համարեցաք, որ զմիւնանս ջրջնամանելք եւ զիաշ եւ զեկեղեցի միմեանց չանարգեմք, զի այն Քրիստոսի է եւ Աստուծոյ անարգանք»⁷³: Այստեղ ցայտուն կերպով արտահայտված են Մխիթար Գոշի էկումենիկ հայացքները: Գոշը ներկայացնում է բոլոր ազգերի սովորությունների և եկեղեցական կարգերի տարբերությունները և ամենավերջում հաստատում, որ միությունն անհնար է. «Եւ վասն այն անհնարին տեսանեմք զզալն ի միարանութիւն, զի ամբարտաւանեալ ոչ հնազանդին միմւնանց... Եւ թէ իւրաքանչիւր որ զիւրն թողոյր զիստելին եւ առնոյր զգովելին լինէր միարանութիւն ազգաց»⁷⁴:

Մխիթար Գոշը պաշտպանում էր Հայոց եկեղեցին և հայ ազգին, բայց միևնույն ժամանակ ներկայացնում էր մյուս ազգերի դրական կողմերը՝ նշելով, որ ազգ չկա, որ բարի և լավ կարգեր չունենա. «Աստուծ գործակից լինէր եւ ի բարին ուղղէր կարգ եկեղեցոյ, զի չիք ազգ, որ բարի կարգ ոչ ունի եւ խոտան»⁷⁵:

Ամբողջ թթօնում երևան է զայիս Մխիթար Գոշի՝ ազգերի սովորությունների, եկեղեցական կարգերի, հայրախոսական աստվածաբանության և եկեղեցական պատմության վերաբերյալ փայլուն իմացությունը: Ուշագրավ է նաև այն, որ նա ներկայացնում է ազգերին բնորոշ գծերը. հոյները իմաստուն են, ողորմած և Ս. Հովհան Ռոկերանի ուսմունքին քաջատեղյակ ու զիտակ, հոյումեացիները խիստ են աղոթքի մեջ ու առաջնորդներին հնազանդ, ասորիները խոնարի են և ձգնող, հայերը խիստ պահեցող են, ողորմած գերյաների և եկեղեցականների նկատմամբ, սրբություններ սիրող, բայց առաջնորդներին չհարգող, իսկ վրացիները սրբերի և վանքերի մեծարողներ են ու առաջնորդներից չբամբասող⁷⁶: Հետաքրքրական է նաև այն, որ խոսելով տարբեր ազգերի սովորությունների մասին՝ Մխիթար Գոշը գրում է, որ եթե հոյները և վրացիները առավել քան պատկերահարզ են, ապա հայերը՝ խաչահարզ են. «Յոյնք եւ վիրք զպատկերագրութիւն առաւել պատուեն եւ հայր՝ զիաշն»⁷⁷: Միջնադարյան մատենագրական աղբյուրները վկայում են, որ խաչը կարևոր տեղ է զրավում Հայոց եկեղեցու դավանաբանական, ծիսապաշտամունքային համակարգի մեջ, ինչպես նաև ժողովրդի կյանքում: Պատահական չէ, որ հայերին անվանել են խաչապաշտ և անզամ մեղադրել են խաչի հանդեպ չափից ավելի մեծ պաշտամունք ունենալու մեջ: Այս առումով հետաքրքրական է Ա. Սահակյանի դիտարկումը. «VI դարում հայ եկեղեցին իր ազգային-դավանաբանական (հակաքաղկեդոնական) քաղա-

⁷³ Այստեղ խոսքը ներկայի մասին չէ. նա խոսում է անցյալ ժամանակաձևով, Աստված ցանկանում էր, որ բոլորը հավաքեն մեկ քրիստոնեական հավատքի՝ Եկեղեցու ներքո:

⁷⁴ Տէ՛ս Սուրայան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացին» թուղթը, էջ 198:

⁷⁵ Նոյն տեղում, էջ 252:

⁷⁶ Նոյն տեղում, էջ 215:

⁷⁷ Նոյն տեղում, էջ 253:

⁷⁸ Տէ՛ս Սիկիթար Գոշ, Թուղթ առ վրացին, աշխատ.՝ Պ. Սուրայանի, «Գանձասար», թիվ Զ, Երևան, 1996, էջ 354:

քականությամբ նպաստեց խաչի պաշտամունքի ձևավորմանը, որը համաժողովական բնույթ ստացավ VII-VIII դդ.»⁷⁹:

Այնուհետև Միփրար Գոշը պատգամում է, որ թշնամությունը վերացնենք, միմյանց բարեկամ լինենք և միմյանց եկեղեցիների կարգերը չվատաքանենք ու հարգենք. «Լաւ էր, թէ զայն ընտրէաք, որ զրշնամութիւն բառնէաք ի միմեանց եւ բարեկամ լինէաք եւ զլարզ միմեանց չհայինէաք»⁸⁰:

Այսպիսով՝ ամբողջ թղթում Միփրար Գոշը հանդէս է զալիս որպես խոշորագույն ջատագով, հակածառող և մանկավարժ: Հայագիտության մեջ թուղթը մեծ արժեք ունի, որովհետև ջատագովական և հակածառական աստվածաբանության փայլուն օրինակ է: Թուղթը արժեքավոր աղբյուր է նաև ժամանակաշրջանի մտայնության և տիրող իրավիճակի ուսումնասիրման տեսակետից: Բացի այդ՝ երևում են նաև Գոշի եկուսենիկ և այժմեական հայացքները:

2. «Թուղթ վարդապետացն Հիւսիսային կողմանց, որ ի Հաղրատ եւ ի Սանահին, առ պատուական կարուղիկոսն Տէր Գրիգորիոս» թղթի համահեղինակներից է: Թուղթը տեղ է գտնել Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդիհանրական»-ում: Այս թղթը, որ Գրիգոր Տղա կարողիկոսին հղել են Հյուսիսային Հայաստանի, մասնավորապես Հաղբատի և Սանահինի մեծանուն վարդապետները, Հայոց եկեղեցու անշեղ ընթացքի համար մտահոգված գործիչների նախազգուշացումն է հայոց հայրապետին՝ միջնեկեղեցական հարաբերություններում հաշվի առնելու նաև իրենց ցանկություններն ու խորհուրդները:

Է. Ուսուցողական-իրատական

1. **Խրատներ:** Միփրար Գոշի գրչին են պատկանում նաև ուսուցողական-իրատական բնույթի երկեր՝ խրատներ և առակներ: Կիրակոս Գանձակեցին, խոսւելով Գոշի գրական ժառանգության մասին, նշում է նաև նրա խրատները՝ «և այլ թուղթս խրատականս»:⁸¹ Հ. Տաշյանը հնարավոր է համարում, որ Կիրակոս Գանձակեցին ակնարկում էր Գոշի մյուս գործերը, հատկապես առակաց գրքերը, որոնց մասին ևս ոչ մի տեղեկություն չի հայտնում:⁸² Հատ իրենց բովանդակության՝ միջնադարում խրատները տարբեր խմբերի են բաժանվել: Այս առումով հետաքրքրական են նաև Գոշի խրատները, որոնք մեզ են հասել «Վասն Ճշմարիտ եւ հաճոյ սպասատորել մարմնոյ եւ արեանն Տեառն», «Նորին խրատ ոգեշահ մանկանց եկեղեցւոյ»⁸³ և «Նորին դարձեալ բան խրատու վասն զգուշութեամբ սպասատորել մարմնոյ եւ արեան Տեառն մանկանց եկեղեցւոյ օրինադրական եւ կանոնական սահմանաւ սակաւուրք»: Միփրար Գոշի խրատները իրատարակվել են 1933 թ. Վենետիկում:⁸⁴ Դրանք մեզ են հասել ՍՍ ՀՊ 3276 (ԺԷ դար, 1640 թ. հետո) և 4251 գրչագրերով:

⁷⁹ **Սահման Ա.** Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը, ՊԲՀ, 1987, թիվ 2, էջ 150:

⁸⁰ Տէ՛ս **Սուրապյան Ա.**, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Միփրար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը, էջ 253:

⁸¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ 221:

⁸² **Տաշեան Յ.**, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Վիեննա, 1900, էջ 16:

⁸³ Այս խրատները գրել է ոմն Սահմանկ քահանայի խնդրանքով:

⁸⁴ **Միփրարայ Գոշի** խրատք Ոգեշահը, «Սոփերը հայկականը», ԻԳ, Վենետիկ, 1933:

Ինչպես արդեն նշել ենք, զրեթե համոզված ենք, որ Կիրակոս Գանձակեցին, «և սուղ ինչ կանոն վասն սպասատորելոյ մարմար և արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք» ասելով, նկատի ուներ խրատները: Ինչպես օրինակ՝ Դատաստանագրքում և խրատներում հանդիպում ենք կանոնների, որ զրեթե նույնն են: Նախ երևում է, որ հեղինակները նույնն են, ապա փաստվում է այն, որ խրատները նաև կանոնական բնույթ ունեն. «Զի ըստ օրինացն՝ քան, քանանեւիհնգամենից ի վեր և ոչ ի խոնարի հրամայէ կարգել ի քահանայութիւն»:⁸⁵ Այսպիսի կանոն կա նաև Դատաստանագրքում (Գիրք Դատաստանի, Նախադրություն, Գլուխ Է, էջ 12): Մեզ հասած խրատների բովանդակային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնականում կանոնական բնույթ ունեն:

Խրատներում Գոշը հանդես է զալիս որպես ուստուցիչ, մանկավարժ, դավանաբան, օրենսդիր: Հետաքրքրական է նրա ուստուցողական խրատը, որ աղոթքի ժամանակ պետք է զգաստ լինես ոչ միայն մարմնով, այլև հոգով. «Ի տեղի աղօթից զգաստ լիցիս, մի միայն մարմնով՝ այլ և հոգուց»:⁸⁶

Խրատներում նկատելի են նաև Գոշի հայրենասիրական մտքերը, որոնք արդեն կանոնների տեսքով և կրնկրեւ գործողությամբ գետեղված են Դատաստանագրքում: Խրատները ստեա-ստեավ ընդմիջարկված են առ Աստված ուղղված սրտաբուխ խոսքերով՝ աղոթքներով, խոստովանություններով և Տիրոջն ուղղված ներքողով:

«Նորին խրատ ոգեշահ մանկանց եկեղեցւոյ» վերնագիրը կրող խրատներում հետաքրքրական է Մխիթար Գոշի կողմից «մանկունք եկեղեցւոյ» եզրի⁸⁷ կիրառումը, ինչն անմիջականորեն կապված է «նուրբ և լայն գրեանք»-ի⁸⁸ հետ, քանի որ հենց նրանց համար էր մեկնաբանվում հոգևոր սնունդը: «Նուրբ գրեանք» տերմինի կիրառմանը մեծապես նպաստել են Սև լեռան վանքերում ուսանող հայ գործիչներ, ովքեր այնտեղ տարածված «նուրբ գրեանք»-ի վերաբերյալ իրենց ստացած գիտելիքները փոխանցել են իրենց աշակերտներին: Իսկ մենք գիտենք, որ Մխիթար Գոշը ևս Սև լեռան վանքերում է ուսանել:

2. Առակներ: 12-13-րդ դդ. հայ մատենագրության մեջ մեծ նշանակություն և լայն տարածում է գտնում առակագրության ժանրը: Հայկական մատենագրության մեջ ունենք թարգմանական և ինքնուրույն առակներ: Թարգմանական գլխավոր կորողներ են «Քարուախու/Քարոյախու» և «Ոլիմպիանի/Ողոմպիանի առակներ» կոչված ժողովածուները:⁸⁹ Ինքնուրույն առակագրությունը հայոց մոտ երևան է եկել 12-րդ դարի երկու հայտնի առակագիրներ Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու միջոցով: Առակների առաջին ժողովողն ու խմբագրողն է Մխիթար Գոշը: Վերջինիս առակները միջնադարյան գրականության մեծարժեք կորողներ են: Մեզ է հասել Մխիթար Գոշի՝ 190 առակներից բաղկացած առակների ժողո-

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

⁸⁷ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ Շիրինյան Ա. (Է.), նշվ. աշխատ., էջ 297-302:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194-285:

⁸⁹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ Անապան Հ., Հայկական մատենագիտություն (Ե-ԾՀ դդ.), Երևան, 1959, հու. Ա, պյուն 1059-1060, *Maps H.*, Ծօրնությունը առակաց Վարդանայ, ըստ հայագէտ Ն. Մատի, Վիեննա, 1900, էջ 101-105, *Արեգեան Ա.*, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Գիրք Ա, Ասթիլիաս-Լիպանան, 2004, 152-158:

վածուն, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1790 թ.-ին Վենետիկում⁹⁰, ապա՝ 1842 և 1854 թթ.⁹¹: Ողոմայիանոսի և Եզովպոսի առակների հետ հրատարակվել են նաև Գոշի առակները Բաքվում Խորեն քահանա Միրզաքելյանցի կողմից:⁹² Առակները թարգմանվել են նաև ոռուսերեն⁹³ և ֆրանսերեն⁹⁴:

Միջնադարյան հայկական առակներին նվիրված իր եռահատոր աշխատության առաջին հատորում մեծանուն հայագետն Նիկողայոս Մատու⁹⁵, քննելով Վարդան Այգեկցու առակների հեղինակային պատկանելության խնդիրը, անդրադարձել է նաև Միխթար Գոշի առակներին: Հայագետը համոզված չէ, թե արդյոք Գոշի անունով հայտնի առակները նրանն են՝ իմանվելով զիսավորապես այն հանգամանքի վրա, որ Կիրակոս Գանձակեցին այդ մասին չի հիշատակում իր «Հայոց պատմության» մեջ:⁹⁶ Նրան հայտնի չորս ձեռագրերը 17 և 18-րդ դարերի գրչագրեր են, որոնց վերնագրերում է Միխթար Գոշի անունը իբրև հեղինակի: Այդ հիմունքով է Մատու կարծում է, որ որևէ հիմնավոր վկայություն չկա, որ առակները Գոշինն են. միգուցե հետո է ավելացվել նրա անունը: Բացի այդ՝ Մատու համար որպես հիմք է հանդիսացել այն, որ իր ձեռքի տակ եղել է ձեռագրական մի տեղեկություն, որով Գոշի անունով հայտնի առակներից 30-ը վերագրվում է Հովհաննես Երզնկացուն (ՍՍ Հմr 2189).⁹⁷ Միևնույն ժամանակ հայագետը, հանգամանալից անդրադառնալով այդ ձեռագրին, հիմնավորում է, որ այդ առակների հեղինակը Հովհաննես Երզնկացին չէ. նա պարզապես գրիչ է, ով արտագրել է առակները:⁹⁸

Հ. Տաշյանը Մատու ուսումնասիրությունից անմիջապես հետո՝ 1900 թ., լրաց ընծայեց Մատու ուսումնասիրության հայերեն համառոտած շարադրանքը միևնույն վերնագրով՝ «Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ»:⁹⁹

Ինչպես տեսնում ենք, Միխթար Գոշի առակների ուսումնասիրությամբ գրադարձել են ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի հետազոտողներ: Առակների քննական վերլուծությամբ ժողովածուն 1951 թ.¹⁰⁰ հրատարակել է նաև Էմ. Պիվազյանը, ով հանգամանալից անդրադարձել է Միխթար Գոշի առակներին և Դատաստա-

⁹⁰Առակը եւ ուսունաւորք խրատականը ասացեալք ի նախնեաց մերոց ի հրահանգ ուսումնասէր համբակաց, Վենետիկ, 1790:

⁹¹ Առակը Միխթարայ Գոշի, Վենետիկ, 1842, Նույնի, Վենետիկ, 1854:

⁹²Գոշ Միխթարի, Ողոմայիանու եւ Եզովպոսի ընտիր առակները, թարգմ.՝ Խորեն քահ. Միրզաքելյանցի, Բագու, 1878:

⁹³ *Օրենք Ա.*, Բաշни средневековой Армении, Москва—Ленинград, 1956, Նույնի, Избранные труды, Ереван, 1963, Նույնի, Из истории культуры и искусства Армении X—XIII вв., Москва, 1968, *Марք Ա.*, Сборники притч Вардана, ч. 1, Санктпетербургъ, 1899.

⁹⁴ Այս մասին տե՛ս՝ Առողջանան Ա. Գ., Միխթար Գոշի առակների ընտրամին ֆրանսերեն, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 3 (629), Երևան, 2010, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 227-231:

⁹⁵ Նիկոլայոս Մատու այս հրատարակության համար պարզսատրվել է Մեծ ոսկե մերարկ որպես Վարդան Այգեկցու և Միխթար Գոշի առակների առաջին փայլուն հետազոտող:

⁹⁶ Այս մասին առակել մանրամասն տե՛ս՝ Առողջան Ա. Գ., Сборники притч Вардана, ч. 1, Санктпетербургъ, 1899, стр. 66.

⁹⁷ Նույն տերում, էջ 67-70:

⁹⁸ Այս մասին առակել մանրամասն տե՛ս՝ նաև Մատու և հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 47-57, Առաքելյան Ա. Հ., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, Երևան, 1959, էջ 375-385:

⁹⁹ Տաշեան Յակովոս վ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ հայագետ Ն. Մատու, Վիեննա, 1900:

¹⁰⁰ Միխթար Գոշ, Առակներ, աշխ.՝ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1951:

նազրին:¹⁰¹ Առակների բովանդակային վերլուծությունը և նկարագրված դեպքերը, ոճը, միևնույն նպատակը համեմատելով Դատաստանագրքի բովանդակության հետ՝ անհնար է չնկատել, որ առակների հեղինակը Մխիթար Գոշն է:¹⁰²

1902 թ. «Journal Asiatique» պարբերականում ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը¹⁰³ հրատարակում է Մխիթար Գոշին վերագրվող առակների ընտրանին՝ իր թարգմանությամբ:¹⁰⁴ Մակլերի թարգմանած առակները թվով 178-ն են, իսկ հայ բանասիրության մեջ դրանց ընդունված թիվը 190 է:

թ. Հովհական-քարոզիչոսական

1. **Ճառեր:** Մխիթար Գոշի մատենագրական ժառանգությունից անմասն չեն մնացել նաև ձառագրական երկերը: Նրա անունով մեզ հայտնի են չորս ձառեր՝ 1. «Ասացեալ Մխիթարայ վարդապետի, թէ զի՞ն է պատճառ մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ Տեառն Հիտուսի Քրիստոսի, եւ թէ յարկ էր եղանալ տնաւրինութեան խորհրդոյ....», 2. «Վասն խոստվանութեան մեղանաց», 3. «Յաղացո ողորմածութեան եւ աղքատասիրութեան» և «Ճառ ի Յարութիւն Ղազարու»: Առաջին երեք ձառերն ընդգրկված են ՍՍ Հմր 3276 ձեռագրում, իսկ վերջինը՝ Էջմիածնի Հմր 1227 ձեռագրում: ՍՍ Հմր 3276 ձեռագրում (Ժողովածոյ, ընդորինակվել է 1640 թ. հետո, թ. 35ա-44ա) առկա ձառագրական երեք միավորները հրատարակել է Հ. Քյոսեյանը:¹⁰⁵ Իսկ «Ճառ ի Յարութիւն Ղազարու» ձառն անտիպ է:

Առաջին ձառն ունի դավանաբանական բնույթ: Ճառի շարադրման պատճառը, Մխիթար Գոշի օրոր հասարակական որոշ շրջանակներում տիրապետող դարձած այն մտայնությունն էր, թէ առանց Բանի մարմնացման և մարդացման՝ Նա՝ Աստծո Որդին, գտնվելով երկնքում, կարող էր այնտեղից իրականացնել տնօրինական իր ողջ գործունեությունը: Գոշը, հակադրվելով նրանց, վկայակոչում է նրա տնօրինական գործունեությունը փաստող աստվածաշնչական բազում տեղիներ՝ համառոտ վերապատումով ներկայացնելով հիմնական դրվագները: Ճառագիրը տալիս է նաև եկեղեցու պատմության ընդհանուր շարադրանքը՝ եկեղեցու համար սպառնալիք դարձած հերձվածողների և հերձվածների քրիստոսաբանական թյուր տեսությունների վարդապետական ամփոփ բնութագրումներով: Հաստ Հ. Քյոսեյանի՝ ճառում առկա են որոշակի ժամանակավրեալ տեղեկություններ:

Մխիթար Գոշի մյուս երկրորդ և երրորդ ձառերն ունեն բարոյաբանական բնույթ: Նրանցում դրսևորվում է հեղինակի ոչ միայն Աստվածաշնչի, այլև հայրախոսական ժառանգության իմացությունը: Նա վկայություններ է բերում Եվագր Պոնտացու երկերից, Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությունից», Ներսես

¹⁰¹ Պիվազյան Էմ., Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» բանասիրական բննություն, Երևան, 1987, էջ 95-139, Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները (V-XVIII դարեր), Երևան, 1976, էջ 266-282:

¹⁰² Առակների քննական վերլուծությանը մենք չենք չենք անդրադառնա, քանի որ այն մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է. մեր նպատակն է միայն Մխիթար Գոշի առակների համառոտ ակնարկը տալ:

¹⁰³ Ֆրեդերիկ Մակլերը Մխիթար Գոշի մահվան թվականը դնում է 1207 թ. (տե՛ս Choix de Fables Armeniennes attribuees a Mkhitar Goch, traduites par **F. Macler**, «Journal Asiatique», 1902, p. 461)

¹⁰⁴ Choix de Fables Armeniennes attribuees a Mkhitar Goch, traduites par **F. Macler**, «Journal Asiatique», 1902, p. 457-487.

¹⁰⁵ Քյոսեյան Հ., Նորահայս էջեր Մխիթար Գոշի մատենագրական ժառանգությունից, ԲԵՀ, Երևան, 2011, 133. 1, էջ 46-61:

Շնորհալու «Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունից», ինչպես նաև «արտաքին» իմաստասերների ժողովածուներից:¹⁰⁶

2. Աղոթքներ: Մխիթար Գոշի գրական ժառանգության մասն են կազմում աղոթքները: Նրա աղոթքների շուրջ կյուսվել են նաև ավանդություններ, ինչին արդեն անդրադարձել ենք համապատասխան ենթակետում: Մեզ հասած աղոթքները վկայում են, որ Գոշը աղոթագրական ժանրի մեծահոչակ հեղինակներից է: Աղոթքները կան Էջմիածնի, Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի, Զմյանի, Մյունի և այլ ձեռագրերում: Աղոթքները տպագրվել են 1886 թ. Երուսաղեմում և 1860 թ. Փարիզում Գրիգոր Նարեկացու երկին՝ Նարեկին կից:¹⁰⁷

Մխիթար Գոշի աղոթագրական երկերն ընդգրկված են ՍՍ մի շարք գրչագրերում:

Վերագրվող երկեր

Զմյանի Հմբ 299 ձեռագիրը ունի «Տաղ ասացեալ Մխիթարայ Այրիվանից առաջնորդի, աստուածաբան վարդապետի որ մականուամբն Գոշ կոչի, ասայ զսայ ի յատենի լալոտ աշաւր եւ ողբայի» վերնագրով տաղը, որը շատ ուսումնասիրողներ սփայլմամբ վերագրել են Մխիթար Գոշին: Կարծում ենք՝ սա պարզապես սխալ ընդօրինակման արդյունք է: Երբեմն Մխիթար Գոշին շփոթել են Մխիթար Այրիվաննեցու հետ¹⁰⁸:

Կ. Գանձակեցին հիշատակում է, որ, զգալով իր մոտալուտ մահը, Մխիթար Գոշը գրել է մի կտակ¹⁰⁹, որը ևս հրատարակված չէ:

Կորած երկեր

Ողբասածություն: «Ողբը ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Աղամայ առ որդիս նորս» երկի մասին հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցին «Հայոց պատմության» մեջ¹¹⁰, սակայն այն մեզ չի հասել:

Нарине Мирзоян - O литературном наследии Мхитара Гоша - На основании имеющихсяся источников и исследований данная статья вкратце свидетельствует о том, что перу Мхитара Гоша принадлежат богатое литературное наследие-Библейские толкования, обучающие - назидательные, догматические, агиографические, молебные, юридические, трагические, историко-хронологические и пастырские произведения.

Narine Mirzoyan - On The works of Mkhitar Gosh - Accepting as a basis the existing sources and studies, this article records that Mkhitar Gosh has substantial works devoted to different branches of bibliography. He wrote Bible commentaries, teaching-advisory, dogmatic, hagiographical, prayer, law, tragedy and historical-chronological works, as well as pastoral books.

¹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47-48:

¹⁰⁷ Աղօթք ի ժամ Ս. Պատարագի, Փարիզ, 1860, էջ 415, Աղօթք ի ժամ Ս. Պատարագի, Երուսաղեմ, 1886, էջ 435-440:

¹⁰⁸ Մխիթար Գոշին երբեմն շփոթել են Մխիթար անվամբ այլ գիտնականների հետ:

¹⁰⁹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 221:

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221:

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՒՄԵՐԱՆԳՆԵՐԻ ԽՈՇՀՈՒՐԴ ՀԱՄՈ ՍԱՀՅԱՆԻ ՔՄԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԱԼԻՍԱ ՀԱՍԱՆՅԱՆ

Գույնը Սահյանի քնարերգության մեջ պատկերի կառուցման կարևոր տարրերից է: Բանաստեղծը գույների՝ ավանդաբար կայունացած իմաստները հարստացնում է ներ նրերանգներով: Խարիրդանիշ-գունապատկերները դառնում են քնարական հերոսի հոգու թարգմանը, հետաքրքիր համադրումներով բացահայտում ոչ միայն պատկերի արտաքին նկարագիրը, այլև ներկայացնում են հեղինակի տրամադրությունը, մեկնարանում ասելիքի ենթաշերտը, ընդգծում զգացմունքային հարուստ ներաշխարհը:

Բանապի բառեր. ապրում, բնապաշտություն, բնապատկեր, գոյն, դեղին, երազանք, խորիրդանիշ, կանաչ, կապույտ, կարմիր, կարոտ, հոյզ, մանկություն, ներաշխարհ, սպիտակ, սև, վերիուշ, օջախ:

Աշնան դրդահար տերևներից, լեռնային ցողաթաթախ կածանից, ժայրից կախված մասրենուց, ամպի ձերմակաթույր պատարիկից, ձորից եկող ջրերի կարկաչից, այգաբացի շողիկներից, քարե լեռների առինքնող վեհությունից, մարդկային ներաշխարհի անբացատքելի ելեկջումներից, աննշան թվացող սովորական երևույթներից Համո Սահյանը հյուսել է հոյզերի ու ապրումների անկրկնելի պատկերներ:

«Զանգեզուրի բանաստեղծը» հայրենի գրականություն է բերում իր տպավորությունները՝ հայրենի բնաշխարհի խրոխտ գեղեցկությունը, բարձրաբերձ սարերի կանչը, նաիրյան բարդիների լշշոցը, զանգակ աղբյուրների մեղեղիները, հոգու սրտամաշ թախիծը, շառաչուն Որոտանի եզերքին նստած աղջկա պատկերը, որին հետո պիտի թաքրուն շշնջար՝ ինչ էլ լինի, կզամ, ուր էլ լինեմ, կզամ...»

Հետաքրքիր է Սահյանի քնարերգության գունային համակարգի կառուցվածքը, գունագեղ ու ներդաշնակ՝ նրա քնարերգության ներկայանալիք: Խորիրդանիշ-գունապատկերները բանաստեղծություններին տալիս են առանձնահատուկ որակ: Բանաստեղծը խորիրդանիշ-գույների համադրմամբ արտահայտում է և՝ բնապատկեր, և՝ բազմազան ապրումներ՝ դառնալով քնարական հերոսի հոգու թարգմանը: Զանգեզուրյան հպարտ լեռնաշխարհի ծիածանազոյն երանգները լուսապսակ են գծում ամպածերպ լեռների վրա, կապտամով լեռնազազարների երկնամուխ խոյանքը համադրում է քնարական հերոսի հոգեկերտվածքին: Սահյանը հոգու թելերով կապված է լեռնային բնությանը, խոր ձորերում և սարերում ապրող մարդկանց: Բանաստեղծը դիմում է գոյների օգնությանը ոչ միայն հմայող գեղանկարներ ստեղծելու, այլև իր զգացմունքային վերաբերմունքն արտահայտելու համար:

Գույնը Սահյանի քնարերգության մեջ պատկերի կառուցման կարևոր տարրերից է և հավասարարժեք գործածվում է կառուցվածքային մյուս միավորների կողքին: Բանաստեղծի գունային սիմվոլիկան կայուն է: Նա բացառիկ դիտու-

դականությամբ գույների՝ դարեր շարունակ ավանդույթի ուժով կայունացած իմաստները (բուն թէ փոխարեական) հարստացնում է նոր նրբերանզներով։ Գույների խորհրդանիշ-գործառույթներն ու նրբերանզային անցումները գեղագիտական արտածումներից զատ ներկայացնում են նաև կառուցվածքային այլ միավորների հետ գուգահետ հարաբերություններ, ինչի շնորհիվ բանաստեղծը կարողանում է լիովին բացահայտել պատկերների ենթատեքստը և արտահայտել հոգու ասելիքը, զգացմունքային վերաբերմունքը՝ պարուրելով բանաստեղծական տողերը տրամադրություններին ներդաշնակ զգացմունքայնությամբ, կերտելով տպավորիչ գեղանկարներ։ Գույները, զուգորդվելով զարնան, արևի, լուսի, բնության զարթոնքի հետ, արտահայտում են երիտասարդության, կենսասիրության, փթթումի հոգեվիճակներ։ Սահյանի վերհույային բանասողները բացում են կյանքի խորհուրդները, նրբատես ու խոհուն քնարերգուի հոգու մեղեդիներն ու սիրառատ հոգերի գունապնակը։ Բանաստեղծը դառնում է նորք հոգեքան, հոգու դրամայի և երազների երգի։

«Սահյանի՝ բնության մասին գրած բանաստեղծությունները, - գրում է Մեծելայտիսը, - թեզ տեղափոխում են նախապատմական ժամանակների հախուռն ու լրանկա հոսքի մեջ, թեզ պարուրում վաղնչական օրերի ու գույների մաքրությամբ։ Ավելի ճիշտ՝ հարստացնում։ Իսկ էլ ավելի ճիշտ՝ մինչև այդ օրերը հասցնում մարդու զգացմունքի՝ կարոտի, սիրո ու ցավի երկարակեցության պարամետրերը, լայնացնում նրա կենսագրության սահմանները։ Հենց դրանով է Սահյանն ընթերցողի մեջ ավելացնում գույնի, տարածության ու անադարտության նոր շերտեր։ Հենց դրանով է նա մեզ դարձնում բոլոր ու բոլոր ժամանակների մասնակիցը։ Եթե բանաստեղծ Սահյանը ոչինչ ստեղծած չլիներ, նրա բնապաշտական երգերն իսկ բավական են նրան դասելու հայ (և ոչ միայն հայ) պոեզիայի մեծերի շարքը»¹։

Զգալի են բնապատկեր կերտող ծիածանագրույն մակղիրները, որոնք հերթագոյում են իրար՝ ստեղծելով առանձնահատող որակ։ Կապույտը, կարմիրը, դեղինը, սևն ու սպիտակը բնապատկերները ցողում են նրբին երանգներով։

Ամպրոպից հետո
Ճերմակ շուշանը ավելի ճերմակ,
Կակաչն ավելի կարմիր է լինում
Եվ մեղրածաղիկն ավելի դեղին։

Գույնն ու տրամադրությունը դառնում են բանաստեղծի գեղագիտության հիմքը, կենսասիրության ակունքն ու աշխարհայացքի վկայությունը։

Ծաղկավոր է երգի ուղին...»

Հմայիչ է սահյանական գունագեղ աշխարհը՝ լեցուն հույզերով, նորք ապրումներով, ալեվետող թափիծով ու պայծառ հպարտությամբ։

Նրանք գալու
Եվ բերելու են են իրենց երգերում
Այնպիսի գույներ, այնպիսի բույրեր,
Այնպիսի կանաչ մի ուրախություն։

¹ «Գրական թերթ», N 9, էջ 47:

Բանաստեղծի գունապնակը ստեղծում է բնապատկեր ու գունային որոշակի տրամադրություն.

Սարն սպիտակ էր: Եվ սարի վրա
Քամին սպիտակ նժույզ էր տակիս:
Սարն սպիտակ էր, և սարի վրա
Փախչող ստվերն էր կանաչ հասակիս:

Սահյանի բանաստեղծություններից շատերը պարուրված են վերհուշի տիրության շղարշով, իսկ բնապատկերում տիրության խորհրդանշը է դառնում կապույտ գույնը: Մեր գրականության մեջ կապույտի՝ որպես կարոտի պաշտամունքը ձևավորվել է դեռ վաղ անցյալում՝ Չարենցի «Ծիածան» շարքում: Հոգու հուզական աշխարհի թաքոն ելեւները խտանում են կապույտի մեջ.

Զմյուխս անտառներ, լեռներ երկնարարձ
Եվ կապույտ պատկեր իմ հայրենի տան...

Հին օրերի կանչն է արձագանքվում.

Իմ արաջին սիրո առասպելը մնաց,
Առուների կապույտ շրթունքների վրա...
Արքնանում են մանկության հրաշք առասպելները.
Ժայռերն են կանչում – մտած եթերը –
Կապույտը բերդերը իմ մանկության...

Կապույտ կարոտի հեքիաթային երազը ելեջում է բանաստեղծի հոգում.

Կանգնել եմ կապույտ ամայության մեջ
Ես մեն ու մենակ... Եվ կապույտ-կապույտ
Մոլորակներ են բախվում ճակատիս:
Կապույտը վերհուշի թափիծ, տրտմություն է բերում.

Իմ վերհուշների կապույտ աշխարհում
Լեռները նորից երկինք են հագել,
Երկինքուսովել են ոտքերս նորից:

Գույնը ձուլվում է հոգու փորթորկումներին.

Կապույտ հողմերը զայրույթով կապույտ
Իմ կրծքի վրա բախվում են իրար
Եվ բաժանվում են կապույտ սուլցողլ
Եվ չքում կապույտ ամայության մեջ:

Կապույտը խտացնում է տառապող անհատի ուժն ու հպարտ մենակությունը.

Կանգնել եմ կապույտ ամայության մեջ
Կապույտ սուլցով սաստում են կապույտ
Սարսուր սրտիս...

Կապույտը դառնում է երազանքի գույն ու երջանկության սպասում.
Բարձրության կապույտ սարսուների մեջ
Մի կապու՞յտ-կապու՞յտ զիշապտույտից
Օրորվում եմ ես...

Կանաչը Սահյանի գունային համակարգում ամենագործածական գույնն է՝ կանաչ քամի, կանաչ դարեր, կանաչ դայլայլներս, կանաչ ամպեր, կանաչ ծով, կանաչ գետ.

Հետք արև է բերում,
Կանաչ սարեր է բերում,
Կանաչ դարեր է բերում
Չորզորա գետը:

Այդ ամենը միահյուսում է մանկութ օրերի հիշողությանը.

Կանաչ ճամփերով Սյունաց աշխարհի
Գնամ մանկական սրինգս փնտրեմ...

Բանաստեղծի հոգում հավերժորեն ծավալվում է հին օրերի ծովացած մեղին.

Ինձ է երազում մի կանաչ բարդի –
Բարձրացած բակում իմ հայրենի տան:
Կանաչի մեջ խտանում է երազանք, նպատակ, ապագա.

Իմ կանաչ կուռս, իմ ծաղկած նուռս –
Իմ քնքուշ քույրս, դու երբ ես գալու:

Կանաչ աստվածություն, կանաչ հրաշք, կանաչ հավիտենություն գունապատկերները խորհրդանշում են անմոռաց մանկությունն ու հայրենի բնաշխարհը.

Եվ կանաչ-կանաչ մամուռ են դարձել
Իմ արցունքների հատիկները տաք...

Կանաչը հիշեցնում է հայրենի հողի բույրը.

Նազում ես ու շորորում զմրուխտե քո շորերեւում,
Շուք արած ճամփի վրա մանկության կանաչ արտի...

Կանաչ հրաշքը՝ բարդին, հայրենիքից հեռու՝ պատերազմող բանաստեղծի հոգում, դառնում է կարոտի, սիրո ու հավատարմության անզուզական երգ՝ խորհրդանշելով հայրենական օջախի սրբությունը.

Ա՞յս, ասես խարույկ լինես՝ բռնկված կանաչ բոցով,
Ես հեռվից քեզ եմ զգվում կարոտով կրակ սրտի:

Շույզն ու լիցքը վերհուշի տրամադրություն են ստեղծում, արտաքուստ թվացող անդորրությունը հոգու պլացը է սանձում.

Կանաչ ծով է քո շուրջն առաջվա պես,
Կանաչ մրրիկներ են երգում դարձյալ...

Սահյանի գեղագիտական համակարգում գույն - տարի, եղանակ - տարիք, սև - սպիտակ, վախճան - ձմեռ զուգորդումները համարժեքում են.

Զրնգում էր կանաչ քամին դաշտում լայնատարած,
Իմ մանկության կանաչ երզը բերանացի արած:
Որոտում է կարմիր քամին, կարմիր կրակ դառած,
Պատանության կարմիր երզը բերանացի արած:
Հառաջում է ձերմակ քամին, աշքն անհայտին հառած,
Իմ ծերության ձերմակ երզը բերանացի արած:

Սահյանը մանկություն, հասունություն, ծերություն խորհրդանշող գունափոխումներին (կանաչ, կարմիր, դեղին, ձերմակ) գումարում է տարիքային փոփոխումները խորհրդանշող ծիլը, հասկը, ամպը, ձյունը և դրանց բերող թռչուններին՝ սարյակ, ծիծեռնակ, ագրավ:

Գույների տարատեսակ գուգորդումները՝ ենթատեքստային կամ փոխաբերական խտացումներով, դառնում են հոգեբանական ընդհանրացումներ.

Երբ դեղին փոթորիկն աշխարհում պարում է,

Ամպեղեն ծածկի տակ չոքում են լեռները:

Անդարձություն է խորհրդանշում դեղինը.

Դեղին փոթորիկ է այնտեղ նորից,

Հոգեվարքի դեղին մի առասպել:

Դեղինը հոգեմաշ տիրություն է բերում, կարու ու հուշեր.

Ուր որ նայում ես, դեղին բոցեր են,

Դեղին հրդեհ է և դեղին ծուխ...

Բնապատկերի մեջ իշխող դեղինը միաձուլվում է հոգու ծովացած հույզեին.

Դեղին ծով են դարձել դարձյալ

Այգիներ ու պարտեզ...

Սահյանի պոետիկայի յուրահաստկություններից է բարիմաստի ընդլայնումը: Կարմիր բառը, բնանկարի գունային խորհրդանշան լինելուց բացի, հոգեբանական ձկուն անցումներով ընդգծում է սիրահարություն, կրակոտ մեր, ծաղկուն տարիք, նաև հուզիչ է դարձնում ապրումը և ավելի տեսանելի՝ պատկերը.

Մի կարմիր զատիկ իջավ

Բախտավոր սարվորի ուսին:

Մի կարմիր խնձոր ընկավ

Պատանի սայլվորի ուսին:

Երեսդ կարմիր կտրեց,

Երբ աչք առավ քո ծամին...

Կարմիրի իմաստային վերափոխումները նոյն հոգեվիճակներն արտահայտող հուզապրումային տարբեր նրբերանգներն են արտահայտում.

...Քարափները երկար կարմիրն են տալիս:

Սահյանը պատկերաստեղծման բացառիկ վարպետ է, նա բացահայտում է բարի տեքստային ու ենթատեքստային բոլոր հնարավորությունները.

Չեր դրան նոռն ծառին

Մի կարմիր հավք էր թևածում...

Քնքուշ զգացմունքներն ու սիրո անցած երազների ծիրը բանաստեղծին տանում են դեպի մանկության գեղեցիկ ակունքներ.

Պահեր, գրկի մեջ պահեր

Կարմիր աստղերը ձկան,

Կարմիր արևս տաներ

Զարացպանի աղջկան:

Սահյանի բնանկարում, ինչպես ժողովրդական երգերում ու խաղիկներում, յուրօրինակ է կանաչ-կարմիրի՝ իբրև մեկ ամբողջական երանգի կիրառումը, որը երբեմն միահյուսվում է ազգային մտածողությանը.

Մերթ էլ կանաչ-կարմիր կապեց

Ճակատագիրն իր խաղերով:

Պատկերակերտման մեջ կանաչ-կարմիրը դառնում է բնանկարն ընդգծող գուներանգ.

Կանաչ-կարմիր կապեց սարին
Պառավ կածանը:

Սահյանական բանաստեղծական աշխարհում ծաղկում են երազները, կանաչ-կարմիր հույսերը, ձգվում է Լեռնային Հայաստանի գեղեցկությունների կախարդող մեղեղին.

Կեսօր: Կանաչ-կարմիր հովեր,

Կանաչ-կարմիր ծաղիկ ու խոտ:

Գունային անցումները նաև հուզական լիցքեր են բերում.

Ճախրում էնք՝ մեր առջևում

Կանաչ-կարմիր օրեր...

Մոայլ խոհերի մեջ անզամ գուներանզը մատնանշում է սպասում և հա-վատ.

Սև լուրեր եկան կռվից

Ու կանաչ-կարմիր հավատ:

Բայց հաճախ ամեն ինչ խունանում, անհանում է, ձուվում օրերի հավեր-ժությանը.

Իմ կանաչ-կարմիր արևից

Մի դեղին շողք է մնացել...

Սահյանի երանգապնակում տեղ են գտել նաև վարդագույնը, մոխրագույ-նը, մանուշակագույնը, շիկագույնը, ոսկեգույնը, ծիրանագույնը:

Բանաստեղծը զալիք մարդկանց է հանձնում ժողովրդի և հոգու պատկերը, մաքառումների, ոգլորումների ու տագնապների մթնոլորտում ծնված երազները, անքուն, անհանգիստ կարուտների մշուշում ձև առած չքնաղ հեքիաթները, սիրո կարոտներն ու խորհրդավոր տեսիլները՝ ապրած կյանքի և զալիքի ուղիների մասին:

Սահյանը գույների օգնությամբ ստեղծում է գեղանկար, որի մեջ խոտաց-վում է հեղինակի զգացմունքային վերաբերմունքը: Ամենաքիչ գործածականը սև գույնն է, որը հիմնականում բացասական հույզեր ու մոայլ տրամադրություն է հաղորդում բնանկարին, ընդգծում հոգու տառապանքը, անորոշության տաղ-տուկը.

Սևեր հազան ստվերի

Ծաղիկները անանուն:

Սևին համարժեքում է ստվերը՝ դառնալով նույն հոգեվիճակի կրող.

Խոնարիվում են հնձած խոտերի վրա,

Սև ստվերների դրոշները սև...

«Սև քրտինք է քամում» բանաստեղծության մեջ Սահյանը մեռնող ու վերստին հարություն առնող բնության գունանկարով կյանքի ու մահվան հավեր-ժական խնդրի յուրօրինակ լուծումն է գտնում.

Սև քրտինք է քամում քարանձավը կրկին,

Սև երախը բացել և սև ամպ է լափում,

Մոշի թուփը կանգնել քարանձավի հոնքին

Եվ խեղճ առվի զիմին սև կարկուտ է թափում:

Դարերի տառապանք տեսած մեր ժողովրդի՝ դեպի հավերժություն գնա-ցող երթն անխորտակ է.

Որքան ամպ ու բուք են տեսել այս սարերը,
Որքան սև ու սուզ են տեսել այս սարերը:

Բնապատկերն ու հոգեվիճակը բացում են մոայլ խոհերի ու տրամադրությունների ենթաշերտը.

Սև մարախի սև ամպն է մեր զիսի վերն...

Սև ամպոպի տարերը է սև,

Սև կայծակ է ու սև կարկուտ...

Քանի սև ենք ձեղբել-անցել,

Այս սևին էլ կդիմանանք հավատացեք:

Հաստատվում է կյանքի շարունակության, անվեջանալիության գաղափարը՝ սևի ու կանաչի հակադրությամբ, մեղմացնող կարմիրի անցումներով: Բանաստեղծը ուշ աշնան խորհրդածությանը հավելում է մասրենու գարնան երազանքը, որը հույսի ու սպասումի երանգներ է ստանում «ձորի՝ մի խումբ կանաչ» ներկայությունից: Այս դեպքում գույնը խորհրդանշում է մարդկային ապրում.

Ժայռից մասուր է կաթում,

Կարմիր սարսուր է կաթում,

Չորում մշուշ է:

Խոհերի նրբին աշխարհում կարմիրը երազանքի խորհրդանշնիշն է.

Էլ ո՞վ է այս աշխարհում,

Մեզ կարմիր մի որդան տալու...

Բնապատկերային համապատասխան երանգներ ունեն մանկությունից ծերություն ձգվող կյանքի փուլերը՝ գարուն - ամառ - աշուն, իսկ համադրությունները Սահյանի քնարերգության մեջ շատ հետաքրքիր են.

Քո ձյունագեղ բարձունքից

Արսի հոս է զալիս,

Աղբյուրներիդ արցունքից

Արսի հոս է զալիս:

Զմեռը անկումային տրամադրության ու մահվան զգացողության արտահայտություն է, իսկ նման բանաստեղծությունները Սահյանի պոեզիայում քիչ են: Նրա գրունային համակարգը պայծառ է, լրտավոր, արևոտ: Ճերմակը, սպիտակը դառնում են մաքրության, անաղարսության խորհրդանիշ, քնքուշ երազի, առաջին թրթիռի վկայություն, որ պարուրվում է անմոռաց ու չխամրող թախիծնով: Բանաստեղծի հոգում լրտ ալիքվում են ցավոտ կորուստները, առաջին ձյունն աստվածային գորությամբ մաքրագործում է անցյալի հետքերը՝ բերելով քնքուշ մի հանդարսություն.

Ճերմակ մեղմություն է փոռում ձորերն ի վար

Եվ մաքրության ճերմակ հրապույրը

Լեռնաշխարհի քարե եղյուրներից կախված

Այս առաջին ձյունի վարագույրը:

Միայն վերջին՝ «Ինձ բացակա չդնեք» ժողովածուս, կյանքի մայրամուտին մոտեցող բանաստեղծի խոհին ավելի համահունչ են դառնում սպիտակի ու ճերմակի տարերանգները («Վերջին լեռնանցք», «Քարերն ի վեր», «Ջուն է զալիս», «Այցի եկա»).

Սարն սպիտակ էր: Եվ սարի վրա

Քամին սպիտակ նժույզ էր տակիս:

Սարն սպիտակ էր: Եվ սարի վրա

Փախչող ստվերն էր կանաչ հասակիս:

Գունային պատկերների մեջ գծագրվում է բանաստեղի կերպարը, ներկայանում է կենսագրությունը, ընդգծված գունային գամման բացահայտում է խոհերի ու ապրումների ելաչները: Էր լյանքի կեսօրին նա դառնում է իմաստուն, որն ածանցվում է հասակից, ձանապարհից, ցավերից ու երազներից, ժողովրդական փորձից և անձնական լարումներից, ին ու նոր ապրումներից և անկատար երազներից.

Տարինե՞րս, տարինե՞րս,

Ու թ մնացին տարիներս,

Կանաչ - կարմիր,

Սև, սպիտակ տարիներս...

Որքան ցավեր տվին, առա՞ն,

Որքան սևե՞ր, սևե՞ր, սևե՞ր,

Տարինե՞րս, տարինե՞րս:

Բնական գույներով կյուավում են ցավն ու սերը, սևն ու սպիտակը, խեղճությունն ու թողիչը: Ծավալվում է զուզալ ու անպատճաճ երգը մարդու ձանապարհի, հեռավոր կարուտների և մորմոքների մասին: Սա հավերժական դրամա է, բայց ամեն անգամ հնչում է նորովի՝ գունային հաջորդականությամբ ստեղծելով հոգեբանական անցումներ:

Սահյանի պոեզիայում պատկերավորման միջոցներն իրենց բազմազանությամբ, հուզարտահայտչական գունավորմամբ և ժողովրդական լեզվամտածողությանը բնորոշ դրսություններով հմայք ու գեղեցկություն են հաղորդում խոսքին, ասելիքը դարձնում դիպուկ, իմաստալից, ուժեղացնում բանաստեղծության ենթատեքստային իմաստը, պատկերները դարձնում բնական ու գունագեղ: Գույնը դառնում է բանաստեղծի հոգու թարգմանը:

Алиса Асанян - Смысл цветовых оттенков Амо Сагияна - В статье „Смысл цветовых оттенков Амо Сагияна”- представляется цветовая палитра поэтического мира Амо Сагияна, раскрывается значение каждого цвета, гармоничного с думами и переживаниями великого лирика. Посредством устойчивой цветовой символики и интересного сопоставления стихотворных строк раскрывается праницательная сагияновская сущность, комплексный подход к цвету. Сагиян с особой наблюдательностью обогащает новыми оттенками закрепившиеся на протяжении веков в силу традиций конкретные значения цветов. Цветы-символы выражают картины природы, различные переживания, становясь переводчиками души лирического героя. Проводятся параллели с лирическими палитрами армянских поэтов.

Alisa Hasanyan - The meaning of the hue of colours in Hamo Sahyan's lyric poetry - In the article “The meaning of the hue of colours in Hamo Sahyan’s lyric poetry” is represented Hamo Sahyan’s poetical world s colour-plate(palette), each symbol of colour which is harmonires with great liric poet s thoughts and feelings.

With interesing comparison (unity) of steady symbolism of colour and poetical lines opened Sahyan's profound inner world, the systematized approach to colour. Sahyan with exceptional observation enriches the stabilized meanines of colours with new hues(tints) by force of traditions for centuries. Symbol-colours express landscape, variors feelings becoming the translator of lyric hero's squl.

Parallels are drawn between poets' colour-plates(palettes).

ԼԵՇՆԱՇԽԱՐՁՆ ՈՒ ՆՐԱ ՄԱՐԴԻԿ Ս. ԽԱՆՉԱՇԱՆԻ «ՄԱՏՅԱՆ ԵՂԵԼՈՒԹՅԱՆՑ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ

ՎԱՀԱՆ ԱՂԱԲԱԲՅԱՆ

Զարմանալիորեն կենսասեր ու հայրենի հորին արմատներով կապված մարդիկ են Ս. Խանջայանի «Մատյան Եղելությանց» վիպակի հերոսները: Հայրենիքը նրանց համար ոչ թե սուկ ծննդավայր է, աշխարհագրական տեղանք, այլ կայուն ու անբեկանելի արժեհամակարգ, ինքնաճանաշշման ու ինքնահաստատման միջոց:

Ս. Խանջայանը գրականություն է բերում Սյունյաց լեռնաշխարհի գույներնու երանգները, բայց չի կտրվում մեծ աշխարհի անցուղարձից: Մեծ աշխարհը նրա համար ձանաշելի է դառնում հայրենի բնության, այդ բնության մեջ ապրող հասարակ մարդկանց ու նրանց զգացմունքների, նախնականորեն պարզ կենցարի, վարք ու բարքի միջոցով:

Բանափի բառեր. վիպակ, կերպար, հերոս, թեմա, ժանր, հետպատերազմական արձակ, վավերագրություն, ժամանակ, տարածություն:

Ս. Խանջայանի հարուստ գրական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ ունեն պատմվածքներն ու վիպակները: Հեղինակը ձգտում է պահպանել Սյունյաց լեռների մարդկանց բնատուր, տոհմիկ եպիկականությունը, բանաստեղծական գեղեցկությունն ու վեհությունը, որոնց գեղարվեստական առաջին դրսերուսմերն ի հայտ եկան հենց պատմվածքներում և վիպակներում: Այս առումով խիստ ուշագրավ է «Մատյան Եղելությանց» (1966) վիպակը, որը մեր գրականության մեջ «քրոնիկոնի ժանրի» բարձրագույն դրսերուսմերից է: Վիպակը միանգամից լայն ընդունելություն գտավ:

«Մատյան Եղելությանց» վիպակը լայն առումով չի տեղափորվում ժամրի դասական պատկերացումների մեջ: Կարելի է ասել, որ այն ո՞չ վիպակ է, ո՞չ վեպ, ո՞չ էլ վավերագրություն*, որովհետև այնտեղ ներկայացված է խսկապես ապրված մի իրողություն, որը հնարավորություն է տալիս պահպանել ժամանակի բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, այն ներկայացնել այնպես, որ ընթերցողին թվում է, թե ինչքան էլ ժամանակ անցնի, այն երբեք չի հնանա:

Վիպակում քայլ առ քայլ Ս. Խանջայանը բացահայտում է զավառական քաղաքի պատկերը և նրա համապատկերում՝ ժամանակին այդ քաղաքի համար խորհրդանշիներ հանդիսացող մարդկանց:

Ժամանակներն արագորեն փոխվում են, ու նրանց հետ փոխվում է ամեն ինչ՝ մարդկային ու հասարակական հարաբերությունները, անգամ՝ քաղաքի փողոցների անունները. «Ահա, օրինակ, այս մի փողոցը, որին քաղաքացիք իրենց նախաձեռնությամբ հիմա Անտառահայաց են անվանում: Ի սկզբանե նրա անունը եղել է. Փեխի Կոլոր, հետո՝ Ցարսկի, հետո, ինչպես վկայում է ինքը՝ Ճել Ավանքիձան, կնքվել է Կարմիր Վարդան, հետո էլի նոր անուններ...»¹:

¹ **Խանջայան Ս.** Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, Ե., 1983, էջ 474-478: Այսուհետև բնագրում կնշվի միայն հատորը՝ հռոմեական, էջը՝ արաբական նիշերով:

Փողոցների անունները նույնպես հեռու են գրական պայմանականություններից և արձագանքում են ժամանակի քաղաքական միջնորդութիւններին, մակրնացություններին ու տեղատվություններին, բնութագրում աշխարհագրական կոնկրետ տարածության յուրահատկությունները:

Ցուրահատուկ կողորդիտ ունի Ս. Խանզարյանի նկարագրած գավառական քաղաքը, յուրահատուկ հատակագիծ, ճարտարապետական յուրահատուկ լուծումներ («Քաղաքի բոլոր տները քարաշեն են ու կամարակապ դարպասներ ունեն: Տների զույգ դարպասներից մեկը մարդկանց ելումուտի համար է, մյուսը՝ անասունների: Ամեն տուն իր առջև պարտեզ ունի: Հոշակավոր է այն տունը, որ հոսող ջրի վրա տնկած արտաքնոց ունի և քուչի քաղկոն» (V, 475):

Ցուրաքանչյուր շեղում այս համապատկերից դգֆոհության ալիք է առաջանում նույնիսկ քաղաքի հասարակ բնակիչների մոտ. «Վերջերս Սրերի Ազի զնացած, այնտեղ ապրող Մուտիկ Սամոնը «գաչ» եկավ ու հոր համար քաղաքում նոր տուն կառուցեց: Սակայն Մուտիկ Սամոնը նոր տան դարպասը տափակ շինեց: Այս նորամուծությունը աղմուկ զցեց: Կոմունալ բաժնի վարիչ ընկեր Երանույանը Մուտիկ Սամոնին կանչեց իր մոտ:

-Անունդ մուրտառ է, ուզում ես քաղաքիս պատկերքն էլ մուրտառ՞ս: Կամ դարպասդ կամարակապ պիտի լինի, կամ չպիտի լինի: Վե՞ր:

Մուտիկ Սամոնի հոր համար շինած տան դարպասը դարձավ կամարակապ և քաղաքի պատկերը փրկվեց մուրտառվելուց» (V, 475):

Քաղաքը հատակագծել է գերմանացի ճարտարապետի կողմից և փողոցների դասավորությամբ շախմատի տախտակ է հիշեցնում: Քաղաքի բոլոր տանիքները կապված են կարմիրով ներկված թիթեղից, և գարնանը, երբ ծաղկում են խնձորենիները, բալենիներն ու կեռասենիները, մի քնաղ տեսարան է փոփում վերևից քաղաքին նայողների առջև՝ իր անկրկնելի գեղեցկությամբ, ճարտարապետական կարգավորվածությամբ:

Ս. Բակունցի Կյորեսից շատ քիչ բան է մնացել Ս. Խանզարյանի նկարագրած գավառական քաղաքում, որը «գավառական» է կոչվում միայն այն պատճառով, որ հեռու է մայրաքաղաքից: «Ուղիղ ու լայն են քաղաքի անուն կրող և անանուն փողոցները: Անուն կրողները կոկված, հղկված են ասֆալտով, մայթերին անպսուղ ծառեր ունեն:... Անհամար բարդիները քաղաքին երկնամերձ տեսք են տալիս: Ընկրուգենիներն իրենց հզոր ճյուղերը մի պարտեզից մյուսն են հասցնում, կովի ու վեճի արիթ տալիս իին հարևանների միջև» (V, 475):

Ամեններին ինքնանպատակ չեն քաղաքային այս պատկերներն ու մեծապես նպաստում են հերոսների բնավորության գծերի, հայրենի եզերքի նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքի, նրանց աշխարհընկալման բացահայտմանը:

Քաղաքային յուրահատուկ պատկերները ջերմ զգացմունքներ են առաջացնում ճել Ավան բիծայի հոգու խորքում, ու նա տիրոջ զգացումով է անում, ինչպես ինքն է իրավացիորեն մտածում, իր անշափ կարևոր գործը:

Անտարակույս է, որ լեռնաշխարհն իր որոշակի ազդեցությունն է թողնում այնտեղ ապրող մարդկանց հոգեկերտվածքի վրա՝ նրանց մեջ մշակելով առնականության, անհնազանդության գծեր, մարդկային ու հասարակական հարաբերությունների գնահատման յուրահատուկ արժեհամակարգեր:

Քաղաքային բնապատկերները ներդաշնակվում են մարդկանց արտաքինի նկարագրություններին: «Մատյան Եղելությանց» վիպակի հերոսներից շատերը քաղաքը շրջափակող լեռների նմանապատկերներն են կարծես, նրանց պես ամուր կառչած հողին, նրանց պես անդրդվելի ու հաստատուն: Ու ամեն լուսաբացի, եթե արեգակը դուրս է գալիս այդ լեռների հետևից ու ողողում քաղաքի փողոցներն իր առատ ու անխառն լույսով, փառավորվում է ձել Ավան բիձայի հոգին, ու նա նորանում է ամեն բացվող առավոտի հետ:

Գավառական քաղաքի համապատկերն ամբողջացնում են հասարակական տարբեր շերտեր ներկայացնող մարդիկ՝ Գիրք Պետրոսը, դպրոցի դիրեկտոր Զենդ Մկրտիչը, զինկոմիսարիատի Յուրիկը, Կորեմ-Կցեմ Համբարձումը, Ճառ Սիմոնը, Գրուգ Բարսեղը, Մըզմզ Վալադը, Սև Թուրին, Չեկայի Վրույրը, Դիք Ալեքսորը, Կապիտոն Սուտին, Թառչի Ղազարը, Փայտոնչի Գիրիշը, Բուխալտեր Սովուանը, Լդար Սերոժը, Գրաբար Գարբիելը, Հուաքել Շայի Տասը տարի դատախազը, նրա Եղբայր Փափախ Ավազը, Մեհրաբի Վարթերը՝ յուրաքանչյուրն աշխարհնկալման իր կերպով, իր կենսափիլիսոփայությամբ:

Մարդկանց մականունները նույնպես խիստ բնութագրական են և հեռու են գրական պայմանականություններից: Դրանցից շատերը եկել են տասնամյակների խորից և լիարժեք բնութագրում են մարդուն, իրենց մեջ ամփոփում խոր իմաստ, ժողովրդական կենսափիլիսոփայության դրսերումներ և ամփոփ պատկերացումներ են տալիս հասարակական տարբեր շերտերի տրամադրությունների, բնավորությունների, սովորույթների վերաբերյալ:

Գավառական քաղաքում մարդկանց նախ և առաջ ձանաշում են «իրենց փորով» («Եթե նույնիսկ քաղաքի քոթուկ Տատունց Անդրեաս հայրիկին հարցնես, թե ո՞րն է Հովհաննես Զաքարյանի տունը, ապա նա զարմացած կնայի թեզ ու անվերապահ կիաստատի, թե նման մարդ առհասարակ չի եղել ու չկա իրենց քաղաքում: Ապա նորից կզարմանա, եթե իմանա, թե դու Բարութչի Ավանեսին ես որոնում», կամ՝ «Շրջանային ավտոգրասենյակի պետի անվան փոթը Անհամ է՝ Անհամ Ալեքսան, թեսկետ նա բնավ է անհամ մարդ չէ, ուտող-իսմող է, բիլիարդ խաղացող ու մարդամոտ» (V, 486):

«Մատյան Եղելությանց» վիպակում Ս. Խանգաղյանը մեծ տեղ է հասկացնում հասարակ մարդկանց, նրանց աշխարհնկալմանը, հայացքներին, որոնք մի դեպքում խիստ նահապետական - պահպանողական են, մի այլ դեպքում արդյունք են ժամանակի մթնոլորտային փոփոխությունների: Եվ եթե Ս. Խանգաղյանի մի շարք պատմվածքներում ու վիպակներում առաջնային տեղ են գրավում բարոյախրատական ընդգծված շեշտադրումները, ապա «Մատյան Եղելությանց» վիպակում ընդգծվում են կերպարների բնավորության հոգեբանական արտածումները:

Քաղաքի մտավորականության համապատկերն ամբողջացնում են «միակ եղանակագուշակ, մի հին գրաբար օրացույցի տեր ու կարդացող Գրաբար Գարբիելը, խմբագրության սրբագրիչ Վրիպակ Միքայելը, Ազրոնում Սաղաթելը, ովքեր որոշակի սկզբունքների ու կայուն համոզմունքների տեր մարդիկ են, որ երբեք չեն ենթարկվել ժամանակի փոփոխություններին ու մնացել են մաքուր ու ազնիվ, ինչպես ձել Ավան բիձան...»

Այս ազնիվ ու քաղաքի համար խորհրդանշական կերպարների կողքին կան նաև մարդիկ, ում նկատմամբ իր որոշակի վերաբերմունքն ունի Ճել Ավան բիձան՝ Հոաքել դայի – Տասը տարի դատախազը, նրա եղբայր Փափախ Ավագը, Հիմնարկ Ղևոնը...

Նրանց ի նկատի ունենալով է երբեմն Ճել Ավան բիձան մտքում հաճախ կրկնում. «Եթե քաղաքի «Ավորո» կոլտնտեսության չորրոտանիներին էլ նկատի ունենաք, ապա այս քաղաքում անասունն ավելի շատ է, քան ասունը: Թեկուզ մարդ համարենք Հիմնարկ Ղևոնի նման երկոտանուն անգամ» (V, 487):

1930-ականների տիպիկ ներկայացուցիչներից է Հիմնարկ Ղևոնը, ում մատնագրերով տասնյակ մարդիկ են աքսորվել, բանտարկվել կամ զնդակահարվել: Միայն ինեղ ու կրակը Կապիտոն Սուլին տասը անգամ դատարան է կանչվել նրա մասնագրերով այն բանի համար, որ ժամանակին ցանկացել է քահանա դառնալ, մի քանի ամիս ստվորել է Էջմիածնի Ճեմարանում և Ճեմարանը փակվելուց հետո վերադարձել է՝ Էջմիածնից էլ խոռվ, աշխարհից էլ:

Ղևոնի համար բացարձակապես նշանակություն չունի, որ Սուլին հիմա աթեխստ է և առաջինն ինքն է բարձրացել քաղաքի մայր եկեղեցու գմբեթը ու պողոկել խաչը: Անտոն լեզվաբան ուսուցչի մեկնությամբ կապիտոն նշանակում է այլաբանորեն խոսող: Նաև դրա համար է Հիմնարկ Ղևոնը ամիսը հինգ անգամ «Ակտ» կազմում նրա վրա, ներկայացնում դատարան՝ «քաղաքիս օդն ապականող սույն այս ապօրինի էլեմենտի դեմ»:

Սյունեցիները հայտնի են իրենց սրախոսությամբ, իրերն իրենց անունով կոչելու ստվորությամբ: Կապիտոն Սուլին այունեցիների այդ հատկանիշների մարմնացումն է վիպակում: Նրա սուր լեզվից խուսափում են բոլոր՝ սկսած Փայտոնչի Գիրիշից մինչև Հոաքել Դայի Տասը տարի դատախազը:

Ս. Խանզարյանը ուշագրավ դիտարկումներով, երբեմն քնարական շերմությամբ է ներկայացնում այդ տարօրինակ մարդու կերպարը՝ նրա միջոցով հեգնելով քաղաքի տերերին, բացահայտելով նրանց անգրագիտությունը, ազահությունը, անմարդկային վերաբերմունքը հասարակ մարդկանց հանդեպ: Ժամանակին Սուլին նույնիսկ սիրահարված է եղել և սիրած աղջկան՝ Մանիկին, հորդորել է «շիրտնել իր տիրացու լինելու հանգամանքից»: Նույնիսկ նամակներ է հղել նրան՝ «զիվին գրած՝ «Դրուետարներ բոլոր երկրների, միացեք...»: Ժամանակներն էին այդպիսին, և Սուլին չէր կարող ապրել այդ ժամանակից դուրս: Ս. Խանզարյանը, սակայն, անգամ Սուլիու կերպարում հուզական շերտեր է հայտնաբերում, կարողանում է թափանցել իր հերոսի խեղված ներաշխարհը («Երբեմն-երբեմն նրա աշքերը լցվում են: Աշքերի մշուշի մեջ նախ հալվում է Էջմիածնի, ապա Վլոր Մանիկի պատկերը») (V, 483):

Հիմնարկ Ղևոնը Հոաքել դայի դատախազի ամենատես աշքն է, նրա աջ ձեռքն ու ապրում է կրիայի պես իր պատյանում ամփոփված, որովհետև բոլորը խուսափում են նրանից: Ստորաքարշ այդ «երկոտանին» վերևների համակրանքին արժանանալու համար կանգ չի առնում ոչ մի բանի առջև, խորականություն չի դնում միջոցների միջև ու պատրաստ է մատնագրերով «ժողովրդի թշնամի» որակելու անգամ արյունակից հարազատներին:

Մի եգակի երեսույթ է Փափախ Ավագը («Տասը տարում տասներկու պահեստ, խանութ է համտես արել Փափախ Ավագը: Նախ փորձել է կոլտնտեսու-

թյան պահեստի համը՝ քսան ցենտներ մեղք: Հետո՝ ոսկեղենի խանութը՝ հարյուր հինգ մատանի, իննսունմեկ ժամացույց: Հետո Զագրոտսկոտ՝ քսանինը խոշոր եղյուրավոր՝ կով ու եզ... Հետո... Հետո նրան ազատել են «համաձայն իր դիմումի»: Դե ինչպես ողջ շրջանի դատախազի եղբոր քեֆին դիպչեն» (V, 493):

Իր «Փոթը» նա վաստակել է «ձեռքն ընկած ձվից էլ մազ թոցնելու՝ փափախ անելու հանձարեղ ունակության համար» և իր վարքագծով ու ընշարադցությամբ հիշեցնում է դասական գրականության մեջ բազմից հիշատակված վաճառականներին, հատկապես Մարկոս աղա Ալիմյանին, ով, սակայն, կնախանձեր Ավագին՝ հաճախորդներին վարպետորեն խաբելու տարաբնույթ միջոցների տիրապետելու համար:

Թե՛ Հիմնարկ Ղևոնը, թե՛ Պաղոշ Ածատը, թե՛ Փափախ Ավագը մարդկային այն տիպերն են, ովքեր ստվեր են զցում քաղաքի վրա ու աղճատում նրա համապատկերը:

Այս մարդկանց գործունեությունը ծավալվում է Ճել Ավան բիձայի աչքի առջև, ու ծերունին շատ հաճախ տառապում է իր անզորությունից, բայց հոգու խորքում խղճում է նրանց, որովհետև «ինչքան չինի նրանք էլ մարդ են, թեկուուց...»: Անհնարին է Ավան բիձայի կարծիքով լիովին վերափոխել այդ մարդկանց, «դարձի բերել», բայց, այնուամենայնիվ, հնարավոր է ինչ-որ չափով մաքրել նրանց հոգին, մաքրել կեղտից ու փոշուց, հիշեցնել, որ վերջապես իրենք էլ են մարդ:

Քաղաքի բնակիչներին Ս. Խանզադյանը ներկայացնում ու բնութագրում է Ճել Ավան բիձայի՝ նրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի համապատկերում, որտեղ առանձնահատուկ տեղ ունեն ազնիվ աշխատանքով ապրող մարդիկ, հատկապես «կարդացած ու լրւափորյալ մարդիկ»՝ քաղաքի միակ ու նշանավոր լեզվաբան Անտոն ուսուցիչը, Գիրք Դետրուսը, դպրոցի դիրեկտոր ու կենսաբանության դասատու Ձենդ Մկրտիչը, Սեհրաբի Վարթերը, Արդար Հարուդը, Թառչի Ղազարը, ովքեր մի առանձին գույն ու երանգ են ավելացնում քաղաքի համապատկերին:

Քաղաքի ամենանշանավոր մարդկանցից է լեզվաբան Անտոնը, ում ամեն առիթով դիմում են և՝ քաղաքային իշխանության ներկայացուցիչները, և՝ հասարակ մարդիկ, ովքեր լեզվաբան Անտոնին համարում են բարի բժիշկ («Մեռած, թաղած, մի բառ տուր ձեռքը, կկենդանացնի»):

Անտոնին անվերապահորեն հավասում է հատկապես գործկոմի նորընտիր նախազահ Ալբերտ Ալեքովիչը՝ Դիք Ալբերտը՝ մեկը քաղաքային իշխանության այն ժամանակների համար տիպիկ ներկայացուցիչներից, ով ամեն ինչի մեջ փորձում է «քաղաքական իմաստ տեսնել» («Խսկ եղ գրաբար ասածդ քաղաքական որակ ունի՞», «Կապիտոտին ի՞նչ է նշանակում», «Խսկ զինքը դո՞... Այս էլ-մենտ Սև Թուրքին ինձ նման մարդուն ասում է «զինքդ քեզ հավաքիր»: Այդ էլ-մենտ «զինքդ» էլ չի քաղաքական որակ» (V, 480): Ու լեզվաբան Անտոնն ուրախանում է, որ բավարարելով Դիք Ալբերտի հարցամիտությունը՝ փրկում է հանդուզն Սև Թուրքուն, բայց նաև դառնանում է, որ Ալբերտ Ալեքովիչը քաղաքութիւնահազար դառնալուց հետո «զինքը չհավաքելով» շատ է մեծամտացել:

Քաղաքի կոլորիտային կերպարներից է դպրոցի դիրեկտոր ու կենսաբանության ուսուցիչ Ձենդ Մկրտիչը, ով «աբարը մեկ անզամ երեխաներին բերում,

կանգնեցնում է ձառ Սիմոնի պատշամբի դիմացը, ցույց տալիս պատշամբի յուղաներկ պատին նկարած առյուծներն ու աչքը դասազրից չկտրելով՝ բացատրում նրանց կազմվածքը» (V, 477-478):

Քաղաքին մի առանձին հմայք է տալիս Թառչի Ղազարը, ում սիրում ու հարգում են բոլորը. «Բարձրահասակ է Թառչի Ղազարը, թիկնեղ և... և կուր: Գիշերները հազվադեպ է լինում տանը: Գալիս, տանում են հարսանիքի, նշանդրերի, կնունք-ծնունդի կամ թանկ հյուրի պատվին տված քեֆ-ուրախությունն իր նվազով զարդարելու» (V, 483):

Ազնվության ու բարության մարմնացում է Թառչի Ղազարը, իր սկզբունքներին հավատարիմ («Եթ նրան հրավիրում են հարսանիք, խոր չի տալիս, մինչև չհամոզվի, որ հարսը խոնարի է ու պարկեցտ, փեսան էլ շառ ու շիլթադ չի: Եթե նորապսակներն իր սրտովը չեն լինում, ապա շրջկոմի քարտուղարն էլ գա իր ետևից, հրավերը մերժում է» (V, 484):

Նա ձել Ավան բիձային առաջին բարևողներից մեկն է քաղաքում, և Ավան բիձան հաճախ է մտածում նրա մասին ու հանգում այն եզրակացության, որ «որքան էլ չարը շատանա, բարին հա~ կա»:

Ուրույն նկարագրի տեր է Ազրոնում Սաղաթելը, ինչպես ինքն է իրեն բնութագրում՝ «օահելությունը գիտությանը զոհ արած» մարդ, ով ոչ կին ունի, ոչ էլ կին ունենալու միտք:

Տիպիկ սյունեցու մարմնացում է Սաղաթելը՝ «շապիկն ուզիր, կիանի կտա: Մերժել զգիտի: Քաղաքում շատերն են Սաղաթելից փող պարտք անում: Նրա հույսին են հատկապես քաղաքի պետական թատրոնի եկվոր դերասանները»: Վիպակում վարպետորեն է դրսուրվում Ս. Խանզայյանի արձակի պոետիկայի յուրահատկություններից մեկը՝ հեզնանքը՝ որպես բնավորությունների բացահայտման, մարդկանց բնութագրման միջոց օգտագործելու հնարք:

Սիա թե ինչպես է նա բնութագրում քաղաքի «քատերասեր» հասարակությանը. «Հոգու մեղք արած կլինենք, եթե ասենք, թե քաղաքը թատրոնից խրտնում է: Ապա թող թատրոն անեն «Պըլլ Պուլին», «Տմբաշի Խաչանը» կամ «Նամուսը»: Այն ժամանակ պետական թատրոնի դերասանները չեն ընկնի Ազրոնում Սաղաթելի դրսերը՝ փող պարտք անելու համար: «Պըլլ Պուլու» տոմսի համար Անտոն ուսուցիչը չի խնայի կիրակնօրյա մսի փողը, իսկ կոլտնտեսության հովիկ Արոնց Պետին մի գառ կծախի, որ թատրոն գա՝ հանդերձ ընտանյոք» (V, 500):

Սա զավառական կյանքի տիպիկ օրինակ է, որի միջոցով հեղինակը ստեղծում է ծիծառաշարժ, բայց միաժամանակ տիսուր մի պատկեր. «Այլպես է: Թե չէ, ո՞վ զլուխ ունի դնգացնելու «Համլետի» կամ «Անտառի ծառերի» համար: Իրենք մրգերով լի անտառ ունեն՝ անտառապահ Հիրուն Արշակ, և քաղաքն էլ լիքն է համլետներով, որոնք, բոլորն էլ, առաջին միջնակարգի դիրեկտոր Զենդ Մկրտիչի վկայությամբ, փուչ կենդանիներ են» (V, 500):

Հեզնախառն հումորով են ներկայացված գիրք Պետրոսը, Սոցապ Գալուստի զնդապետ փոքր եղբայրը, ով ամեն առիթով կրկնում էր՝ «Ետ ենք մնում, տղե~ քը, մենք պետք է շատ բան սովորենք Եվրոպայից, ետ ենք մնում», Պաղոշ Ածատը, ով «կիրակի օրերին սպիտակ բլուզ էր հագնում, վրան կապում կարմիր փողկապ՝ քրոցով: Գլխին շյապա էր դնում, շիմնարկ Ղեռնի և էլի մի երկու իր նմանների հետ ողջ օրն անցկացնում Սոցապ Գալուստի եղբոր հետ,

կերուխում անում նրա փողերով: -Է՞ լ ինչով ենք ետ մնում Եվրոպայից, ընկե՛ր գնդապէտ, - ժպտում, անմեղ հարցնում եր նա» (V, 503):

Հետո Հիմնարկ Ղևոնի մատնությամբ «բռնե-բռնե» տարում գնդապէտին էլ բռնեցին («Մենք ոչինչ չունենք բոլորուական փտած Եվրոպայից սովորելու, իսկ եղ գնդապէտը եկել, մեզ մոլորեցնել է փորձում») (V, 504):

Գավառական քաղաքի խորհրդանիշներից է Փայտոնչի Գիրիշը՝ Ճել Ավան բիձայի հարազատ մարդկանցից մեկը՝ ողբերգական ճակատագրի տեր մի անձնավորություն, ով լրացնում է քաղաքի պայծառ ու լրսավոր մարդկանց շարքերը:

«-Կյանքի երկար լինի, Գիրիշ: Ծլես, ծաղկես, - հաճախակի օրինում է նրան Ավան բիձան»՝ հիշելով, թե ինչպես նա իրեն նվիրեց իր հին կառքերից մեկի «զույգ անիւնները՝ սոնիով, պողպատե առանցքով», նաև՝ «Իմ քաղմանը դագաղս կրնես, Ավան» պատվերով» (V, 488-489): Փայտոնչի Գիրիշը նույնպես տիպիկ պունեցի այն մարդկանցից է, ում հաշմել ու հոգեպես խեղել է ժամանակը: Նա հիասթափված է աշխարհից, ինքն իրենից, իր «ընկերներից», որոնց համար ոչինչ չէր խնայում: Ս.Խանզադյանը նուրբ դիտարկումներով է ներկայացնում Փայտոնչի հոգեկան ծանր ապրումները, որոնք ավելի խորացան, եթե նրան ձայնագործիկ հոչակեցին, այսինքն՝ ավելորդ մի մարդ, ում մահով մի երանգ պակասեց քաղաքի համապատկերից:

Վիպակի հերոսներից շատերը, ճիշտ է, հանդես են զալս պատուի առանձին դրվագներում, սակայն լրացնում են միմյանց, ունեն իրենց ներաշխարհը, աշխարհնկալման կերպը, երջանկության, երազանքների, ուրախության ու վշտերի վերաբերյալ իրենց մտասեռումները:

Ժողովրդական առողջ սկզբունքների մարմնացումն է Գաղթական Սարգիսը, ով լրւյսի մի շող է գավառական քաղաքի «քաղաքակիրք հասարակության» ապականված միջավայրում:

Գաղթական Սարգիսը եղենից հրաշքով փրկված բեկորներից մեկն է, որ զաղթել ու արմատավորվել է Գորիսում, ուր նրան սյունեցու յուրահասուկ ջերմությամբ ու կարեկցանքով են ընդունել տեղացիները, օգնել, ով ինչով կարողացել է:

Էրգրի կարուտով ու մի օր ամպայման հայրենի եզերք վերադառնալու հույսով ու հավատով է այրում Գաղթական Սարգիսը, ու այդ հավատն օգնում է դիմանալու կյանքի դաժան փորձություններին: Նրա կերպարում կարծես թե շարունակվում են Ա. Բակունինի Հազրոն ու Լառ Մարգարը՝ աշխատանքի նկատմամբ ունեցած իրենց յուրահասուկ վերաբերմունքով, աշխարհահիացումի իրենց զգացումներով: Դաժան փորձությունների միջով է անցել Գաղթական Սարգիսը, տեսել է արհավիրք ու սով, կրտսրած ու ավերածություններ, բայց իր նոր եզերքում պահպանում է հայրենիքին, իր արմատներին տեր կանգնելու գենը ու, փառք աստծո, հիմա գոհ է, որ շրջկոպի երկանիվ սայլակին ծված հաց է հասցնում քաղաքի բնակչությանը:

Գաղթական Սարգիսին հեղինակը ճանաչում է տասնամյակների հեռվից («Ես դեռ մի թիզ բան էի, եթե նա հացը շալակով էր կրում խանութ» և հետո՝ «Եթե ես սկսեցի դպրոց հաճախել, Գաղթական Սարգիսը հացը փոից խանութ էր տա-

նում շրջկոռպի երկանիվ սայլակով, որին, փողոց մաքրող ձել Ավան բիձայի նման, լծվում էր ինքը») (V, 473):

Վիպակում ավարտուն է միայն ձել Ավան բիձայի կերպարը, որին կարելի է տեսնել սյուժետային բազմազյուղ ծավալումներում, բայց ուշագրավն այն է, որ մնացած կերպարները մի կողմից նպաստում են զիսավոր կերպարի լիարժեք բացահայտմանը, մյուս կողմից՝ հնարավորություն են ընձեռում հեղինակին ներկայացնելու Սյունյաց լեռնաշխարհի մարդկանց յուրահատուկ գծեր՝ ուղղամտություն, հայրենի եզերքի նկատմամբ սյունեցու առանձնահատուկ վերաբերմունք, ճշմարտախոսություն, իրերն իրենց անունով կոչելու համարձակություն:

Քաղաքում հայտնի Անտոն ուսուցիչ մեկնաբանությամբ «Ճելը» ևս հայոց գավառական բարբարի մնացուկ է: Նշանակում է շուտ արա, շտապիր: Դե, ամեն առավոտ Ավան բիձան աղաչաձայն շտապեցնում է որդուն («Ճել արա, Գրիգոր ջա՛ն, Ճել արա»): Այդ Ճելը փոք մնաց նրա տան վրա: Ինքը՝ ձել Ավան, տղերքը՝ Ճելի Գրիգոր, Ճելի Սուխան, Ճելի Ներսես, Վարդան, Իվան» (V, 486):

Արդեն ծեր է Ավան բիձան: «Վարդոց շարքից դուրս եկած կապա-արիալուղ ու խոնջան շալվար է հագնում ձել Ավան բիձան: Նման մասունք միայն կտրում-կարում է տրիկլոտաժի ֆարբիկայի ավագ ձևավար Կտրեմ-Կցեմ Համբարձումը: Միայն նա: Հին մատունք են նաև ձել Ավան բիձայի փափախը՝ կտուրին դրված խոտի դեզ, արծաթապատ գոտին, մինչև ծնկները հասնող գուլպաները»:

Գավառական քաղաքի հին բնակիչներից է Ավան բիձան: Վաքսուն տարի առաջ էր, երբ առաջին անգամ հորն օգնելու նպատակով ձեռքն առավ երկար կորով ավելն ու սկսեց մաքրել «Յարսկի աղտեղությունը»: Այդ տարի հայրը սպանվեց («Մի լուսաբացի կողակներն իրենց ձիերը չափ զցեցին, թռան Յարսկի փողոցով և սմբակահար արին գլուխը կախ փողոց մաքրող հորը»):

Քաղաքի «կալ-կլոր» հրապարակից է սկսվում Ավան բիձայի աշխարհը, որը միայն իրենն է՝ պարփակված տիսուր ու ծանր օրերով, լցված հոգսերով ու ցավերով, մարդկային ազնիվ ցանկություններով ու բարեմաղթանքներով:

Մաքրում է Ավան բիձան քաղաքի հինգ հիմնական փողոցները, որոնց բնակիչներին բոլորին մեկ առ մեկ ճանաչում է, հիշում է նաև նրանց, ովքեր այլս չկան, ոմանց՝ թռուցիկ կերպով, ոմանց՝ հարգանքով ու ակնածանքով: Ահա նա մաքրում է Անտառահայաց փողոցը, ու նրա ականջներում հնչում է Գաղթական Սարգի աղաղակը: «-Մըր անուշ աշխարհ ավերեցի՞ն: Տեղ տվեք, չողուխներուս պահեմ...»: Աղաղակում էր Գաղթական Սարգիս՝ «մոտը, ցամաք գետնին, վեց չոր-ցամաք երեխա: Մաքրված-լպաստված էր քաղաքը՝ հացը՝ կրակի գին»:

- Բարի լույս, Ավան բիձա,- ամեն առավոտ մաղթում են անցորդները: Սա բարի լույս է նաև մարդկանց ու աշխարհին, լույս, որ ցոռում է ստվերներն ու խավարը, լցվում մարդկանց հոգիները, հույսի դրոներ բացում, ազնվություն ու բարություն սերմանում:

Գաղթական Սարգիսի պես Ավան բիձան էլ ապրում է հիշողությունների դաշտում, ժամանակ առ ժամանակ հետ է տալիս նրանց կծիկը, հիշում է մեկը մյուսի հետևից կորցրած իր հինգ զավակներին ու միսիթարվում, որ թոռը՝ Գրիգորը, գրնե կա, ու ինքը հիմա միայն նրանով ու նրա համար է ապրում:

Ճել Ավան բիձայի կերպարում միահյուսվում են հին ու նոր իրողությունները հաստատող անցյալն ու ներկան, որտեղ ապրում են վիպակի հերոսները: Նրա կենսապատումի աննշան թվացոյ դեպքերն ընդլայնվում, դառնում են ծավալուն ու ընդգրկուն, «զգայական-մտային հոսքի մեջ սրվում, պայծառանում են հնագույն պատկերների մանրամասները»:

Վիպակում գրծողությունները ծավալվում են համաժամանակային ու տարածաժամանակային հարթություններում: «Ճենց նոր մտա լուսաբացից շիկնած մեր փոքրիկ քաղաքը և առաջինը հանդիպեցի մեր հարեան Ավան բիձային» (V, 473):

Իր կյանքի հոգսաշատ, հաճախ կիսաքաղց օրերին անգամ Ճել Ավան բիձան չի կորցրել մարդու նկատմամբ ունեցած իր հավատը («Դե, մարդ ասածդ լավ արարած է») ու աշխատել է միշտ բարձր պահել իր անունը:

Ս. Խանզայյանը Ճել Ավան բիձայի կերպարում խտացնում է մարդկային բարձր իդեալների վերաբերյալ գրողական իր պատկերացումները:

Ազնվության մարմնացում է Ճել Ավան բիձան, ով չի կարողանում արգահատանքի խոսքել շշպրտել բոլոր նրանց երեսին, ովքեր օրը ցերեկով խարութալանում են միամիտ մարդկանց, նվաստացնում նրանց:

Ինչքան կատարյալ կիխներ աշխարհը, եթե չինեին պատերազմներ, ինչքան ուրախություն ու խինդ կթևածեր աշխարհում, եթե այն բնակեցված լիներ միայն ազնիվ ու մարուր հոգիներով. սա է Ճել Ավան բիձայի՝ աշխարհի վերաբերյալ ունեցած պատկերացումների կիզակետը:

Աշխարհը, ծերունու կարծիքով, բոլորիս տունն է, ու բոլորիս պարտքն է շարունակ բարեփոխել այն, մաքրել աղտեղություններից, ծնկաչոք երկրպագել այս հող ու քարին, քրիստոնեական բարեգործությամբ վերաբերվել յուրաքանչյուր շնչավոր արարածի նկատմամբ ու ոչ մի դեպքում չկորցնել լավի ու բարու հանդեպ եղած հավատն ու հույսը:

Իր ազնվությամբ Ավան բիձան ազնվացնում է քաղաքը («Այդ օրերին քաղաքն իրեն ավելի ազնվացած գտավ»):

Ուշագրավ կերպով է Ս. Խանզայյանը նկարագրում իր հերոսին պատճառած ուրախությունն ու հրճվանքը, տառապանքն ու ցավը:

Կյանքի դաժան փորձությունների միջով է անցել Ճել Ավան բիձան:

Հարցը միայն այն չէ, որ նա ապրել է կողեւտիվացման ու կրվակաթափության ծանր օրերը, ականատես է եղել բազմաթիվ ողբերգական իրադարձությունների, զայցել հանիքավի դատապարտված մարոկանց ընտանիքների ցավը, դառնություննը, տեսել սովոր մահացող ծերերի ու երեխաների, այլև այն, որ իր միամիտ պատկերացմամբ «աշխարհը շատ է անկատար, և այն, որ մարդիկ այդ անկատարությունն ընդունում են որպես ի վերուստ սահմանված կեցության կերպ («այսպես եղել է, այսպես էլ կլինի»):

Առաջին ծանր հարվածը որդու Խվանի մահն էր. «Մեռավ համատարած կողեւտիվացման տարին: Համայնացումը եկավ անսպասելի: Աբգար Հարուդի մի հատիկ կովը տարան, միացրին Սաղըդի Հարուդի երեք հարյուր ոչխարին ու համայնացրին: Իրեն՝ Ճել Ավան բիձային էլ իր էշի ու սայլակի հետ կոլտնտեսական գրեցին... Հացը պակասեց... Մինչև հացը բերեցին, սովոր երեաց Ավան բիձայինց բարում, հացրեց մի երկու երեխա բոցնել... Հացը հասավ: Բայց դե սովոր հասց-

բել կր տանել Փոստատար Նիկոլի վեց աղջիկներից մեկին, այն, որ Իվանի հետ էր սովորում» (V, 514): Իվանի վիշտը դեռ չէր մոռացել, երբ ոռնաց պատերազմը: Գրիգորից փոքր տղան՝ Միքայելը, զինվորական հրամանատար էր: Առաջ նա զնաց: Հետո տարան Գրիգորին, Ներսեսին, մի երկու տարի հետո էլ՝ Վարդանին: Իսկ Ավան բիծան շարունակում էր մաքրել փողոցները, ու ամեն անզամ որդիներին հիշելիս կոկորդը խցանվում էր, ճնկները քուլանում էին.

- Հիվանդ ես, Ավան բիծան:

- Չէ, որդի, ես չէ, աշխարքս է հիվանդ... Մտքերիս ճամփան ընկա:

«Մտքերի ճանապարհի» յուրաքանչյուր հանգրվանում միշտ մի լուսավոր կղզի է հայտնաբերում Ավան բիծան: Հիշում է որդիների մանկության տարիները, երբ ինքը դեռևս ջահել էր ու եռանդով լեցուն, երբ կարիքն ու պակասությունները հեշտ հարցահարելի էին թվում, անցորդիկ: Տունը մանկան աղմուկով ու ճիշերով էր լեցուն, և տիրության ու ցավի համար տեղ չկային նրա անկյուններում: Ոչինչ որ երբեմն օրերով հաց չէին ունենում, ոչինչ, որ երեխաները հագուստ չունեին... Կարևորն այն է, որ նրանք կային, ու ինքը մեն-մենակ չէր... Բոլորն էին այդ վիճակում, և դրանից էր երկի, որ մարդկայնություն ու խիղճ կար, առավել կարիքավորներին, տուն ու տեղ կորցրածներին, ջարդերից մի կերպ մազապուրծ եղածներին օգնելու, սատար կանգնելու, օրվա մի կտոր հացը նրանց հետ կիսելու ազնիվ ցանկություն:

Մաքրում է ծերունին քաղաքի անունավոր փողոցների աղտեղություններն ու փոշին ու թերում է հուշերի կծիկը. «Այս տունը Բակունց Ստեփանինն է: Այս մայթը մաքրելիս նա հիշում է Ստեփանի որդուն՝ Ալեքսանին: Անձամբ էր ճանաշում Ճել Ավան բիծան Ա. Բակունցին, ով «եկավ, հարություն տվեց հող ու առասպել դարձած Գուրջու Օրուն, կենդանացրեց ավերակ Աքարը, ձմեռն էլ ալպյան մանուշակի բույր տվեց իին քարանձավլներին, տաք անձրևի խշշոցի պես իր խոսքերը շաղ տվեց մարդկանց հոգու սև ցելերի վրա: Ու ամեն անզամ նրան հան-դիպելիս Գրաբար Գաբրիելը ժայթքում էր ի խորոց սրտի:

- Արևտ շա՞տ, Ալեքսան, ես ի՞նչ նշխար-մեռոն տվիր մեզ» (V, 517-518):

Նուրբ հոգի ուներ Ճել Ավան բիծան ու իրիկնահացից հետո ծալապատիկ նստում էր թախտին ու որդիներից մեկին հորդորում մի քան կարդալ Ալեքսանից: Շունչը պահած լսում էր, «հեռանում է իր փողոցների փոշիներից, խրզում Մթնաձորի մամոռու ծերպերը: ...Տունը լցվում է հանդ ու հացի բույրերով: Աշխարհը քաղցրանում է: Մերկ ու ահոելի ժայռերը դառնում են մարդ արարած, և լույս է կաթում Դրնավանի խորխորատներում» (V, 519):

Ճել Ավան բիծան հիշում էր Դիլան դայուն, Սոնային, ու թվում էր՝ «ջահելանում է ինքը և ջահելանում է տան պուտախում ճախարակ մանող, միշտ հիվանդ իր պառավը, դառնում խշխշան հարս Սոնան՝ շիկնած երեսով, չթէ զգեստով՝ ուրցի հոտը ծոցերում» (V, 519):

Կապույտ աչք-ծիծաղով տղա էր Ալեքսանը ու ամեն հանդիպելիս հարցնում էր.

« - Բարի լույս, Ավան բիծան: Էլի՞ մաքրում ես:

- Էլի՞: Մարդը կա՝ ապականությունը հետոր: Ի՞նչ կա-չկա:

- Ճե՞չ: Կաքավաբերդի զիմին ամպ է նստում» (V, 517-518):

Ու ամեն անգամ Ավան բիձան, երբ աշխարհից մի պահ վերանալու, գեղեցիկին հաղորդակցվելու, աշխարհը մաքուր-մաքուր տեսնելու պահանջ էր զգում, դիմում էր որդիներին.

- Մի մեր Ալեքսանի զրքից մի քան կարդացեք:

Բակունցի եղերական մահից հետո մահանում է նրա հայր՝ Ստեփանը, որի դագաղը «Միայն ութ հոգով վերցրին ու տարան հանգստարան։ Միայն ութ հոգով, դրանց հետ ինքը՝ Ճել Ավան բիձան, Փռստատար Նիկոլը, Գաղթական Սարգիսը... Գերեզմանի ճանապարհը հոտոտելով գալիս էր Հիմնարկ Ղևոնը՝ ականջը ածելի...» (V, 520):

Ու նոր ցավ է ապրում բազմաթիվ ցավեր տեսած ծերունին. «Հոր գերեզմանը կա, տղայինը՝ ոչ»։

Հետո վատեցին Ալեքսանի զրքերը, «Սոնային ու Դիլան Դայուն, Գյուրջի Օրու նշխարները...»։

Մինչև կյանքի վերջ Ավան բիձան սուրբ նշխարի պես պահում է իին կարասում «խաչիի ու ձափարի ցորենի մեջ» ահասարտու 37-ին թաքցրած գիրքը։ Երբեմն-երբեմն «գիշերային լրության մեջ Ճել Ավան բիձան կարասից հանում էր Ալեքսանի գիրքը, շուտումուտ տալիս կոշտացած ձեռքերով, հոտ քաշում։ Հո չի բորբոսնել, մզկել։ Չե, կարասում չոր ցորեն է։ Ցորենն աշխարհ է պահում, այս գիրքն էլ։ Ասփս-ս, կարդալ չգիտի, թե չէ նկուղի լույսը կվառի ու կկարդա-... Կկարդա, մինչև աշխարհի վերջը, մինչև իրեն կ տանեն թաղելու...» (V, 521):

Ճել Ավան բիձայի մահով քաղաքում մի ամբողջ ժամանակաշրջան է փակվում ու մի մեծ հարցական է կախվում քաղաքի վրա.

- Հիմա ո՞վ պիտի մաքուր պահի մեր քաղաքը...

Ս. Խանզադյանի պատմվածքներն ու վիպակներն ունեն տարածական ընդգրկումների բավականին լայն շրջանակներ։ Բոլոր պարագաներում, սակայն, նրանց գործողությունները ծավալվում են Սյունյաց լեռնաշխարհում, որտեղից սկսվում է անվանի գրողի՝ մեծ աշխարհի ճանաչողությունը։

Ваган Агабабян - Нагорье и его люди в повести Серо Ханзадяна „Матян егелутянц” - Герои повести „Матян егелутянц” С. Ханзадяна удивительно жизнелюбивые и вросшие корнями в родную землю люди. Родина для них непросто месторождения, географическая местность, а постоянная и непоколебимая система ценностей средство самопознание и самоутверждения.

С. Ханзадян привносит в литературу цвета и оттенки Сюник с кого нагоря, но нетеряет связи с внешним миром. Этот большой внешний мир познается автором через чаяния простых людей, живущих в этой природе, через изначальную простоту быта и поведения людей.

Vahan Aghababyan – The highlands and its people in Sreο Khanzadyan's Nowelette "Matyan Yeghelutyants" - In the article, it is discussed, that the heroes of S. Khanzadyan's novel "Matyan Yeghelutyants" are surprisingly worldly and devoted people to their motherland. The motherland is not only just a place of birth or geographical site, but also a stable and unshakeable system of values, and a means of self-establishment and self-acknowledgement.

The literature of Khanzadyan brings the colors and tints of Syunik Highlands, but he is not sidetracked from the outer current world. He makes the big world become recognizable through his native nature, through the people and their feelings living in that nature, preliminary with the aid of simple living, behavior and manner.

ՍԻՐՈ ՏԱՐԲԵՐ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՉԱՓԱԾՈ ԼԵԳԵՆԴՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՍՏԻԿ ՎԱՆՅԱՆ

Հոդվածում դիտարկվել է սիրո մոտիվների բազմազանությունը (սիրո աստվածային ծագումը /«Իրիցկնկա աղբյուրը»/, անպատասխան սեր /«Սիրո վեպը»/, անմուրաց սեր /«Լեյլ ու Մեջլում»/, հարատև սեր /«Հավերժական սերը»/, սպասման հոգեբանությունը սիրո մեջ /«Ասպետի սերը»/, բացասելով հաստատելու սիրո հոգեբանությունը /«Սիրահար Նարոն»/ և այլն) Ավետիք Իսահակյանի չափածո լեզենդներում ու բալլադներում:

Բանափառեր. Սիրո տարբեր մոտիվներ, աստվածային սեր, անպատասխան սեր, անմուրաց սեր, հավերժական սեր, սպասման հոգեբանությունը սիրո մեջ, չափածո լեզենդներ, բալլադ, ձև, բովանդակություն:

«Հայ գրականությունը միջնադարից մինչև Իսահակյանը ունեցել է շատ քնարերգուներ՝ սրանչելի տաղասացներ, ինչպես Աղթամարցին ու Թղկուրանցին, սիրո սրտագրավ երգիչներ, ինչպես Քուչակն ու Մայաթ-Նովան և շատ ուրիշներ, բայց Իսահակյանը, ժառանգելով նրանց ոսկե տավիղը, ավելի բազմակողմանի հնչեցրեց սիրո մոտիվները»¹, - իրավացիորեն բնութագրել է Ստ. Զորյանը:

Սիրո մոտիվների բազմազանությամբ են աշքի ընկնում Ավետիք Իսահակյանի չափածո լեզենդներն ու բալլադները՝ սիրո աստվածային ծագումը («Իրիցկնկա աղբյուրը», 1891), անպատասխան սեր («Սիրո վեպը», 1908), անմուրաց սեր («Լեյլ ու Մեջլում», 1910), հարատև սեր («Հավերժական սերը» 1914), սպասման հոգեբանությունը սիրո մեջ («Ասպետի սերը», 1917), բացասելով հաստատելու սիրո հոգեբանությունը («Սիրահար Նարոն», 1934) և այլն:

«Իրիցկնկա աղբյուրը»՝ չափածո լեզենդում դրսնորվել է սիրո զգացմունքի աստվածային սկիզբը: Լեզենդի համար հիմք է ծառայել Շիրակում տարածված «Հացթուխ իրիցկինը» վերնագրով ավանդավեպը:

Աղքատ մարդուն համբույր տվող իրիցկինը, տերտերին տեսնելով, վախից և ամոթից շփորչում է, ընկնում վառ թոնիրը: Աստծո հրաշքով տաք թոնիրը դառնում է մի զույգ աղբյուր, իսկ իրիցկինը՝ մի ոսկեղեն ձուկ:

Եվ հատակից զով աղբյուրի, զինջ աղբյուրի, մեղմորեն,

Երեսն ելավ իրիցկինը՝ դառած մի ձուկ ոսկեղեն:

Եվ ոսկեղեն ձուկը նայեց՝ դարձ ու զղզում աչերում,

Նայեց սիրով հեզ տերտերին, որ աղոթք էր մրմնջում:

Հանկարծ, բրը պ, պոչը շարժեց, սուզվեց ձուկը շրի տակ,

Փրփուր հանեց, տիղմը ելավ, սևավ աղբյուրն անապակ:

Այն օրվանից իրիցկինը անմեռ, անմահ ձուկ դառավ,

¹ Ստ. Զորյան, ԵԺ 12 հատորով, հ. 12, Եր., 1990, էջ 121:

Եվ թոնիրն էլ «Իրիցկնկա աղբյուր» անունը առավ (Էջ 160-161):

Լեզենդի՝ 1894թ. տարբերակի վերջնամասում, որը չկա հիմնական տեքստում, ակնհայտ կերպով արտահայտվել է ամուսնական հավատարմության գաղափարը.

... Ա շիր, հլպատ կապես արավ
Տերը ծով ու ցամաքի.
Որ խրատվին մարդ ու կնիկ,
Հարս ու փեսա ու աղջիկ.
Որ պսակի կարմիր օրեն
Մինչև մութք գերեզման
Սուրբ նարոտին, սուրբ կոսքանդին
Հաստատ, ամուր, պինդ կենան²...

«Սիրո վեպը» չափածո լեզենդում կույր գուսանի շուրբերով ներկայացվում է անպատճախան սիրո մի վեպ:

Աշխարհեաշխարհ անցել հեռու երկրից չքնադ աղջկա դուրս է հասել մի սիրուն տղա և նրա պատուհանի տակ սեր է աղերսում:

Սակայն աղջիկը չի լսում նրան,
Եվ միտն է բերում՝ ինչպես մի անգամ
Շքեղ, աննման եկավ մի ասպետ
Եվ անցավ, գնաց ու չնայեց ես:
Լքել է կույսը դյոյակը ոսկի,
Առել է ձեռը մի ցուպ երկաթի,
Ընկել է թափառ
Աշխարհե-աշխարհ
Սիրած ասպետին գտնելու համար,
Որ գնաց, գնաց... առանց վերադարձ (Էջ 173):

Այստեղ ակամա հիշում ես կանացի սիրո վերաբերյալ մեր մյուս մեծ գյում-քեցու՝ Հովհաննես Շիրազի բանաստեղծական դիտարկումը.

... Կնոջ ետևից երբեք չվագես,
Չվագես երբեք ետևից փառքի,
Ինչքան շատ վագես նրանց ետևից,
Փառքի ետևից և թե աղջկա,-
Այնքան կփախչեն միշտ քո առջևից,
Ինձ չես հավատում, քո վիշտը վկա³ ...

Սեր աղերսելու մոտիվն առկա է նաև «Ասպետի սերը» բալլադում, որտեղ, սակայն, առաջնայինը սպասման հոգեբանությունն է սիրո մեջ:

Իսահակյանի բալլադի հիմքում ընկած է միջնադարյան մի այլաբանական գրուց, որը դեռևս Վրթաննես Փափազյանն էր գործածել իր «Ասպետ» պատմվածքում՝ յուրովի իմաստավորելով այն: Ըստ այդ գրուցի՝ մի զորեղ ասպետ, թողած հայր ու մայր, տուն ու տեղ, եկել, կանգնել էր իր իդեալի ամրոցի տակ և նրանից սեր էր ուզում: Բայց աղջիկը սիրտ չուներ, քարսիրտ էր, բոլորին մերժել էր և ետ

² ԳԱԹ, Իսահակյանի ֆոնդ, II բաժին, N 4:

³ Հ. Շիրազ, Հատընտիր, Եր., 1992, էջ 20:

դարձրել: Նիզակը ցցելով ժայռի մեջ, ձին կապելով հսկա կաղնուն՝ հաստատակամ ասպետը սպասեց ամիսներ ու տարիներ՝ արհամարիելով ձյուն ու քամի, արև ու խորշակ, քաղց ու ամեն խոշընդոտ: Իսկ մեռնելիս «խնդրեց աստծուց միմայն մի բան. այնպես անել, որ դիակն իսկ իդեալից անբաժան մնար:

Եվ աստված լսեց նրան. քարացրեց դիակն ու ձին, ու նիզակը ամրոցի կողքին:

Այսպես ասպետը սիրեց և քարացած՝ հավիտյան մնաց իր իդեալի մոտ»⁴:

Միջնադարյան այս գրույցը Վարպետի գրչի տակ շնչավորվել է՝ դառնալով անշեղ սիրո մի ուրույն արտահայտություն:

«Կանաչ-կտրիճ» մի ասպետ, սիրելով ոսկեղեն ամրոցում ապրող «հուր ու հրաշք» մի աղջկա, նրա սիրո համար պատրաստ է աշխարհը տիրելու և նրան ընծա բերելու, սրով կուրծքը պատռելու և սիրով լի սիրտը նրա ոտքերի տակ նետելու.

-Հրաշք-աղջիկ, թագավորիս զորքերով

Կես աշխարհը դրոշակիս տակն առա.

Քեզ սիրեցի, սիրտու տուր ինձ, քո սիրով

Մյուս կեսն էլ տիրեմ, բերեմ քեզ ընծա:

...

-Ինչպէս ս հայտնեմ սրտիս հուրը, նազելի՞ս.

Կուզե՞ս պատռեմ կուրծքս հիմա այս սրբով,

Ուտներիդ տակ նետեմ սիրտս սիրով լի,

Մեռնիմ ուրախ ու բախտավոր՝ քո սիրով (էջ 186):

Սակայն աղջիկը դա չէր ուզում ասպետից, այլ անշեղ սեր, որը պիտի արտահայտվեր սպասումի միջոցով.

-Թե կսիրես, թո՞ղ ինձ հիմա ու զնա՞,

Ու ականջ դի թ, մի օր դուռդ կըբախեմ:

Այսպես ասաց, ու իր ծոցեն մարմարյա

Նետեց նրան մի հատիկ վարդ հրեղեն (էջ 187):

«Բոց կարոտով, լի հույսով» սպասեց ասպետը շարունակ, իսկ երբ մահը վրա հասավ, ծոցից հանեց սիրո վարդը «ու համբուրեց, ու համբուրեց, ու ...մեռավ՝ հոգին լցված բլբուների երգերով»:

Անշեղ իրի, այսինքն՝ հավերժական սիրո, երջանկության սպասումը բնորոշ էր և Փարվանա չքնաղ արքայադաստերը: Նրա երազած անշեղ հուրը, սակայն, կտրիճները փնտրում են ոչ թե իրենց ներսում, այլ որպասի: Եվ այսպես ամբողջ կյանքի ընթացքում սպասում է ու սպասում աղջիկը, իսկ կտրիճները չկան ու չկան, որովհետև

... Շատ, շա տ անզամ բերող հոգին

Ինքն է այրվում նրան մեջ⁵ ...

Բայց, իհարկե, իրենց բովանդակությամբ ու գեղարվեստական արժանիքներով Հովի. Թումանյանի «Փարվանա» և Ավ. Խսահակյանի «Ասպետի սերը» բալլադները միանգամայն տարբեր ստեղծագործություններ են:

⁴ Վ. Փափազյան, ԵԺ 5 հատորով, հ. 3, Եր., 1958, էջ 200:

⁵ Հ. Թումանյան, ԵԺ 4 հատորով, հ. 1, Եր., 1969, էջ 254:

Իսահակյանի «Լեյլի ու Մեջլում» չափածո լեզենդում արտահայտվել է դժբախտ սիրահարների անմուրազ սիրո հավերժականության գաղափարը:

Այս լեզենդի համար հիմք է ծառայել Ս. Հայկունու գրառած քրդական համանուն ավանդավեպը՝ Համաձայն այդ ավանդության՝ Մեջլումը մորը պատմում է «դրախտի հյուրին» տեսնելու մասին երազը: Մայրն էլ գնում է «Զգիրու շուկան»՝ փնտրելու և գտնելու որդու երազի աղջկան: Լեյլին, ճանաչելով Մեջլումի մորը, բարեւում է նրան, պատմում իր սիրո մասին: Մայրը Մեջլումի մոտ փնտվում է Լեյլիին՝ նրան համարելով «ձանձախարիթի պէս սև»: Զայրացած Մեջլումը շատ կրպիտ ձևով անիծում է մորը, թե՝ «Աստված հօգնություն կը կանչեմ, երկու աչքերդ զագաթեղ դուրս գա», և պահանջում հայտնել Լեյլիին գտնելու վայրը: Անեծքից վախեցած մայրը կատարում է որդու պահանջը:

Անեծքի զորությունից բացի՝ ժողովրդական ավանդավեպում ուշագրավ է կրոնական մոլեռանդության որոշակի տարրերի առկայությունը: Հատկանշական են Մեջլումի հարության, Լեյլիի ու նրա մոր կողմից ոսկորները հավաքելու և Աստված կանչելու դրվագները:

Ժողովրդական այս ավանդության հենքով ստեղծված Իսահակյանի «Լեյլի ու Մեջլում»-ը որակական բարձր հատկանիշներ ունեցող գեղարվեստական երկ է:

Իսահակյանի լեզենդում բացակայում է Լեյլիի ու Մեջլումի հանդիպման այդ երկար նախապատմությունը, Մեջլումի մոր հետ կապված անախործ դեպքը: Փոխարենը վարպետորեն գծագրված սեղմ դրվագում Մեջլումը խնդրում է մոր օրինությունը՝ գնալու և Լեյլիին գտնելու:

-ԱՇ նանե-մերիկ, զլուխս կդնեմ բարձին, կբարձրացնեմ,

Դրախտի հյուրին երազիս կտեսնեմ:

ԱՇ նանե-մերիկ, հալալ արա ինձի քու ծծի կաթ,

Երթամ՝ աշխարհը ժուռ զամ՝

Գտնեմ Լեյլիին (Էջ 175):

Ժողովրդական էպոսին բնորոշ ոգով ու ոճով, բարեմաղթանքով է հյուսել Իսահակյանը ժամանակի զգացողությունը կորցրած սիրահարների հանդիպման պատկերը.

Առավոտ բարի լուս բացվի ձեր վրա,

Առավոտ բարի լուս բացվավ Լեյլիի վրա,

Առավ կուժն ու գնաց աղբյուրը ջրի,

Հոգին վկայեց ու եկալ Բինգյոլի աղբյուրը ջրի:

-ԱՇ Մեջլում, բարե քեզ, ասավ Լեյլին:

-Զազար բարին քեզ, աչքիս վրա,

Սրտի սիրական Լեյլի:

Մեջլում նայեց Լեյլիին

Ու կանգնավ մնաց.

Լեյլին նայեց Մեջլումին

Ու կանգնավ մնաց:

... Յոթն օր, յոթ գիշեր

* Այդ ավանդավեպը տպագրված է «Էմինյան ազգագրական ժողովածու»-ում (գիրք 5-րդ, 1903, էջ 71-75): Մոկաց Տիմանցի բրդերի բարբառով և հայերեն թարգմանությամբ:

Ոտքի վրա կանգնան էնոնք,
Էլի կիմանային, թե նոր են եկած (Եջ 175-176):

Դարձյալ ժողովրդական ոգով, բայց ոչ ծայրահեղ մոլեոանդությամբ է ներկայացված «տնավեր» Մեջլումի ոսկորների վրա Լեյլիի ողբը և մահը:

Բնության մեջ անմուրազ սիրահարների անեղծ սիրո շարունակականության մի հիասքանչ արտահայտություն է լեզենդի վերջնամասը.

Աստծու հրամանով երկուսն էլ աստղ դառան,
Անմուրազ Մեջլում ու երազ Լեյլին,
Երկինք թան, աստղ դառան.
Մեկը շողաց հարավակողմ,
Մեկը հյուսիս:
Աստծու հրամանով տարին մեկ անգամ
Լեյլիի ու Մեջլումի աստղերը իրար կուգան,
Կարուտ-ծարավ սրտով կփաթաթվեն իրար,
Պաշ կուտան ու պաշ կառնեն (Եջ 177):

1901 թ. դեկտեմբերի 27-ին էր Իսահակյանը զրի առել անմուրազ սիրահարների՝ աստղ դառնալու և տարին մեկ անգամ համբուրվելու մասին զրույցը՝ որը հետազոյւմ գետեղել է իր «Հայկական լեզենդներ»-ի մեջ:

Արևելյան ժողովուրդների մեջ լայնորեն տարածված Լեյլիի և Մեջլումի մասին ավանդության գեղարվեստական ամենահայտնի մշակումը Նիզամի Գյանջևիի «Լեյլի և Մեջնուն» (1188) պոեմն է: Ուշագրավ է, թե Իսահակյանը Նիզամիի ստեղծագործության վերաբերյալ հոդվածում ինչպես է բնութագրել նրա «Լեյլի և Մեջնուն»-ը. «Երրորդ պոեմը՝ «Լեյլի և Մեջնուն», արաբական մի շատ հուզիչ և ցավագին զրույց է մի սիրահար զույգի դժբախտ սիրո մասին, նման Եվրոպայում տարածված ողբերգական վախճան ունեցող սիրո զույգերի՝ Տրիստան և Իսոլդի, Ռումել և Զովիլետայի»:

... «Լեյլի և Մեջնունի» սերը տարերք է՝ խորտակող, թշվառացնող, ոչնչացնող: Սա Արևելքի ամենառումանալիկ պոեմն է՝ շատ սիրված ժողովուրդների կողմից»⁶:

Սիրո հարատևության գաղափարն է հաստատվում նաև «Հավերժական սերը» չքնար բալլարում:

«Սիրո հավերժությանը ձգտող Իսահակյանի համար միանգամայն օրինաշափական է լեզենդների ու ավանդությունների աշխարհում ստեղծագործական ներշնչումներ որոնելը, - զրել է Ս. Մկրյանը: - Նրա չափածոն և արձակ լեզենդներում հավերժության գաղափարը մարմնավորվում է նոր կողմերով ու երանգներով: ... «Հավերժական սերը» բալլարում Իսահակյանը փառաբանում է լեզենդար Էլ-Սաման արքայի հզոր ու անմահ սերը: Իհարկե, ի վերջո մարդը ֆիզիկապես անկանում է, բայց «անշեց» սիրո ձգտումը-գաղափարը մնում է անմահ...»⁷:

⁶ Այդ զրույցը, ըստ զրականագետ Ս. Մուշեղյանի ենթադրության և բերած փաստարկների, Իսահակյանն է պատմել Թումանյանին Վերնատան հավաքների ժամանակ և հուշել գրչակից ընկերոջը «Անուշ» պոեմի նշանավոր վերջերգը՝ Համբարձման գիշերվա հրաշալի վայրկյանի և սիրահար աստղերի համբուրի մասին (Տե՛ս Ս. Մուշեղյան, Ավետիք Իսահակյան, Եր., 1983, Եջ 74):

⁷ Մեջլուն նշանակում է դիվահար:

⁶ **Ավ. Իսահակյան**, Եջ 6 հատորով, հ. 5, Եր., 1977, Եջ 254-255:

⁷ **Ս. Մկրյան**, Իսահակյանի հումանիզմը, Եր., 1975, Եջ 101-102:

Ավ. Իսահակյանի բալլադի հիմքը արաբական «Անթար» գրույցն է՝ անապատի բեղվին, «հաղթութեան սուր» Անթարի և Թաղմորի թագուիի, Էլմասի ու Լերիի դուստր Գյուլ-Նազարի բացարիկ սիրո մասին: Գյուլ-Նազարն Անթարին առաջարկում է փորձել կյանքի երեք քաղցրությունները:

Ճաշակելով առաջինը՝ վրեժինդրությունը, Անթարը համոզվում է, որ «նոր զմայլեցուցիչ քաղցրութիւնը անցանում է ինչպէս առաւտեան մառախուղը, և թողում է իւրեանից յետոյ մի անախործ զգացողութիւն»⁸:

Երկրորդ քաղցրությունը՝ իշխանությունը, նրա մեջ առաջացնում է զգվանք, որը խեղում, ճնշում է նրան, բայց որից չի կարողանում հրաժարվել:

Առաջարկելով երրորդ քաղցրությունը (սեր) Գյուլ-Նազարը զգուշացնում է, որ այն, լինելով «առաւել զմայլեցուցիչ քան թէ բոլոր միւս քաղցրութիւնները, նոյնպէս ունի հետևանք մի ահաւոր, անտանելի դառնութիւն», և, - որ առաւել խորհրդաւոր քանն է, եթէ նա միանգամ թունաւորումէ մարդու սիրտը, այնուհետև ոչինչ կերպով կարելի չէ քաղցրացնել նորան»⁹:

Անթարը համաձայնում է Գյուլ-Նազարի հետ ճաշակել սիրո քաղցրությունը, բայց պայման է դնում, որ հենց դառնությունը սկսի ներթափանցել սիրո քաղցրության մեջ, Գյուլ-Նազարը վերջին համբույրի հետ առնի իր հոգին: Այդպես էլ վարվում է Գյուլ-Նազարը, սակայն նույն բուժն սիրով շարունակում է սիրել անշնչացած Անթարին:

Արեւելյան այս գրույցի հիման վրա Ավ. Իսահակյանն ստեղծել է իր խորքով ու խոտությամբ եզակի գեղարվեստական երկ՝ «Հավերժական սերը» բալլադը:

Հրաշագեղ բամբիշի հանդեպ երիտասարդ Էլ-Սամանի հզոր սերը Իսահակյանը ներկայացրել է շքեղ պատկերավորությամբ:

Բամբիշի գեղեցկությունը չափվում է բնության միջոցով, որը, սակայն, խամրում է նրա լուսապայծառ կերպարանքի առջև.

Փերուզ ծովը, որ փարում է մշտաքր

Սեպ ժայռերը Լիբանանի փեշերի՝

Չունի այնպէս և, այնպէս ս փրփուր ձյունաթույր

Ինչպէս կուրծքը լուսապայծառ բամբիշի (Եջ 179):

Էլ-Սամանի սիրո բարձրությունն էլ չափվում է երկնի ձեղուններով, խորությունը՝ երկրի հիմունքներով, բայց նրանցից բարձր է ու խոր.

-Բարձր են երկնի ձեղունները, նազելիս,

Բայց իմ սերը բարձրաբարձր է նրանցից.

Խոր են երկրի հիմունքները, նազելիս,

Բայց իմ սերը խորախոր է նրանցից (Եջ 180):

Իսկ ահա սիրո ուժգնությունը չափելու համար Իսահակյանը Էլ-Սամանի սիրո դիմաց կանգնեցնում է մահվանը.

-Կըխորտակեմ կամարները երկնային,

Ես չեմ թողնի, ես չեմ թողնի՝ դու մեռնիս.

Ե՛վ կվանեմ և կհաղթեմ չար մահին,

^{*} «Արեւելյան գրոյց» վերնագրով՝ այն տպագրված է «Հյուսիսափայլ» ամսագրում («Հյուսիսափայլ», Մ., 1859, N1, Եջ 15-41):

⁸ «Հյուսիսափայլ», Մ., 1859, N1, Եջ 30:

⁹ Նույն տեղում, Եջ 35:

Ես չեմ թողնի, ես չեմ թողնի՝ դու մեռնիս
Եվ գրկել է դժգունացող բամբիշին,
Մահվան հանդեպ սուր ու վահան է շարժում.
Եվ բամբիշի սառած-մեռած շրթներին
Իր հրեղեն սերն ու շունչը ներարկում (Էջ 180):

Ժամանակներ կզան ու կանցնեն, իսկ Էլ-Սամանի հզոր սերը հար ու հավետ կմնա: Երկնքին ու երկրին ի տես՝ կանգուն է մնում աշտարակը՝ որպես այդ սիրո վկա.

...Որ իմանան վառ աստղերը հեռավոր
Էլ-Սամանի սերը հզոր ու անմա՛հ:
Որ աշխարհին պատմեն սերը հաղթապանձ.
Էլ-Սամանի սերը՝ անա՞նց, հավերժո՞ն,
Քարավաններն ու ճամփորդներն երկյուղած
Հեռուներից հեռուն եկող-գնացող... (Էջ 182):

Իսահակյանից առաջ արաբական այս գրույցը հիմք էր ծառայել Դ. Դեմիրճյանի համար՝ գրելու «Կյանքի տեսիլ» (1904-1912) պոեմը, որտեղ նա, պահպանելով հերոսի Անքար անունը, լիովին հեռացել է սկզբնադրյուրից, տանջանքի և վայելքի գաղափարը դիտել վիխխոփայական խնդիրների հանգույցում. «Անքարը, ինչպես հիմանալի մեկնաբանել է Ավ. Իսահակյանը, «տանջանքի և հաճույքի հավասարակշռության» դեմիրճյանական գաղափարի արտահայտությունն է, այն գաղափարի, որի համաձայն մարդու երջանկությունը պատրանք է, նրա ճանապարհը՝ անվերջանալի դրամա, կյանքը՝ ինքնակործանման ընթացք»¹⁰:

Արևելյան այդ գրույցի հիմքում ընկած սիրո և մահվան հակադրության մոտիվը տարածված էր նաև այլ ժողովուրդների բանահյուսության մեջ: Դրա վկայությունն է Ս. Գորկու՝ ժողովրդական հենքով ստեղծված «Արջիկը և մահը» չափածո լեգենդը, որը թեև գրվել է 1892 թ., բայց գրաքննության պատճառով տպագրվել է 1917 թվականին:

Գորկու հերոսուիին մի խիզախ ու համարձակ երիտասարդ աղջիկ է, որն անկաշկանդ ձևով տրվում է սիրո վայելքին: Սիրուց թև առած՝ նա չի նահանջում ոչ զազիր արքայի, ոչ էլ չար ու դժնի մահվան առջև, քանզի երբ սիրածը գրկում է իրեն:

«...Էլ սարսափ չկա զայիքի հանդեպ,
Ո՛չ մարդ է էլ պետք, ո՛չ երկինք անհուն.
Մանկան պես - խինդը իրենո՞վ է խենք,
Եվ իրենո՞վ է սերը հիանում...
Լսում է մահը, մտածեցու ու սև,-
Էհ, ո՞նց կասեցնի այս երզը անվերջ...
Չի ք աստված կյանքում - արկից վսեմ,
Չի ք կրակ - սիրո կրակից անշեց»¹¹ ...

Ավ. Իսահակյանի «Սիրահար Նաղոն» չափածո լեգենդում վարպետորեն դրսնորվել է բացասելով հաստատելու սիրո հոգերանությունը:

¹⁰ **Ա. Աղարայյան**, Հայ սովետական գրականության պատմություն, Եր., 1986, էջ 348-349:

¹¹ **Ս. Գորկի**, Բանաստեղծություններ, լեգենդներ, Եր., 1984, էջ 84:

Սիրելով սիրում էր կտրիծ Նաղոն Գյուլիզարին, հուրի-փերի Գյուլիզարն է Նադյին: Սակայն հպարտ էին սիրահարները, և այդ հպարտության զգացումը սիրահարներից ոչ մեկին թույլ չեր տալիս առաջինը խոստովանելու իր սերը.

Լուռ զիտեին սրտերն իրանց,

Որ սիրում են նրանք իրար,-

Բայց երկուսն էլ հպարտ էին՝

Կտրիծ Նաղոն ու Գյուլիզար:

Մեկն ուզում էր մեկելն առաջ

Իրան սրտի գաղտնիքն ասե,

Որ հետո խեղճ, շլնքը ծուռ,

Գուրք պաղատե հպարտ յարից (Էջ 213):

Բայց ահա իր խոսրում Նարին Ժիսելով հավաստում է Գյուլիզարի հանդեպ իր ուժգին սերը, մերժելով վերստեղծում է Գյուլիզարի չքնաղ գեղեցկության պատկերը՝ էլ սև աչեր՝ «խոռ-խոռ ծվարած երկու սև օձեր», էլ բարակ մեզը, բարձր հասակ, էլ քառասուն ծամ...

Սերդ աչքերը մուժով չի պատել,

Սար ու դարերը չի պատել մուժով:

Ունեցած ի՞նչ է,

ԱՇ ջադու խըճեն,

Որ շուրջիդ գերի՝

Հալվիմ ու մաշվիմ....

Շիտակ է, որ դու քառուն ծամ ունիս,

Որ մեջքիդ բոլոր փաթութ են գալիս,

Բայց քու ծամերդ մուշկի հոտ չունին,

Ու արքեշումի փայլվանք չունին (Էջ 213):

Լեզենդի վերջնամասում Նադյոյի Ժիստողական խոսքը շրջվում է՝ հանդես գալով իր բուն նշանակությամբ՝ որպես սիրո Ճշմարիտ խոստովանություն.

... Աստված զիտե, դու էլ զիտես,

Որ սուս եմ ասում, սուս:

Ա խ, մեռնում եմ քեզ համար,

Հոգիս բերանս է եկել, յա՛ ր:

Աշխարհիդ մեջ, ծովերի վրա

Չկա քեզ նման, չկա քեզ նման... (Էջ 215):

Դե «սիրոյն քարն չի դիմնայ», ուր մնաց՝ հպարտության զգացումը...

Асмик Ванян - Различные мотивы любви в легендах в стихах Аветика Исаакяна.- В статье рассматривались различные мотивы любви (божественное начало любви, безответная, безнадежная, вечная любовь, психология ожидания в любви и т.д.) в легендах в стихах Аветика Исаакяна.

* Հայ գրականության մեջ նմանատիպ սիրո արտահայտություն կար Լ. Շանթի «Օշին Պայլը» (1929) դրամայում՝ Միքատ իշխանի դուստր Ռիթայի վարքագում: Օշինին անշափ սիրելով հանդեք՝ Ռիթան նրան հակառակ էր գործում:

Hasmik Vanyan - *Various motives of love in Avetik Isahakyan's legends in verse.*

- In the application it has been taken in consideration expressions of various loves: (divine love, answerless, unbagged, infinite love, psychology of waiting in love, rejecting the approval of love psychology etc.) in Avetik Isahakyan's legends in verse.

ԺԱՆ ՎԱԼԺԱՆԸ ԺԱՄԱՍԱԿԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀՈԳԻՆ ԽՏԱՑՆՈՂ ՀԵՐՈՍ

ՆՈՒՆԵ ԴԱՎԹՅԱՆ

Վ. Հյուգոյի «Թշվառներ» վեպը ստեղծվել է 30 տարիների ընթացքում իր դարաշրջանի հակադիր կերպարների հիման վրա՝ թիապարտի և սրբի, ցույց տալու ոչ թե նրանց բարոյական տարրերությունը, այլ միավորելու նրանց մարդու եռլիյան մեջ: «Թշվառների» գլխավոր նպատակը ֆրանսիացի գրողը համարում էր այն ուժին, որով անցնում է ինչպես առանձին անհատը, այնպես էլ ողջ հասարակությունը՝ չարից բարուն, մեղավորից արդարին, ստից ճշմարտությանը: Սկզբնակետը նյութականն է, վերջնակետը՝ հոգևորը: Վեպի գլխավոր հերոսը՝ թիապարտ Ժան Վալժանը իր մեջ մարմնավորում է այդ գաղափարի ներքին իրականացումը: Նրա կյանքի ողջ պատմությունը հասարակությունից փախչելն է, հասարակությունը, որը նրան դատապարտել էր թիարանի աշխատանքներին, բայց որի բարոյական օրենքներին հենց ինքն էլ ողբերգական կերպով ենթարկվում է: Ժան Վալժանի բնավորության մեջ տեղի է ունենում մարդկային հոգու ռումանսիկ վերափոխում՝ պայմանավորված եախուզափությամբ: Ցնցման հետևանքով Ժան Վալժանը բնդիանապես ուրիշ մարդ է դառնում:

Բանափի բառեր. Ժան Վալժան, Վ. Հյուգո, հերոս, ողբերգություն, վեպ, դարաշրջան, հոգեվիճակ, եռլիյուն, հոգի

Աշխարհի հետ կոիվ ուներ Հյուգոն և այդ կոիվը տիտղոսի կամ իշխանության կոիվ չէր, այլ կոիվ էր մարդ ծնվելու, մարդ ապրելու և մարդ մեռնելու համար...

«Թշվառները» ճշմարիտ գրողի ազնիվ մտահոգությունների արգասիք է՝ շարադրված ցավի, տառապանքի, հուսահատության, հույսի ու հաստատման զգացողություններով: Երբեմն դրանք ուղղված են օրվա հրատապ հարցերին և ջերմ են ու անմիջական, երբեմն ժողովրդի պատմական անցյալի հարցադրումներ են, հաճախ բարոյական անկման վիճը փակելու մտահոգ հարցումներ: Բազում են հարցադրումները, բայց մեկն է գլխավոր հիմնահարցը՝ թշվառության մեջ տառապող ժողովրդի բախտն ու ճակատագիրը:

«Թշվառները» հայրենասերի, մարդասերի ցավի ձիչն է, որ ատում է սթափվեր, բավական է: Ազգային (համամարդկային) ճակատագրի չլուծվող հարցական է թշվառությունը:

Վ. Հյուգոյի «Թշվառներ» վեպը ստեղծվել է 30 տարիների ընթացքում իր դարաշրջանի հակադիր կերպարների հիման վրա՝ թիապարտի և սրբի, ցույց տալու ոչ թե նրանց բարոյական տարրերությունները, այլ միավորելու նրանց մարդու եռլիյան մեջ:

Հյուգոյական մտքի թելադրանքով զգում ենք թշվառությունը, զգում ենք թշվառներին, որոնց ուսերին է հենվում անարդարությունների փոքրությունը:

Մեղադրական դատավճրոն արդեն վաղուց է ասված այդ հասարակության նկատմամբ. թող վերանա թշվառությունը:

«Թշվառները» ահազանգ է ողջ մարդկությանը, որ արքնանան, քանզի մարդը թշվառության մեջ է, անմեղությունը կործանվում է, եգիկոմը բարզավաճում, մարդուն շահագրծում է մարդը, անարդարությունը ճնշում է ժողովրդին, կործանվում է ազնիվը, ծշմարիտը, մաքուրը, «բարձրանում» ստորը, կեղծն ու զազիրը: Անարդար ու անկատար աշխարհում ապականվում է մարդը, սերը, ընտանիքը, օրենքն ու իրավունքը, շարունակական պայքար է ընթանում չարի ու քարու միջև:

Այս, պետք է արթնանա մարդկությունը:

Պատմությունը Հյուգոյի ելակետով շարժում է ոչ թե խոշոր անհատների ինքնակալ կամքը, այլ ժողովրդի սոցիալական ու պատմական հոգեբանությունը: Սա, չասենք ինքնատիպ, բայց լիովին արդարացված հայացք է: Ինքնատիպը Հյուգոյի մտահղացումն է. ֆրանսիական պատմությունից անբաժան թափառականի, փախստականի, գերու միջոցով է նա արձարծում թշվառության ու գրյության թեման: Գծվում են ժամանակը, մարդը, տարիները:

Հյուգոն չի առանձնացրել հերոսի ազգային գծերը, այլ դիմել է ժողովրդական կյանքին ու ժողովրդական երևակայության միջոցով ստեղծված կերպարին: Գեղագիտական այս կողմնորոշումն էլ որոշել է կյանքից գրականություն անցած հերոսի ազգայնությունը և մարդկայնությունը, որովհետև այդ երկու կողմերը ոչ թե բացառում, այլ լրացնում են իրար:

Ազգայինի ու համամարդկայինի կապը այստեղ ոչ թե երկմիասնություն է, այլ՝ միասնական ընթացք, ուստի և համամարդկայնությունը այստեղ հանդես է գալիս որպես ազգայնության լավագույն գծերի արտահայտություն:

Ազգայինի միջոցով արտահայտվում է գրականության համամարդկային բովանդակությունը:

Բազմիցս կրկնված խոսք է, որ գրականությունը չի կարող ազգային չյինել, և եթե նաև մեծ է ու իսկական՝ չի կարող հեռու մնալ արվեստի համամարդկային հատկանիշներից:

Ինչ խոսք, յուրաքանչյուր ժողովրդի գրականություն այդ ժողովրդի գեղարվեստական պատմությունն է, բայց անհերքելի է նաև այն, որ այդ գրականության մեջ ուրիշները ևս ճանանչում են իրենց, այնտեղ գտնելով հարազատ միտք, ցավ, հոգս և զգացմունք:

Գտնելով, որ բարձրարժեք ստեղծագործության մեջ ազգայինն ու համամարդկայինը ապրում են կողք-կողքի, պայմանավորվում են միմյանց և ունեն նույն նպատակը, այնուամենայնիվ, կարծում եմ, հայրենիքը լինելով պատմական ծննդավայր, շարունակվող գրյության հիմքն է, և նրա ժողովրդի ՚հոգսերի, կենդանի կյանքի բովանդակությամբ է ստեղծվում արվեստը: Միայն գրականության ազգային նկարագիրն է հնարավորություն տալիս խոսելու նրա համամարդկային գծերի մասին: Այստեղից է՝ ազգային- համամարդկային կապակցության մեջ առաջինը հիմնականն է:

Այս, Հյուգոն քննում է աշխարհին հասուի երևոյթներ, բայց ամենից առաջ հանդես է գալիս իբրև «ֆրանսիական ոգու» արտահայտիչ:

Ազգայինը զարգանալով կատարելագործվում է, հասնում համամարդկայինի: ՈՒրեմն, համամարդկայինը ազգային է՝ նոր ու բարձր աստիճանում:

Գրողը հաստատեց մարդկության ապրելու օրենսգիրքը, որի տիտղոսաբերքն է խիդա ու պատվախնդրություն:

«Թշվառներ» վեպը յուրովի պատմական էր, զաղափարապես՝ ժամանակակից: Որպես ֆրանսիական պատմության վեպի օրինակ, այն ներառել էր իր մեջ այդ ժանրի նվաճումները՝ տեղային երանգավորումը, գեղապատկերությունը, կենցաղի և բարքերի յուրօինակությունը, հերոսների ճակատագրի կապը հասարակության պատմական կյանքի հետ:

Հյուգոն չի սահմանափակվել պատմության չոր փաստերով: Նա պատմության ճշմարտությունը գորգակցել է մտացածնի, երևակայության հետ, դրանով իսկ ստիպելով ընթերցողին մասնակից դառնալ գրծող անձանց որոնումներին, քաժանել նրանց ուրախությունները և հովանականացնելու հոգածությունը:

Ստեղծագործական հանճարի ուժը հայտնվում է մեկ բառով՝ թշվառներ, որը դառնում է գրականության գլուխգործոց, որովհետև այն պարունակում է ոչ միայն մեծ ու ճշմարիտ մտահեղացում, այլ փիլիսոփայական ընդհանրացում: Հյուգոն ստեղծել է ոգու անպարտության և բարոյական հաղթանակի մի պատմություն:

Վեպում ժամանակի և պրոբլեմի հասկացությունները արժեքավորում է դարաշրջանի համար կարևորություն ունեցող երևույթների չափանիշով: Մի կողմից՝ Վարեռույի աղետ, Ռեստավրացիայի վախճան, 1830-ական և 1848 թվականների հեղափոխական մարտերը, մյուս կողմից՝ թշվառ ու մոայլ ետնախորշերի Փարիզը, աղքատների վիճակը, որ դժբախտ են եղել թե Նապոլեոնի դիկտատուրայի, թե Բուրբոնների և թե Հռոմիան միապետության օրոք: Մի կողմից՝ երկարամյա բանտարկություն, տանու տված կյանք, մյուս կողմից՝ այդ տանու տվածի՝ վերստին գյուտ, որը պայմանավորվում է ստեղծագործ մտքի առկայությամբ:

Իր որոնումների դառն ու դժվար ճանապարհին նա խորապես համոզվել էր, որ երբեք չի կարելի քողարկել ու թաքցնել հասարակական արատներն ու խոցերը, որ դրանք վեր են ածվում անբուժելի վերքերի և անխնա ծվատում են երկիրն ու ժողովուրդը:

Ժան Վալժան

Վեպն ընդգրկում է համամարդկային հետաքրքրություն ներկայացնող պրոբլեմներ, ժամանակի բարդ հոգեբանական կյանքով ապրող մարդն ու այդ մարդու հիշողության մեջ բեկված պատմությունը:

Տվյալ իրականության հասարակական ու փիլիսոփայական կարևորագույն գծերը վերաբարդելու համար ժամանակի էությունն ու ոգիների մեջ խստացնող ժամանակին բնորոշ հերոսին գտնելն է:

Վեպում տևականորեն հանդես եկող հերոսները բավականին շատ են, սակայն նրանցից ոչ մեկը չունի գործողություններում ժ. Վալժանի կարևորությունը, ոչ ոք այնքան կյանքի և գրականության բավանդակություն չի ամփոփում, որքան նա:

Մի կողմից զիանակոր հերոսի հոգեբանության մեջ կատարվող խորացումը և մյուս կողմից կյանքի լայն ընդգրկումը, ժամանակային տարբեր հատվածների, կյանքի տարբեր վիճակների ու ոլորտների համադրումը, ստեղծում են հա-

րուստ հիմք ունեցող գեղարվեստական մի ստեղծագործություն, որի արժեքը պայմանավորվում է թե իրականության տարրունակ նկարագրությամբ և թե տվյալ իրականությանը հատկանշական հերոսների և առաջին հերթին գլխավոր հերոսի կերպարի ստեղծմամբ:

Ի՞նչ է անում նա, որո՞նք են հերոսի դիմանկարին բնորոշ գույներն ու գծերը, նրա «լյանքի փիլիստիվայությունը» ինչպիսի՞ ուղղություն ունի. վեպի բովանդակությունը ձևավորվում է այս հարցերի պատասխաններից:

Մենք գործ ունենք ոչ թե հեղինակային բնորոշումների, այլ հերոսի ներքին աշխարհում տեղի ունեցող մեծ ու փոքր բազմաթիվ շարժումների հետ, որոնք ծնվում են անխուսափելիորեն և բնական հանգամանքներում:

Պրոբելմը նրա լյանքում գոյություն ունեցող հակասություններն են, նրա հոգեբանության մեջ արմատներ արձակած լավի ու վասի բախումը, անհատական կյանքի և հասարակական միջավայրի սուր ձևով արտահայտվող անհամապատասխանությունը:

Ժան Վալժան- հերոս, որի կյանքը լեցուն է բազում վիճակներով և իրադարձություններով, որն ապրում է բազմաբնույթ հարաբերություններ: Ընդունված է ասել, որ միայն ժամանակի խորություններն ու հոգեվիճակները, մտածողությունը իր մեջ կրող հերոսի հայտնաբերմամբ է հնարավոր գտնել առանձնահատկությունների այն հիմնական ամբողջությունը, որը տվյալ ժամանակը տարբերում է նախորդից, տվյալ ժամանակի մարդուն՝ նախորդ ժամանակի մարդկանցից: Կարծում եմ, դա չի վերաբերվում «Թշվառներին»: Հյուզոն ավելի հետամուտ է կյանքի նստվածք տված շերտերի բացահայտմանը:

Այդ հերոսի ձակատագիրը նորություն չի գրականության մեջ: Նորությունը նրա բնավորությունն է և դրա կեղևի բացումը, նորությունը նրա հոգու տառապանքի և առնականացման ընթացքն է և դրա ճշմարտությունը:

Այս հոգեբանական ցնցող վեպի մեջ բեկված են հերոսի մտորումները, ցավերը, ապրումներն ու զգացմուքները՝ լուսի և սովերի հաջորդական ելսէջներով:

Հեղինակի համակրանքը կյանքի տառապանքը քաշած Ժան Վալժանի կողմն է, որովհետև նրա մեջ է նա տեսնում կյանքի արմատը: Բարձր մտքի և երկար փորձի եզրահանգումն է այն, որ դժբախտ են նրանք, ովքեր միայն անցյալով են ապրում, ուրվականատես են միայն ապագայով ապրողները, թեթևամիտ՝ միայն ներկայով ապրողները:

Անցյալով, ներկայով և ապագայով ապրողն է իմաստուն ու մեծ: Ժ. Վալժանը (ինչպես բոլոր հերոսները) ապրում է 3 ժամանակով, 3 ժամանակի մեջ և հնագանդորեն տառում է իր ճակատագրի բարը: «Թշվառներ» վեպի ժամանակը եռաժամանակ է. ներկայի մեջ բաղադրված են անցյալն ու ապագան, անցյալի մեջ՝ ներկան ու ապագան, ապագայի մեջ՝ անցյալն ու ներկան:

Ժան Վալժանը երևում է անվերջ մաքառումների մեջ և կյանքի գնով նվաճում իր լինելու, ապրելու իրավունքները. հենց այդ դժվարին նվաճումն է՝ որ ավելի արժեքավոր է դարձնում նրա թեև չնշին, բայց և այնպես առկա հաղթանակները, որոնք թեև կազմված են անվերջ պատմություններից, բայց և այնպես, ի վերջո հաղթանակ են, որովհետև այդ պարտությունները չեն ոչնչացրել նրան, այլ դարձել են ավելի դիմացկուն, համար ու կենսունակ:

1815թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերի ճամփորդող մի մարդ է մտնում Դիյն քաղաք: Թշվառ տեսք ունեցող անցորդը միջահասակ էր, ամրակազմ ու թիկնեղ, արևակեզ ու քրտնաքրով դեմքով, քառասունվեց կամ քառասունութ տարեկան: Հազել էր կապույտ քարանե մաշված ու քրքրված, մի ծունկը ծակված, մյուսն սպիտակած շալվար և ցնցոտի դարձած մի գորշ բլուզ, որի արմունկին կանաչ չուխայե մի կարկատան էր կարված, անգույզա ոտքերին հազել էր կոպիտ, երկարե զամերով կոշիկներ. գլուխն ածիլված էր և երկար մորուք ուներ:

Մոռացած հոգնությունը, շարդված, մոլորված անծանոթ փողոցներով նա առաջ էր գնում, առանց իմանալու թե ուր: Քայլում էր մենակ մնացած մարդը և հուսախափության ու հուսահատության նոր վայրկյաններ ապրում:

Քայլում էր նա տանելով անամոք ցավեր և ցավը տանում էր լրու, հարսլության պէս, որը նրան հետազայտ պիտի իմաստուն դարձներ:

Կյանքը նրա համար կենսական տառապանք էր ու դժոխք: Նրա կյանքը մի կատարյալ ողիսական էր, տառապանքներից հյուսված մի անընդմեջ շղթա: Մթնում էր: Նրան չէր հաջողվել օթևան ճարել բլուզ դրները փակվել էին նրա առաջ դեղին անձնագրի պատճառով:

Այդ մարդը Ժան Վալժանն էր, մի թիապարտ որ տասնինը տարի անց էր կացրել թիարանում և անձնագրի վրա գրված էր. « Ժան Վալժան, ազատված տաժանակիր, բնիկ...ցի: Հինգ տարի՝ կոտրելով գողություն անելու համար: Տասնչորս տարի էլ փախչելու 4 փորձ կատարելու համար: Այս մարդը «խիստ վտանգավոր է»:

Մի կտոր հաց գողանալու համար նա հայտարարվել էր հանցավոր:

Սհավոր բոպեններ են, երբ պատժական օրենքը վճիռ է արձակում, մահագույժ վայրկյան է, երբ հասարակությունը հեռանում է, լքում մի մտածող էակի:

Երբ մուրձի ծանր հարվածներով նրա ծոճրակի մոտ ամրացնում էին երկարե խոշոր գամը, նա լաց էր լինում, արտասուրք խեղդում էր նրան և թույլ չէր տալիս խոսել: 27 օր շղթան վզին՝ սայլակով ճանապարհ գնալուց հետո հասավ Տուլրն, ուր նրան կարմիր բաճկոն հագցրին: Նա մինչև անզամ Ժան Վալժան շմնաց, այլ դարձավ 24601:

Այս սրտի մեջ, որտեղ վերը էր գոյացել, առաջացավ մի սպի:

Ժան Վալժանը թիարան էր մտել հեկեկալով ու այնտեղից դուրս եկել անզգա: Նա մտել էր այդտեղ հուսահատ, դուրս եկել մոռայ:

Ի՞նչ էր տեղի ունեցել նրա հոգում: Տաժանապարտների փայտե անկողնու վրա նա խորասուզվեց իր խլմի մեջ ու երկար մտածեց: Խոստվանեց, որ ինքը անմեղ չէր, որ կատարել էր դատապարտելի արարք: Ապա ինքն իրեն հարցրեց.

Արդյոք ինքը միակ հանցավո՞րն էր այդ ճակատագրական պատմության մեջ: Հանցանքը կատարելուց և խոստվանելուց հետո՝ միիր պատիժը զազանային ու ծանր չի եղել: Արդյոք օրենքն ավելի մեծ սխալ չէ՝ թ կատարել պատիժը նշանակելիս, քան թե մեղսագործը հանցանք գործելիս: Արդյոք կշորի նժարներից այն մեկը, որտեղ քավությունն է՝ խիստ ծանր չէ՝ եղել:

Այս հարցերը դնելուց ու լուծելուց հետո նա դատեց հասարակությանը և դատապարտեց նրան իր ատելությանը:

Ատելություն... մեղմ է ասված:

Ասում են, որ մարդուն հասանելիքի չափ ու կշիռը որոշողը աշխարհը չէ, այլ ինչն ինքը՝ մարդը: Եվ հերոսը մի պահ շեղվում է բարոյական շիտակության ճանապարհից և...

Ի՞նչ ասել այն հասարակությանը, որ մի կտոր հացի համար տանում են մարդուն այնպիսի մի տեղ, ուր ավելորդ են մարդկային երազանքներն ու ձգտումները, ուր ստիպում են նրան հոգեկան նոր փլուզումներ ապրել և մարդու կյանքը դարձնում են լինել-չլինելու պայքար: Եվ լինել թե չլինելու այս հարցականների մեջ ամփոփում է հերոսի ողջ կյանքը: Նա տառապանքը տանում է իր ուսերին, բացահայտ լավատես չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, պատասխանելով՝ լինել, կանգնելով պայքարի կողքին:

Ամբողջ վեպի ոգու տրամաբանական զարգացման մեջ կա մի երակ, որ կամաց-կամաց լցվում է արյունով. Ճանաչում է կյանքը, և նրա ներաշխարհ են թափանցում այն ամենը, ինչը նաև ժողովրդի բախտն է ու ցավը:

Նա պարզեց իրեն, որ իր հասցրած վնասի և իրեն հասցված վնասի մեջ հավասարակշռություն չկար և վերջո եզրակացրեց, որ իր կրած պատիժը, ճիշտն ասած, անարդարություն չէր, բայց անիրավություն էր:

Բարկությունը կարող է անմիտ ու խենթ լինել. կարելի է գուտ տեղը բարկանալ, բայց մարդը զայրացնում է միայն այն ժամանակ երբ իսկապես որևէ կողմից իրավունք ունի: Ծ. Վաղժանն օգում էր, որ զայրացած է: Մարդկային հասարակությունը նրան միայն վատություն էր արել: Մարդիկ նրան մոտեցել էին միայն խոցելու համար: Երբեք, սկսած մանկությունից, մորից ու քրոջից, նա քաղցր խոսք ու բարոյական հայացքի չէր հանդիպել: Տառապանքից տառապանք անցնելով՝ նա քիչ-քիչ հանգեց այն համոզման, որ կյանքը պատերազմ է և այդ պատերազմում ինքը պարտվել է: Նա իր ատելությունից զատ այլ զենք չուներ: Եվ որոշեց այն սրել թիարանում և դուրս զալուց հետո տանել: Տուլնում տաժանակիրների համար մի դպրոց կար, որը պահում էին անգետ եղբայրները և որտեղ սովորեցնում էին ամենանհրաժեշտ բաներն այդ դժբախտներից նրանց, ովքեր ցանկություն ունեին: 40 տ. հասակին նա դպրոց զնաց և սովորեց կարդալ գրել ու հաշվել: Նա զգաց, որ միտքն ուժեղացնել՝ նշանակում էր ուժեղացնել ատելությունը: Որոշ դեպքերում կրթությունն ու լույսը կարող են չարի զարգանալուն նպաստել:

Նա դատեց նաև այդ հասարակությունն ստեղծող նախախնամությունը և նրան էլ նույն ձևով դատապարտեց:

Այսպիսով, տասնիննամյա տանջանքից ու ստրկությունից հետո այս հոգին միաժամանակ և բարձրացավ, և ընկավ: Մի կողմից լույս մտավ այդտեղ, իսկ մյուս կողմից՝ խավար:

Նրա բոլոր մտքերի ելակետը, ինչպես նաև ժամանման կետը, մարդկային օրենքի ատելությունն էր, այն ատելությունը, որ եթե իր զարգացման մեջ կանգ չի առել որևէ նախախնամական դիպվածով, մի որոշ ժամանակի ընթացքում դառնում է հասարակության ատելություն, հետո արարչության ատելություն, և վերածվում է վնասելու մի տարտամ, շարունակական ու վայրագ ցանկության, ով ուզում է լինի, միայն թե մի որևէ կենդանի արարած:

Ճշմարտությունն ու ազատությունը նրանով են լավ, որ այն ամենը, ինչ արվում է հօգուտ ու ընդդեմ նրանց, հավասարապես նրանց է ծառայում:

Վ. Հյուզոն:

Ժան Վալժանը շլացել էր ազատության մտքից և կարծել էր, որ նոր մի լյանք է սկսվում: Բայց շատ շուտ նա տեսավ, թե ինչ բան էր այն ազատությունը, որի համար դեղին անձնագիր են տալիս: Ազատագրությունը ազատվել չէ: Դուրս են գալիս թիարանից, բայց ոչ դատապարտությունից:

Նրա կերպարում առկա է արդիական զգացողությունը: Ապրածը նրա հոգին հազեցրել է տեսած, սակայն չբացահայտված հակասությունների դառնությամբ: Նա սկզբից մինչև կյանքի վերջին պահը ծանրաբեռնված է մոռյու ու անզուծելի խոհերով: Եվ այն մտքերը ծնվում են ոչ թե փիլիսոփայական կռահումներում, այլ այն շավիլի վրա, որ անցնում են կյանքի դառը ճշմարտությունը սեփական մաշկի վրա զգացած միլիոնավոր հասարակ մարդիկ:

Իրականությունը դաժան էր, տիսուր, վհատեցնող: Նրա տառապած ու տառապող հոգին կարծես յուրահասուկ մարտահրավեր էր նետել շրջապատին ու հասարակությունը՝ ջանալով պայքարել մինչև վերջ: Մենք մի փոքր նայեցինք Ժան Վալժանի խղճի խորքերը: Մի անգամ ևս նայենք քաղաքապետ Մաղլեն դարձած նույն հերոսի ներաշխարհը: Հոգու խորքը միայն մարդու մեջ է ունենում անսահման շլացուցիչ փայլ և ուժեղ խավար: Հոգու անսահման ներքինը տեսնելու դեպքում է հնարավոր տեսնել մարդկային խղճը որպես գաղափարների քարանձավ, երազների հնոց ու նախարայլերի քառասությունը: Նա, որ կողոպտել էր զերապատիվ եպիսկոպոսին, ստացել նրա ներումը, գողացել էր փոքրիկ ժերվեի փողը, ամբողջ մի գիշեր արտապետ էր եպիսկոպոսի դուռն առաջ, այլ մարդ էր դարձել:

Անորոշ կերպով նա զգում էր, որ այդ քահանայի ներումն այն մեծագույն հարվածն ու սաստկագույն գրոհն էր, որից նա կարող էր սասանել զգում էր, որ իր խստաբությունը վերջնական կլիներ, եթե դիմադրեր այդ ներողամտությունը, իսկ եթե զիջեր, ստիպված կլիներ հրաժարվել այն ատելությունից, որով լցրել էին նրա հոգին այդքան տարիների ընթացքում այլ մարդկանց արարքները, իսկ իր կուտակած ատելությունը դուր էր գալիս իրեն: Սակայն այս անգամ արդեն պետք էր կամ հաղթել կամ հաղթվել և պայքարը, մի վիթխարի ու վերջնական պայքար, սկսվել էր իր շարության և այդ մարդու բարության միջև:

Ինչ էլ որ լինի, նրա վերջին վատ արարքը վճռական ներգործություն ունեցավ նրա վրա: Նրա միանգամից ձեղքեց ու ցրեց իր խմացության մեջ եղած քառսը, խավարը տարավ մի կորմ, իսկ լույսը մյուս կորմ և ազրեց հոգու վրա:

Նրա խղճը զննեց իր առջև կանգնած եպիսկոպոսին:

Նշենք, որ վեպում հեղինակի կողմից կարևորություն ստացած պրոբլեմներից մեկը ինքնագիտակցության գարւ և կատարած հանցանքից հետո սեփական անձի հոգեվերլուծական դատավարության կատարելու պրոցեսն է: Հայացքից հետո նա դառնում է իր անհատական մտածողությունն ու զգացողությունն ունեցող մարդ: Եթե նրա սեեռուն հայացքի տակ մոռյալում էր կյանքի իրական պատկերը, ապա հավատը բարոյական ուժի նկատմամբ մնում էր ամուր ու հաստատուն:

Նրան հաջողվել էր անհետանալ, ծախել եպիսկոպոսի արծաթեղենը, անցնել քաղաքից-քաղաք, հաստատվել Մոնտրոյ-պուտ Մեռում, թաքնվել այլ անվան տակ, հարստանալ, դառնալ քաղաքապետ:

Եպիսկոպոսի բարությունն ու ներողամտությունը փրկել էին նրան: Նա երջանիկ էր զգում իրեն, որ իր խղճը տիրում է իր անցյալով և իր գոյության առաջին կեսը հերքվում է վերջին կեսով: Այն, ինչ եպիսկոպոսն էր ցանկացել

դարձնել նրան՝ նա իրագործեց: Դա ձևափոխություն չէր, դա կերպարանափոխություն էր:

Չարիքը ջորի է. նա համառ է ու անպտուղ:

Վ. Հյուզ

Մարդու փոփոխությունը պայմանավորված է ապրած վիճակների փոփոխությամբ. այդ վիճակների անցումների մեջ էլ Հյուզը ներկայացնում է իր հերոսի (և բոլոր հերոսների) հոգեբանական փոփոխությունը:

Ասում են, ոչ որի վիճակված չէ վաղվա օրվա դատավորը լինել, այսօրվա ներկան չի խոսում վաղվա օրվա մասին, և վաղվա օրերից մեկը ալեկոծեց Ժան Վալժանի հոգին, երբ Ժավերը տարօրինակորեն արտասանեց Ժան Վալժան անունը, իր անունը, որ նա բաղել էր...

Ժան Վալժանը ուզում էր գնալ, անձնատուր լինել, դրւս հանել գորության համար քանտարկված այդ մարդուն, ով իրեն կոչում էր Շանմաթիյո, իսկ ոստիկանները համարում էին նրան կրկնահանցազործ Ժան Վալժան: Խոցելի է խիդճը: Այսպես տատանվել կարող է միայն շատ խելոք ու շատ նուրբ մարդ: Սա արդիականության իսկական ողբերգություն է, ուժեղ ու խելացի, խոր և շատ տառապած մարդու ողբերգություն:

Խիդճը գալարվում էր, ցնցում սրտի մեջ եղած հեգնանքը, հրձվանքը, հուսահատությունը: Զգիտեմ աստվածն է հենց սեփական խիդճը, թե մեր ներքին ձայնն է խիդճը, բայց մի քան հաստատ է, որ Ժան Վալժանը իր կամքի տիրակալն էր ու իր խղճի ստրուկը: Նա զիտեր, որ խղճի վերքերը չեն սպահանում:

Նա խոսում էր ինքն իր հետ, իր խղճի խորքերում... Տանջանք էր մոլեգնում նրա մեջ, խառնվել էին մտքերը: Խոսդող էլ էր ինքը, ունկնդրողն էլ: Երբ մարդը խոսում է ինքն իր հետ, նշանակում է՝ դիմում է հոգեկան խաղաղություն գտնելու վերջին հնարավորությանը, նշանակում է՝ ողբերգական հոգեվիճակում է, նշանակում է ցավը շափազանց խորն է:

Անվիճելի է, որ չկա որևէ մտածող էակ, որ երբևէ ինքն իր հետ չի խոսել: Մտածողությունը գնում է խղճին և խղճից կրկին վերադառնում մտածողության:

Մարդկային մեկ հոգեվիճակ չէ, որ արտահայտված է նրանում: Կան և քնարական շեղումներ (անհատական հովզ, վերհուշ), և դրամատիկական պահեր, և ողբերգական ապրումներ, և փիլիտփայական խորհրդածություններ, և խորիմաստ դատողություններ: Ինչպիսի բարդ, խոհափիլիտփայական կերպար:

Փակվել էր անցյալի դուռը: Նա կարող էր այլև չքացել այն: Նորից բացել անցյալի վրա փակված դրւոք՝ մի անարգ գործ կատարելով. չէ* որ նորից դառնում է ամենազազրելի գործ, որովհետև գողանում է ուրիշի կյանքը, գոյությունը, հանգիստը, սպանում է մի թշվառ մարդու, դատապարտում նրան մի սուվալի անմեռ մահկան, որ կոչվում է թիարան: Կա և հակառակը. Գրկել թյուրիմացության զոհ դարձած այդ մարդուն, նորից դատնալ տաժանապարտ Ժան Վալժան: Սա նշանակում է ավարտել հարությունը և ընդմիշտ մտնել դժոխք:

Հարց հարցի ետևից և պատասխան պատասխանի վրա... Կարևոր է, որ այդ հարցերը որոշակիորեն բարձրացված են պարզ տեսության աստիճանի՝ հուզում են նույնիսկ զիրքը փակելուց հետո: Հերոսը փնտրում է ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը և գտնում: իր անձը փրկելու համար նա պիտի զոհի իրեն:

Նազգաց, որ եպիսկոպոսն իր մոտ է, նայում է իրեն, որ ինքը իր բոլոր առաքինություններով հանդերձ խայտառակ մարդ է, իսկ թիապարտ ժան Վալժանը սքանչելի ու մաքուր: Նա կարող էր մնալ պարկեշու մարդ, մնալ որպես պարոն քաղաքապետ, մնալ հարգելի ու հարգված, հարստացնել քաղաքը, կերակրել կորստյալներին, խնամել որբերին, ապրել երջանիկ, առաքինի ու հիացմունքով շրջապատված: Այդ նույն ժամանակամիջոցում, կինի մեկը, որ կըրի Վալժանի կալանավորական կարմիր հագուստը, անարզանքի մեջ կըրի նրա անոնը և թիարանում քարշ կտա շղթան: Այդ արդարամիտ, ուժեղ մարդը, որ երազներ ուներ, հավատ, տենչեր, որ սիրում էր ազատությունը, որ ընդհատվել էր անարդար իրականության հետ, հոգով մնացել էր ազնիվ մղումներով օժտված: Օ, ինչպիսի թշվառություն: Ճակատագիրը կարող է չար լինել՝ իմացական էակի պես և դառնալ դժոխային՝ մարդկային սրտի պես: Այս, նա գնում է այդ քայլին, գտնելով, որ անօգուտ կինի կյանքը, և ամբողջ ապաշխարհանքը կորած, եթե չփրկի այդ մարդուն:

Առանց ծավալվելու հիշենք միայն դատարանում ասված նրա հետևյալ խոսքերը. «Արձակել տվեք այդ մեղադրյալին: Պարոն նախազահ, ձերբակալել տվեք ինձ: Այն մարդը, որին դուք փնտրում եք, նա չէ, ես եմ: Ես ժան Վալժան եմ»:

Մարդկային ահավոր դաժան ու անսահման հուզիչ ճակատագիր... Մարդկային ամենաազնիվ արարք, մարդ էակի հանդեպ սիրո ամենավսեմ հասկացողություն, մարդկային ամենաբարձր առաքինություններ, ասպետականություն, գերեցիկ մահը անպատիկ կյանքից գերադասելու գիտակցություն, ահա թե ինչպիսի հատկություններով էր մարմնավորված ժան Վալժանը:

Հավատալով ժան Վալժանի տառապանքների կենդանի ձշմարտությանը, մենք այնուհանդերձ նրան դիտում ենք որպես գեղարվեստական կերպարանինար է նման անձնավորության գոյությունը մեր կողքին: Իսկ եթե իրականում հանդիպում է այդպիսի անձնավորության հիշեցնող ինչ- որ մեկը, ապա անպայման՝ խամրած լրտապսակով:

Այս, կյանքը պայքար է: Ոետք է կամ պայքարել կամ հանձնվել: Սակայն թե բարության և թե չարության մեջ վսեմ Վալժանի խառնվածքը հուշում է պատասխանը՝ ապրել և պայքարել: Նա ոորելականի իր ուժով հաստատում է կյանքը, իր մարդկային լիարժունությամբ ժխտելով անորոշությունը:

Հերոսի այս տեսակի համար կարևոր է կյանքի իմաստի որոնումը, որի համար հերոսը մղվում է դեպի ներաշխարհ՝ ինքնավերլուծման, ինքնազնահատման: Այս ներսուզումը նկատի ունի բացահայտելու կյանքի արժեքը, ապրած օրերի նշանակությունը, գոյության ժամանակի բաժանումը ապրած տարիների և շապրած տարիների:

Թվում է կյանքի կայունացումը նրա համար չէ նրան միշտ ուղեկցում են անորոշն ու նորը: Իսկ կյանքը ունի իր շրջագիծը և ամենօրյա կարուսելը նույն այդ հերոսին վերատին ստիպում է քրքրել անցյալը:

Ամեն մարդ հոգու մեջ ունի իր աշխարհը. ոչ այն, որ ապրում է բոլորի աշքի, առաջ, այլ մեկ ուրիշը, որը միայն իրենն է, որի համար ինքն իրեն պատասխանատու է ամբողջ եռթյամբ: Ճակատագրի արհավիրքների դեմ մեն մենակ կանգնած ժան Վալժանը նորից թիարանում է... Նրա թիարանի համարը փոխվեց

և նա կոչվեց 9430: Մաղլենի արհեստանոցները փակվեցին, շենքերն սկսեցին քանդվել և բանվորները ցիրուցան եղան:

Երկնքի տակ ապրելու ցանկություն ունեցող ամեն ինչ ստիպված է պայքարել ճակատագրի դեմ: Պայքարում է թե ծառն ու թուփը, թե համայն մարդկությունը: Բայց շատ քերին է վիճակվում այնպիսի պայքար միեւ, ինչպես Ժամ Վալժանը: Նա չի կարող, նա իրավունք չունի մարտը տանուլ տա:

...Օրին նավի նավաստին հավասարակշռությունը կորցրեց, երերաց: Նրան օգնության հասնելը նշանակում էր սուլայի վտանգի ենթարկվել: Կարմիր շորերով ու կանաչ գլխարկով մի մարդ, որը ցմահ տաժանակիր էր, վայրի կատվի ճարպկությամբ մազգում է թոկասարքերի վրա: Վարանելով ու երերալով տաժանակիրը ընկավ ծովը:

Ծովը դա տոցիալական անոռոք խավարն էր, որ պատժական օրենքը նետում էր իր դատապարտվածներին: Ծովը դա անսահման թշվառությունն է:

Մինչև երեկո փնտրեցին, բայց մարմինն էլ չգտան: Հաջորդ օրը Տուլոնի լրագիրը տպեց, որ «Այդ մարդը բանտարկված էր 2430 համարով, նրա անունը Ժամ Վալժանը էր: Ժամ Վալժանը չէր մեռել...»

Փարիզ հասնելուն պես ամենից առաջ մի ձեռք սգի շորեր գնեց 7-8 տ. աղջկա համար, ապա մի բնակարան ճարեց, որից հետո գնաց Մոնֆերմեյ, իր հետ տանելով անամոք ցավեր:

Կան ներքին փլուզումներ: Հուսահատեցնող ստույգության թափանցումը մարդու մեջ՝ երբեք տեղի չի ունենում առանց անջատելու ու խզելու որոշ խոր տարրեր:

Երբ ցավը հասնում է այդ աստիճանին՝ դառնում է խղճի բոլոր ուժերի գլխապատճառ ազատում: Հենց դրանք են ճակատագրական ճգնաժամերը: Քչերն են դրանցից դուրս գալիս իրենք իրենց նման և պարտականությունների նկատմամբ հաստատակամ: Այդ քչերից էր Ժամ Վալժանը:

Իրար են հաջորդում մարդկային ամենաբարդ հոգեվիճակներ՝ պողոստայի խարխուլ տուն, հետո վանք, ապա Լյուքսեմբուրգի այգի, Պյումե փողոցի տուն... բայց Ժամ Վալժանը միշտ մնում է հավասարակշռված, խոր ու տարողական և հենց խորությունն ու տարողականությունն են անկրկնելի դարձնում կերպարը:

Նա դուրս հանեց Կողետին թենարդիեների ճանկերից, հասավ Փարիզ: Կողետին տանելիս սիրտը դողում էր: Այն ամենը, որ կրքու ու խանդակաթ էր նրա մեջ, արթնացավ ու խոստացավ դեպի այդ երեխան: Գնում էր նրա անկորոնու մոտ, երբ նա քնած էր, ու հրձվանքից դողում. մայրերին հատուկ մի զգացում կար նրա մեջ և զգիտեր, թե ինչ է դա: Եվ խսկապես, ինչ անորոշ ու ինչ քնքուշ բան է սիրել սկսող սրտի այդ մեծ ու տարօրինակ շարժումը: Ինքը 55 տարեկան էր, իսկ Կողետը՝ 8: Եվ այն սերը, որ նա կարող էր ունենալ իր ողջ կյանքում, վերածվեց անպատմելի ճաճանչի:

Կողետը երկրորդ լուսավոր հայտնությունն էր նրա կյանքում: Եպիսկոպոսը ծագեցրել էր նրա հորիզոնի վրա առաքինության լուսաբացը, Կողետը ծագեցրեց սիրո այգաբացը:

Ժամ Վալժանը կարդալ սովորեցրեց Կողետին, ապա դրան հաջորդեցին վանքի տարիները, ուր նա այնքան երջանիկ էր, որ նրա խիդճն ի վերջո ան-

հանգստացավ: Ամեն օր նա տեսնում էր Կողետին, զգում էր, որ իր մեջ ծնունդ է առնում հայրությունը և գնալով ավելի է զարգանում: Երազանքի փշրված ատամնաանիվը նորից պտտվում էր:

Երբ ավարտվեց Կողետի կրթությունը, Ժան Վալժանը դուրս եկավ մշտնջենական պաշտանմունքի վանքից:

Նա սիրում էր Կողետին իբրև իր դարեր, իբրև իր մոր, քրոջ, և քանի որ երբեք սիրուիի կամ կին չէր ունեցել, քանի որ բնությունը ոչ մի բողոքարկում չնդունող պարտատեր է, ապա այս զգացումն էլ, որ ամենաանկորուատն է, խառնված էր մյուս զգացմունքներին իբրև տարտամ, անգետ, կորության աստիճան մաքուր, երկնային, աստվածային, մի զգացում, ավելի քիչ որպես զգացում քան բնազդ, ավելի քիչ որպես բնազդ քան խայծ, անշոշափելի, անտեսանելի, բայց իրական, և Կողետի հանդեպ տածած խանդարատանքի մեջ բուն սերը այնպէս էր, ինչպէս ուկու երակը լեռան մեջ, մշուշապատ ու կուսական:

Տարօրինակ մի հայր, որ կոփիված էր Ժան Վալժանի մեջ եղած պապից, որուց, եղբորից ու ամուսնուց, մի հայր, որի մեջ նույնիսկ մայր կար, հայր, որ սիրում էր Կողետին ու պաշտում, որի համար այդ երեխան լուս էր, բնակարան, ընտանիք, հայրենիք, դրախտ:

Ամեն վիճակ ունի իր զիսավոր խորհություր, որը երբեմն թվում է պարզ, բայց պարզությամբ հանդերձ այն կորչում է բազում մանրամասների և լրացուցիչ տարրերի մեջ:

...Ժ. Վալժանը բարիկադներում կարող էր սպանել Ժավերին, լուծել վրեժը, բայց նա դա չարեց: Միգուցե այն պատճառով, որ նրան սպանելը իսկական հատուցում չէր: Ոչ, զիսավորը այս չէ: Ժ. Վալժանն ուժեղ մարդ էր: Նա կարող էր վրեժինդիր լինել, իսկ հետո... Կյանքը հետո ինչպէ՞ս կընթանար:

Օրսէ բան կկարողանա՞ն վիխել: Նա բաց է թռողում Ժավերին: Սա է հումանիզմի առաքելությունը. ցնցել բարոյապես՝ խիդճն արթնացնելու համար:

Լինելով մարդկանցից ամենաթշվառ՝ պիտի լիներ ամենադժբախտը, պետք է տառապանքով կրեր այն ամենը, ինչ կարելի էր կրել, պետք է ծերանար՝ առանց երիտասարդ լինելու, ապրել առանց ընտանիքի, առանց բարեկամների, պետք է լիներ մեղմ, երբ իր հանդեպ դաժան էին, բարի երբ իր նկատմամբ չար էին, դառնար ազնիվ մարդ, գրչար իր գործած չարիքի համար և ներեր այն չարիքը, որ ուրիշներն էին արել իրեն. և այն բռպեին, երբ վարձատրված էր, երբ հասնում էր նպատակին, երբ ուներ այն, ինչ ուզում էր, ինչ վաստակել էր, ամբողջը պիտի ցներ, պիտի կորցներ Կողետին, կորցներ կյանքը, ուրախությունը հոգին:

Այս ամենի զիտակցումը սակայն չխանգարեց, որ նա փրկի Մարիուսի կյանքը, ուշարափ Մարիուսին ձեռքերի վրա պահած՝ կտրի բարիկադի սալազրկած տարածությունը, տանի կոյուղով, երբ ամենուր դարանակալած մահն էր սպասում...

Յուրահատուկ են հերոսի հոգեկան վիճակները. դրանց արտասվոր զարգացումը գրեթե միշտ սկսվում է ենթագիտակցության խավարից և դանդաղորեն հասնում բազմաթիվ վառ զարափարների լույսին:

Կողետից զրկվելով նա՝ կորցնում է ամեն ինչ՝ խավարը թանձրանում է, երազները՝ խորտակվում: Հստ եռթյան, դա միայն Ժան Վալժանի տառապանքը (կործանումը) չէ, այլ բոլոր նրանց, ովքեր վեր են անհրապույր ու կոպիտ առօրյա-

յից, ովքեր բարձունքների կարոտն ունեն իրենց ազնիվ սրտերում: Դա մարդկային լավագույն ձգտումների, վեհ նպատակների ու ազնիվ խոհերի խորտակումն է:

Հյուզոն քայլ առ քայլ համոզիչ փաստերով նախապատրաստում է նրա հոգեբանական ու ֆիզիկական մահը:

Կյանքը, ուր ամեն ինչ խառնաշփոթ է, աններդաշնակ, պղտոր, համընդհանուր առութ է ու կեղծիք, կարծես ուղղակի ու ստույզ պատասխաններ է ստանում, երբ մահվան դիրքերից են սկսում դատել նրա մասին: Խորտակվում են բոլոր պայմանականությունները, և ամեն ինչ իր արժեքն է ստանում: «Խորիել մահվան մասին նույնն է թե խորիել ազատության մասին»:

Մահը չի սարասփեցնում, այլ իմաստնացնում է: Կյանքում ամեն ինչ փուչ ու դատարկ չէ, եթե ամբողջ աշխարհը ընկալի որպես միասնական նյութական պրոցես, շնչավոր-անշունչի, բարձրագույն ստորագույնի անցումներով: Նյութը մեռած է: Բնին այն գորկ է հոգուց:

Պատահակա՞ն է արդյոք, որ վեպը ավարտվում է Ժ. Վալժանի մահով: Կարծում եմ ոչ:

Այս երեսուն մոլորակի վրա դարձյալ մնում է մի բուռ հողի խորիուրդը և մարդու ներաշխարհը, նրա ուրախությունն ու ցավը-ահա վեպի ար-դիմականության խորիուրդը: Այս, մահանում է մենակ, դժվար ապրող, կյանքի տեղ տառապանք տեսած, հաճույքի տեղ զրկանք ձաշակած հերոսը:

Нуне Давтян -Роман-эпопея Жан Вальжан-герой воплощающий сущность и дух времени - „Отверженные“ создавалась Гюго на протяжении тридцати лет. В основу сюжета французский писатель положил два строго противоположных образа своей эпохи – каторжника и праведника, но не с тем, чтобы показать их нравственную разницу, а с тем, чтобы объединить их в единой сущности Человека. Главной целью «Отверженных» французский писатель видел показ пути, которой проходит как отдельная личность, так и всё общество «от зла к добру, от неправого к справедливому, от лжи к истине». Исходная точка – материя, конечный пункт – душа». Центральный связующий образ роман – каторжник Жан Вальжан – воплощает в себе внутреннюю реализацию этой идеи. Вся его история – бегство от общества, которому он еще на каторге выносит приговор, но морали которого он сам в итоге трагическим образом подчиняется. В характере Жана Вальжана и совершается чисто романтическое преображение человеческой души после грандиозной очистительной бури, вызванной великодушным отношением к нему епископа. Непримиримый контраст между злом и добром, тьмой и светом, проявившийся в характерах персонажей Гюго первого периода его творчества, дополняется теперь новым мотивом: признанием возможности преображения злого в доброе. В результате этого потрясения Жан Вальжан и становится совсем другим человеком.

Nune Davtyan - The essence of time in the image of the hero Jean Valjean- The epic novel “Les Misérables” was being created by Victor Hugo over a thirty years’ period. The French writer based his plot on two strictly opposite images of his epoch – a convict vs. a pious man, though not to demonstrate their moral difference, but intending to unite them in the integrated nature of a Man. The author saw the main purpose

of his “Les Miserables” in showing the path taken by both a single individual and the entire society “from evil to good, from wrong to just, from a lie to the truth. The starting point is the matter and the destination point is the soul”. The novel’s central binding image – a convict Jean Valjean – personifies the inner realization of this idea. His entire story is an escape from the society which he condemns way back in servitude, but to the moral of which he eventually submits in a tragic way. It is in the personality of Jean Valjean that a purely romantic transformation of a human soul takes place after a grand purgatory storm induced by the bishop’s magnanimous attitude towards him. The uncompromising contrast of evil and good, darkness and light that manifested itself in Hugo’s characters in his first creative period, now is complemented with a new motif – recognition of a possibility to turn evil into good. As a result of this shock, Jean Valjean becomes a quite different person.

ԷՍՍԵ. Ի՞ՆՉ ԵՆ ՊԱՏՄՈՒՄ ՄԱՐՈՒԹԱ ՍԱՐԻ ԱՄՊԵՐԸ

ԱԻԴԱ ՍԱՐՀԱՅՑԱՆ

Էսսեն նվիրված է Ն. Գալշոյանի <<Մարութա սարի ամպերը ժողովածուին, որ մեծ եղեռնի գեղարվեստական արձագանքն է, գաղթած հայերի ապրած ողբերգության անմոռաց հիշողությունները: Պատմվածքների հերոսները կորցրել են հայրենիք ու հարազատներ, բայց կորուստների անփարատ ցավն ու վրեժի զգացումը հոգիներում՝ կյանքի հրամայականով շարունակում են ապրել...

Բանադի բառեր. Մեծ եղեռն, գաղթ, չմոռացվող հիշողություններ, հայրենիքի կարու, որքացած Սատուն, ավերված երազներ, կյանքի հրամայական, ապրելու տեսչ:

Հարյուր տարի է անցել մեծ ոճագործությունից, բայց ո՞վ է ասում՝ 100 տարի: Եղեռնը երեկ էր, նախորդ օրը, մի շաբաթ առաջ... Մեծ ողբերգության ահազարիուր տառապանքն ու կսկիծը այս և բոլոր հարյուրամյակներում աշխարհավյուտ հայերի բոլոր սերունդներն են ապրել և ապրելու են միշտ... Եվ քանի դեռ որք է Սասնո էրգիրը, քանի ավերակ են հայի հավատի կիսավեր վկաները, ու անքաղ՝ գինարբ ծաղիկները Մարութա սարի, նրա արձագանքները իրենց գեղարվեստական արտացոլանքն են գտնելու հայ գրողների ու բանաստեղծների ստեղծագործություններում...

Մեծ եղեռնի սարսափները տեսած ու ապրած, սպանդից մի կերպ մազապուրծ եղած սասունցիների ընտանիքում ու միջավայրում ապրեց և գաղթվածների հետ կոտորածի սարսափները, կորցրածների ողբերգությունն ու անանց կարոտի մորմոքը վերապրեց տաղանդաշատ արձակագիր Ս. Գալշոյանը և այդ ամենը ընթերցողին ներկայացրեց Սասնո ունկնահաճոն, քաղցրահունչ բարբարի կենդանի շնչով...

Այս Էսսեն Ս. Գալշոյանի՝ գրական հուշարձաններ դարձած հերոսներից ընթերցողիս փոխանցված հույզերի պոռթկումն է՝ ծնված նրանց մորթված ժայտներից, կյանքի կարոտով լի նրանց պայծառ երազներից, մայրերի ու երեխաների՝ սարսափից մթագնված հայացքներից, չպղծվելու համար անդունդը նետված կանանց աներեր առաքինությունից, տղամարդկանց անկատար վրեժի ցատումից, որքացած էրգիրը տեսնելու նրանց նվիրական ցանկություններից...

Ժողովածուի խոսուն վենագիրն արդեն հուշում է այն տրամադրության մասին, որով պարուրված է ամբողջ շարքը: Հիշողությունները ամպի պես ծանրացել են հերոսների հոգու վրա... Զվայելած կյանքի կարոտն ու անմոռաց հույզերի հիշողությունները խեղդում, ատելության ու չլուծված վրեժի զգացումը տանշալիորեն հետապնդում են նրանց... Բայց նրանց ապրեցնում է կյանքի հրամայականը...

«Մարութա սարի ամպերը» կերպարների պատկերասրահ է, ուր, ասես կտավից, քեզ են նայում Զորի Միրոն ու Զորոն, Ծովասարի Օհանն ու Քեռի Թորոսը, Դավոն, Մամիկոն արքան ու մյուսները...»

Զորի Միրոն՝ համանուն վիպակի հերոսը, ապրել է եղեռնի սարսափները. նրա աչքի առաջ սպանել են, խոշտանգել, թալանել: Կովել է Միրոն ասլյարների դեմ, անողոք ու արյունոտ վրեծ էր լուծել քանիսից՝ իր ընտանիքի ու հարազատ ընկեր-բարեկամների կորստի, կնոջ ու ծնվել չհասցրած որդու կորստյան համար, ավերված ու թալանված գյուղի ու գյուղացիների... Կոտորածից հազիվ մազապուրծ նա հասել է քարոտ-քարքարոտ մի երկիր ու փորձել նորից բոյն հյուսել...

Այսպես ուժեղ, սարից էլ ուժեղ կարող է լինել միայն հայը, որովհետև Աստծո տված ցավերը միայն նա կարող էր տանել մահվան դեմ օրորոց դնելով՝ բայց և չմոռանալով անցյալի մղձավանջային տեսիլները... Հուշերի ծվեններից ամբողջանում են խված հայենիքի, նրա բնության ու մարդկանց պատկերները՝ չմարտու կարոտի բոլոր գույներով ու բույրերով. իրենց ծաղկուտ սարե՛րը, առատ անձրևները, իրենց երգի գարունները, որ ուրիշ է էին, երգի աշունները, որ ուրիշ է էին, ձմեռները, որ ուրիշ է էին, ուրիշ է շաբաթ... Սա չմարող կարոտի ճիշն է, որով լի է Միրոնի հոգին. «- Լսե, Հարութ, կարուտ գորե դ-գորեն է, կարուտից գորեն բան աշխարհը չկա: Ինչքան հեռանում ես Քարազլուի գեղից, մեր քողտիկից, մեր ձորից, էնքան կարոտի կմեծանա: Կարոտի հետ տիկրություն կմեծանա, զառ... Կարուտ տիկրություն է, անո՞ւ շանու՞ շ տիկրություն... ասում էր Միրոն: Նա իր ապրած դժվար կյանքում հասկացել է մի մեծ ճշմարտություն. «Աշխարհը հող ու ջրից անուշ բան չկա: Մարդու ուժ հողի մեջ է: քանի հող չեն խլէ ոտաց տակեն, մարդ անպարտ է, թեկուզ զարկվի, անպարտ է, խլեցին, գերի է:»

Միրոնի հոգում ատելության մաղձը սահման չունի, և անօրեն ջարդարաների, հետ կապված հիշողության ամեն մի պատահիկ ավելի է խորացնում ապրած դառնությունը, սաստկացնում չսպիացող վերքի մրմուռը: Ինչպէ՞ս մոռանար. արյունախում թուրքերը սև գիշերի պէս պատանքեցին գյուղը, ավերեցին, սպանեցին ու անպատիծ թալանեցին. «...Օսմանը նստած է դիմացը՝ ծնկներին թուր ու թվանք և ֆոփացնում է մեծ հարսի վզից պոկած ոսկե շղթան ու նենգորեն ժպտում..., այն հարամ Օսմանը, որ Խումար մարեկի ձեռքի հացն ու թացն էր կերել...»: Օսմանցին հավատ ու հավատարմություն չունի, քու ափի մեջ ձվածեղ պատրաստե-սուր, թուրքը կերավ-պրծավ, կասի՝ վառած էր... Թուրք բեկ կմտներ շեն, խարջի վրա խարջ կուգեր, հարս ու աղջիկ եղել կուգեր, կոփվ-արուն թափել կուգեր...

Անլուր մի հառաջանք է ակոսում Միրոնի միտքը. լինե՛ր, այնպես լիներ, որ հիշողությունից դուրս գային մռայլ հուշերը, էն գարունը չեղներ, Մարաթոնիկի զլիկին էն սև ամպերը շկուտակվեին, չեղնեին էն ահավոր օրերը, էն կրակոցտրաքոցը չիներ, ասլյարի թուր ու թվանքից փախչելն ու սար ու ձոր ընկնելը չլիներ, էն սև լուրք չառներ, թե իր կին ծոցվոր Խանդրութ Զղնի ձորի քարափից մահ ընդունեց. անօրեններ անպատվել կուգեին... Բայց կյանքը շարունակվում է. Միրոնի տոհմը շարունակվում է վերջին Հարութ որդով... Սա մեր բիբլիական կենսակերպն է եղել միշտ...

Պատմությանից ու իր ապրած միջավայրից ստացած տեղեկություններն ու տպավորություններն մեկ վիպակում անհնար էր տեղավորել: Եվ ծնվում են պատմվածքները, նրանցից՝ հրաշալի մի ժողովածու՝ **Մարութա սարի ամպերը»:**

Արդեն **Ճամփորդ** ծերունազարդ հերոսները ավերված օջախի ու ծննդավայրի, նահատակված կամ աշխարհով մեկ ցրված ազգակիցների մորմորից շարունակում են թարտալ ափ նետված ձկան պէս ու մի նվիրական երազանք ունեն. Էրգի կողմից թվանքի ձեն չչպի, սպանվածների ճիշ ու հառաշանք չչպի, աշխարհը խաղաղ լինի ու անփորձանք...

Միլիոնավոր կյանքեր խլեց, միլիոն երազներ ավերեց 15-ը, , բայց սերը մնաց, սիրո երազը մնաց ապրողների մեջ, սերը ապրելու ուժ ու ոգի տվեց: Գալշոյանի ամենասրանչելի պատմվածքներից մեկի՝ «Կանչը» պատմվածքի հերոս ծերունի Զորոյին մենք տեսնում ենք կապույտ արևածագին Ալեհի անունը շուրջերին՝ որպես չմոռացվող սիրո երգ, թախիծ ու անկատար երազանք... Քանի տարի առաջ էր, այն ե րը էր, բայց կարոտը ժամանակ ու տարածություն է ձանաչում, բայց սիրո կարոտը հնարավո՞ր է մարել, Զորոյի Ալեն կարո՞ղ է մոռացվել Ալեն, սև պլաստն աչքերով ու ջուխտակ բարակ ծամով, Ալեն, բոբիկ ու նախշուն գոգնոցով ու կրակի կտոր Ալեն, ծաղկեպսակը զիլին Ալեն, Ալեն, որ իրենն էր դարձնում այդ կապույտ աշխարհը, մետաքսարող Մարութա սարը, Տիրամայր վանքի զիլին որպես լույս իջած ամպի ճերմակ պատառը, այս արևն ու երկինքը...

Պատմվածքը ասես կապույտ երազով է ողողված. կապույտ էր առավոտը, կապույտ էր աշխարհը, կապույտ էր Մարութա սարը՝ քողն ի դեմքին, ձորերն ու կիրճերը կապույտ երկնքով էին լցված, ծերպերին ու ձորաբերաններին թառած գյուղերի շունչը կապույտ էր, սանձը կտրած Տալվորիկի հևքից ձորը կապույտ քլթթլոցով էր լցված ...

Սասան ծուտ, Սասան խենք է Զորոն: Իր Ալեին կորցնելուց 55 տարի անց Արարատյան դաշտի գյուղերից մեկում, ուր գնացել էր փոքր որդու հարսանիքի համար զինի առնելու, հանդիպում է նրան իր Ալեին, որ արդեն պստիկ մի պառակ էր: Միրո չմոռացված զգացումները ասես հեղեղում են պատմվածքի էջերը, լցնում թախճամբուն կարոտով, լուսելեն թախիծով ու անցյալն այլս հետ բերելու անհնարինությունից ծնված տաք արցունքներով...

-Ալե, են օր Մարաթոնկ սեր տվեց, հրմք մեկել օր անօրենները խլեցին... Բորենին ընկավ մեջ մատղաշներին, ավեր ու կոտորում, առ ու փախ ու ալան-թալան եղավ ու արևի խավարում եղավ, արևի խավարում եղավ, Ալե, ու ես ու դու կորցրինք զիրար...

-Քու խոսք կրտորումի մասին չէ, ախայեր Զոր:

- Կոտորումի մասին է ու ... սիրո մասին է, Ալե...

Արևի խավարում էր, հապա ի նչ էր, բայց սերն այն լույսն է, որ ճեղքում է խավարը ու նորից լուսավորում դառնացած աշխարհը. սասունցի խենք ծերուկը ուզում է կյանքի մնացած մի քանի տարին սիրելով ապրել իր Ալեի հետ. <<- Ախպեր Զորո, երկինք վկա, դու քո խելք թոցրել ես, - նեղսրտեց պառակը>>: Չէ՛, Զորոն խելքը չի թոցրել, Զորոն կրածանվի կնոջից, զավակներից, կապրի իր սիրո հետ աղքատ խրճիթում: Ալեն պստիկ, մի բուր քան է, կզցի պարկի մեջ ու կփախցնի, հա՛, կփախցնի: Մի քանի տարվա կյանք է մնացել, իրար հետ կապ-

րեն, ու թող Մարաթուկի սրտով էղնի... Հետո՞... հետո հարբած Զորոն ոտքի կանգնեց, ու պառավին զիրկն առավ... պառավը դեմքը սեղմել էր ծերունու կրծքին, իսկ Զորոն խոնարհել էր գլուխը, այտք հենել Ալեհ մազերին ու երգեցիկ կանչում էր՝ Ալեն, Ալեն, իմ հոգին, Ալեն...

Նովելների բոլոր հերոսները հոգեկան դրաման ունեն, որոնցից կա՛մ ձերբազատվում են անսպասելիորեն զսնված ելքով, կա՛մ մեռնում են պայծառ, խաղաղված, կա՛մ կյանքի մնացած մասը շարունակում են ապրել աշխարհի հետ արդենհաշտ աներդաշնակ:

Ծողովածուի կերպարները իսկական Սասնա ծոեր են, որոնք չեն համակերպվում մարդկային պայմանականությունների հետ, միշտ ձգտում են, որ բնական, անխարթ հարաբերություններ լինեն, և մտածում են այն մասին, թե ինչու չկարողացան պահել իրենց հայրենիքը, իրենց դրախտային Սատունը:

Արտասվելու չափ հուզիչ է «Ծովասարի Օհանը» պատմվածքը, որ կարուի լեռնացած խտացում է... Այնքան կենդանի են պատկերները, թվում է դիմանկար-քանդակներ են՝ սպանվածների չարացող արյամբ ու կենդանի մնացածների չսառչող արցունքներով...

Տարիքն առած մարդ է Օհանը, բայց նրա ականջին շարունակ հնչում է հոր ձայնը. թվում է՝ նա կանչում է իրեն: Մինչդեռ որդին կարծում է՝ հայրը մոռացել է, որ նա վաղուց չկա: Բայց Օհանը չգիտի՝, որ հայրը չկա, ախր Օհանի աշքի առաջ են սպանել, ինքը քանի՝ անզամ է պատմել՝ հայրը սպանվեց Ծովասարի փեշին, իր աշքի դիմաց: Դա մոռանալու՝ բան է: Ի՞նչ մոռանալ: Այսօրվա պես հիշում է՝ հայրը ծոցից հանեց դանակը, հայինեց իրենց փնտրող ասկյարներին, ապտակի պես համրուեց իրեն ու առաջացավ վրեժի զգացումից կրակված... Ասկյարը տապալվեց, հայրը զարկվեց... Դրամա է, ողբերգություն, կինոնկարի բնանկար-կադր. Օհանի հայրը, արդեն սպանված, զլրվում է Ծովասարի լանջն ի վար: Պատանի Օհանին, որ թաքնված էր թփերի հետեւ, թվում էր, հայրը սարի կանաչ ու փափուկ փեշին խաղ էր անում, զլրվում, զլուխվոնծի տալիս...«Ի՞նչ անուշ կզլրվեր իմ հեր, թող որ մեռնելուց առաջ, իմ հեր, քանց էրեխա, զլորիկի խաղաց Ծովասարի անուշ փեշին...»: Ու զարկված երոսի հանդեւ ունեցած ծանր հույզերին խարնվում է ասկյարների հանդեւ երկու տողի մեջ չուեղավորվող աղաղակող ատելությունն ու անթաքույց գարշանքի հիշողությունը. հորը սպանող թուրքերից մեկը, հետ դարձավ, խուզարկեց սպանված ընկերոց գրպանները, ծանր ու թեթև արեց, կապոցից մի ոսկե ատամ ընկավ, ասկյարը թքեց վրան, ապա վերցրեց, կապոցի հետ հարմար տեղավորեց գրպանում, առավ ընկածի հրացանը և նորից վազեց...

Օհանի համար Ծովասարը մոռացվող երազ չէր, պատրանք չէր, երգ էր, անհուն ցանկություն, կարուի մորմոր ու իրական ծրագիր. ինքը շիփշիտակ կզնա սահմանապահների հրամանատարի մոտ, կրացատրի իր միտքը, և հենց հրամանատարը ուղեկից կլինի. կրոնի Օհանի թևից, Արաքսը կանցկացնի այն կողմ, թուրքին կիրամայի թող էս հալսորը զնա Ծովասարը տեսնի ու ես զա: Ինքն էլ ճամփորդ է, կզնա, Ծովասարի անուշ փեշին կառնի իր հավերժ քունը, իսկ եթե չէ, ման կզա սար ու ձորերում, բանջար կուտի, աղբյուրներից ջուր կխմի, ծաղիկ կհավաքի, սարի փեշերին զլորիկ կխաղա, կիշնի, կրարձրանա մինչև Ծովասարի կատարի լճակը: Հոգեցունց է նրա զրույցը իր պառավի հետ գերեզ-

մանցում. որ էրթա գա, ի՞նչ բերի նրա համար՝ բանջա՞ր, խավրծի՞լ, նուխի՞կ, ի՞նչ ծաղիկ բերի, Ծովասարի լճակից ջու՞ր բերի, իսկ համերկրացի ննջեցյալներին խոստանում է Ծովասարի հող բերել...Օհանի կարոտից ծաղկի բույր է զալիս, խոտի բույր, Օհանի կարոտը գույներ ունի՝ ձերմակ՝ Ծովասարի ձյուների պես, կապույտ՝ Սասնա երկնքի պես, կանաչ, սարի լանջերի զմրուխտ կանաչի պես...

Համոզիչ ու բնական է Օհանի կերպարը: Ոչ մի շինծու շեշտ, ոչ մի ավելորդ մանրամասն: Մշտնջենական տեսիլները՝ ապրած ահ ու սարսուտի, արյունոտ կոտորածի, եեռլում անտեր ու որդ մնացած Ծովասարի հիշողություններով լի, Օհանի գլխում մթագնել էին անցյալի ու ներկայի հարաբերությունները...Մինչդեռ շրջկետրոնից ավտոմեքենա էր եկել՝ նրան տանելու..., Օհանը զարմանում է, թե ինչու, փոխանակ ուրախանալու, որ հայրը երգիր կերթա, հարսն ու որդին հուզվել են և հազիկ են զարում փղձուկը...

Հայրենիքի կարոտն ու հիշողություններն են ծվարած նաև **Քերի Թորոսի** հոգում. Էրգիրը նրա համար սիրու և կարոտի կանչ է, վրեժինսդրության ու աստելության զգացումը՝ շմարող զաղափար: Կարձկոր սուրբ ժանգոտել էր, բայց դեռ պետք էր լինելու. պետք էր սրել, պատրաստել... Նրա հիշողության մեջ շարունակ հանուում էր վաթունինգ տարի առաջ կատարվածը... Թուրք ոստիկանապետը հայտնվեց զյուղում՝ ասկյարացու տղաներ հավաքելու, և ինքը՝ տասնվեց-տասնյոթ տարեկան մի տղա, մերկ մատներով նրան կրակ մատուցեց՝ **Պայրնը** վառելու: Եվ երբ վերջինս հետ-հետ գնաց՝ տեսածից զարմացած, Թորոսիկը սուր նայեց շեհիտի աչքերի մեջ «Վառե», աղա, ել ի՞նչ ասկյարացու, թե կրակ չառնի իր մատներուն»: Շեհիտը, նրա աչքերում առկայծած զայրույթից ահաբեկված, նայել էր իր ոստիկաններին՝ հասկացնելով, որ հեռանան... Տարիները չեին մթագնել շեհիտի դեմքը, ավելին, նա ամեն զիշեր հայտնվում է իրեն որպես արդեն կոկորդը խեղողը շարորակ ուսուցք, և հիմա, երբ դաժան հիվանդությունը բույն էր դրել այնտեղ, Քերի Թորոսին թվում էր, թե կոկորդում շոշափվող այդ ճրանները, այդ սև մազիլները շեհիտի քստմնելի ժպիտից են ծնվել այդ նա է, որ բունցքի չափ դարձած, սև ու զալարուն մազիլներով հայտնվել է կոկորդում... ինքը վրե՛ծ կլուծի նրանից, կլուծի՛ այն սրբազան վրեժը, որ չեր հասցրել լրտել այնտեղ՝ Էրգրում, ու կազատվի վերջապես այն հրեշից արնամխած աչքերով, նենզարավ ժպիտով Մեհմետ ոստիկանապետից՝ մարմինը մի սև, անձորնի գունդ՝ անհամար մազիլներով: Եթե կարողանա թթատել այդ քստմնելի ժպիտը, որ իր կոկորդում էր... Պետք էր վե՛րջ տալ, շուտո՞վ վ շուտո՞վ... Բայց կյանքը այնքան քաղցր է... Գալշոյանը Քերի Թորոսի կերպարում խտացրել է մահը բաց աշքով տեած, մահից փախչող ու կյանքին կառչած մարդկանց ապրելու տենչանքը. հրաշք է աշխարհը, հրաշք է երկինքը, երկիրը, բացկուրծք սարերը, հրաշք են ծառերը, խոտերը, գետերի ու ջրվեժների տնազն անող թլորիկ առվակը, հրաշք է արեր, որին կարոտել էր երգիր պես, հրաշք է արշալույսը, որ մեկուկես միլիոնին շթողեցին վայելել մահաբեր չարորակ ուսուցիվերածված արնախում մարդասպանները... Թախծի ծանր ամպեր են նստած ամբողջ պատմվածքի վրա...

Անցյալի ու ներկայի մեջ է ապրում նաև համանուն պատմվածքի հերոս սասունցի փախստական **Դավոն:** Նա մահամերձ է: Զինակը ընկերները եկել են

նրան տեսնելու.«Դավոն, քու երակներուն մեջ էդքան ուժ կա, տղա, դու ու՞ր է կերթաս», բայց Դավոն կրվի մեջ է, Դավոն կրիվ է գնում, և «Ով զարկվի, դավաճան է»: Նա եղել է զորավար Անդրանիկի բանակում, նրա լավագույն զինվորներից մեկը, բայց երբեմն նրան նույնիսկ չի հնազանդվել, դատապարտվել է մահվան, բայց հաղթել է իր համառությամբ, իր սկզբունքներին հավատարիմ մնալով: Դավոն ճամփորդ էր, Մարութա վանքում խաչի փոխարեն սուրբ համբուրած տալվորցի Դավոն գնում էր, և արևմարդի հետ նրա շունչը խառնվելու էր Մարութա սարի ամայերին: Դավոն անկատար երազ ունի, նա կրիվ ունի թշնամու հետ ու հիմա կրվի է գնում. Տալվորիկ կրիվ է... Ու խնդրում է իր ձեռքերը բաց մնան...խաչած ձեռքերով ինչպես է զենք առնելու...

«Մարութա սարի ամպերը» ժողովածուն ավարտվում է «Մամփրե արքան» պատմվածքով, որ մեծ խորհուրդ ունի իր մեջ, որ դաս է ու պատզամ: Այստեղ իշխում է խորհրդանշական կարմիր գույնը արյան, վրեժի ու պայքարի գույնը: «Հայոց տառերը կարմիր գույնի են... քանզի սուրբ Մաշտոցը իր սրտից է հանել ի լրոյս: Եվ կարմիր են, քանզի թրծվել են արդար Արեգակով, և կարմիր են, քանզի սրբազն կրիվների են մասնակից եղել»: Հավերժող մեր ոգու զաղտնիքը, մեր գոյությունը մեր հավատի մեջ է, մեր լեզվի մեջ, որ կյանք առավ գրով... Ու Մամփրեն, ութառնամյա Մամփրեն սովորեց հայոց գրերը, որ գրով իր անկատար վրեժը լրուի, իր կրիվը անի Օսմանի հետ, կտտորածն ու զաղթը վրա տվեցին, ու ինքը են ձպոտ Օսմանին պարտը կրիվը չտվեց. Հիմա, երբ մահը հայտնվեց աչքերի առաջ, ծոծրակի մեջ այնպիսի սուր ցավ զգաց, ինչպես այն օրը, երբ այդ նենք լակոտ Օսմանին լավ տրորեց, ապա ծնկեց, իսկ նա քարով զարկեց իր գլխին ու քարերի պես շարտում էր Արարունար...Արարունար, որպես թե աղբրի անունը Մեհրե չէ, որպես թե աղբյուրը քոզ՝ նր չէ, ի մն է...

Մամփրեն զիսապտույտի մեջ ու աչքերը մթագնած, հայացքի առաջ մշուշ ու ամպ, ձերմակն ու կարմիրը խառնված իրար, օգնության կանչեց էրգի շունչը, որ սպասի այնքան, մինչև գրելը վերջացնի...օգնի գրելու, գրելու զիսատառերով, այնպես շեշտ ու զգաստ, որ ավարառուն գրի տեսքից իսկ դողա...»

Լուսաբացին որդին հորը գտավ սեղանի մոտ մարած, ճակատը սեղանին, սեղմված բոունցքում մատիտը և ճակատի տակ կարմիր զիսատառերով գիրը.

«Օսման, թալանչի՝ Օսման, ուրեմն որպես ավազակ որ ճամփին կանգնեցիր, եր ճամփեն քոնն է հա՞...»:

Չէ՛, ճամփաների դարանակալ ավազակ, թալանչի Օսմանը թող այսուհետ հասկանա, որ նրա զիշատիչ աչքը որ սարը տեսավ, իրենը չէ՛, հարամ շունչը որ աղբրակին դիպավ, իրենը չէ՛, թալանչի ձեռքը որ դրանը դիպավ, եղ տունը իրենը չէ՛, մեռնի կ, իրենը չէ՛. Առյուծ Մեհրե եղ աղբրակի բիսած տեղն է հանդիպել ու ճղել աղյուծին, ու Արարիչն ինքն է կնքել Մեհրե աղբյուր, չէ՛, մեռնի եղ, աղբրի անունը Մեհրե է ու Մեհրե էլ կմնա...»

Ո՞վ գիտե, գուցէ մի օր ել Մարութա սարը նրանցը չինի, մերը լինի, ու ցրված լինեն նրա զմբուխտ լանջերին մետաքսարողի պես իջած ձերմակ ամպերը...

Аида Саргатян - Эссе: о чем рассказывают облака горы Марута. - Эссе посвящено сборнику М. Галшояна "Облака горы Марута", который является художественным откликом геноцида.

Герои рассказов перенесли жестокие ужасы непредсказуемого преступления, потерю родины и родственников, но боль потери, тоска и месть сохранившиеся в глубине души и любовь к жизни велят жить...

Aida Sarhatyan – Essay: what do Maruta mountain clouds tell about? - The essay is devoted to N. Galshoyan's „Maruta Sari Amper” collection, which is fictional response to calamity, migrated Armenians unforgettable memories of lived tragedy. The novel's heroes lost homeland and relatives, but still continue to live with life challenge having the feeling of undissipated pain and revenge in their souls.

ԹՎԱԿԱՆ ԼՐԱՑՈՒՄՈՎ ԳՈՅՉԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Պ. ՍԵՎԱԿԻ ՊՈԵԶԻԱՅՑՈՒՄ

ԼՈՒՄԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Թվականը շարահյուսորեն բնորոշվում է նրանով, որ գոյականի հետ հանդես է զալիս որպես որոշիչ: Թվականով արտահայտված որոշիչները ցույց են տալիս քանակային հատկանիշ և արտահայտվում են թվականների բոլոր տեսակներով: Թվականական որոշիչները զուրկ են ոճական արժեքից և գործածվում են ուղիղ իմաստով: Որոշյալի նկատմամբ հիմնականում հանդես են զալիս նախադաս. հնարավոր են նաև հետադաս կիրառություններ:

Բանափառեր. Թվական, խոսքի մասեր, գոյական, բառակապակցություններ, լրացումներ, հայոց լեզու, որոշիչներ

Թվականը հայ քերականագիտության մեջ երկար ժամանակ առանձին խոսքի մաս չի համարվել: Ըստ խոսքի մասերի որոշման շարահյուսական հիմունքի՝ թվականը համարվել է ածականի մի տեսակ, որը «բուն ածականների նման գործածվում է գոյականների հետ որպես որոշիչ և ածականից տարրերվում է միայն իր ընդհանուր իմաստով. Եթե ածականը ցույց է տալիս առարկայի որակային հատկանիշ, ապա թվականը ցույց է տալիս առարկայի քանակային հատկանիշ (հմմտ. գեղեցիկ աղջիկ և երկու աղջիկ): Սակայն բառերի խոսքիմասային կարգերը որոշելիս կարենք նշանակություն ունի նրանց բառային ընդհանուր իմաստի հաշվառումը: Եվ ենելով հենց դրանից ել, ինչպես նաև ձևաբանական, շարահյուսական ու առանձնապես բառակազմական որոշ առանձնահատկություններից՝ թվականը հայ քերականության վերջին շրջանում առանձնացվում է որպես առանձին խոսքի մաս»¹:

Ներկայացնելով լեզվի բառապաշարի ամենահին ու կայուն շերտերից մեկը՝ թվականները, այնուամենայնիվ, չեն կարող չընենալ իմաստային որոշ նրբերանգներ: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է թվականի շարահյուսական առանձնահատկություններով: Թվականը շարահյուսորեն բնորոշվում է նրանով, որ գոյականի հետ հանդես է զալիս որպես որոշիչ: Թվականով արտահայտված որոշիչները ցույց են տալիս քանակային հատկանիշ և արտահայտվում են թվականների բոլոր տեսակներով: Թվականական որոշիչները որոշյալի նկատմամբ հիմնականում հանդես են զալիս նախադաս. հնարավոր են նաև հետադաս կիրառություններ:

Քանակական թվականով որոշիչ լրացումներ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում որոշիչները ցույց են տալիս առարկաների կոնկրետ թիվը, քանակը, ինչպես օրինակ՝

Այլ ավելի շուտ մարդակերպ կապիկ,

¹ **Մ. Ասասորյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու. ձևաբանություն, Եր., 2002, էջ 161:

Որ յոթ տարին մեկ չեն տեսնում նույնիսկ օճառի երես,
Տար տարին մեկ չեն փոխում շապիկ...
(հ. IV, 174)²

Բա լսվա՞ծ բան է. չորս-հինգ փութք ցորեն ջաղաց են
տանում,
Նա՝ օրդեր գրում, դրա համար էլ...աշխօր ստանում:
(հ. I, 197)

110000 գորքի հանդիման
Մարտնչում էին **600 քաջեր:**
Չմարդկայնացած թուրքի հանդիման
Մարդեղինացած մի ազգ էր խաչել
Իր բախտի վրա:

(հ. IV, 90)

Պետք է նկատի ունենալ, որ քանակական թվականների որոշային կիրառությունները ոճականորեն չեզոք են: Չափած խոսքի առանձին կիրառություններում, սակայն, դրանք ստանում են ոճական արժեք: Այսպես՝ Սևակի ստեղծագործություններում լայն կիրառություն ունեն հատկապես **հազար** թվականով կազմված բառակապակցությունները, որոնցում թվականը ցույց է տալիս առարկաների, հատկանիշների մեծաքանակ լինելը: Դիտարկենք օրինակներ.

Լող էին տալիս **հազար ու հազար բ** Վանա կատուններ՝
Վառվող աչքերով,
թէ՝ ցոլում էին հազար ու հազար բ քարեր թանկագին...
(հ. IV, 208)

... Խմիչք ու փշատ,
Հազար մի բարիք
Եվ, ամենից շատ,
Անվարձ ու ձրի
Միայն նախշում է...

(հ. IV, 51)

Ոչ բոլոր թվականներն են գործածական Պ. Սևակի ստեղծագործություններում: Դրանց հիմնական մասը՝ մեկ /մի, յոթ, տասը, քառասուն, հազար, ինչպես առհասարակ գեղարվեստական լեզվում, այնպես էլ Սևակի ստեղծագործություններում գերազանցապես հանդէս են գալիս ոչ այնքան իրենց բուն նշանակությամբ՝ առարկաների ստույզ քանակ ցույց տալու համար, որքան ժողովրդական հավատալիքները արտահայտող, շատություն, բազմաքանակություն ցույց տվող բառեր: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ռ. Մկրտչյանը, «նման կառուց-

² Տե՛ս Պ. Սևակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, Եր., 1972-1976, հետագա շարադրանքում մեջբերված օրինակներից հետո նշվում են համապատասխան հատորն ու էջը:

Ների արտահայտչականությունն ու վերախմաստավորումն ակնհայտ է»³, ինչպես օրինակ՝

Ա՛խ միամի՛ տ իմ պապերի
Մանկաբարո ուրախություն,
Որ տևում է յո՛ք օր-գիշեր,
Որ անցնում էր երգ ու պարով...
(հ. IV, 126)

... Խմիչք ու փշատ,
Հազա՛ր մի բարիք
Եվ, ամենից շատ,
Անվարձ ու լճի
Միայն նախշո՞ւ ոմ է...

(հ. IV, 56)

Դասական թվականով որոշիչ լրացումներ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում որոշիչները ցույց են տալիս առարկաների թվային կարգը՝ հանդես գալով և՝ նախադաս, և՝ հետադաս կիրառություններով, ինչպես օրինակ՝

...Այսպես մեր հոգու մեջ կյանքը իրար խառնեց
Մեր առաջին վիշտը և առաջին խինոր,
Մեր առաջին վիշտը, որ մատներով քարե
ԿմՃտեց մեր սիրտը... սակայն բերեց նաև
Եվ առաջին միտքը...

(հ. I, 26)

Նա՝
Շինականի համկալ-ընկերը,
Հոտադ-մշակը
Ու... երրորդ ձեռքը.
Նա՝
Ինքը... և բգը:

(հ. IV, 54)

Բանաստեղծը հաճախ է գուգակցում քանակական ու դասական թվականների գործածությունները, ինչպես՝

«Իմ սիրտը Սիրո հազար գիշեր է ապրել ու տեսել,
Իսկ ու թ է հապա, Ու ու է գիշերը հազարմեկերորդ»:
(հ. I, 284)

Կոտորակային թվականով որոշիչ լրացումներ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում որոշիչները ցույց են տալիս առարկաների որոշակի մասը: Կոտարակային թվականները ոճական լայն հնարավորություններ չունեն: Անակի խոսքարվեստում լայնորեն կիրառվում է կես թվականը.

Ավերում են դեմքերն իրենց

³ Ձ. Մկրտչյան, Ժամանակակից հայերենի ձևաբանական ոճաբանություն, Եր., 1992, էջ 184:

Ու հետևից շուտ ճաշակում
Կես քաս շորվա,
Մի ֆունտ գեր միս...

(հ. IV, 117)

...Փակեց երկինքը և ծածկեց աստծուն,
այն աստծուն,
որի որդու տարիքը նույն այդ ժամանակ
ավելացել էր ևս կես և տարով...

(հ. IV, 276)

Յուրահատուկ ոճական կիրառություններով են աչքի ընկնում քանակական թվականներով կազմված հարարրական բարդությունները:

...Տարվա այս ուշ եղանակին
Էլ զյուղացուն ինչ է մնում,
Թե ոչ երգե՛ և պարե՛ և հարբե՛
Ժամանակն է սուրբ պսակի,
Մեկ-տասնը մեկ հարսանիք...

(հ. IV, 110)

...Ճատկում էր վեր,
Յոթ-ութ վայրկյան օդում մնում արձանացած
Եվ քարի պես ընկնում է ցած՝
Ընկած տեղը ծնկի գալով...

(հ. IV, 124)

Չանցած ևս **մեկ-երկու ժամ՝**
Տեղավորվում, հանգստանում
Սա՝ հոլիկում, նա՝ վրանում...

(հ. III, 17)

Հետաքրքիր է որոշյալի դրսենորումը թվական որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում: Քանակական թվականները որոշչի դերում կարող են թվայցալ կախման կապակցություն ստեղծել որոշյալի հետ: Սևակի շափառյում մեկից ավելի մեծ թիվ նշանակող թվական որոշչի հետ որոշյալը որվում է և եզակի, և հոգնակի թվով:

Եվ ասֆալտի փոշու յուրաքանչյուր հատիկ
Հազար զաղտնիք ունի իր շերտերում պահած...

(հ. I, 135)

...Պիտի անցնեին շուրջ **365 օրեր...**
(հ. IV, 288)

Քանակական թվական որոշչի որոշյալը միայն եզակի է դրվում այն դեպքում, երբ այդ թվականը մեկ // մի բառն է: Օրինակներ

Ակնածանքով շուտ տանք հողին
Այս **մեկ քաժակ** մաքուր օդին,

Այս մի բաժակ անխառն զինին...
(հ. I, 428)

Այսպիսով՝ Սևակի չափածոյում թվական որոշի որոշյալի քերականական թիվը պայմանավորված է խոսքի ընդհանուր բովանդակության և կառուցվածքային առանձնահատկություններով, մասնավորապես տաղաջափական, ինչպես նաև այլ գործոններով, որոնք կազմում են գրողի անհատական, այսպես ասած, լեզվական զգացողության, ոճի բաղադրիչները:

Լусине Оганнисян - Существительные словосочетания с числительным дополнением в поэзии П. Севака - Имя числительное синтаксически характеризуется тем, что вместе с существительными выступает в качестве определения. Определения, которые выражаются числительным, показывают количественный признак и проявляются всеми видами числительных. У числительных определениях нет стилистической ценности, и они используются в буквальном смысле. Относительно определения они в основном бывают препозитивными: постпозитивные применения также возможны.

Lusine Hovhannisyan - Numerical objective nouns in P. Sevak's poetry - The Numeral is syntactically characterized by the fact that it acts as an attribute together with the noun. The attributes expressed by the Numeral show quantitative trait and are expressed by all the types of the Numerals. The Numerical attributes are devoid of stylistic value and are used in literal sense. Concerning the attribute they mainly act prepositive: postpositional applications are also possible.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՔԱՆԴԱԿԻ ԴԵՊԻ ՎԵՐԱՑԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՆՑՄԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐՄԱՆ ԱՂԼԱՄԱՋՅԱՆ

Վերացական արվեստը Հայաստանում տարբեր արվեստագետների մոտ ունենում է ինքնատիպ արտահայտություն: Գեղարվեստական ձևերը աստիճանական անցում են ունենում դեպի վերացարկումը. Երբեմն այն կրում է երևակայական պատկերների ի հայտ գալու բացարձակեցմամբ, երբեմն ձևի, գույնի արտահայտչականության հետ հարաբերության շեշտադրմամբ: Ճարտարապետ, քանդակագործ, գեղանկարիչ Վան Խաչատուրի, ինչպես նաև Արկոյի և Էլիքելյանի արվեստներում հնարավոր է դիտարկել դեպի բացարձակ վերացարկում անցման գեղարվեստական որոնումների հիմնական ընթիանարությունները:

Բանափի բառեր. Վերացական արվեստ, Արկո, Էլիքելյան, Վան Խաչատուր, ռելիեֆ, ձևագործում, տարածական պատկեր, դեկորատիվություն, հարթային:

Վերացական արվեստը Հայաստանում իր յուրահատուկ արտահայտչականությունն է գտնում 1960-70-ականներից թե՝ գեղանկարչության, քանդակի և թե՝ ճարտարապետական ձևավորման մեջ:

Խոսելով ճարտարապետական էլեմենտների վերացականացվող սղագրման մասին հետաքրքիր է անդրադառնալ վերացականի ռելիեֆային, քանդակային կամ ճարտարապետական դեկորի արտահայտություններին, որոնց հատկանշական օրինակ կարող է հանդիսանալ հայ արվեստում Վան Խաչատուրի որոշ արվեստային դրսերումները:

Վան Խաչատուրը (Վանիկ Խաչատրյան) հանդէս եկավ որպես գեղանկարիչ, ճարտարապետ, քանդակագործ և գրաֆիկ: Նա ստեղծեց բազմաթիվ ճարտարապետական, հաստոցային, խճանկար, գրաֆիկական և հուշարձանային օրինակներ: Իր աշխատանքներին կարող ենք հանդիպել Մատենադարանի նախարարությունում որմանկար-խճանկարների օրինակով, Անի հյուրանոցային համալիրի արտաքին պատի մեծ խճանկարի կամ Ծիծեռնակաբերդի 1915թ-ի Եղեկոնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրի նախագծմանը մասնակից եղած օրինակներով, ինչպես նաև Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախարարի «Մեսրոպ Մաշտոցի և Մովսես Խորենացու» մոնումենտալ ստեղծագործության օրինակներով:

Այնպիսի գեղանկար աշխատանքներում, ինչպիսին են «Մարդը տարածության մեջ», «Տիեզերական սիմֆոնիա», «Երկրաշափական աշխարհ», «Ապոկալիպսիս. 20-րդ դար», «Սարսափների աշխարհ» և այլ ստեղծագործություններում կարելի է նկատել ճարտարապետին և քանդակագործին հատուկ երկրաշափա-

կան ձևերի ուշադրությունն ու առաջնայնացումը: Պատահական չէ, որ նա համարվում է հայ արվեստում մոնումենտալ-դեկորատիվ գեղանկարչության հիմնադիրը:

Որոշ աշխատանքներում հանդիպում ենք գունային պլաստիկ շարժման և շնչավոր հնչեղույան: Իր վերացարկման կարողությամբ, ինքնատիպ լուծումներով և ճարտարապետական համարձակ մտահղացումներով կարողանում է տալ տարածական քաղաք-նախազերի, խոշոր հենակային ձուվածքներով շենքերի կառուցման նոր եղանակներ: Հեղինակը նույնիսկ միջազգային արտոնագիր է ստանում քաղմահարք շինության հիմնակմախրի մոնուաժման համար: Նրա հայտնի աշխատանքներից կարելի է նշել նաև Երևանի կրկեսի, Դիլիջանի մարզադպրոցին այլ նախազեր: Երևան-Սևան խճուղու վրա տեղադրված իր հայտնի «Ճայ» աշխատանքը, Անի հյուրանոցի ճակատային կոմպոզիցիան և այլ ստեղծագործություններ աստիճանաբար արվեստագետին բացեցին մի նոր գեղարվեստական ճանապարհ, որը թույլ տվել առավել մոտենալու ավանդության և վերացական արվեստին: Պատահական չէ, որ որոշ ուսումնասիրողներ հենց Վան Խաչատուրին են անվանում հա առաջին արստրակցիոնիստ և ավանդարդիստ:¹

«Անի»իշխուրանոցի ճարտարապետական կառույցի պատի կոմպոզիցիայում Վան Խաչատուրը հատկանշական լուծումներ է տալիս: Նախ Հայաստանում առաջին անգամ ստեղծվում է ճարտարապետության մեջ գունավոր շինանյութերի օգտագործման դպրոցը:² Հեղինակը դեկորատիվ ձևերով կազմում է պատի ողջ հարթության կոմպոզիցիան, որը որոշակի սիմետրիկության պատճառով, այնուամենայնիվ, ոչ լիարժեք է ընթերցվում որպես վերացակն ձևերի կառուցվածքային համակարգ: Կոմպոզիցիան անվանվում է «Հայտնություն 20-րդ դար» և իրականում ոչ թե ուղղակի երեսպատված է, այլ կառուցված է սև և սպիտակ տուֆից: Այս բոլոր աշխատանքները փաստում են ճարտարապետության և քանդակի, որոշ դեպքերում նաև հաստոցային գեղանկարչության մեջ մոնումենտալ դեկորատիվ արվեստի ներդաշնակ սինթեզի նորովի մեկնարանման և ըմբռնման մասին հենց դեկորատիվ ձևամուածողության զարգացումների որոշումներով:

Ճարտարապետական աշխատանքներում արվեստագետը չի սահմանափակվում ճարտարապետական քաղաքային նախազերով, այլ նաև առաջարկում է «ապագայի ճարտարապետություն»: Իր նոր քաղաքաշինական գաղափարները զայիս են նպաստելու և լուծելու համաշխարհային բնապահպանական ճգնաժամի հիմնադիմությունը, որոնք իրենցից ներկայացնում են քաղմահարք շինություններ, որոնք պետք է կառուցվեին օդի մեջ: Իր ճարտարապետական և շինարարական լուծումներում երեւմն արվեստագետը հանդես է զայիս որպես նորարար. Դա են փաստում միջազգային մի շարք մրցանակաները իր որոշ լուծումների համար:

1959թ-ին նա վտարվում է «Նկարիչների միությունից» իր հակասովետական հայացքների պատճառով: Սա առավել պարզ է բնութագրում արվեստագետի ըմբռստ կեցվածքը, որն արտահայտվու է իր արվեստում գույների վառ և մասշտաբայության ձգողող ու մոնումենտալային հնչեղությամբ ներակայցող

¹ **Սարգսիկ Սարտոցյան** - «Վան Խաչատուր՝ քանդակագործ, ճարտարապետ, նկարիչ և մտածող» -N6, «Մշակույթ»:

² Նույն տեղում:

ստեղծագործությունները: Նկարչի ներքին դիմակայության կայուն պլատֆորմը, անակնկալներով լի նորարարական մտածողությունը արդեն 50-ակների կոնֆիգուային իրվահաճակներ էին ստեղծում արվեստագետի համար տարբեր հաստատություններում³:

Արվեստագետի քննադատական և ներքին անհանդուժողական դիրքը վերացական արվեստի հատկանշական երևույթներից է, որն անպայմանորեն չի դրսորվում միայն արվեստագետի կյանքում, բայց միանշանակ տեսանելի է իր արվեստում:

Այս առումով հետաքրքրական է բոլորովին այլ արվեստային մթնոլորտ առաջարրող ևս մեկ հատկանշական արվեստագետ Արկադի Բաղդասարյանը (Արկո):

Արկոն վաղ շրջանում աչքի է ընկնում իր ոչ ավանդական լուծումներով և հորինվածքներով. Մարդկային իրար մոտեցված ափեր, , կոպիտ, միաժամանակ նրագեղ և խոսուն, ինչ-որ տեղ գերիրապաշտական միջոցներով կերպավորված: Նման եղանակով արված ա՝ խատանքները զարմացնում են իրենց գեղանկարչական լեզվի ամբողջականությամբ և «ոգեղեն դաշտի անտովոր լարվածությամբ»⁴:

Ծովուղով արցախցի նկարիչը ձգտում էր նորովի և սթափ հայացքով ընկալելու, բացահայտելու և ներկայցնելու շրջապատող աշխարհը, թարմ և ինքնատիպ երանգավորումներով տալու բնության բնության անկրկնելի երևույթները և երևակայական աշխարհի ձևագոյացումները:

Սռանձնակի շեշտադրմամբ է հանդես գալիս Արկոյի արվեստում հոգևոր թեման: Իր հենց խոստովանմամբ նա ժամանակին ձգտել է լայնորեն ուսումնասիրել հայկական մանրանկարչությունը, փորձել առավել խորանալ և ըմբռնել գունային գամմայի «մանրանկարային նրբությունները» չափամանափակելով բանաստեղծական ակունքներով⁵: Ուստի տիպական, ինքնին խոսուն անուններն ակամա մեզ հուշում են բավականին ընդգրկուն, նկարչի մտահղացումներին և նախասիրություններին բնորոշ ստեղծագործությունների անվանումները՝ «Գանձասար», «Գեղարդ», «Ամարաս», «Ղարաբաղյան այուիտ», «Աստվածամայր», «Քրիստոս», «Հրեշտակ», «Խաչելություն» և այլն:

Մասնավորապես «Ղարաբաղյան սյուիտ» ձում մենք հանդիպում ենք վերացական արվեստի նշանակալի մի օրինակի: Պատկերում գրեթե ամբողջովովին պասիվ հարթության վե կենտրոնացած են կտրուկ երկրաչափական ձևերը, ինչպես նաև գեղանկարչական ազատ ձևագոյացումները: Կոմպոզիցիան ունի ներքի ամբողջականություն, որը արտաքինից ներդաշնակեցվում է քսվածքների, ձևային զարգացումների փոխակիւղացվող հարաբերություններով: Կառուցվածքում ստատիկ կենտրոնացումը միաձուլվում է արթնացումի հնչողությամբ արտահայտվող գեղանկարչական լուծումների հետ:

Մեկ այլ հիշարժան օրինակ է «կոմպոզիցիա» անվանումով աշխատանքների շարքը: Այստեղ հարթությանն ասես դրվագված տոնային զանգվածներից

³ **Սարիսմ Այվազյան** - «Մտորումներ ցուցահանդեսում» - «Երեկոյան Երևան» - Էջ 3, 1989թ:

⁴ **Պողոս Հայրապյան** - «Հայ կերպարվեստի կեսդարյան բրոնիկոն. 1962 – 2014», 56, 2014, Երևան:

⁵ **Դավիթ Միքայելյան** - «Ճշմարիտ արվեստի և երևակայության ձանապարհին» - «Հայաստանի Հանրապետություն» - N7, 2001թ:

դուրս են գալիս նուրբ լարային գծանկար կամ ջրաներկային արտահայտչականության հնչյունները: Երբեմն զուտ վերացական կոմպոզիցիայում կարելի է հանդիպել լուսանկարչական փաստագրման ճշմարտացիությանա աստիճանի տեսանելի դիմապատկերներ, ինչպես օրինակ իր հայտնի «Հնքնանկարում» (1974թ.):

Ավելի ուշ փուլում հանդիպում ենք արդեն ամբողջովին վերացարկված կոմպոզիցիաների: «Օպուս N1» (1974թ.), «Հոգևարք» (1969թ.) «Ռեքվիեմ» (1973թ.) և այլ ստեղծագործություններում հանդիպում ենք սովորաբար սև ֆոնի վրա կարմիր ջղաձիգ գծախազեր, որոնք աշխատանքին օժտում են դրամատիկ էներգիայով:

Արկոյի արվեստում հանդիպում ենք նեռուեալիզմի որոշակի տարրերի համադրությամբ վերացարկված ձևերի ներդաշավ միաձուլման: Երբեմն ավատմատիզմի հասնող այս արտահայտչածները արվեստագետին թույլ են տալիս ազատորեն փոխանելու զգացմունքի և մտքի ամբողջական հոսքեր միաժամանակ խասորքն պահպանելով կերպավորման սկզբունքի, չափ և կշռույթի, գունամակերեսների ներդաշնակության ընդհանուր կանոնները: Այս գեղարվեստական նորարարությունները թափանցիկ, խաղաղ և անվրդով հնչյունների և մյուս կողմից հակադիր բներից առաջացող դինամիկայի դրամատիկ բախման հարաբերություն է, որով Արկոն փոխանցում է վերացական արվեստի իր արտահայտչականության բազմազանությունը:

Այս առումով հատկանշական է իր 1987թ.-ի «Հայեցողության լուսամուտը» ստեղծագործությունը, որն իրենից ներկայացնում է միջին չափի բնանկար, որի սահմանները, սակայն, ընդլայնվում են՝ իրենց մեջ ներառելով պատկերային այլ դրսերումներ: Այստեղ արդեն փոխվում է բնանկարի ավանդական կերպը. Ուստի փոխվում է նաև արվեստագետի ժամանակաի և տարածության ընդգրկումը և դրանց չափումը, որն իրագործվումէ արդեն արվեստագետի ներհայեցողության մասշտաբներով:

Դաֆֆի Աղայանի, ինչպես նաև վերացական ձևամտածողության զգալի օրինակների պես Արկոյի արվեստը ևս անքակտելիորեն կապվում է հնչյունայնության և մեղեղայնության հետ: Այս առումով հետաքրքրական է արվեստագետի 2002-2005թ-երի «Մեղեմ» շարքը: Այստեղ մենք տեսնում ենք ձևադրումների և անցումների լայն հնարավորությունների, որոնք դիտողի հետ հարաբերման յուրահատուկ լեզու են, ինչը անվանել ենք որպես ձևապատում:

Արկոյի նոր որոնումները, իշպես նշեցինք առավել են ընդլայնում ավանդական թեմատիկայի շրջանակները: 2003թ.-ի իր «Միայնակ եկեղեցի.կեսօն» ստեղծագործությամբ նա փոխանցում է իրեն հասուկ ձևային արտահայտչականություն ուղղահայց, եռաշերտ կոմպոզիցիոն կառուցվածք ունեցող պայմանական բնանկարի շնորհիվ: Բնանկարի վերին շերտը կապույտ է, միջին հատվածում՝ դեղին ֆոնին հազիվ ուրվագծվող եկեղեցու պատկերը, իսկ ներքեւի գորին եզրում է մշուշի մեջ թարնված քաղաքի հեռապատկերը: Այստեղ իրականությունը որքան իրական, միննույն ժամանակ այնքան էլ եթերային և անվավեր է մնում, դառնում երազ: Այս աշխատանքի է հետ կարելի նշել նաև 2005թ.-ի «Օրվա շերտեր» ստեղծագործությունը: Այստեղ ևս հանդիպում ենք թափանցիկ կառուցվածքայության: Կապույտի, նարնջագույնի, կանաչի և սպիտակի հերթականու-

թյունները ստեղծում են օրվա «հավաքական կերպարի» տպավորություն, խորը քնարականություն, կրնկրետի և անսահմանի համադրում⁶:

Ինչպես նշում էր հենց ինքը նկարիչը. «Չէ՞ որ ապացուցված է, որ հոգեկան ստեղծագործության բնույթը հիմնվում է մարդու արդյունավետ մտային գործունեության վրա: Եվ, իրոք, գեղարվեստական նոր լեզվի, նկարելավոճի որոնումներում թափանցելով իրերի էռորյան մեջ, տեղի է ունենում ամբողջ կյանքի ներքին տեսածների կախարդական ընկալումը՝ իր ողջ դրամատիկ ապրումներով: Իսկ դրա ակունքը ընկալման անառարկայական միջավայրն է և նորոստի գուցադրումները: Այսպիսով՝ ստեղծագործական գործերնացը հետաքրքիր է և բարդ, այն հարստացնում է գեղարվեստական երկերը և բնական օրգանիզմը: Ահա թե Կանտն ինչպես է բնութագրում համադրությունը. «Զանազան պատկերացումների միահյուսումը և իմացության մեջ գործողության մեջ նրանց տարակերպության գիտակցումը»⁷:

Այստեղից երևում է Արկոյի գեղարվեստական-փիլիսոփայական որոնումների էսթետիկ աղբյուրները: Կանտյան էսթետիկան ենթադրում էր ներհայեցողական ստեղծագործելակերպ: Այն թույլէ ր տալիս ժամանակի միջից դուրս հանել և առանձնացել նրա ներքին շերտը, այսինքն՝ բացահայտել դրա ներքին

անշարժունությունը, գտնել ժամանակը մարդու գիտակցության մեխանիզմների մեջ կամ ժամանակը ենթադրել մարդու ներքին կառուցվածքին և կերտվածքին⁸: Այս հարաբերությունն այնքանով է հետաքրքրական, որ ներքինը դարձնում է արտաքին և հակառակը: Այսպիսի սահմանների խախտումը, ներքին ներդաշնակությունն ու սիմետրիան հանդիսանումէ հենց արվեստի օբյեկտը իր գործողությունների ձևով հանդերձ: Վերացական ձևամտածողության մեջ այսպիսով շարժումը դառնում է ժամանակային կատեգորիա և նկարչությա կողմից ստանում տարածական կառուցվածք, որի հատկանիշը ոչ թե շարժումն է, այլ չափումը⁹:

Այստեղ արդեն ձևն իբրև տարածական պատկեր ստանում է իր յուրահատուկ նկարագիրը դրվեցով ընդիանուր կառուցվածքի մեջ: Արվեստագետի էմոցիոնալ շարժումը փնտրում է իր առարկան և այն գտնելով գովերի և Փիզուրների աշխարհում, ստեղծում է աշխարհի մի նոր մարմնավորու վերակենդանացնելով այն պահը, որն իր երկու շերտերի մեջ իրար է միաձուլում արտաքուստ հակադիր թվացող երկու քննութերը՝ մարդուն և աշխարհը: Պատկերի մեջ անշարժացած և բյուրեղացված պահը՝ ժամանակը, ստեղծագործողի այն դիրքորոշումն է, որով նա կողմնորոշվում է առարկայական աշխարհում՝ գտնելով նրա մտոցան իր յուրահատուկ կերպը: Արկոն այստեղ հանդես է զալիս որպես ներհայեցողականներոն ընկալող և ստեղծագործող վարպետ: Եթե դիմանկարներում ավանդական մեթոդը նա ի հայտ է բերում օբյեկտի հոգեկան աշխարհի կենտրոնական պահը գտնելու և այն մարդկային դեմքի առանձնահատուկ բնույթին համապատասխան դարձնելու հնարավորությունը, ապա վերացարկված պատ-

⁶ Պողոս Հայրապետ - «Հայ կերպարվեստի կեսդարյա քրոնիկոն. 1962 – 2014>», 58, 2014, Երևան:

⁷ Արկադի Բաղդասարյան - «Սկարիչն իր մասին. Շարունակելով ճանապարհը»: - Ավանգարդ N156, էջ 4, 1985թ:

⁸ Հենրիկ Էդյան - «Ներքին լրսանկարման պահերը» - «Գալրուն» N6 , էջ 79-81, 1975թ:

⁹ Նույն տեղում:

կերներում դիմանկարները մնում են որպես ոչ առարկայականից մեզ մնացած հայելային, կոլաժային պայմանական միավորներ:

Դիմանկարներն աչքի են ընկնում իրենց խորությամբ և հոգեբանական սրությամբ՝ լինելով տրամադրությամբ հաստատուն և որոշակի լիրիզմի առկայությամբ:

Իր այնպիսի ախատանքներում, ինչպիսին են «Հիշողության հանգույցներ» կամ «Կոմպոզիցիա»-ն Արկոն ստեղծում է գունային ռելիեֆ, ոեր տարբեր գոյներով տալիս է զգայական ասցատիվ ամբողջություն, արտահայտչականություն։ Եվ եթե առաջինում դա հերում է դեպի հիշողությանը, ապա երկրորդում հանդիպում ենք այուտուալիստական աղերսներով կոմպոզիցիայի։ Այն բաշխված է երեք հորիզոնական շերտերով և վերևում արևի պայմանական պատկերով։ Այս կոմպոզիցիան Արկոնի արվեստի համար տիպային է, քանի որ բացահայտում է իր արվեստում վերացրկման գալու հիմնական միտումները։ Դրանք կարելի են ընդհանրանել սյուրուեալիզմի, մետաֆիզիկական նկարչության և նեռուելափոմի համարությունների աստիճանական զարգացմամբ։

Այսպիսով Արկոնի արվեստը հատկանշական է լիրիկական-զգայական նկարագրով վերացրկման ներկայացման համար, որին արվեստագետը հասնում է արդի մի շարք ուղղությունների աստիճանական փորձառությամբ։

Վերացական լիրիզմի մեկ այլ հետաքրքրական օրինակ է Արշակ Գառնիկյանի արվեստը։ Արվեստագետը ապրելով Փարիզում՝ իր արվեստում հասավ նուրբ և զգայական բարձր արտահայտչականության։ Ծնված լինելով Բեյրություն (1931թ) և 1960թ-ին վերջնականապես տեղափոխվելով Փարիզ՝ արվեստագետը ծանոթանում է վերացական ձևամտածողության տարբեր հոսանքներին։ 1967թ-ին նա հիմնում է «Յանս Ակումբը», որն իրենից ներկայացնում էր մշակության ծրագրերի իրականացման կենտրոն։ Իր վաղ աշխատանքներում զգացվում է Սեգանի և Պիսակոյի ծանրակշիռ ազդեցությունը, որը և որոշակիորեն պայմանավորում է իր հետագա գեղարվեստական արտահայտչածեր։

Սեգանի և Պիկասոյի ազդեցությունը Արշակ Գառնիկի (ինչպես կարծ անվանում էին արվեստագետին, իսկ երբեմն հանդիպում է նաև Արշակ Գ.) արվեստում ակնհայտ է դեռ իր թեմատիկ աշխատանքներում՝ օրինակ իր 1959թ-ի «Տղայի դիմանկարում» մենք հանդիպում ենք կանաչի, դարչնազույնի, տեղ տեղ մաստեխինով արված ձևերի որոնք և շեշտվում են իրենց առարկայությամբ (Սեգան), և միևնույն ժամանակ ներկայացվում կուրիֆատական կամ ձևային շերտավոր բաժանումներով։ Այդպիսի աշխատանքներ են վաղ շրջանի իր նախյուրմորտները։ Մենք տեսնում ենք պայմանական առարկայական ուրվագծերի, որոնք ամբողջանում են ընդհանուր տոնայնության մեջ։ Նատյուրմորտներում առկա է որոշակի թափանցիկություն։ Այն փոպանցվում է առարկաների հարթապատկերայնության միջով, ինչը ինքնատիպ հնար է դառնալու Արշակ Գառնիկի ուշ շրջանի ստեղծագործություններում։

1981թ-ին իր «Նկարիչը» աշխատանքում մենք արդեն հանդիպում ենք վերը նշված արտահայտչականության առավել լայն և հետևողական իրագործմանը, որն աստիճանաբար և կրերի արվեստագետին դեպի վերացական ձևամտածողություն։ Նկարու պատկերված է նկարչի պատկերը, որը դուրս է գալիս ընդ-

հանուր հարթության ձևային լուծումներից և ներդաշնակորեն ամբողջանում մակերեսի հետ իր գունային հարաբերություններով:

1984թ-ի «Զվարթնոց» կտավում արդեն ասես նախորդ ստեղծագործությունից մնացել է միայն հարթության ձևավրումը, որը կառուցված է քիչ երկրաշափական ձևերով, որոնք կրում են դեղինի, կանաչի և կապուտի ըդնահնուր տրամադրությունը:

Արշակ Գառնի վերացականությունը, այսպիսով, առաջանալով հարթության թափանցիկության կամ գունային նուրբ երանգների առաջնայնացմամբ, կրում է որոշակի քնարականություն: Երանգների նուրբ զամմաները, ձևային մակերեսները ընդհանուր մեղմ և ներդաշնակ մեղեղայնությամբ են հանդես գալիս արվեստագետի տարրեր աշխատանքներում:

Առավել և հայտնու գույներով, ակտիվ կոլորիտայնությամբ է տեսնում վերացականությունն իր արվեստում մեկ այլ հատկանշական արվեստագետ, որի ստեղծագործունեությունը որոշակի հատվածում հասնում է վերացական ձևամտածորության: Հենրի Էլիբեկյանը ծնվել է 1936թ-ին Թիֆլիսում, այնուհետև սովորել Թրիլիի թատերական և ռեժիսորական, ապա Երևանի գեղարվետա-թատերական ինստիտուտներում: Էլիբեկյանը հաղնես է եկել նաև արվեստաբանությամբ՝ միևնույն ժամանակ հետաքրքրված լինելով հոգեվերլուծությամբ և փիլիսոփայությամբ:

Էլիբեկյանի արվեստը վաղ շրջանում առանձնանումէ հարթության և քսվածքի, երեմն մաստեխինով արված ձևերի հետաքրքիր հարաբերություններով: Մենք հաղիպում ենք մեկ ընդհանուր գունային տրամադրությամբ լցված դիմանկարների, որտեղ դիմագծերը արված են ընդհանրացված ուրվապատկերայնությամբ՝ միևնույն ժամանակ հետաքրքրված լինելով հոգեվերլուծությամբ և փիլիսոփայությամբ:

«Մինասի դիմանկարում» Էլիբեկյանը օգտագործում է նաև նկարի շրջանակը՝ ամբողջ հարթության վար պատկերելով հայտնի արվեստագետի դիմանկարը: Դիմագծայնությունը նկարիչը տալիս է տարբե տոների ազատ քսվածքներով: Որպես արտահայտչականության հիմնական տարրեր գերիշխում են կարմիր և կապուտ վառ լոկալ գույները:

«Ապարան» կամ «Հանգիստ» ստեղծագործություններում մենք հանդիպում ենք կենցաղային գեղջկական պատկերների, որոնք արված են հազիվ ճանաչելի ընդհանրացումներով: Առաջինում զյուական տնակը գրեթե չի տարբերում ընդհանուր հարթությունից և ձգտում է ձուլվելու երանգային ամբողջությանը, երկրորդում հանդիպում ենք արդեն երկու կանանց ֆիգուրների տան առջև, որտեղ կոմպոզիցիան կառուցվում է լայն վրձնահարվածներով արված ֆորմաներով:

Հետագա աշխատանքներում ձևերն ազատազրվում են ֆիգուրատիվությունից և հարաբերում դիտողի հետ ֆուտուրիստական արտահայտչականության էլէմենտներով հանդես եկող վերացականությամբ: Այսպիս աշխատանքներ են «Նատյուրմորտը», «Ճիշ տարբեր ռեզիստրներում, II», «Մետաֆիզիկական տարածություն» և այլ ստեղծագործությունները:

«Սարեր» կտավն այս առումով մեզ համար հատկանական պետք է լինի, քանի որ այն արտահայտումէ Էլիբեկյանի վերացական աղերսների ողջ ընդհանրությունը: Կարելիէ տեսնել ուրվագծվող սարերի պատկերները, որոնք կառուցվում են գունաձևային կուր կառուցվածքայնություն ունեցող ֆորմաներով:

Սպիտակի հակադրությունը կապույտին կամ կարմիրին դառնում է հարացուցային Էլիբեկյանի գունազգայական ընկալման համար և հնչում իր ողջ արտահայտչականությամբ իր տարբեր շրջաններսի ստեղծագործություններում:

Էլիբեկյանի հստակ գույնի առանձնացումը, մասի շեշտարում ու յուրաքանչյուր ձևի անհատական ձայնը ամբողջի մեջ ամողացնում է արվեստագետի վերացականության որոնումները:

Այսպիսով վերացական արվեստը Հայաստանում, ինչպես հնարավոր է դիտարկել վերը նշած արվեստագետների ստեղծագործական որոնումներում, ձևավորվեց տարբեր գեղարվեստական հավատամքների և արտահայտությունների տրամաբանական զարգացմամբ՝ շլինելով մի տեսական ընկալման արտահայտություն և հանդես եկավ առանձին արվեստագետների մոտ գեղանկարչական կամ ծավալային արտահայտչականության ներքին ձևագոյացման պահանջման արդյունքում:

Арман Агламазян - Некоторые особенности перехода от живописи и скульптуры в абстракцию в армянском искусстве – В Армении абстрактное искусство получает оригинальные интерпретации в зависимости от художника. Артистические формы постепенно переходят к абстракции. Иногда это несет абсолютность из возникновения картин, иногда акцент на выразительность в отношениях между формой и цветом. В искусстве архитектора, скульптора, живописца Ван Хачатура, а также Арко и Элибекьяна, могут наблюдаться главные всеобщености артистических поисков, которые возникают во время перехода в абсолютную абстракцию.

Arman Aghlamazyan- Some specialities of transition from painting and sculpture into abstraction in armenian art of – In Armenia abstract art gets various original interpretations depending on the artist. Artistic forms gradually of abstraction. Sometimes it carries the uttermost of occurrence of the imaginary figures, sometimes the emphasis of expressivnenes in relations between from and color. In the art of the architect, sculptor, painter Van Khachatur, as well as Arko and Elibekyan, main commonalities of artistic searches, that turn out during the transition into absolute abstraction, can be observed.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔՍՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻԲԻԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԱՐՄԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Լիբիայում հուզումները սկսելուց հետո Թուրքիան, ինչպես և Մաղրիբի մյուս երկրների պարագայում, որնեւ կերպ չփորձեց աջակցել լիբիական ընդդիմությանը: Ռազմական գործողությունները սկսելուց հետո Թուրքիան հանդէս եկավ գործողությունների հրամանատարությունը ՆԱՏՕ-ին հանձնելուն դեմ, իսկ 2011 թ. մարտի 20-ին ՆԱՏՕ-ի խորհուրդում արգելափակեց Լիբիայի տարածքում անթրիչ զոտի ստեղծելու որոշումը: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով նոր զարգացումները՝ Թուրքիան մարտի 24-ին հայտարարեց, որ գործողությունների դեկավարումը կանցնի ՆԱՏՕ-ի ենթակայության տակ: Թուրքիան նաև համաձայնեց մասնակցելու ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդի 1973 բանաձևի իրականացմանը՝ առանց գենք գործադրելու:

Ռազմական գործողությունների սկսվելուց որոշ ժամանակ անց Թուրքիան սկսեց ֆինանսական օգնություն տրամադրել լիբիական ապստամբներին, և փորձում էր հանդէս գալ որպես միջնորդ Կաղաքիի և ընդդիմության միջև: Պատերազմի վերջին շրջանում Թուրքիան զգայի աջակցություն ցուցաբերեց Լիբիայի նոր իշխանություններին:

Ներկայացնելով և վերլուծելով Թուրքիայի գործողությունները այս և այլ զարգացումների ժամանակ՝ հորդածում փորձ է արվել մանրակրկիտ կերպով վերլուծել Թուրքիայի քաղաքականությունը լիբիական ճգնաժամի ժամանակ:

Քանայի բառեր. Թուրքիա, հեղափոխություն, Արևածագ-ողիսական, ընդդիմություն, պատերազմ, ոմբակոծություն, օգնություն, ֆինանսական, Կաղաքի, ծրագիր, անվտանգություն, աջակցություն

Թուրքիայում և Ալժիրում սկիզբ առած ժողովրդվարական շարժումների ալիքները կարճատև ժամանակում հասան նաև Լիբիա: Մաղրիբի տարբեր երկրներում հեղափոխական շարումները տարբեր ազդեցություն գործեցին՝ սկսած ուղղակի հակակառավարական ցուցերից՝ ընդհուպ մինչև իշխանափոխություն: Սակայն Լիբիայում իրադրությունը այլ կերպ դասավորվեց:

Լիբիայում հուզումները սկսելուց հետո Թուրքիան, ինչպես և Մաղրիբի մյուս երկրների պարագայում, որնեւ կերպ չփորձեց աջակցել լիբիական ընդդիմությանը: Ավելին՝ 2011 թ. փետրվարի 23-ին՝ հեղափոխության սկզբնական շրջանում, Ռեզեփ Թայիփ Էրդողանը անզամ դատապարտեց ԱՄՆ-ի և ԵՄ-ի կողմից Լիբիայի նկատմամբ պատժամիջոցներ սահմանելու ուղղությամբ տարվող քննարկումները, ինչպես նաև հանդէս եկավ հնարավոր որնեւ օտարերկրյա միջամտության դեմ¹: Թուրքիայի այսպիսի քաղաքականությունը կարելի է բացատրել Լիբիայում շուրջ 15 մլրդ դոլարի հասնող թուրքական խոշոր ներդր-

¹ Turkey opposes sanction against Libya, 24 Feb 2011, <http://www.presstv.ir/detail/166814.html>.

րումների առկայությամբ, ինչպես նաև այն հանգամանքով, որ մինչև հուզումների սկզբելը Թուրքիայի շուրջ 25000 քաղաքացի էր ապրում և աշխատում այս-տեղ²: Բացի այս, հեղափոխական շարժումների սկզբելուց հետո ակնհայտ դարձավ, որ հեղափոխության հաղթանակի դեպքում վտանգ կա, որ Թուրքիան կարող է կորցնել Լիբիայում ունեցած իր առավելությունները: Միաժամանակ հուզումների սկզբելուց կարճ ժամանակ անց Թուրքիան ձեռնամուխ եղավ իր քաղաքացիների տարհանմանը Լիբիայից և ավարտին հասցեց այս գործընթացը փետրվարի 28-ին՝ ընդհանուր առմամբ երկրից տարհանելով շուրջ 17,000 Թուրքիայի քաղաքացու:

Իր քաղաքացիներին տարհանելուց հետո էլ Թուրքիան, չնայած Լիբիայում ստեղծված անկայուն իրադրությանը, շարունակեց միջազգային հնարավոր պատժամիջոցներին, ինչպես նաև հնարավոր միջամտություններին դեմ հանդես գալը: Սա կապված էր այն բանի հետ, որ Կադաֆիի գործերը արազորեն առավելության հասան ապստամբների նկատմամբ, և ակնհայտ էր, որ ապստամբների վերջնական ջախջախումը կարծատու ժամանակի հարց է, որից հետո Լիբիայում իրադրության կայունացումը հնարավոր կլիներ, ինչը դրական էր Թուրքիայի համար: Թուրքիայի այսպիսի քաղաքականության մի օրինակ է այն հանգամանքը, որ 2011 թ. մարտի 14-ին Ստամբուլում տեղի ունեցած խորհրդաժողովի ժամանակ Ահմեդ Դավութօղլուն դեմ արտահայտվեց միջազգային հանրության կողմից Լիբիայի օդային տարածությունը անթոհչ գոտի դարձնելու վերաբերյալ պահանջներին՝ հայտարարելով, որ այդպիսի քայլը կլինի անօգուտ և չափից դուրս ոխսկային³:

Սակայն երբ արտաքին միջամտության գործողությունները սկսվեցին, Թուրքիան գերադասեց իր մասնակացությունը ցուցաբերել դրանց՝ նպատակ ունենալով ընթացքում ազդել զարգացումների վրա և ոչ թե հետազայում համակերպել հետևանքների հետ: Այդ հարցում Թուրքիայի դիրքորոշման վրա բավական ուժեղ կերպով ազդեց 2011 թ. մարտի 17-ին ՍՍԿ-ի ԱԽ-ի կողմից 1973-րդ բանաձևի ընդունումը, որը կոչված էր պաշտպանելու խաղաղ լիբիացիներին⁴: Այս բանաձևի համաձայն, որի նախաձեռնողները դարձան Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ, Ֆրանսիան և Լիբանանը, Լիբիայի օդային տարածքը հայտարարվում էր անթոհչ գոտի, ինչպես նաև թույլ էր տրվում միջազգային հանրությանը իրականացնել ցանկացած գործողություններ՝ խաղաղ բնակչությանը պաշտպանելու համար: Արգելքի տակ դրվեց միայն Լիբիայի տարածքի կամ տարածքի որևէ մասի բռնազավթումը արտաքին ուժերի կողմից⁵: Թուրքիան, որպեսզի հանդես չգա ավելի արմատական դիրքերից, չհայտնվի մեկուսացման մեջ և չըրի հարաբե-

² **Kadioglu A.**, “The role of Islam in the democratic transformation of Arab countries: can Turkish laicism be a model?” In “Democracy on the precipice: Council of Europe Democracy Debates 2011-12”, *Council of Europe Publishing, Strasbourg* 2012, p. 45.

³ **Unver A.**, Turkey's position on Libya, 19 March 2011, <http://foreignpolicyblogs.com/2011/03/19/turkeys-position-on-libya/>.

⁴ **Vira V. and Cordesman A. H.**, The Libyan Uprising: An Uncertain Trajectory, Center for Strategic and International Studies, Burke Chair in Strategy, Washington 2011, p. 10-11.

⁵ **Соловьевников М.**, Резолюция СБ ООН по Ливии дает возможность военной интервенции, 18.03.2011 <http://www.vesti.ru/doc.html?id=437306>; **Снежанова Л.Н.**, Война в Ливии как очередной этап передела мира, *Национальный институт развития современной идеологии*, Москва 2011, с. 2.

րությունները Արևմուտքի հետ, բանաձեկի ընդունումից հետո ստիպված էր իր աշակցությունը հայտնել բանաձեկին: Թուրքիայի ԱԳ նախարար Սհմեղ Դավութօղլուն հույս հայտնեց, որ ՄԱԿ-ի այս բանաձերը կիանգեցնի կառավարության և ընդդիմության միջև ռազմական գործողությունների դադարեցմանը և կնպաստի ընդդիմության և իշխանության միջև երկխոսություն սկսելուն: Պետք է նշել, որ բանաձեկի ընդունման նախօրեին Թուրքիան ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն ծավալեց Լիբիայի նկատմամբ գինված ուժ գործադրելը կանխելու ուղղությամբ, ինչպես նաև իր ամբողջ ջանքերը գործադրեց, որ ռազմական գործունեությունները Լիբիայում չունենան այնպիսի երկարատև բնույթ, ինչպիսին դրանք եղան Աֆղանստանում և Իրաքում⁶:

Բանաձեկի ընդունումից երկու օր անց՝ 2011 թ. մարտի 19-ին, Փարիզում տեղի ունեցավ 22 երկրների խորհրդաժողով, որը պետք է քննարկեր Լիբիայում առկա իրադրությունը: Դիվանագիտական որոշակի աշխատանքների արդյունքում Թուրքիային այս խորհրդաժողովին չէին հրավիրել⁷: Հենց 22 երկրների խորհրդաժողովի գումարման նույն օրը՝ մարտի 19-ին, Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլա Սարկոզին հայտարարեց ռազմական գործողությունների սկսելու մասին, որին հաջորդեց Լիբիայի ցամաքային, հակաօդային ուժերի և ռազմավարական օբյեկտների ուժակոծումը ՆԱՏՕ-ի անդամ մի քանի երկրների օրումի կողմից (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա), որոնց աստիճանաբար միացան նաև այլ երկրներ՝ ստեղծելով հակակաղափիական միջազգային կողայիցիա: Մարտի 19-ին մեկնարկած գործողությունը ստացավ «Արևածագ. Ողիսական» անվանումը⁸:

Մարտի 19-ին ի պատասխան՝ Թուրքիան հանդես եկավ գործողությունների հրամանատարությունը ՆԱՏՕ-ին հանձնելուն դեմ, իսկ ավելի ստույգ՝ մարտի 20-ին Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի խորհուրդում արգելափակեց Լիբիայի տարածքում անթոփչք գոտի ստեղծելու որոշումը: Այս ժամանակ Ֆրանսիան, որը ձգտում էր Թուրքիային մեկուսացնել ռազմական գործողություններից, նույնպես հանդես եկավ գործողությունների հրամանատարությունը ՆԱՏՕ-ին հանձնելուն դեմ: Մարտի 19-ին ի պատասխան՝ Թուրքիան դրվագ մնաց ռազմական գործողություններին որևէ կերպ մասնակցելուց և դրանով իսկ՝ դեպքերի հետագա զարգացումների վրա ազդեցուց: Դեպքերի այդպիսի զարգացման դեպքում նույնիսկ եթե Թուրքիան հետագայում ինչ-որ քայլեր ձեռնարկեր, դրանք պակաս արդյունավետ կլինեին, քան եթե Թուրքիան այդ քայլերը ձեռնարկեր ՆԱՏՕ-ի գործողությունների շրջանակում, որտեղ նա առանցքային երկրներից մեկն էր և վետոյի իրավունք ուներ:

Իրավիճակի վրա որոշակի ազդեց մարտի 21-ին կայացած Օբամա-Էրդողան հեռախոսազրույցը, որի ժամանակ կողմերը ապագա գործողությունների վերաբերյալ մի շարք առանցքային հարցերում միասնական դիրքորոշում արտահայտեցին: Հասկանալով, որ ռազմական գործողությունների՝ ՆԱՏՕ-ին անցնելու դեմ դուրս գալով՝ Թուրքիան հայտնվում է մեկուսացված վիճակում, ինչ-

⁶ **Болотович А. А.**, Туриция и «арабские революции» 2011 года, <http://maof.rjews.net/actual/13-2009-07-21-16-52-07/26403---l-r-2011->.

⁷ **Lindström M. and Zetterlund K.**, Setting the Stage for the Military Intervention in Libya, Decisions Made and Their Implications for the EU and NATO, Swedish Defence Research Agency (FOI) 2012, p. 18.

⁸ **Campbell H. G.**, NATO's failure in Libya: Lessons for Africa, Africa Institute of South Africa, Pretoria 2012, p. 64.

պես նաև հաշվի առնելով ԱՄՆ-ի կողմից առկա ձնշումը՝ Թուրքիայի դեկավարությունը փոխեց իր դիրքորոշումը:

Որպես լիբիական ճգնաժամի նկատմամբ Թուրքիայի նոր դիրքորոշման արտահայտություն՝ Ռեզեփ Թայիփ Էրդողանը մարտի 21-ին հայտարարեց, որ Անկարան կաջակցի ՆԱՏՕ-ի գործողություններին Լիբիայում՝ պայմանով, որ դրանք կավարտվեն հնարավորինս սեղմ ժամկետներում և չեն վերածվի այդ արաբական երկրի բռնազավշման: Սակայն հաջորդ օրը Լիբիայից ուրահարումների հետևանքների վերաբերյալ ստացվող լուրերի համատեքստում խորհրդարանում պատգամավորներին ուղղված իր ամենշաբաթյա ուղերձի շրջանակներում Թուրքիայի վարչապետը խիստ քննադատության արժանացրեց Լիբիայում իրականացվող օդային հարձակումները և կասկածի տակ դրեց գործողությունների մարդասիրական բնույթը: Ամենայն հավանականությամբ Թուրքիան, որի կառավարությունը ամեն կերպ փորձում էր ամրապնդել պետության դիրքերը մուսուլմանական աշխարհում, ստիպված է եղել այսպիսի կոչտ հայ-տարարություններ անել, քանի որ ոմբակոծություններից հետո Լիբիան հայտարարել էր, որ օդային հարձակումների հետևանքով զոհվել է ավելի քան 60 մարդ: Վարչապետը հայտարարեց նաև, որ. «Թուրքիան ոչ մի պարագայում չի դառնա այն կողմը, որը կուղով իր գենքը Լիբիայի ժողովրդի դեմ»⁹: Նույն օրը Լիբիայի դեմ ռազմական գործողությունները քննադատեց նաև Ահմեդ Դավութօղլուն¹⁰: Պետք է նշել, որ Արևմուտքի գործողությունները դատապարտող Թուրքիայի այսպիսի կեցվածքը սկզբունքային չեն և նպատակ ուներ Թուրքիային ներկայացնել Լիբիայի ժողովրդին աջակցող դիրքերից, ինչի վկայությունն է այն, որ ռազմական գործողությունները քննադատելու ժամանակ Լիբիայում ԱՄՆ շահերը ներկայացնելու հարցում Թուրքիան արդեն տվել էր իր համաձայնությունը: Այս մասին մարտի 22-ին հայտարարեց ԱՄՆ պետքարտուղարության ներկայացուցիչ Մարկ Տոները¹¹:

Մեկ օր անց՝ մարտի 23-ին՝ ՆԱՏՕ-ի՝ Եվրոպայում տեղակայված ուժերի գերազույն հրամանատար Ջեմս Ստավրիդիսի՝ Թուրքիա ժամանելու նախօրեին, Թուրքիան հայտարարեց, որ ՆԱՏՕ-ի գործողությունների համար Թուրքիան կտրամադրի ռազմական նավեր: Բանակցությունների արդյունքում, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ԱԳ նախարարների հետ ունեցած քառակողմ տեսախտիրդակցության արդյունքում Թուրքիայի ԱԳ դեկավար Ահմեդ Դավութօղլուն մարտի 24-ին հայտարարեց, որ կողմերը փոխզիջման են հասել, և գործողությունների դեկավարումը կանցնի ՆԱՏՕ-ի ենթակայության տակ: Նախատեսվում էր, որ Թուրքիայի ուժերը այս գործողությունների ժամանակ կմասնակցեն միայն հումանիտար գործողություն-

⁹ Туриция посыпает военные корабли к берегам Ливии, 24 марта 2011, http://www.basenews.ru/drugie/news_2011-03-24-12-45-06-231.html.

¹⁰ МИД Турции раскритиковал удары сил международной коалиции по Ливии. 22.03.2011 http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=40822&SectionID=1&RegionID=0&Date=03/23/2011&PagePosition=1.

¹¹ Turkey to represent US interests in Libya, Mar 22, 2011, <http://www.turkishnews.com/en/content/2011/03/23/turkey-to-represent-us-interests-in-libya/>.

ներին և Լիբիայի ծովային շրջափակման աջակցմանը¹²: Նույն օրը՝ մարտի 24-ին, Թուրքիայի պառամետր հավանության արժանացրեց Թուրքիայի բանակի՝ Լիբիայում իրականացվող գործողություններին մասնակցելու որոշումը, որով, սակայն, հստակ որոշված չէր, թե թուրքական զինված ուժերը ինչ ձևաչփով կմասնակցեն միջազգային կոռալիցիայի գործողություններին¹³: Այսպիսով՝ Թուրքիան ի վերջո համաձայնեց մասնակցել ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի 1973-րդ բանաձևի իրականացման՝ առանց զենք գործադրելու: Հատկանշական է, որ Թուրքիայի՝ Կադաֆիի գործերի դեմ զենք կիրառելուց և ընդդմությանը զենք մատակարարելուց հրաժարվելը Թուրքիայի հանդեպ դժգոհություն առաջացրեց ապստամբների մոտ¹⁴: Ուշագրավ է, որ ազգային ժողովի այս որոշումը ընդունելու պահին Թուրքիան արդեն ՆԱՏՕ-ի ենթակայության տակ էր հանձնել չորս հետախուզանավ, մեկ սուզանավ և մեկ տեխնիկական սպասարկման նավ: Սա բացատրվում է թուրքական խորհրդարանի որոշումը կանխատեսելի լինելու հանգամանքով, և թուրքական նավերի՝ Լիբիայի ավերին հայտնվելը թուրքական հասարակության զարմանքը չհարուցեց: Նավերը հիմնական առաջադրանք ունեին՝ պարեկություն իրականացնել Լիբիայի ավերի մոտ՝ այս երկիր զենքի ներկրումը բացառելու համար՝ համաձայն ՄԱԿ-ի բանաձևի: Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի տրամադրության տակ դրեց նաև 7 ռազմական ինքնաթիռների¹⁵:

Թուրքիայի համաձայնությունը ստանալուց և փոխիշման հասնելուց մեկ օր անց՝ մարտի 25-ին, ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Անդերս ֆող Ռասմուսենը տեղեկացրեց, որ դաշինքի ուժերը կզբանացնեն ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ միջազգային կոռալիցիայի ուժերի հետ՝ սրանով փաստորեն հերքելով Թուրքիայի ԱԳ նախարարության այն հայտարարությունը, համաձայն որի՝ ՆԱՏՕ-ն ամբողջությամբ կվերահսկի գործողությունները Լիբիայում: Նա նաև տեղեկացրեց, որ ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները համաձայնության են եկել Լիբիայի երկնքում անթոփչք գոտի մտցնելու հարցում: Այդ օրը ՆԱՏՕ-ն մեկ այլ հայտարարությամբ տեղեկացրեց, որ իր օդային ուժերի հրահանգման և վերահսկման կենտրոնը կտեղակայվի Իզմիրում, որտեղից կիրականացվի Լիբիայի տարածքում անթոփչք գոտի ստեղծելու առաքելությունը¹⁶: Սա մի կողմից կապված էր Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքի հետ, մյուս կողմից ընդգծում էր այն կարևոր դերը, որը Թուրքիան ուներ ՆԱՏՕ-ի գործողությունների շրջանակում:

Հատկանշական է, որ ռազմական գործողությունների սկզբնական շրջանում արդեն ակնհայտ էր, որ ռազմական գործողությունների հետևանքով հնա-

¹² Командование операцией в Ливии переходит к НАТО 24.03.2011, <http://newsland.com/news/detail/id/662553/>

¹³ Այդ ժամանակ ենթադրվում էր, որ թուրքական ռազմաօդային ուժերը կաջակցեն Լիբիայի երկնքում անթոփչք գոտու պահպանմանը: Տե՛ս՝ Տүրция присоединилась к военной операции в Ливии, <http://top.rbc.ru/special/libya/25/03/2011/565597.shtml>.

¹⁴ 2011 թ. ապրիլի սկզբին 400 հոգուց բաղկացած ընդդմադիրների խումբ հարձակում գործեց Բենզագիում զոնվոր Թուրքիայի դեսպանատան շենքի վրա: Հարձակման ենթակլվեց նաև մարդասիրական օգնությամբ բեռնավորված թուրքական նավը: Տե՛ս՝ **Болотов А. А.**, Տүրция и «арабские революции», 2011 года, <http://maof.rjews.net/actual/13-2009-07-21-16-52-07/26403---l-r-2011->.

¹⁵ Ливийский кризис НАТО: без Норвегии и Италии, <http://www.pravda.ru/world/europe/02-08-2011/1086166-nordital-0/>.

¹⁶ Operasyonun komuta merkezi İzmir, 25 Mart 2011, «Sabah».

բավոր է Լիբիայի բաժանում մասերի, ինչը խիստ հակասում էր Թուրքիայի շահերին, քանի որ այդ դեպքում Լիբիայի արևելքը կիայտնվեր Եգիպտոսի ազդեցության տակ, իսկ արևմուտքը՝ Ալժիրի: Նման զարգացումների դեպքում կթուլանային Թուրքիայի դիրքերը ոչ միայն Լիբիայում, այլև ողջ Հյուսիսային Աֆրիկայում և արարական աշխարհում: Ուստի պատահական չէ, որ Լիբիական ճգնաժամի ողջ ընթացքում և նաև դրանից հետո Թուրքիայի հիմնական նպատակ-ներից մեկը ոչ միայն Լիբիայում իր դիրքերի, այլև ընդհանրապես Լիբիայի տարածքային ամբողջականության պահպանումն էր, ինչին հասնելու համար պետք էր հնարավորինս արագ երկրում խաղաղության և կայունության հաստատել: Ուստի Լիբիայում ռազմական գործողությունները սահմանափակելու, ինչպես նաև ռազմական գործողությունների ժամանակ լիբիական ժողովրդի շահերը պաշտպանելու Թուրքիայի դիրքորոշումը պայմանավորված էր ոչ միայն լիբիական ժողովրդի շահերը պաշտպանող պետության դիրքերից հանդես գալու ձգտումներով, այլև բխում էր Լիբիայում կայունություն հաստատելու միջոցով Լիբիայի տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու Թուրքիայի շահերից:

Մարտի 27-ին հայտարարվեց, որ ՆԱՏՕ-ն պատաստակամություն է հայտնել իր վրա վերցնել «Արևածագ. Ողիսական» գործողության հրամանատարությունը՝ փոխարինելով ԱՄՆ-ին: Արդեն այդ ժամանակ ՆԱՏՕ-ի 28 անդամ երկրների պաշտպանության նախարարները, այս թվում նաև Թուրքիայի պաշտպանության նախարարը, ստացել էին գործողություններին մասնակցելու հրաման¹⁷: Հաջորդ օրը վարչապետ երդողանը հայտարարեց, որ Թուրքիան իր հսկողության տակ կվերցնի Բեն Գաազի օդանավակայանը՝ իրականացնելով հումանիտար բեռների ընդունումը: Այս որոշումը թուրքական կառավարությունը ընդունել էր ընդդիմադիրների ներկայացուցիչների հետ բանակցելուց հետո: Նախատեսվում էր նաև, որ Թուրքիան Բեն Գաազի կողմանը կիրականացնեն բեռների ընդունումը և բաշխումը բնակչությանը: Հայտարարվեց նաև, որ Թուրքիան չի մասնակցի հնարավոր ցամաքային գործողություններին:

Միջազգային ուժերի՝ «Արևածագ. Ողիսական» գործողության ռազմական հրամանատարությունը ՆԱՏՕ-ին հանձնելու գործընթացը տևեց մինչև մարտի 30-ը, եթե տեղի ունեցավ ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների դեսպանների հանդիպում, որի ժամանակ վերջնականապես որոշվեց հանձնել հրամանատարությունը ՆԱՏՕ-ին, ինչը և իրականացվեց հաջորդ օրը՝ մարտի 31-ին¹⁸:

Ռազմական գործողություններին Թուրքիան ուղղակիորեն չէր մասնակցում, սակայն բավական ակտիվ կերպով լիբիացիներին հումանիտար աջակցություն էր ցուցաբերում: Մասնավորապես ապրիլի սկզբին թուրքական «Անկարա» նավը, որը 4 օր սպասել էր Միտուրատ քաղաքի նավահանգիստ մըսնելու համար, ի վերջո, ափին մոտենալով, կարողացավ շրջապատված քաղաքից դուրս բերել ավելի քան 250 վիրավոր: «Անկարա»-ն Միտուրատի ափին էր

¹⁷ НАТО возглавила военную операцию в Ливии, 28/03/11, <http://ru.euronews.com/2011/03/28/nato-takes-major-libya-role/>.

¹⁸ *Vira V. and Cordesman A. H.*, op. cit., p. 49.

գտնվում թուրքական 10 F-16 կործանիչների և 2 ռազմանավերի պաշտպանության տակ¹⁹:

Թուրքիան նաև փորձում էր միջնորդի դերում հանդես գալ Կադաֆիի իշխանության և ընդդիմության միջև՝ որպես նպատակ նշելով ռազմական գործողությունների դադարեցումը և խաղաղության հաստատումը: Ապրիլի 6-ին Դավութօղուն Թուրքիայի նման քաղաքականությունը բնորոշեց որպես երեք աստիճան ունեցող ռազմավարություն:

1. դրդել ԱԱԽ-ին և Կադաֆիին հաշտության հասնելու,

2. աշակել քաղաքական երկխոսությանը իշխանությունների և ապստամբության միջև,

3. ապահովել իշխանության անցումը ժողովրդավարական ձանապարհով ընտրված իշխանությանը²⁰:

Իր հերթին Էրդողանը ապրիլի 7-ին մասով ասուլիսի ժամանակ հայտարեց, որ Թուրքիան ձանապարհային քարտեզի վրա է աշխատում: Վարչապետը նշեց, որ ստեղծելիք ճանապարհային քարտեզը նախատեսում է կրակի դադարեցում և Կադաֆիի գորքերի դուրս բերում մի շարք քաղաքներից: Նշեց նաև, որ այդ նպատակով Թուրքիան բանակցություններ էր վարում Լիբիայի կառավարության պատվիրակության և ընդդիմության ներկայացուցիչների հետ: Մամուսի ասուլիսի ժամանակ Էրդողանը նաև առաջ քաշեց անվտանգ մարդասիրական միջանցքների ստեղծման խնդիրը, ինչը հնարավորություն կտար օգնություն փոխանցել լիբիացի ժողովրդին²¹: Պետք է նաև նշել, որ չնայած Անկարայի՝ միջնորդի դերում հանդես գալու և խաղաղության հասնելու դիվանագիտական շանքերը քիչ արդյունավետ էին, այնուամենայնիվ դրական էին Թուրքիայի խաղաղասեր դիրքորոշումը շեշտելու տեսանկյունից:

Ընդհանուր առմամբ Թուրքիայի այս քայլի նպատակն էր խաղաղասիրական դիրքերից հանդես գալը, ինչպես նաև Լիբիայում իր հեղինակության բարձրացումն էր, քանի որ ակնհայտ էր, որ ռազմական գործողությունների ժամանակ միջազգային հակակադաֆիական կոռալիցիայի աշակցությունը ստացող ընդդիմության ներկայացուցիչները չեն համաձայնվի դադարեցնել ռազմական գործողությունները և հաշտություն կնքել Կադաֆիի հետ:

Հատկանշական է, որ Թուրքիայի դեսպանատունը Տրիպոլիում իր վրա վերցրեց ոչ միայն ԱՄՆ-ի, այլև Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի և Ավստրալիայի շահերը ներկայացնելը: Թուրքական դեսպանատան միջնորդությամբ լիբիական իշխանությունները ազատ արձակեցին ավելի վաղ ձերքակալված իինք ամերիկացի և բրիտանացի լրագրողներին: Սակայն 2011 թ. մայիսի 2-ին թուրքական դիվանագիտների անվտանգությունն ապահովելու նպատակով Թուրքիան որոշում ընդունեց թուրք դիվանագիտների՝ ժամանակավորապես Թունիսի տարիաներու վերաբերյալ: Մինչդեռ թուրք դիվանագիտների տարիանման իրական պատճառը հասկանալի եղավ միայն մայիսի 3-ին, եթե Թուրքիան առաջին ան-

¹⁹ Ливия: турецкий паром вывез раненых из Мисураты, <http://ukrainepress.ru/archives/14200>.

²⁰ O'Brien E. and Sinclair A., The Libyan War: A Diplomatic History, February - August 2011, Center on International Cooperation, New York 2011, p. 14.0

²¹ Erdoğan: Libya'da akan kana sessiz kalamayız, 07 Nisan 2011, «Milliyet».

գամ պաշտոնապես կոչ արեց Կադաֆիին հրաժարվել իշխանությունից²²: Իսկ ավելի ստույգ՝ մայիսի 3-ին Էրդողանը Ստամբուլում մամուլի ասուլիսի ժամանակ հայտարարեց. «Լիբիայի պատմության մեջ սկսվեց նոր ժամանակաշրջան: Լիբիական առաջնորդը պետք է անհապաղ հրաժարվի իշխանությունից և լրի երկիրը: Մուամար Կադաֆին պետք է անի այդ պատմական քայլը հանուն խաղաղության և Լիբիայի տարածքային ամբողջականության»: Փաստորեն այս հայտարարությամբ Էրդողանը ցուցաբերեց Լիբիայի նկատմամբ իրականացվող Թուրքիայի քաղաքականության մեջ ի հայտ եկած զգալի փոփոխությունները, և դրանից հետո դեսպանատան աշխատակիցներին Տրիպոլիում թողնելը կարող էր սպառնալ նրանց անվտանգությանը, ինչի հավանականություն ավելի էր մեծանում, եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ հայտարարության նախօրեին Լիբիայի մայրաքաղաքի բնակիչները ավերել էին արևմտյան երկրների մի քանի դեսպանատներ: Լիբիայի նկատմամբ իրականացվող Թուրքիայի քաղաքականության մեջ այս փոփոխությունները կանխատեսելի էին, եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակ արդեն ակնհայտ էր, որ ընդդիմադիրների հաղթանակը ժամանակի հարց է, իսկ Թուրքիային անհրաժեշտ էր հնարավորինս արագ Լիբիայում խաղաղություն հաստատել:

Սակայն սա բավական չէր, և Թուրքիան իր դիրքերը Լիբիայում ամրապնդելու և ընդդիմադիրների հետ հարաբերությունները սերտացնելու համար պետք է պաշտոնապես ճանաչեր վերջիններիս: Սա տեղի ունեցավ մայիսի 23-ին, երբ Անկարայում Դավութօղլուն հանդիպում ունեցավ ԱԱԽ-ի դեկավար Մուսթաֆա Աբրու Զալիլի հետ, որի ժամանակ էլ և ճանաչեց ԱԱԽ-ին: Չնայած դրան՝ Թուրքիան դեռևս շարունակում էր պահպանել իր հարաբերությունները Կադաֆիի հետ: Միայն հուլիսի 3-ին, երբ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Ահմեդ Դավութօղլուն, որը ժամանել էր Լիբիայի գրոհայինների կենտրոն համարվող Բեն Գազի, հայտարարեց, որ Թուրքիան ԱԱԽ-ին ճանաչում է որպես լիբիական ժողովրդի օրինական ներկայացուցիչ²³: Բացի այդ, այցելության ընթացքում Դավութօղլուն հայտարարեց, որ Թուրքիան ԱԱԽ-ին կհասկացնի 300 մին դոլար²⁴. Թուրքական կողմը նաև հայտարարեց, որ հետ է կանչում իր դեսպանին և փակում է իր դեսպանատունը Տրիպոլիում՝ սրանով իսկ դադարեցնելով իր դիվանագիտական հարաբերությունները Կադաֆիի վարչակարգի հետ: Թուրքիայի դեսպանը դեռևս մայիսին էր լրել Տրիպոլին՝ անվտանգության նկատառումներով, սակայն պաշտոնապես պահպանում էր Լիբիայում Թուրքիայի դեսպանի իր լիազորությունները և միայն հուլիսի 4-ին պաշտոնապես դադարեց Լիբիայում Թուրքիայի դեսպան համարվելուց²⁵:

Չնայած Կադաֆիի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների խզմանը՝ որոշ ժամանակ անց՝ հունիսի 10-ին, Էրդողանը հայտարարություն է անում,

²² **Tocci N.**, “The Turkish Model and its Applicability” In “Turkey and the Arab Spring: Implications for Turkish Foreign Policy from a Transatlantic Perspective”, (Mediterranean Paper Series), The German Marshall Fund of the United States, Washington 2011, p. 3.

²³ **Hale W.**, Turkish Foreign Policy since 1774, Third edition, Routledge, Abingdon 2013, p. 244.

²⁴ Турсия разорвала дипломатические отношения с режимом Каддафи, 05 Июля 2011, <http://www.liveinternet.ru/journalshowcomments.php?jpostid=174498042&journalid=2122631&go=next&categ=0>.

²⁵ Turkey officially recalls ambassador to Libya, cuts ties with Gadaffi, 04/07/2011, <http://en.ria.ru/world/20110704/165007685.html>.

որում երաշխավորում է Կադաֆիի անվտանգությունը՝ վերջինիս երկիրը լքելու դեպքում²⁶:

Թուրքիան ակտիվ դերակատարություն ուներ նաև Լիբիայի հարցերով շփման խմբում, որտեղ ներկայացված էին Աֆրիկյան միությունը, ՄԱԿ-ը ԱԵԼ-ն և շուրջ քառասուն երկրներ, ինչպես նաև Լիբիայի ԱԱԽ-ն²⁷: Հունիսի 5-ին Հոռմում կայացած նրա 2-րդ նիստից հետո Իտալիայի ԱԳ նախարար Ֆրանկո Ֆրատտինին հայտարարեց, որ Դավութօղլին շատ հավակնու նպատակներ է հետապնդում՝ ցանկանալով հասնել խաղաղության մեջ շաբաթվա ընթացքում²⁸, իսկ 4-րդ նիստը կայացավ Ստամբուլում՝ հուլիսի 15-ին, որի ընթացքում էլ խորհրդի մասնակիցները ճանաչեցին ԱԱԽ-ին՝ իրքն միակ օրինական իշխանություն Լիբիայում²⁹: Հանդիպման ընթացքում Անկարան ներկայացրեց կոնֆլիկտի լուծման իր ծրագիրը, որի հիմնական կետերն էին կրակի դադարեցումը, ՄԱԿ-ի դեկավարությամբ հումանիտար օգնության տրամադրումը Լիբիայի բոլոր շրջաններին: Կադաֆիին առաջարկվում էր գտնել անվտանգ ապաստարան, որտեղ նա կմնար իշխանությունը կորցնելուց հետո: Թուրքիայի ԱԳ նախարարը հայտարարեց, որ այս նպատակին հասնելու համար Թուրքիան նպատակահարմար է համարում գործել Կադաֆիի շրջապատի միջոցով³⁰: Այս ամենից բացի, թուրքական կողմը ԱԱԽ-ին աջակցելու նպատակով առաջարկեց մեխանիզմներ մշակել, որոնք թույլ կտան ԱԱԽ-ին օգտագործել լիբիական սարեցված հաշիվները, ինչպես նաև նրան հատկացնել ամենաքիչը 1.5 մլրդ դոլար³¹:

Այս խորհրդաժողովի ժամանակ ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Անդրես Փող Ռասամուսենը, հանդիպումներ ունենալով վարչապետ Էրդողանի և ԱԳ նախարար Դավութօղլուի հետ, հավանության արժանացրեց Թուրքիայի շանքերը կոնֆլիկտի այնպիսի քաղաքական լուծմանը հասնելու ուղղությամբ, որը ի վհակի է բավարարել Լիբիայի ժողովրդի օրինական ձգտումները³²:

Հուլիսի վերջին և ողջ օգոստոսի ընթացքում Թուրքիան բավականին ակտիվորեն ֆինանսական օգնություն էր ցուցաբերում ապատամբներին, ինչը զարմանալի չէր, քանի որ Թուրքիան ձգուում էր ռազմական գործողությունների հնարավորինս արագ ավարտմանը, իսկ արևմուտքի ռազմական օգնությունը ստացող ապատամբների հաղթանակը արդեն կասկած չէր հարուցում: Մասնավորապես հուլիսի վերջին Թուրքիան 10 մլն դրամ ուղարկեց ապատամբների հենա-

²⁶ Война в Ливии. Ливийцы сообщают о сбитом вертолете НАТО, а Турция дает "гарантии" Каддафи в обмен на отъезд из Ливии, 13 июня 2011, <http://topwar.ru/5112-voyna-v-livii-liviyicy-soobschayut-o-sbitom-vertolete-nato-a-turciya-daet-garantii-kaddafi-v-obmen-na-otezd-iz-livii.html>.

²⁷ Снежанова Л.Н., Указ. Соч., Москва 2011, с. 18.

²⁸ Турция призывала прекратить военную операцию в Ливии в течение семи дней, <http://www.km.ru/v-mire/2011/05/05/voennaya-operatsiya-v-livii/turtsiya-prizvala-prekratit-voennyyu-operatsiyu-v-livi>.

²⁹ UK–Turkey relations and Turkey's regional role, House of Commons Foreign Affairs Committee, Twelfth Report of Session 2010–12, The Stationery Office Limited, London 2012, p. 51.

³⁰ Турция против войны с Muammar Kaddafi, страна предлагает прекращения огня, Запад - усиление военного давления на Триполи, 15 июля 2011, <http://izvestia.ru/news/494757>.

³¹ Турция призывает выделить ливийским повстанцам \$1,5 млрд. <http://www.rusorient.ru/page.php?vrub=rm&vparid=20&vid=3270&lang=rus>.

³² Генеральный секретарь НАТО на заседании Международной контактной группы в Стамбуле: НАТО остается приверженной защите народа Ливии, 15 Jul. 2011 http://www.nato.int/cps/ru/natolive/news_76455.htm.

կետ հանդիսացող Բենգազի, իսկ երեքական 30 մլն դոլար տրամադրեց օգոստուսի 8-ին, 10-ին և 21-ին Անկարա այցելած ապստամբների պատվիրակություններին: Այս 100 մլն դոլարը հովհանք սկզբներին Բենգազի այցելության ժամանակ Դավութօղլուի՝ ապստամբներին խոստացած 300 մլն դոլար օգնության մի մասն էր կազմում և օգտագործվեց ապստամբների կողմից տարբեր նպատակներով՝ այդ թվում նաև գիննվորականների աշխատավարձերը վճարելու նպատակով³³.

Թուրքիան շարունակում էր նաև լիբիական ժողովրդին աջակցող պետության դիրքերից հանդես գալու իր քաղաքականությունը՝ միաժամանակ փորձելով հասնել Լիբիայում իրավիճակի կայունացմանը: Հատկապես հիշատակության է արժանի Դավութօղլուի երկրորդ այցելությունը Բենգազի, որը կատարվեց Տրիպոլիի՝ ապստամբների ձեռքը անցնելուց անմիջապես հետո՝ օգոստոսի 23-ին: Մրանով Դավութօղլուն դարձավ օտարերկրյա առաջին բարձրաստիճան պաշտոնյան, որը Տրիպոլիի՝ ապստամբների ձեռքն անցնելուց հետո այցելել էր Լիբիա՝ մեծ չափով նպաստելով ԱԱԽ-ի լեգետիմության ամրապնդմանը: Այցելության ընթացքում Թուրքիայի ԱԳ նախարարը միջազգային հանրությանը կոչ արեց նաև ապաստեցնել լիբիական ակտիվները մինչև Ռամադան ամսի ավարտը (օգոստոսի 29-ը): Ակնհայտ է, որ ապաստեցնելու դեպքում այդ ակտիվները կանցնեին ԱԱԽ-ի ձեռքը և կնպաստեին ուղղմական գործողությունների արագ ավարտին՝ հոգուտ ապստամբների: Միաժամանակ պաշտոնական աղբյուրները նշում էին, որ միայն Թուրքիայում լիբիական խնայողությունների թիվը հասնում էր 11 մլրդ դրամի: Դավութօղլուի այցելությունից կարճ ժամանակ անց՝ սեպտեմբերի 2-ին, Թուրքիան նաև վերաբացեց իր դեսպանատունը Տրիպոլիում:

Լիբիայի նոր կառավարության հետ բանակցելու համար սեպտեմբերի 16-ին Թունիսից Լիբիա ժամանեց Թուրքիայի վարչապետը: Նա Տրիպոլիում հանդիպեց ԱԱԽ-ի դեկավար Մուստաֆա Աբդուլ Ջալիլ հետ: Հանդիպման ընթացքում Էրդողանը ընդգծեց տարածաշրջանում խաղաղություն հաստատելու և բարեկույումներ իրականացնելու կարևորությունը: Էրդողանը նաև Կադաֆիի կողմանակիցներին կոչ արեց մյուս լիբիացիների այրունը շթափել, այլ միասնաբար մասնակցել երկրի զարգացմանը³⁴: Էրդողանը այդ ժամանակ այցելություններ էր կատարում հեղափոխությունների ենթարկված արաբական երկրներում, որի նպատակը Թուրքիայի ազգեցության ընդլայնում էր մուսուլմանական աշխարհում: Լիբիան Թուրքիայի վարչապետի այցելած վերջին երկիրն էր Արաբական զարնան շրջազգայության ընթացքում³⁵:

Էրդողանի այցելությունից մեկ օր անց՝ սեպտեմբերի 17-ին, թուրքական ռազմաքաղաքացիական ինքնաթիռները անկարգելներով լիբիական Բանի Վալիդ քաղաքի բնակիչների համար նետեցին 22 տոննա մարդասիրական օգնություն, որը նախատեսված էր շրջափակված քաղաքի՝ ծանր վիճակում գտնվող բնակչության համար: Բանի Վալիդը այդ ժամանակ Կադաֆիի կողմանակիցների վերջին հենակետերից էր և դիմադրում էր ԱԱԽ-ի գործերի գրոհներին:

³³ Turkey handed out \$100 million to Libyan rebels since July, 25 August 2011, «Today's Zaman».

³⁴ Реджеп Тайип Эрдоган в Ливии: «Тоталитаризм изжил себя», 17.09.2011, «Regnum», <http://www.regnum.ru/news/1446375.html>.

³⁵ Turkish Prime Minister Erdogan arrives in Libyan capital, 16 September 2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/09/16/167146.html>.

Լիբիական ճգնաժամը իր հանգուցալուծումն է ստանում հոկտեմբերի 20-ին Կադաֆիի սպանվելուց հետո, եթե Լիբիայի տարածքի ամբողջ հսկողությունը անցնում է ընդդիմադիրների ձեռքը, և ՆԱՏՕ-ն պաշտոնապես հայտարարում է, որ հոկտեմբերի 31-ին դադարեցնում է ռազմական գործողությունները³⁶:

Թուրքիայի այսպիսի պասիվ (պասիվ, բայց ոչ չեզոք) դիրքը միջազգային ուժերի ձեռնարկած գործողություններում կարելի է բացատրել մի շարք գործոններով: Դրանցից ամենակարևորը միջազգային ուժերի գործողությունների համապատասխանությունն է միջազգային իրավունքին, որը ընդունում է նույնիսկ Թուրքիան: Սակայն չնայած որ ՄԱԿ-ի, ԱԽ-ի 1973-րդ բանաձերը իրավունք էր տալիս իրականացնել վերը նշված գործողությունները, այնուամենայնիվ Թուրքիան չէր կարող լինել այն երկիրը, որը զենք կրաքարացներ լիբիացի ժողովրդի վրա: Մրանով կարելի է բացատրել Թուրքիայի՝ ռազմական գործողություններին ուղղակի շմասնակցելը: Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով Թուրքիայի պատմական կապերը Լիբիայի հետ, պետք է շեշտել, որ Թուրքիան չէր կարող լինել այն երկիրը, որը կարող էր անտարբեր նայել ռազմական գործողություններին Լիբիայում: Բացի այդ, ռազմական գործողությունների հետևանքով Լիբիայի հնարավոր բաժանումը հակասում էր Թուրքիայի ռազմավարական շահերին, և սա ևս նպաստեց, որ հեղափոխական շարժումների սկզբնական շրջանում Թուրքիան հնարավոր ռազմական գործողությունների դեմ հանդես գա: Սակայն, ինչպես նկատեցինք, միջազգային ուժերի գործողությունները ուղղակիորեն դիպչում էին Թուրքիայի տնտեսական և քաղաքական շահերին, ուստի զարմանալի չէ, որ Թուրքիան նախընտրել էր ակտիվ միջամտողի դերում հանդես գալ և ոչ թե դիտորդի: Թուրքիայի քաղաքական ակտիվությունը նույնպես հասկանալի է, քանի որ Թուրքիան ամեն արդիով ձգուում է բարձրացնել իր հեղինակությունը տարածաշրջանում և հանդես գալ որպես տարածաշրջանի պետությունների առաջնորդ, որպես երկիր, որի կառավարման համակարգը և ժողովրդավարության ինստիտուտները ենթակա են ընդօրինակման:

Армен Жамгарян - Политика Турции во время Ливийского кризиса - В статье представлен политика Турции во время Ливийского кризиса. В частности, внимание было уделено стремлениям Турции ограничить военные действия и оказать помощь ливийским оппозиционерам. Также представлены стремления Турции стать посредником между ливийской оппозицией и властями. Представляя эти и другие особенности турецкой политики, в статье сделан вывод, что такая политика Турции исходила из ее политических и экономических интересов и имела целью усилить позиции Турции в регионе.

Armen Zhamharyan - Turkey's policy during Libyan Crisis - The article presents Turkey's policy during Libyan crisis. Particularly the attention was paid to the Turkey's policy to restrict military operations, as well as to support the Libyan opposition. Also Turkey's efforts to become intermediary between the Libyan opposition and govern-

³⁶ Operation in Libya, House of Commons Defence Committee, Ninth Report of Session 2010-2012, The Stationery Office Limited, London 2012, p. 15.

ment were presented. Representing these and other characteristics of Turkey's policy, in article the conclusion was made that during Libyan crisis such policy of Turkey proceeded from Turkey's political and economic interests and aimed to strengthen Turkey's positions in region.

ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՆՁԵՌԱՄԽԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՆԻ ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ

Սույն աշխատանքը նվիրված է սեփականության անձեռնմխելության ինստիտուտի կողմանը ու արդիականությանը: Աշխատանքում ներկայացվել է սեփականության իրավունքի չորս հիմնական ձևերը, անձեռնմխելության՝ որպես սեփականության կարևորագույն հատկություններից մեկի հասկացությունը և սեփականության իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից մեկը՝ սեփականության անձեռնմխելության սկզբունքը:

Բանափառեր. Սեփականության անձեռնմխելություն, գույք, իրավունք, Սահմանադրություն, քաղաքացիական իրավունք, իրավական հարաբերություններ

Պատմությանը հայտնի են սեփականության իրավունքի չորս հիմնական տիպեր՝ ստրկատիրական, ֆեռդալական, կապիտալիստական և սոցիալիստական: Յուրաքանչյուր հասարակական-տնտեսական ֆորմացիա բնութագրվում է իրեն հատուկ սեփականության ձևերով: Ստրկատիրական համակարգը պատմությանը հայտնի է որպես մարդու կողմից մարդու շահագրծման վրա հիմնված առաջին դասակարգային հասարակություն: Այս շրջանում անհրաժեշտություն է առաջացել օգտագործել մարդու աշխատանքը ավելի շատ մթերք արտադրելու և հասարակության աճող պահանջարկը բավարարելու համար: Առաջացել է արտադրական միջոցների մասնավոր սեփականություն՝ սկզբում աշխատանքի գործիքների, ապա նաև ստրուկտների և մասսամբ նաև հողի նկատմամբ: Գույքային անհավասարությունը և մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունները դարձան դասակարգերի առաջացման կարևորագույն գործոն: Այս շրջանում հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունքը դեռևս թույլ էր զարգացած:

Ի տարբերություն ստրկատիրական կարգի, երբ նյութական բարիքների ստեղծողը ստրուկտներն էին և շահագրգության չին իրենց աշխատանքի արդյունքներով, ֆեռդալիզմի հիմնական արտադրողական ուժը ֆեռդալական /ավատատիրական/ կախման մեջ գտնվող գյուղացիներն էին: Նրանք չունեին սեփական հող, ասկայն ունեին տուն, աշխատանքի գործիքներ և դրանք նպաստում էին գյուղացիների՝ իրենց աշխատանքի արդյունքներով շահագրգությանը: Այս շրջանին բնորոշ է հողի նկատմամբ առանձին անձի ոչ բացարիկ սեփականությունը:

Արտադրողական ուժերի և ապրանքային արտադրության զարգացմամբ առաջացել է կապիտալիստական կամ բուրժուական մասնավոր սեփականությունը: Սրա հետ մեկտեղ առաջանում է նաև ձևականորեն ազատ սակայն ամեն ինչից զուրկ, միայն սեփական աշխատուժը տնօրինող մարդկանց զանգվածը՝ վարձու բանվորների դասակարգը:

Կապիտալիստական մասնավոր սեփականության հիմքը ուրիշի աշխատանքի արդյունքների անհատուց յուրացումն է: Ժամանակի ընթացքում կապի-

տալիզմը առաջ է բերում պետական մոնոպոլիա. տեղի է ունենում սեփականության ազգայնացում:

Ուժեղացնելով արտադրության հանրայնացումը՝ այդ գործընթացը միաժամանակ նեղացնում է մոնոպոլիաների տիրապետման ոլորտը, ստեղծում սոցիալիզմին անցնելու նյութական նախադրյալներ: Սոցիալիստական հեղափոխության ընթացքում առաջանում է տոցիալիստական սեփականությունը: Այս շրջանում արդեն իսկ սեփականությունը համարվում էր անձեռնմխելվ:

Անձեռնմխելիությունը հանդիսանում է սեփականության կարևորագույն հատկություններից մեկն, առանց որի չի կարելի խոսել այնպիսի երևույթի մասին, ինչպիսին սեփականությունն է: Դա երևում է հենց սեփականության իրավունքի կառուցվածքից, որպես գույքային իրավունքներից ամենաբացարձակ իրավունքի, որը որպես իր էական հատկանիշներց մեկը ենթադրում է ցանկացած անձի համար սեփականության օբյեկտի վրա սեփականատիրոջ կամքին հակառակ ազդելու արգելք: Սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքի հետագութման ժամանակ «սեփականություն» տերմինի տակ մենք հասկանում ենք «սեփականության իրավունք»: Ինչպես նշում է Ի. Կ. Սկլովսկին «Սեփականությունն և սեփականության իրավունքը կարելի է օգտագործել որպես հոմանիշներ»¹: Սեփականության իրավունքը հանդիսանում է քաղաքացիական շրջանառության սուբյեկտների գույքային ինքնուրույնության հիմքը: Ազատ գույքային շրջանառության շահերին հիմնականում համապատասխանում է այն իրավիճակը, երբ նրա յուրաքանչյուր մասնակցի սեփականության իրավունքը պաշտպանված է այլ անձանց և պետության կամայական միջամտությունից: Այս իրավիճակն էլ կոչվում է սեփականության անձեռնմխելիություն, որի հիմնական նպատակը գույքային շրջանառության կազմակերպման համար հանդիսանում է վերջինիս կայունության ապահովումը²:

Սեփականության անձեռնմխելիությունն ունի հիմնարար նշանակություն ինչպես քաղաքացիական իրավունքի, այնպես էլ ամբողջ իրավական համակարգի համար: Սեփականության անձեռնմխելիության հետ կապված հարցերը բավականին արդիական են: Այս թեման բազմակողմանիորեն քննության է առնվել ինչպես հայ, այնպես էլ օտար մի շարք հեղինակների աշխատություններում: Սեփականության անձեռնմխելիություն կատեգորիաի բովանդակությունը կարելի է տալ միայն սեփականության իրավահարաբերությունների վերլուծության ձանապարհով: Իսկ այդ իրավահարաբերությունների առաջացման նախադրյալ է հանդիսանում սեփականության իրավունքը, որը հանդիսանում է «իրավաբանություն ապահոված հնարավորություն»՝ բոլոր 3-րդ անձանցից օրենքով նախատեսված սահմաններում պահանջել ձեռնպահ մնալու սեփականատիրոջ գույքի նկատմամբ նրա կամքին հակառակ ցանկացած ազդեցությունից, ինչպես նաև կատարել այնպիսի գործողություններ, որոնք սեփականատիրոջ խոշընդոտում են տիրապետել, օգտագործել և տնօրինել իրեն պատկանող գույքը³: Կարծում ենք, որ սեփականության անձեռնմխելիության ակունքները պետք է փնտրել

¹Տե՛ս Հ. Կ. Սկլովսկի Կ. Ի. Собственность в гражданском праве. – М.: Дело, 2000, էջ 13:

²Տե՛ս Հ. Կ. Սկլովսկի Հ. Կ. Гражданское право. Том 1. Учебник 1.0тв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М.: Бек, 1998, էջ 39:

³Տե՛ս Հ. Կ. Եղոր Հ. Դ. Проблемы общего учения о праве собственности: Дисс. канд. юр. наук, 1978, էջ 96-97:

հատկապես սեփականության իրավունքի բացառիկության մեջ: Միայն սեփականատիրոջն է պատկանում գրյուղի վրա ցանկացած ներգործության, դրա իրավական և փաստացի ճակատագիրն որոշելու իրավունքը: Եվ եթե սեփականությունն անձեռնմխելի չլիներ, ապա այս իրավական կառույցը գոյություն չէր ունենա: Այսպիսով, սեփականության անձեռնմխելիության գաղափարը մարդկանց գիտակցության մեջ ծագել և զարգացել է անմիջապես հենց սեփականության ծագման պահից: Իրավունքի զարգացման հետ, երբ սեփականության տնտեսական հարաբերությունները սկսել են գտնել իրենց իրավական ամրագրումը, սեփականության անձեռնմխելիության գաղափարը դարձել է իրավական գաղափար, այսինքն գաղափար այն մասին, ինչպես իրավունքը պետք է կարգավորի սեփականության հարաբերությունները, որպեսզի պահպանի գույքային շրջանառության կայունությունը, որն անհմաստ է առանց սեփականատիրոջը տված՝ իր իրավունքի կայունության ամուր երաշխիքների: Այսպիսով, սեփականության անձեռնմխելիությունը սեփականության անհրաժեշտ տարրն է և բխում է սեփականության իրավունքի էռույնից: Սեփականության բնույթն այնպիսին է, որ յուրաքանչյուր ոք ոչ միայն կարող է խոշնդրութել ուրիշի սեփականության իրավունքի իրականացմանը, այլև խախտել սեփականատիրոջ իրավունքները: Այս սկզբունքը Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը համընթաց գնալով ամրապնդվում է և նրա գործնական կիրառումը հիմնականում արտահայտում է այդ սկզբունքի էռույնը: Սակայն միշտ չէ, որ մեզանում պահպանվում է այդ սկզբունքից բխող իրավական պահանջները: Դրանք կարող են դրսորվել ինչպես օրենքի ամրողական շրջանցման կամ դրա ունահարման, այնպես էլ այդ օրենքի մասնակի խախտումների կամ շարաշահումների տեսքով: Քիչ չեն դեպքերը, երբ ՀՀ-ում քաղաքացին ապօրինաբար զրկվել է իրեն պատկանող սեփականությունից, այլ խոսքով խախտվել է նրա սեփականության իրավունքը: «Սեփականության իրավունքի խախտումը երկարատև իրավախախտում է, որը հանգեցնում է նրան, որ սեփականատիրոջ սեփականության իրավունքը պաշտպանվում է և միննոյն ժամանակ նա զրկված է հնարավորությունից իրականացնելու սեփականության իրավունքն ինչպես ամրողությամբ, այնպես էլ դրա մեջ մտնող առանձին իրավագործությունները»⁴:

Սեփականության անձեռնմխելիությունը կարելի է դիտարկել ներ և լայն իմաստով: Լայն իմաստով սեփականության անձեռնմխելիության տակ կարելի է հասկանալ սեփականության իրավունքը կարգավորող գրեթե բոլոր նորմերը, օրինակ՝ սեփականության սահմանափակման կամ սեփականության դադարման հիմքերը: Հետևություն կարելի է անել վերը շարադրվածից, որ հենց սեփականության իրավական կարգավորման նպատակը սեփականության անձեռնմխելիության ապահովումն է: Իսկ ներ իմաստով՝ սեփականության անձեռնմխելիության երաշխիքներ ասելով հասկացվում է նորմատիվ կարգավորման համակարգը, որն ապահովում է քաղաքացիական օրենսգրքում ամրագրված համապատասխան սկզբունքի պահանջների իրականացումը: Սեփականատերերի շահերը պաշտպանելուն ուղղված քաղաքացիական իրավունքի նոր-

⁴ Տե՛ս՝ **Тархов В. А.** Некоторые вопросы охраны имущественных прав трудящихся по советскому гражданскому законодательству. Մեջբերումը ըստ **Савельев В. А.** Германское гражданское уложение, 1983, էջ 42:

մերն ամրագրված են սեփականության անձեռնմխելիության քաղաքացիակա-
վական սկզբունքն ապահովելու նպատակով⁵:

Սեփականության անձեռնմխելիությունն ապահովող այդպիսի իրավական միջոցների մեջ կարևոր դեր է կատարում սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքը: Ժամանակակից իրավաբանական գրականության մեջ իրավունքի սկզբունքները բնորոշվում են որպես դեկավար գաղափարներ, որոնք բնութագրում են իրավունքի բովանդակությունը, նրա եռությունը, նշանակությունը հասարակության մեջ, կամ որպես իմպերատիվ պահանջներ, որոնք որոշում են հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ընդհանուր ուղղվածությունը⁶: Իրավական սկզբունքներն ունեն նաև կարևոր դաստիարակչական նշանակություն: Ա. Մ. Վասիլեվը, նշում է, որ «Իրավական գաղափար-սկզբունքները ծառայում են որպես նպատակառությամբ իրավական կարգավորման, անհատների իրավագիտակցության ձևավորման սկիզբ, որում ի հայտ է գալիս դրանց ընդհանուր նշանակությունը, որը կայանում է օրենքի և նրա պահանջների հանդեպ հարգանքի ամրապնդման, իրավակարգի հաստատման, նպատակների և պայմանների բացահայտման մեջ, ինչպես նաև սկզբունքներն օժտված են հասուլ նշանակությամբ, որն արտացոլվում է օրինաստեղծ, իրավակիրար գործընթացների և իրավունքի գիտական ճանաչման գաղափարական հիմքի ստեղծման մեջ»⁷: Քաղաքացիական իրավունքի սկզբունքներից մեկը՝ սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքը, նշանակում է սեփականատերին ապահովել սեփական հայեցողությամբ օգտագործելու, տիրապետելու և տնօրինելու իրենց պատկանող գույքը՝ չվախենալով դրանց կամայական օտարումից կամ օգտագործման սահմանափակումից: Այն կոչված է ապահովելու սեփականության հարաբերությունների կայունությունը, որը հիմք է հանդիսանում գույքային շրջանառության համար: Սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքը առանց սեփականատիրոջ կամահայտնության նրա սեփականության նկատմամբ ոչ իրավական հարաբերությունների առաջացման, փոփոխման կամ դադարեցման բացառումն է⁸: Անձեռնմխելիության սկզբունքի գործողությունը բացառում է ուրիշի գույքի չիմնավորված յուրացումը⁹: Շնորհիվ այս սկզբունքի իրավական համակարգն «աղապտացվում է հասարակության կարևորագույն շահերին և պահանջմունքներին, համատեղելի է դարնում նրանց հետ»¹⁰: Սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքը հանդիսանում է գաղափար այն մասին, որ սեփականությունը անձեռնմխելի է: Սկզբունքի մակարդակի բարձրացված սեփականության անձեռնմխելիությունն արտահայտում է այն վիճակը, որին պետք է ձգտի տվյալ ձյուղը, այսինքն որոշակի գաղափար է հանդիսանում այն մասին, թե ինչպես պետք է կառուցվի սեփականության հարաբերություն-

⁵ Տե՛ս Կարապետյան Ն. Ա. Սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքը քաղաքացիական իրավունքում, 2010, էջ 17::

⁶ Ст. 1 Теория государства и права. Учебник Под редакцией В. М. Карельского, В. Перепалева, Москва 1957, № 237;

⁷ Ст. и Васильев А.М. О правовых идеях - принципах, 1975, с 17-18.

⁸ Ще у **І. П. Чарвакутою**, Усіхвісаканнупрежаун анадененіміхтіхпірежаун սկզբունքը քաղաքացիական ի-
ռավіліնրման Երևան 2010, էջ 16:

⁹ С्�лу **Суханов Е. А., Маттеи И.**, Суханов Е. А., Маттеи И. Основные положения право собственности М. 1999г. № 31-42; Толстой Принципы гражданского права М. 1992г.

¹¹ Ст. 11. Степанов Л. И. Теория государства и права. Учебник — М: Проспект, 1997. 34с 173.

ների իրավական կանոնակարգումը և ինչպիսի սոցիալական կարևոր արդյունք է անհրաժեշտ ստանալ այդ կանոնակարգման շնորհիվ: Սեփականության անձեռնմխելիությունն էլ այն է, որը միավորում է բոլոր այդ հակասող շահերի ամբողջությունը: Կարծում ենք, որ քիչ հավանական է, որ սեփականատիրոջ իրավագորություններն՝ ելնելով միայն նրան սեփականատեր ճանաչելու հանգամանքից: Համաձայն ենք Ա. Խ. Մալախովի այն կարծիքի հետ, որ սեփականության անձեռնմխելիությունն է հենց սեփականության հիմնական հատկանիշը, նրա գրեթե ամբողջ սահմանումը: Հստ նրա սեփականության անձեռնմխելիությունը բնութագրվում է որպես իշխանությունից մասնավոր սեփականության անկախության ճանաշում¹²: Նշանակած գաղափարը արտացրում է հազարամյակների ընթացքում մշակված պատկերացումը սեփականության իրավունքի և նրա հատկանիշների մասին, որոնցից մեկը հանդիսանում է ցանկացած անօրինական ոտնագությունից սեփականության անձեռնմխելիությունը:

Ինչպես արդեն նշվել է, սեփականության անձեռնմխելիության կատեգորիան չափազանց կարևոր կատեգորիա է, որը մեծ մասամբ որոշում է ամբողջ քաղաքացիական շրջանառության կայունությունը և վերջին հաշվով, ամբողջ հասարակության կայունությունը: Ներպետական իրավական կարգավորման ոլորտում սեփականության անձեռնմխելիության երաշխիքները նախատեսված են ամենաբարձր օրենսդրական մակարդակով՝ ՀՀ սահմանադրությամբ, ինչպես նաև ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրով, որտեղ որպես հասարակական հարաբերությունների քաղաքացիական կարգավորման հիմքերից մեկը հանդիսանում է սեփականության անձեռնմխելիությունը: Սա վկայում է այն մասին, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն է տալիս օրենսդիրն այս կատեգորիային: Պարզ է, որ գործող օրենսդրության մեջ սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքի հայտնվելը բոլորովին պատահականություն չէ: Խորհրդային ժամանակահատվածի ընթացքում սեփականության անձեռնմխելիությունը չէր կարող ընդգրկվել քաղաքացիական իրավունքի սկզբունքների մեջ, քանի որ սեփականության տարբեր ձևերը հավասարարժեք չեն, և փաստորեն ոչ թե սեփականության բոլոր ձևերի հավասար պաշտպանություն էր, այլ պետական սեփականության գերակայություն անձնականի հանդեպ, և առավել ևս մասնավորի, որն ընդհանրապես չէր ընդունվում, բացառվում էր որպես իրավական երևույթ: Իսկ սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքն ենթադրում է հավասար չափով անձեռնմխելիություն և պաշտպանություն սեփականության բոլոր ձևերի համար: Պաշտպանելով սեփականության հարաբերությունները, պետությունը հետապնդում է 2 հիմնական նպատակ՝

Առաջին՝ ամրապնդել տվյալ հասարակագում ձևավորված սեփականության տնտեսական հարաբերությունները, դրանք զերծ պահել հնարավոր ոտնագություններից,

Երկրորդ՝ ապահովել իրավական հարաբերությունների վերականումը և սեփականատիրոջ կրած վնասների փոխառուցումը¹³:

¹²Տե՛ս՝ **Малахов А. И.** Частная собственность. <http://www.acconcept.ru/publish/publications.php?id=&num=133>

¹³Տե՛ս՝ **Քարսեղյան Տ. Վ.** ՀՀ քաղաքացիական իրավունք. Առաջին մաս, 2006, էջ 380::

Սեփականության իրավունքը կարգավորված է ՀՀ սահմանադրության 31-րդ հոդվածով, որի համաձայն յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու, տնօրինելու և կտակելու իր սեփականությունը: Ոչ որի չի կարելի զրկել սեփականությունից, բացառությամբ դատական կարգով՝ օրենքով նախատեսված դեպքերի: Սեփականության օտարումը հասարակության և պետության կարիքների համար կարող է կատարվել միայն բացառիկ գերակա հանրային շահերի դեպքերում, օրենքով սահմանված կարգով, նախնական համարժեք փոխհատուցմամբ:

ՀՀ Սահմանադրության նախկին խմբագրությամբ սեփականության իրավունքի պաշտպանությանը նվիրված էին սահմանադրության 8 և 28-րդ հոդվածները, որոնք նախատեսված էին «Սահմանադրական կարգի հիմունքներ» բաժնում: 8-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունում ճանաչվում և պաշտպանվում է սեփականության իրավունքը: Սեփականատերն իր հայեցողությամբ տիրապետում, օգտագործում և տնօրինում է իրեն պատկանող գույքը: Սեփականության իրավունքի իրականացումը չպետք է վնաս պատճառի շրջակա միջավայրին, խախտի այլ անձանց, հանրության և պետության իրավունքներն ու օրինական շահերը: Պետությունն երաշխավորում է սեփականության բոլոր ձևերի ազատ զարգացումը և հավասար իրավական պաշտպանությունը, տնտեսական գործունեության ազատությունը, ազատ տնտեսական մրցակցությունը: Իսկ 28-րդ հոդվածը ամրագրում էր յուրաքանչյուրի սեփականության և ժառանգման իրավունքը, նաև սահմանում էր, որ սեփականությունից կարող է զրկել միայն դատարանն՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում: Սեփականության օտարումը հասարակության և պետության կարիքների համար կարող էր կատարվել միայն բացառիկ դեպքերում, օրենքի հիման վրա՝ նախնական համարժեք փոխհատուցմամբ:

Փաստորեն ներկայումս սահմանադրությամբ նախատեսված է սեփականության ավելի թույլ պաշտպանություն՝ համեմատած նախկին խմբագրության հետ, չնկատելով, որ մեր երկրում զարգացող շուկայական հարաբերությունների արդյունքում իրականացվող քաղաքաշինական ծրարերն ավելի շատ են շեշտը դնում սեփականության անձեռնմխելիության ապահովման կարևորության վրա:

ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածում «սեփականության անձեռնմխելիությունը» հիշատակվում է ոչ թե որպես պարզ դեկլարացիա, այլ օրենսդիրի ընդհանուր մտադրության տեսքով, որը հետագայում կոնկրետացվում է քաղաքացիական օրենսգրքի տարրեր նորմերում: Այսպես, օրինակ, քաղաքացիական օրենսգրքի 274 հոդվածը նախատեսում է գույքն ուրիշի ապօրինի տիրապետությունից հետ պահանջելու հնարավորություն, իրենից ներկայացնում է ոչ այլ ինչ, քան սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքի կոնկրետ մարմնացում: Տվյալ դեպքում սեփականատիրոջն իրավունք է տրված հետ պահանջել իր գույքը ցանկացած ապօրինի տիրապետողից, այն ուժով, որ սեփականությունն անձեռնմխելի է: ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում այդ սկզբունքի ներուժումը վկայում է այն մասին, որ իրականության մեջ տեղի են ունեցել հասարակության զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափություններն արտացոլող իրական փոփոխություններ:

Այս սկզբունքը իր արտահայտումն է գտել Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի փոփոխված 11-րդ արձանագրության մեջ, անդրադարնալով սեփականության իրավունքի անձեռնմխելիությանը, ազդարարում է. «Յուրաքանչյուր ֆիզիկական և իրավաբանական անձ ունի իր գույքից անարգել օգտվելու իրավունք: Ոչ որք չի կարելի գրկել իր գույքից՝ բացառությամբ ի շահ հանրության և այն պայմաններով, որոնք նախատեսված են օրենքով և միջազգային իրավունքի սկզբունքներով: Նախորդ դրույթները, այնուամենայնիվ, չեն խոշընդոտում պետության այնպիսի օրենքներ կիրառելու իրավունքին, որոնք նա անհրաժեշտ է համարում ընդհանուր շահերին համապատասխան սեփականության օգտագործման նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու կամ տուգանքների վճարումն ապահովելու համար»¹⁴:

Խոսւելով իրավունքի սկզբունքների մասին ամբողջությամբ և սեփականության անձեռնմխելիության մասին առանձին վեցըքած, երբեք չի կարելի տեսադաշտից բաց բողնուել այն նպատակը, որի համար նրանք ներկա են գտնվում իրավական իրականության մեջ։ Իսկ նպատակն այդ բոլորովին էլ ամբողջ իրավունքի և նրա առանձին ճյուղերի տեսական միասնությունը չէ։ «Իրավական գաղափար-սկզբունքներն իրենց մեջ կրում են իրենց մեջ դրված գաղափարը պրակտիկապես կյանքի կոչելու ուղղվածությունը»¹⁵։

Բանավեճերի տեղիք տված այս թեման տարբեր կերպ է մեկնաբանվում հեղինակների կողմից: Օրինակ՝ ըստ Ե.Ա. Սուխանովի խմբագրած «Քաղաքացիական իրավունք» դասագրքի հեղինակների՝ «Սեփականության (ինչպես մասնավոր, այնպես էլ հանրային) անձեռնմխելիության սկզբունքը նշանակում է սեփականատերերին ապահովել իրենց պատկանող գույքն ըստ իրենց շահերի օգտագործելու հնարավորությամբ՝ չվախենալով, որ այն կարող է կամայականութեն առգրավվել կամ նրա օգտագործումը կարող է դադարեցվել կամ սահմանափակվել»¹⁶: Այսինքն, այս դասագրքում չկա սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքի բնորոշում: Այն սահմանվում է որպես «հնարավորության ապահովում», որը մեր կարծիքով չի կարող բավարար համարվել: Սկզբունքի սահմանումը «հնարավորության ապահովում» կատեգորիայի միջոցով ոչ մի կերպ չի կարող բավարար ճանաչվել քանի որ «ապահովում» բառն ենթայում է, որ իրականացվում են ինչ-որ գաղափար կյանքի կոչելու որոշակի միջոցառումներ: Փաստացի «ապահովում» հասկացությունը կարելի է փոխարինել «իրականացման երաշխիք» հասկացությամբ: Այսպիսով, սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքի բնորոշումն որպես գույքի անարգել օգտագործման հնարավորության ապահովում չի կարելի ընդունել ձիշտ: Քանի որ սեփականության անձեռնմխելիությունն առավել ցանկալի վիճակ է հանդիսանում գույքային շրջանառության համար, ապա անձեռնմխելիության՝ որպես իրավական սկզբունքի մասին գաղափարն արտահայտում է սեփականության հարաբերությունների իրավական կարգավորման օբյեկտիվ օրինաչափությունները, քանի որ «գաղափարները քաղված են փորձից, դրանք իրականության արտա-

¹⁴ Տէ՞ս, Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Եվրոպական Կոնվենցիա, փոփոխված 11-րդ արձանաբություն, 1-ին հոդված /20 մարտի 1952թ., Փարիզ/:

¹⁵ См. Васильев А. М. О правовых идеях - принципах, 1975, № 3, № 14.

¹⁶ Ст. 1 Гражданское право. Том 1. Учебник под. ред. Е. А. Суханова, М., 1998, § 39.

ցոլումն են՝ ճիշտ կամ խեղաթյուրված»¹⁷: Մեփականության անձեռնմխելիությունը թելադրված է սեփականության իրավունքին, իսկ նրա միջոցով՝ նաև սեփականության իրավահարաբերություններին կայունություն և որոշակիություն տալու անհրաժեշտությամբ: Ի.Պ.Կուլիկովան, սեփականության անձեռնմխելիությունը բնութագրում է որպես իրավիճակ, երբ ազատ ապրանքային շրջանառության յուրաքանչյուր մասնակցի սեփականության իրավունքը պաշտպանված է այլ անձանց և պետության կամայական միջամտությունից: Նրա կարծիքով սեփականության անձեռնմխելիությունն իրենից ներկայացնում է այն արդյունքը, որին հասնում ենք սեփականության հարաբերությունների իրավական կարգավորման միջոցով, յուրաքանչյուր սեփականատիրոջ համար ապահովելով գործողությունների ազատության կայուն իրավունք¹⁸: Մենք կիսում ենք այն տեսակետը, որ սեփականության անձեռնմխելիությունն իրենից ներկայացնում է արդյունք, որին հասնում են սեփականության հարաբերությունների իրավական կարգավորման գործընթացում, այն է՝ սեփական գործողությունների նկատմամբ յուրաքանչյուր սեփականատիրոջ իրավունքի կայունությունը: Իսկ մնացած բոլոր անձանց նկատմամբ պահանջի իրավագործությունը՝ տվյալ արդյունքին հասնելու միջոցն է¹⁹:

Սեփականության անձեռնմխելիությունն այնպիսի վիճակ է, որի դեպքում սեփականատերն իրեն պատկանող գույքի նկատմամբ տիրապետման, օգտագործման և տնօրինման իրավագործություններն իրականացնելիս չի հանդիպում որևէ խոշոնդրություն: Այդպիսի արդյունքը հասանելի է սեփականության հարաբերությունների բացարձակության շնորհիվ: Եթե այս վերջնական նպատակն իրագործված չէ, ապա գործում են իրավունքի նորմերը, որոնք կրչված են նպաստելու հասնել անձեռնմխելիության: Սեփականության անձեռնմխելիությունը ենթադրում է ոչ միայն սեփականատիրոջ իրավունքների ճանաչում և դրանց իրականացման համար երաշխիքների ապահովում, այլև այդ իրավունքների հուսալի և համակողմանի պաշտպանություն:

Սեփականության անձեռնմխելիությունն ուսումնասիրելիս հնարավոր չէ շրջանցել այնպիսի հարց, ինչպիսին սեփականացումն է: Ոչ մի սեփականություն չի կարող գոյություն ունենալ, եթե որևէ անձ որևէ իր շհամարի իրենը և համապատասխանաբար մնացած բոլոր անձնները չհամարեն այն ուրիշին պատկանող: Սեփականության հետ այս կամ այն կերպ կապված հարաբերությունների հիմքը հանդիսանում է անձի կամքը, ով սեփականացնում է: Բանն այն է, որ սեփականության իրավունքն առաջացնում է սեփականության իրավահարաբերություններ, որոնք ունեն բացարձակ բնույթ, այսինքն սեփականատիրոջ դեմ կանգնած է պարտավոր անձանց անորոշ շրջանակ: Սակայն այդպիսի իրավահարաբերությունների առաջացման նախադրյալը հանդիսանում է ոչ այլ ինչ, քան անձի վերաբերմունքը տվյալ իրին որպես իր սեփականի, իրեն պատկանողի: Սա էլ նախադրյալ է հանդիսանում տվյալ իրի՝ բոլոր այլ անձանցից ցանկացած ուսնագործությունից պաշտպանության անհրաժեշտության առաջացման: Սեփականության

¹⁷ Տե՛ս՝ Կոլիկովա Ի. Պ., նշված աշխատությունը, էջ 59:

¹⁸ Տե՛ս՝ Կոլիկովա Ի. Պ., նշված աշխատությունը, 2003թ., էջ 3:

¹⁹ Տե՛ս՝ Կոլիկովա Ի. Պ. Право собственности: вопросы соотношения неприкосновенности и ограничений

հարաբերություններն այնպիսի հարաբերություններ են, որոնք կարծես թէ 2 կողմէր ունեն՝ սեփականատերը և նրան հակադրվող անձինք: Դրանցից առաջինը իր գույքի նկատմամբ ունի հնարավոր իրավագորություններից առավելագույնը, իսկ մյուսում՝ մյուս անձինք, որոնք այդ գույքի նկատմամբ չտնեն ոչ մի իրավունք, այլ միայն սեփականատիրոջ կամքից անկախ և նրա կամքին հակառակ այդ գույքի վրա որևէ կերպ չազդելու պարտականություն: Բավականին հաճախ գրականության մեջ հարց է բարձրացվում այն մասին, թէ ինչպիսին է այդպիսի պարտավոր սուբյեկտների շրջանակը: Դեռ է արդյոք այդպիսիք համարել երկրի բացարձակապես ողջ մարդկությանը, թէ միայն այն անձանց, որոնք սեփականատիրոջ հետ գտնվում են շատ թէ քիչ սերտ փոխազդեցության մեջ: Մենք համաձայն ենք այն տեսակետին, որ սեփականության իրավահարաբերությունների պահիվ մասնակիցների շրջանակի կոնկրետացման փորձերը կարող են բերել ավելի շուտ վնաս, քան գիտական օգրւու, քանի որ սեփականության իրավունքը սկզբնապես արձանագրվում է որպես ամենատիպիկ բացարձակ իրավունք: Եթե ընդունենք սեփականության իրավահարաբերությունների պահիվ մասնակիցների քանակի սահմանափակման հնարավորությունն, ապա, փաստորեն, ստիպված կլինենք վերանայել բոլոր տրամաբանական եզրահանգումները, որոնք կապված են իրավահարաբերությունները բացարձակի և հարաբերականի բաժանելու հետ՝ փաստորեն ուղղակի հրաժարվելով այդպիսի բաժանումից: Բացի այդ, դա կհանգեցնի սեփականության իրավունքի, որպես միակ բացարձակ սուբյեկտիվ գույքային իրավունքի, դերի նսեմացման: Պարտավոր անձանց շրջանակը բավական լայն է, բայց ընդհանուր առմամբ կոնկրետացված է որպես «բոլորը և յուրաքանչյուրը»:

Սեփականության բնույթին այնպիսին է, որ յուրաքանչյուր ոք ոչ միայն կարող է խոշընդուտել ուրիշի սեփականության իրավունքի իրականացմանը, այլև խախտել սեփականատիրոջ իրավունքները: Այս սկզբունքը Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը համընթաց գնալով ամրապնդվում է և նրա գործնական կիրառումը հիմնականում արտահայտում է այդ սկզբունքի էությունը: Սակայն միշտ չէ, որ մեզանում պահպանվում է այդ սկզբունքի բխող իրավական պահանջները: Դրանք կարող են դրսեռլել ինչպես օրենքի ամբողջական շրջանցման կամ դրա ուժնահարման, այնպես էլ այդ օրենքի մասնակի խախտումների կամ չարաշահումների տեսքով: Քիչ չեն դեպքերը, եթե ՀՀ-ում քաղաքացին ապօրինաբար գրկվել է իրեն պատկանող սեփականությունից, այլ խոսքով խախտվել է նրա սեփականության իրավունքը: Որոշ դեպքերում պահպաներով այդ սկզբունքը՝ խախտվում են վերջինիս իրացման գործառույթները կարգավորող օրենսդրական կամ ենթաօրենսդրական նորմերը: «Սեփականության իրավունքի խախտումը երկարատև իրավախախտում է, որը հանգեցնում է նրան, որ սեփականատիրոջ սեփականության իրավունքը պաշտպանվում է և միևնույն ժամանակ նա գրկված է հնարավորությունից իրականացնելու սեփականության իրավունքն ինչպես ամբողջությամբ, այնպես էլ դրա մեջ մտնող առանձին իրավագորությունները»²⁰:

²⁰ Сл’ю Тархов В. А. Некоторые вопросы охраны имущественных прав трудящихся по советскому гражданскому законодательству. У́ч»п»нáóÙÝ Аёї Савельев В. А. Германское гражданское уложение, 1983, № 42:

Այսպիսով, մեր աշխատանքում փորձել ենք ներկայացնել սեփականության անձեռնմխելության ինստիտուտի էությունը, հանգելով այն եզրահանգման, որ սեփականության անձեռնմխելության սկզբունքը հանդիսանում է սեփականության իրավունքի հիմնարար սկզբունք: Այս սկզբունքի և նրա դրսնորման առանձնահատկությունների վերահանումը շուկայական հարաբերությունների պայմաններում ձեռք են բերել արդիական նշանակություն: Սեփականության անձեռնմխելությունը հանդիսանում է ոչ միայն քաղաքացիական իրավահարաբերությունների, այլ նաև ամբողջ հասարակության կայուն զարգացման նախադրյալը, քանի որ հասարակության յուրաքանչյուր անդամ որպես սեփականատեր հետաքրքրված է նրանում, որպեսզի կարողանա անխոչընդուտ տիրապետել, տնօրինել և օգտագործել իր սեփականությունը: Սակայն, պարզ է, որ սեփականության լիիվ անձեռնմխելությունն անհասանելի է, քանի որ ուսկե միջինը պետք է փնտրել մի կողմից սեփականատերերի շահերի, մյուս կողմից այլ սուբյեկտների շահերի օպտիմալ համատեղման մեջ:

Գրականության ցանկ

1. ՀՀ Սահմանադրություն
2. ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգիրը
3. Բարսեղյան Տ.Կ. Հայաստանի Հանրապետության Քաղաքացիական իրավունք: Առաջին մաս, Երևան 2009
4. Կարապետյան Ն.Ա. Սեփականության անձեռնմխելության սկզբունքը քաղաքացիական իրավունքում, Երևան 2010 Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Եվրոպական Կոնվենցիա, փոփոխված 11-րդ արձանագրություն, 1-ին հոդված /20 մարտի 1952թ., Փարիզ/:
5. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве. – М.: Дело, 2000
6. Суханов Е. А., Mattei И. Основные положение право собственности М. 1999г
7. Гражданское право. Том 1. Учебник 1.0тв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М.: Бек, 1998г.
8. Теория государства и права. Учебник Под редакции В. М. Карельского, В. Перепалева, Москва 1957г.
9. Спиридовон Л. И. Теория государства и права. Учебник. – М: Проспект, 1997г.
10. Малахов А. И. Частная собственность. <http://www.accqncpt.ru/publish/publicatiqns.php?id=&num=133>
11. Куликова И.П. Право собственности: вопросы соотношения неприкосненности и ограничения, Рязань, 2003 г.
12. Тархов В. А. Некоторые вопросы охраны имущественных прав трудящихся по советскому гражданскому законодательству 1983г.
13. Егоров Н.Д. Проблемы общего учения о праве собственности: Дисс. канд. юр. наук, 1978,
14. Васильев А. М. О правовых идеях - принципах, 1975, N 3

Ани Зограбян - Понятие и значение принципа неприкосновенности права собственности - Данная работа посвящена институту неприкосновенности собственности, ее сущности и актуальности. В работе представлены 4 основные виды прав собственности, понятие неприкосновенности, как об одном из важнейших свойств собственности, и принцип неприкосновенности собственности, как один из основных принципов права собственности.

Ani Zohrabyan - The concept and meaning of the principle of the immunity of the property rights - The work is dedicated to the essence and modernity of the institute of property immunity. The four essential types of property are presented in the current work: the concept of the immunity as one of the most important characteristics of the property, and one of the inherent principles of the property right, the principle of property immunity.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԸ

ՎՈԼՈՂՅԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Տնտեսական աճը հասարակության և տնտեսական զարգացման գլխավոր ցուցանիշն է: Այս տեսակետից առաջին պլան է մղվում կապիտալ ներդրումների օստիմալ մակարդակի որոշումը: Հոդվածում քննրկվում են կապիտալ ներդրումների և տնտեսական աճի առնչությունները և կատարվում առաջարկություններ կապիտալ ներդրումների արդյունավետ օգտագործման հիման վրա կայուն և բարձր տնտեսական աճի ապահովման համար:

Բանափառեր. Ներդրումներ, տնտեսական աճ, տեսություններ, պետություն, շուկայական հարաբերություններ, գների ազատականացում, եկամուտ

Տնտեսականան աճը հասարակության և տնտեսության զարգացման գլխավոր ցուցանիշն է: Դա միաժամանակ պետության տնտեսական գործունեության գնահատման ինքնատիպ, յուրահատուկ ցուցանիշ է, տնտեսության անվտանգության և անկախության երաշխիք է: Կայուն և բարձր տեմպերով տնտեսական աճը արտահայտում է հասարակության տնտեսական «առողջության» վիճակը:

Չնայած տնտեսագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն տնտեսական աճի վերաբերյալ բազմաթիվ տեսություններ, սակայն դրանցից առանձնանում են նոր քեյնսական և նոր դասական ուղղությունները: Մեծ դեպքեախայի ներքո ծնված քեյնսյան տեսությունը ստատիկ տվյալների հիման վրա վերլուծելով ստեղծված իրավիճակը՝ «հավասարակշռությունը ռեսուրսների ոչ լրիվ (թերի) գրադարձության պայմաններում» հանգեց այնպիսի եզրակացության, որ տնտեսական աճի տեմպերի կրճատումը կապված է տնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումների և տեխնիկական առաջադիմության խթանման բացակայության հետ: Այդ պատճառով էլ քեյնսյան տեսության մեջ տնտեսությունում պետական միջամտության նպատակը ներդրումների խթանումն է: Այնուեւս նոր քեյնսականները իրենց հետազոտությունները ծավակելով դինամիկ տնտեսության պայմաններում, ուշադրությունը կենտրոնացրեցին այնպիսի պայմանների պարզաբանման հարցերին, որոնք անհրաժեշտ են կայուն և բարձր տեմպերով տնտեսական աճ ապահովելու և պահպանելու համար՝ բնակչության գրադարձության բարձր մակարդակի և արտադրական հզորությունների լրիվ բեռնվածության պարագայում:

20-րդ դարի 50-ական թվականների կեսերին տնտեսական աճի տեմպերի և գործունների որոշիչ հնարավոր ներուժի խնդիրներով սկսեց գրադպել նաև նոր դասական ուղղությունը: Ի տարբերություն նոր քեյնսականների նոր դասականները ուշադրությունը սեւուցին արտադրանքի իրացման պայմանների և արդյունավետ պահանջարկի ստեղծման վրա: Այնուեւս նոր դասական ուղղությունը աջաջին պլան մղեց արտադրական սկզբունքը՝ տնտեսական աճի այնպի-

սի գործոնների վերլուծությանը, ինչպիսիք են հիմնական կապիտալը, աշխատուժի արտադրողականության մակարդակը, գիտատեխնիկական առաջադիմությունը և այլն: Այս տեսակետից էական ներդրում կատարեց Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Ռոբերտ Սոլորան: Նա առաջարկեց «կուտակման ուլյա կանոնի» բանաձևը, որը ցույց է տալիս կապիտալի սպառման համար կապիտալագին-վաճության օպտիմալ մակարդակը: Ռոբերտ Սոլորայի «ուլյա կանոնը» որոշում է կապիտալի այն պաշարը, որն անհրաժեշտ է կայուն տնտեսության համար կապիտալի ամենաբարձր սպառման մակարդակում: Սակայն ի տարրերություն ավանդույթների մոտեցման եղանակի, ըստ որի կապիտալի ամենաբարձր սպառումը որոշվում է ոչ տեղային մեծությամբ՝ «ինչքան շատ, այնքան լավ», այլ կապիտալի օպտիմալ չափով և տնտեսական արդյունավետությամբ, որն արտահայտվում է միավոր արտադրանքի կապիտալահատույցով: Ըստ Սոլորայի մոդելի արտադրության թողարկման ծավալը ֆունկցիա է աշխատուժից, կապիտալից և տեխնոլոգիայից: Այսպիսվ կարելի է ենթադրել, որ տնտեսական աճի հիմնական գործոններից մեկը կապիտալ ներդրումներն են: Տնտեսական աճի և ներդրումների փոխառնչություններն ավելի արդիական է դարձել պլանային համակարգից շուկայականին անցնող երկրների համար:

Որպեսզի լավ պատկերում ունենան ներդրումային ոլորտի աղբյուրների և ներդրումային գործնթացի առանձնահատկությունների մասին անհրաժեշտ է վերլուծել նաև դրա ելակետային վիճակը: Միաժամանակ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որը պլանային տնտեսությունում փաստորեն բացակայում է ներդրումների գործիքակազմի և պայմանների խորը վերլուծությունը հետևյալ պատճառներով.

- բացակայում էր ներդրող սուբյեկտը, ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձը, որի նպատակը պետք է լիներ շահույթի ստացումը

- ներդրումային օբյեկտի ընտրության պլաններում առկա իր որոշակի սահմանափակումներ, մասնավորապես գույքը, որը գտնվում էր պետության այլընտրանքային սեփականության ձևերում, ինչպես նաև բացակայում էրն արժեթղթերը և արժույթները:

Պլանային տնտեսությունում հիմնական ներդնողը պետությունն էր: Պետությունն էր որոշում երկրի զարգացման սոցիալ-տնտեսական ուղղությունները և առանձնահատկությունները: Պետությունն էր սահմանում առանձին ձեռնարկության «ինվեստիցիոն պորտֆելը»:

Անցումը շուկայական հարաբերություններին ուղեկցվեց ներդրումային ճգնաժամով: Անցումային ժամանակաշրջանի սկզբից ներդրումները կրածովեցին երեք քառորդով: Ներդրումների ծավալի կրածումը հիմնականում պայմանավորված էր ներքին խնայողությունների սահմանափակությամբ: Մասնավոր ներդրումները չեն կարող ապահովել անհրաժեշտ քանակի ներդրումներ ճգնաժամը հաղթահարելու համար: Այդ երևույթի առկայությունը ամենից առաջ կախված էր երկրում ծավալվող ինֆյացիայի աճի տեմպերի արագ զարտմից: Բացի այդ բացակայում էր նաև խնայողությունների և ներդրումների տրանսֆորմացիայի աշխատունակ մեխանիզմը: Գների ազատակայնացումը նոր թափ հաղոր-

դեց ինֆյացիայի աճի տեմպերի արագացմանը, որն էլ իր հերթին կրճատեց ներդրումների զարգացման համար ֆինանսական բազան:

Ներդրումների ոլորտի վրա բացասական ազդեցություն է թողնում նաև բարձր տոկոսի նորման (20-24%):

Ներդրումների սահմանափակման լուրջ գործոն դարձավ նաև ստվերային տնտեսության առկայությունը և դրա բարձր տեսակարար կշիռը: Սովորաբար ստվերային տնտեսության գերածի պայմաններում փորձել տնտեսության իրական հատվածը հագեցնելու փողով և կրճատել ֆինանսական դիֆիցիտի սրությունը դառնում է վճարային միջոցների իրացվելիության վերացում և դրանով խսկ հանգեցնում է ներդրումների կրճատմանը: Այսպիսով շուկայական հարաբերությունների ձևավորման ընթացքում ներդրումների կիրառումը հանդիպեց լուրջ դժվարությունների և, խոչնդուաների, որոնք թույլ չեն տալիս կիրառելու խթանիչ գործիքակազմ:

Մրանց թվին կարելի է դասել.

- երկրի սույն ֆինանսական ներուժը
- ձեռնարկությունների աղքատիկ եկամուտը և բնակչության խնայողությունների փոքր ծավալը:

- անցումը ինդրուստրիալ զարգացման նոր մոդելին, որը պահանջում էր ֆինանսական ռեսուրսների մեծ ծավալ

- տնտեսական աճի ձևախախտումը, որը խոշնդոտում էր կապիտալի ներհոսքը արտադրության մեջ և դրա մուտքի պատճենների ստեղծումը, մասնավորապես արտադրության մոնոպոլացման բարձր մակարդակը, քրեական ուժերի ակտիվացումը, ինֆյացիան միջոցների երկարատև ներդրման շահավետության նվազումը և այլն:

- շուկայական տնտեսության զարգացման անբավարար մակարդակը և շուկայական կառուցվածքի շարժունակության հակազդեցույթունը: Այլ կերպ ասած, անկատար շուկայական գործիքակազմը թույլ չէր տալիս ռեսուրսները տեղաբաշխել տնտեսական աճը ապահովող անհրաժեշտ «կետը», որն էլ հանգեցրեց ներդրումների պահանջարկի նվազում:

Այսպիսով, Հայաստանում ներքին խնայողությունների և տնտեսության ներքին հատվածում առկա եկամուտների ցածր մակարդակը, (բնականաբար) գրեթե անհնարին են դարձնում տնտեսական աճի ներդրումային գործոնի ֆինանսավորումը միայն ներքին ռեսուրսների հաշվին, հետևաբար ներդրումների լրացուցիչ աղբյուր են ծառայել օտարերկրյա փոխառությունները (Վարկերը): Օտարերկրյա ներդրումների հետ հույսեր էն կապում ֆինանսական կայունությունից անցում կատարել տնտեսական աճի տեմպերի բարձրացմանը: Սակայն օտարերկրյա ներդրումները, ինչպես յուրաքանչյուր այլ գործոն ունի «մեղալի հակառակ կողմը»: Դրանք իրականում կարող են ինտենսիվ տնտեսական աճի բացահիկ կարևոր գործոն լինել բայց և չի բացավում վտանգավորությունը տնտեսական զարգացման համար: Հետևաբար կարևոր նշանակություն ունի օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման ձևերի, չափերի ու պայմանների ձգրիտ որոշումը, որոնց միջոցով դրանք պետք է դառնան տնտեսական աճի ու

զարգացման գործոն: Այս տեսակետից անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցերին:

Առաջին. ինչպիսի՞ ձևով կատարել օտարերկրյա ներդրումները (ուղղակիթէ փոխառությունների ձևով),

Երկրորդ ինչպիսի մեծություն պետք է ունենա օտարերկրյա ներդրումները,

Երրորդ. Որտե՞ղ պետք է օգտագործել օտարերկրյա ներդրումները, որպեսզի ապահովվեն տնտեսական աճի արագացված և բարձր տևմանը:

Ներկայում Հայաստանում տարածված է այնպիսի տեսակետ, թե որքան շատ օտարերկրյա ներդրումներ, այնքան լավ: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս գործնականում առկա վիճակագրական տվյալները, տնտեսական աճի և օտարերկրյա ներդրումների աճի տեմպերը խիստ տատանվում են: Այսպես ինչպես հայտնի է 1994թ. հաջողվեց կանխել տնտեսական անկումը (մինչ այդ ՀՆԱ կրծատվել էր 59%) և ապահովել մակրոտնտեսական որոշակի կայունություն և տնտեսական աճ: Սակայն 1999թ. տնտեսական աճի տեմպերը դանդաղեցին: Եթե 1998թ. ՀՆԱ-ի աճը կազմում էր 7.2%, ապա 1999թ. այն կազմեց ընդամենը 3.3%:

2000թ. տնտեսական աճի տեմպերը կրկին բարձրացավ և կազմեց 9.6%: 1995-1998թթ. կապված տնտեսության կայունացման գործընթացների հետ, երկրում աճեց օտարերկրյա ներդրումները և 1998թ. կազմեց 232.4 միլ. ԱՄՆ դոլար²: Սակայն 1999թ. օտարերկրյա ներդրումների կտրուկ նվազում արձանագրվեց: 2000թ. մինչև ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը պաշտոնական տվյալներով տնտեսական աճը կազմեց 9.6-13.9%: Սակայն օտարերկրյա ներդրումների զգալի աճ չարձանագրվեց: Եվ վերջապես 2012թ. երկրում տնտեսական աճը կազմեց մոտ 6%, սակայն 40%-ով կրճատվել էր օտարերկրյա ներդրումները: Հետևաբար ամենից առաջ պետք է ճիշտ կողմնորոշվել օտարերկրյա ներդրումների չափի նկատմամբ: Իսկ իրական չափը ճշգրիտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է նաև որոշել (սահմանել) տնտեսական աճի հնարավոր և անհրաժեշտ տեևաքը: Այն պետք է ապահովի անցում տնտեսության զարգացման ցածր մակարդակից՝ բարձր մակարդակ և այդ հիմքի վրա կրճատի առքատության տեսակարար կշիռը (35.1%), ապա նպաստի բնակչության միջին խավի ձևավորմանը և բարեկեցության աճին:

Տնտեսական աճի հնարավոր և անհրաժեշտ տեմպի գնահատման համար կարելի է օգտագործել Ֆոն Նոյմանի դինամիկ մոդելը³:

Այսպես, եթե երկրի ներուժը ավելի ցածր է քան տնտեսական աճի անհրաժեշտ տեմպն է, ապա տվյալ երկիրը «դրայինսփի», այսինքն լրացուցիչ արտաքին (Էկզոռգեն) օտարերկրյա ներդրումների կարիք ունի: Իսկ տնտեսական աճի ավելի ցածր մակարդակը ցույց է տալիս, որ երկրի տնտեսության ներածին (Էնդորգեն) ներուժը անբավարար է և չի համապատասխանում նրա արագացված զարգացմանը:

¹ Տե՛ս «Սոցիալ տնտեսական վիճակը 1999թ. հունվար-դեկտեմբեր» վիճակագրության պետական ռեգիստրի և վելուուծության նախարարություն, Երևան 2000թ. էջ 108

Տեսական բարեփոխումների առանձնահատկությունները ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998թ. Եղևնի 1999թ. Էջ 11

³ Ст. 11 Реформы в постсоциалистическом обществе. М. экономика 2000г. с. 269.

Այսպիսով, զարգացման հնարավոր և անհրաժեշտ տեմպերի միջև տարբերությունը ոչ այլ ինչ է, քան օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման (օգտագործման) չափը: Հենց դա պետք է դառնա անհրաժեշտ «դոպինգ» չափը (մեծությունը), այսինքն էգոզեն լրացուցիչ «ուժը»: Սակայն, ինչպես փորձը ցույց՝ տալիս «դոպինգ» թափի գերազանցումը կարող է պատճառել բացասական հետևանքներ և ավելորդ կորուստներ:

Օտարերկրյա ներդրումների մեծության որոշումը կապված է նաև այն պայմանների հետ, որոնց դեպքում այդ ներդրումները կվերածվեն տնտեսական աճի իրական գործոնի: Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ օտարերկրյա ներդրումների աճը տնտեսապես արդյունավետ կլինի այն դեպքում, եթե նման կերպով հնարավորություն է ստեղծվում ֆինանսավորել անցումը տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակի:

Ներդրումային քաղաքականության կարևոր խնդիրներից է նաև թե օտարերկրյա ներդրումների, որ ձևու է ընդունելի տնտեսական զարգացման համար՝ ուղղակի ներդրումները, թե վարկերը: Այս երկու ձևերն են ունեն և առավելություններ և թերություններ: Ուղղակի ներդրումները քաղաքական տեսակետից ավելի վտանգավոր են, քանի որ դրանք կապված են երկրում արտադրության միջոցների օտարերկրյա սեփականության ստեղծման և տարածման հետ և հետևաբար վտանգ ներկայացնում տնտեսական անկախության համար: Վարկավորումը նման վտանգ չի պարունակում: Սակայն դրանք ավելի պակաս հրապուրիչ են քան ուղղակի ներդրումները: Եթե ուղղակի ներդրումների դեպքում արտադրության տեխնոլոգիայի կատարելագործումը և վաճառահանման շուկաների ձեռք բերման խնդիրը լրացնում են օտարերկրյա ներդրումները, ապա վարկավորման դեպքում այն ամբողջությամբ վերապահվում է երկրի ներքին գործարաններին:

Ուղղակի ներդրումների և վարկավորումների ներգրավման առավելությունների գնահատման ցուցանիշ կարող է լինել ներդրումների օգտագործման արդյունավետության աստիճանը:

Այս տեսակետից ուշագրաֆ է Շվեյցարական բանկերի կոնֆերերացիայի մեթոդիակն⁶: Այդ գնահատման մեթոդի հիմքում ընկած է տվյալ երկրի վճարունակությունը բնութագրող հետևյալ հարաբերկցությունները:

Առաջին, արտաքին պարտքի մեծության և ապրանքիների ու ծառայությունների արտահանման արդյունքում ստացված տարեկան արժույթի հարաբերությունը: Այդ հարաբերությունից ենելով երկրը ընդունվում է (գնահատվում է) դրական, եթե արտահանումից ստացված արժույթը ծածկում է արտաքին պարտքը: Այդ պատճառով որպես այդպիսի հարաբերության սահմանային արժեքը որոշվում է (100 %):

Երկրորդ, երկրի արժույթի պահուստի չափի և արտաքին պարտքի հարաբերությունն է: Համաձայն այդ հարաբերության երկիրը գնահատվում է դրական (լավ վիճակում), եթե արժույթային պահուստի մինիմումը հավասար է արտաքին պարտքի 20%-ին: Եթե արժույթային պահուստը 20%-ի մակարդակից ցածր է, գնահատվում է, որ երկիրը չունի անհրաժեշտ երաշխիք իր պարտքի մարելու

⁶ Տե՛ս Րեֆորմի և պոստսոցիալիստическом обществе, экономика м. 2000г. с 273

համար: Այդ պատճառով այդ հարաբերության համար սահմանային արժեքը որոշվում է ($\leq 20\%$):

Երրորդ երկրի վճարային հաշվեկշռի դեֆիցիտի և արժույթային պաշարի հարաբերության է, որի համաձայն վճարային հաշվեկշռի դեֆիցիտը չպետք է գերազանցի երկրի արժույթի պաշարը ավելի քան 1,5 անգամ: Եթե այդ հարաբերության արժեքը ավելին է նշանակում երկիրը չունի արտաքին պարտքի պարտավորությունները կատարելու հնարավորություն: Այդ հարաբերության արժեքը կազմում է $\leq 1,5\%$:

Հայաստանը վերը նշված բարդ ցուցանիշներով համարվում է ոչ այդքան գրավիչ կամ էլ միջին պարտավորությունների երկիր:

Շվեյցարական բանկերի կոնֆեդերացիայի հարաբերությունների մեթոդին կարելի է ավելացնել նաև Արժույթների միջազգային հիմնադրամի (ԱՄՀ) կողմից մշակված հարաբերությունը: Դա ամենից առաջ վերաբերվում է երկրի արտաքին պարտքին և ՀՆԱ-ի հարաբերությանը: Համաձայն այդ հարաբերության օտարերկրյա ներդնողներերկիրը գնահատում էն դրական այն դեպքում, եթե երկրի արտաքին պարտքի մեծությունը չի գերազանցում ՀՆԱ-ի մեծությունը, կամ էլ չի գերազանցում ՀՆԱ-ն ավելի քան 10%:

Այդ ամենի կողքին օտարերկրյա ներդնողները մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև երկրի քաղաքական ու սոցիալական կայունության վրա:

Այսուհանդերձ վերոհիշյալ հարաբերությունները չպետք է դիտարկել, որպես երկրի արտաքին պարտքի մարման կարողությունները գնահատելու անվիճելի միջոցներ: Սակայն դրանք տալիս են անհրաժեշտ մակարդակի պատկերումներ օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման մասին՝ տվյալ երկրի առկա կարողությունների մասին: Հասկանալի է, որ այդ ցուցանիշները տվյալ երկրի տնտեսության արդյունավետության գնահատման ուղղակի ցուցանիշներ չեն, սակայն բարձր արդյունավետություն ունեցող տնտեսությունը միայն կարող է բավարարել այդ հարաբերությունների պահանջները:

Քանի որ օտարերկրյա վարկերը պետք է վերադարձնել նախորդ կրողին՝ տոկոսներով հանդերձ, հետևաբար անհրաժեշտ է ապահովել դրանց օգտագործման բացառիկ արտադրողական և աղյունավետության բարձր մակարդակ: Այլ կերպ ասած տվյալ երկիրը կարող է ապավինել օտարերկրյա ներդնումների օգտագործում, քանի դեռ դրա կապիտալի սահմանային արդյունավետությունը մեծ է փոխառության սահմանային արժեքից (այսինքն այն տոկոսադրույթից, որի դեպքում միջազգային կապիտալի շուկայից կարելի է վերցնել ֆինանսական միջոցներ ներառյալ միջազգային շուկայի տոկոսադրույթի և տվյալ երկրում գործող տոկոսադրույթի տարբերությունը): Որքան արդյունավետ օգտագործվեն այդ ներդրումները, այնքան մեծ կլինի տարբերության արժեքը:

Սակայն օտարերկրյա ներդրումները ևս չի կարելի համարել բացարձակ «բարիք»: Դեռևս Միլսոն Ֆրեդմանը նկատի ունենալով այդ հանգամանքը բազմից զգուշացնում էր, որ ձեռնարկությունները օտարերկրացիներին վաճառելը չի կարող երկրում ապահովել համապատասխան ֆինանսական միջոցներ, որովհետև օտարերկրյա կապիտալի նպատակը շահույթի ստացումն է, հետևաբար յուրաքանչյուր երկիր պետք է թույլատրի ազատ ներդրումների հոսք միայն մեկ

պայմանով, որքանով է այն նպաստում տնտեսական աճին ու տնտեսական զարգացմանը:

Володя Овсепян - *Инвестиции и экономический рост* - Экономический рост является главным показателем развития общества и экономики . С этой точки зрения на первом плане – решения оптимального уровня инвестиций в основной капитал. В статье рассматриваются проблемы взаимосвязы экономического роста и капитальных инвестиций и даются рекомендации для обеспечения высоких темпов экономического роста на основе устойчивого и эффективного использования капитальных инвестиций.

Volodya Hovsepyan – *Investement and ekonoic growth*- Ekonoic growth is the main indicator of the development of society and economy. From point of view in the foreground is a solution of the optimal level of investment in fixed assets. The article discusses the relationship between economic growths and capital investment and gives recommendations to ensure high rates of economic growth based on susaintable and efficient use of capital investment.

ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԲԱՆԿԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ

ԳԱՅԱՆԵ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՀԱՍՄԻԿ ԱԼԻԽԱՏՅԱՆ

Բանկային համակարգի անխափան գործունեությունից և արդյունավետությունից են կախված երկրի տնտեսական զարգացման տեմպերը: Բանկերի գործունեության արդյունավետ գնահատման համար կարևոր է ճիշտ ժամանակին իրականացնել շահույթ ապահովող գործուների վերլուծություն, շահույթի և շահութաբերության վրա ազդող գործուների բացահայտում:

Հոդվածում ներկայացված են բանկային գործունեության գնահատման հիմնական մեթոդները, շահութաբերության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշներից միջին ակտիվների շահութաբերության (ROA), սեփական կապիտալի շահութաբերության (ROE) գործակիցները: Վերլուծությունը կատարվել է Ազրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ ՎՏԲ-Հայաստան, Արդշինինվեստ բանկերի տվյալների հիման վրա: Արդյունքներով իրականացվել է SWOT վերլուծություն:

Բանափառություն. Բանկային համակարգը, շահույթի, միջն ակտիվների շահութաբերության գործակից (ROA), սեփական կապիտալի շահութաբերություն (ROE), իրացվելիություն, ֆինանսական արդյունք, զուտ շահույթ մեկ բաժնետոմսի հաշվով, կապիտալի տեսակարար կշիռը, բանկերի ուժեղ և բույլ կողմերը, SWOT վերլուծության:

Բանկային համակարգը, հանդիսանալով երկրի տնտեսության կարևորագույն օրակներից մեկը, առանձնահատուկ ուշադրության կարիք ունի, քանի որ բանկային համակարգի անխափան գործունեությունից և արդյունավետությունից են կախված երկրի տնտեսական զարգացման տեմպերը:

Ինչպես գիտենք, շուկայական տնտեսության պայմաններում ցանկացած տնտեսվարող սուբյեկտի, այդ թվում՝ առևտրային բանկերի գործունեության հիմնական նպատակը շահույթի ստացումն է, որն իրենից ներկայացնում է առևտրային բանկերի տնտեսաֆինանսական գործունեության վերջնական ֆինանսական արդյունքը:

Այս առումով կարելի է ասել, որ բանկերի գործունեության գնահատման ամենատարածված և արդյունավետ միջոցը բանկի շահույթի և շահութաբերության վերլուծությունն է: Եվ պետք է նշել, որ այն բանկերն են կարողանում դիմանալ մրցակցությանը և խուսափել ֆինանսական անկայուն վիճակից, որոնք պարբերաբար կատարում են բանկի գործունեության գնահատում ստորև նշված ցուցանիշների միջոցով:

Հահութաբերության մակարդակը գնահատելու ամենատարածված ցուցանիշներից է միջին ակտիվների շահութաբերության գործակիցը (ROA): Բանկերի համար շատ կարևոր է շահութաբերության գնահատման մի գործակից ևս՝ սեփական կապիտալի շահութաբերությունը (ROE-ն), որը համարվում է ուղեցույց է բանկի ներդրողների համար և որպես կանոն, զարգացած երկրներում այն կազմում է 15-20%:

Այսպիսով իրականացնենք Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկի հիմնական ցուցանիշների համեմատական վերլուծություն¹.

Աղյուսակ 1. Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկի հիմնական ցուցանիշների համեմատություն

01.01.12 դրությամբ, միլիոն ՀՀ դրամ		01.01.13 դրությամբ, միլիոն ՀՀ դրամ		Շելում
Ակտիվներ	247412	Ակտիվներ	260926	13514
Պարտավորություններ	198550	Պարտավորություններ	209534	10984
Սեփական կապիտալ	48862	Սեփական կապիտալ	51392	2530
ROA	3.6%	ROA	2.88%	-0.72%
ROE	10.34%	ROE	12.96%	2.62%
Սեփական կապիտալ/Ակտիվներ	18.12%	Սեփական կապիտալ/Ակտիվներ	17.76%	-0.36%

Աղյուսակ 1-ի տվյալներից երևում է, որ 01.01.13 դրությամբ Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկի ROE ցուցանիշը կազմում է 12.96%, ընդ որում՝ նախորդ տարվա 10.34%-ի համեմատ նվազվում է ROE ցուցանիշի, հետևաբար նաև պոտենցյալ դիվիդենտների աճ 2.62%-ով: Այստեղից հետևում է, որ ներդրողները շահագրգության մեջ ունենալու գործառնությունները, քանի որ այս դեպքում, չնայած նվազում է բանկի ROA-ն, սակայն աճում է ROE-ն և, բնականաբար, նաև պոտենցյալ դիվիդենտները: Բայց մյուս կողմից կը դա բացասաբար է ազդում բանկի կապիտալի համարժեքության մակարդակի, հետևաբար, նաև նրա հուսալիության վրա:

Ներկայացնենք նաև Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկի շահութաբերության ցուցանիշները 2011-ից 2013 թվականն ընկած ժամանակահատվածում:

Աղյուսակ 2 Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկի շահութաբերության ցուցանիշները²

	ROE	ROA
01.01.2011	11.16	3.29
01.04.2011	12.47	2.88
01.07.2011	12.01	2.89

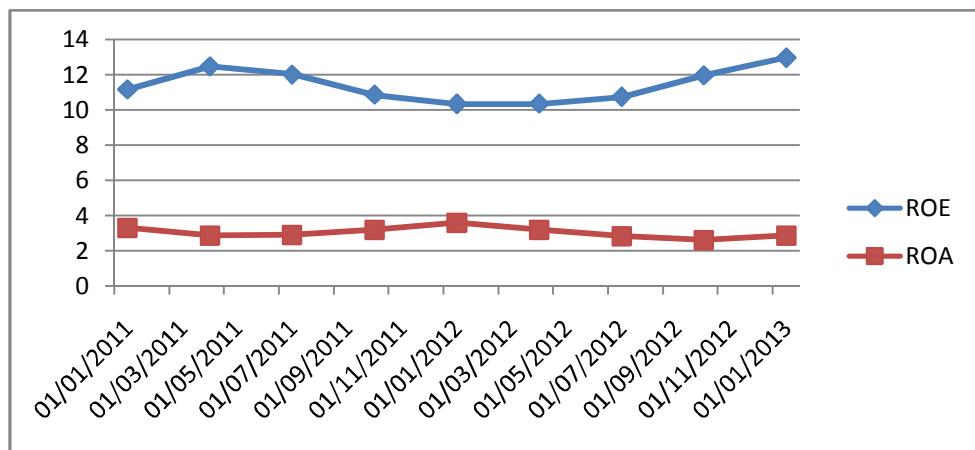
¹ Տվյալները վերցված են «Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկ» ՓԲԸ-ի պաշտոնական www.acba.am ինտերնետային կայքից

² Տվյալները վերցված են «Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկ» ՓԲԸ-ի պաշտոնական www.acba.am ինտերնետային կայքից

01.10.2011	10.86	3.2
01.01.2012	10.34	3.6
01.04.2012	10.35	3.19
01.07.2012	10.74	2.82
01.10.2012	11.96	2.61
01.01.2013	12.96	2.88

Այս ցուցանիշների մեծությունների փոփոխությունները ցույց տանք նաև գրաֆիկի միջոցով.

Գծապատկեր 1

Ինչպես երևում է գծապատկերից, 2011թ-ին ROE-ն ունեցել է մի փոքր աճ, ապա՝ նվազման միտում մինչև 01.05.2012-ը ընկած ժամանակահատվածը, որից հետո լրկին սկսել է աճել, իսկ ROA ցուցանիշը լուրջ շեղումներ չի գրանցել:

Այժմ ցույց տանք ՀՀ ռեզիդենտ երեք բանկերի հիմնական ցուցանիշները և գործունեության արդյունավետությունը՝ ըստ ROA և ROE գործակիցների, 01.01.2013 դրույթամբ³.

Աղյուսակ 3.

Բանկի հիմնական ցուցանիշների հաշվարկ 01.01.2013

Բանկի անվանումը	Ակտիվ ներ (մին ՀՀ դրամ)	Սեփական կապիտալ (մին ՀՀ դրամ)	Զուտ շահույթ հարկումից հետո (մին ՀՀ դրամ)	Տեսակարա ր կշիռ	
				ROA, %	ROE, %
Արդինինվեստ	233482	13802	2057	2.56	11.74
Ակրակրեդիտ	260926	15536	2393	2.88	12.96
ՎՏԲ- Հայաստան	259952	13776	2157	4.67	17.05

³ www.banker.am

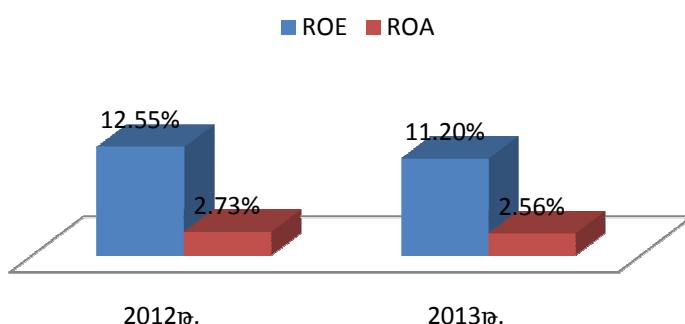
Ինչպես տեսնում ենք, գործունեության արդյունավետության ցուցանիշներն ավելի բարձր են ՎՏԲ-Հայաստան և Ակրա-Կրեդիտ Ազրիկոլ բանկերում, քանի որ վերջիններս աշխատում են բավականին շահութաբեր, մինչդեռ դրանք համեմատաբար ցածր են Արդշինինվեստ բանկում, որը դեռևս պետք է բարձրացնի իր գործունեության արդյունավետությունը, որպեսզի ապահովի բաժնետերերին ցանկալի շահութաբերության մակարդակը:

Հայաստանի Հանրապետությունում 2013 թվականի արդյունքներով բանկային համակարգի ընդհանուր շահույթը կազմել է 42.7 մլրդ դրամ, տարեկան աճը՝ 15%: Կապիտալի եկամուտաբերության մակարդակը (ROE) կազմել է 11.2%, նախորդ տարվա 12.55%-ի փոխարեն: Իսկ ակտիվների եկամուտաբերության մակարդակը (ROA) մոտ 2.56%, նախորդ տարվա 2.73%-ի փոխարեն:

Ներկայացնենք գրաֆիկի միջոցով.

Գծապատկեր 2

2013թ. ՀՀ բանկայիան համակարգի ROA-ն և ROE-ն

Այս ցուցանիշների վրա բացասական ազդեցություն են ունեցել ավանդների տոկոսադրույքների աճի արդյունքում տոկոսային ծախս / ընդհանուր ակտիվների հարաբերակցության 0.6 տոկոսային կետով աճը, ինչպես նաև ոչ տոկոսային եկամուտ/ընդհանուր ակտիվների հարաբերակցության 1.9 տոկոսային կետով նվազումը:

Վերը բվարկված գործակիցներից զուտ շահույթի մարժան, զուտ տոկոսային մարժան և ոչ տոկոսային մարժան ինչպես արդյունավետության, այնպես էլ շահութաբերության զնահատման ցուցանիշներ են, որոնք վկայում են այն մասին, թե բանկի կառավարիչները և աշխատակիցները որքան հաջող են ապահովել եկամուտների աճի առաջնայիկ տեմպը՝ ծախսերի համեմատությամբ: Մեկ բաժնետոմսի հաշվով զուտ շահույթի (EPS) ցուցանիշը բանկի բաժնետերերին ներկայացնում է վճարումների ճշգրիտ գնահատականը: Սպրեդի միջոցով գնահատվում է բանկի ավանդատուների և փոխառուների միջև իրականացրած միջնորդական գործունեության հաջողության աստիճանը:

Վերը նշված ցուցանիշների միջոցով կատարենք Ակրա-Կրեղիտ Ազրիկոլ բանկի գործունեության զնահատում:

Աղյուսակ 4⁴

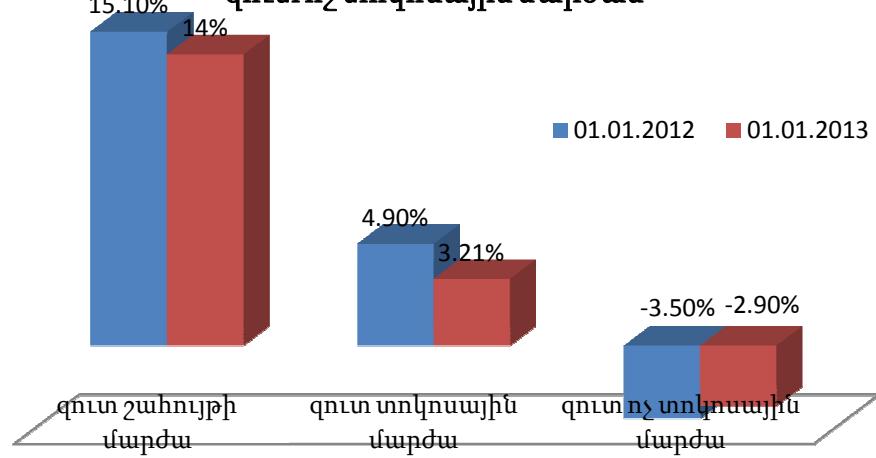
Ցուցանիշի անվանումը	Ակրա-Կրեղիտ Ազրիկոլ բանկ	
	01.01.12 դրությամբ	01.01.13 դրությամբ
Զուտ տոկոսային մարժա, %-ով	4.9	3.21
Զուտ շահույթի մարժա, %-ով	15.1	14
Զուտ ոչ տոկոսային մարժա, %-ով	-3.5	-2.9
Զուտ շահույթը մեկ բաժնետոմսի հաշվով	1646	2047
Սպառել	6.6	5.13

Զուտ շահույթը մեկ բաժնետոմսի հաշվով ունի աճման միտում՝ ի շնորհիվ զուտ շահույթի աճի: Սպառելը փորբացել է, ինչը խոսում է բանկերի միջև մրցակցության սրվելու մասին, քանի որ վերջինիս պայմաններում սովորական ակտիվների միջին եկամուտների և պասիվների միջին ծախսերի տարբերությունը պակասում է:

Ներկայացնենք նաև զրաֆիկի միջոցով.

Գծապատկեր 2.11

2012-2013թթ. ՀՀ առևտրային բանկերի զուտ շահույթի մարժան, զուտ տոկոսային մարժան և զուտ ոչ տոկոսային մարժան

Այստեղից երևում է, որ զուտ տոկոսային մարժան, զուտ շահույթի մարժան, 2013թ-ին 2012թ-ի համեմատությամբ նվազել են:

Այս դինամիկան նույնպես խոսում է սուր մրցակցության մասին, ինչը բանկերի կառավարիչներին ստիպում է փնտրել եկամուտների /շահույթի/ այլ արդյունքը: Զուտ ոչ տոկոսային մարժան բացառական է, քանի որ բանկի ոչ տոկոսային ծախսերը գերազանցում են ոչ տոկոսային եկամուտներին, իսկ զուտ ոչ տոկոսային մարժան աճել է:

Առևտրային բանկերի գործունեության վերլուծության ժամանակ շատ կարևոր է նաև նրա իրացվելիության գնահատումը, որը վերջինիս ունակությունն է ժամանակին և առանց կորուստների իրականացնել իր պարտավորությունները ավանդատունների և վարկատունների և այլ հաճախորդների նկատմամբ: Այժմ դիտարկենք Կենտրոնական բանկի կողմից սահմանված ՎՏԲ – Հայաստան, Ակրա – Կրեդիտ Ազրիկոլ և Արդշինինվեստ բանկերի իրացվելիության նորմատիվները⁵:

Առյուսակ 5

$$\mathcal{U}_2^1 = \text{բարձր իրացվելի ակտիվներ} / \text{ընդհանուր ակտիվներ} (\%)$$

	31/03/ 2013	31/12/ 2012	30/09/ 2012	30/06/ 2012	31/03/ 2012	31/12/ 2010
Արդշինինվեստ	33.67	35.61	38.20	43.05	50.23	48.35
Ակրակրեդիտ	20.06	28.14	32.79	32.70	33.94	31.17
ՎՏԲ-Հայաստան	21.57	25.84	26.88	25.40	32.65	29.61

Առյուսակ 6

$$\mathcal{U}_2^2 = \text{բարձր իրացվելի ակտիվներ} / \text{ցպահանց պարտավորություններ} (\%)$$

	31/03/ 2013	31/12/ 2012	30/09/ 2012	30/06/ 2012	31/03/ 2012	31/12/ 2010
Արդշինինվեստ	141.12	144.09	150.41	165.79	211.79	205.61
Ակրակրեդիտ	231.70	289.91	347.06	396.06	383.19	339.24
ՎՏԲ-Հայաստան	101.55	103.99	94.39	100.67	119.66	100.33

⁵ <http://www.banker.am/>

Աղյուսակներից երևում է, որ բանկերը պահպանում են իրացվելիության թույլատրելի մակարդակները՝ ի շնորհիվ բարձր իրացվելի և ապակենտրոնացված ակտիվների պորտֆելների, որը կարող է հեշտությամբ կանխիկացվել դրամական հոսքերի չկանխատեաված ընդհատման դեպքում: Դետք է նշել, որ բանկերն ունեն ավելցուկային իրացվելիություն, իսկ վերջինս զապող ազդեցություն է ունենում բանկային համակարգի ակտիվային գործառնությունների վրա՝ բացասաբար անդրադառնալով բանկային համակարգի եկամտաբերության վրա, սակայն պետք է նկատել նաև, որ բարձր իրացվելի ակտիվների մասնաբաժինը ընդհանուր ակտիվների մեջ, ինչպես նաև բարձր իրացվելի ակտիվները՝ համեմատած ցափահանջ պարտավորությունների հետ, ունեցել են նվազման միտում, հետևաբար կարելի է ասել, որ բանկերն իրենց ակտիվները սկսել են ավելի ուղիղնալ օգտագործել:

Այսպիսով բանկերը անհրաժեշտ է վարեն ակտիվների առավել ռացիոնալ օգտագործման քաղաքականություն, քանի որ ավելցուկային իրացվելիությունը զապող ազդեցություն է ունենում նրանց ակտիվային գործառնությունների վրա՝ բացասաբար անդրադառնալով բանկային համակարգի եկամտաբերության վրա:

2011-2013 թթ.-ին Ակբա-Կրեդիտ Ազրիկոլ, ՎՏԲ-Հայաստան և Արդշինին-վեստ բանկերը ապահովել են կայուն և շահութաբեր գործունեություն: 2013թ.-ին նշված բանկերի ընդհանուր կապիտալի տեսակարար կշիռը բանկային համակարգի ընդհանուր կապիտալում կազմում է համապատասխանաբար 11.59%, 8.85% և 8.64%:

Վերը շարադրված հետազոտությունների հիման վրա SWOT վերլուծության միջոցով ցույց տանք առանձնացված բանկերի ուժեղ և թույլ կողմերը, հնարավորություններն ու սպառնալիքները հետևյալ խմբավորմամբ:

Աղյուսակ 7

Ուժեղ կողմեր	Թույլ կողմեր
1. Զուտ տոկոսային եկամուտների բարձր մակարդակ,	1. Զուտ ոչ տոկոսային եկամտի բացասական լինելը,
2. բարձր շահութաբերություն,	2. հիմնական ավանդների համեմատաբար ցածր տեսակարար կշիռը պարտավորությունների կազմում,
3. եկամուտների և ծախսերի օպտիմալ կառուցվածք,	3. ավանդներին արամադրվող տոկոսադրույնները,
4. իրացվելիության բարձր մակարդակ,	4. միջին տարիքից բարձր բնակչության անվստահությունը բանկային համակարգի նկատմամբ
5. ծառայությունների ընդգրկուն փաթեթի տրամադրություն,	
6. մասնաճյուղերի լայն ցանց,	
7. ամուր մրցակցային դիրք տարածաշրջանում,	
8. հաճախորդների հաստատուն բազայի և բանկի նկատմամբ նրանց վստահության առկայություն	

Հնարավորություններ	Սպառնալիքներ
<p>1.Վարկերի նկատմամբ առկա (աճող) պահանջարկ,</p> <p>2.ֆինանսական համակարգում իրականացվող բարեփոխումներ (վենսաթոշակային ռեֆորմ, պարտադիր ապահովագրատեսակների ներորում),</p> <p>3.հուսալի հաճախորդների առկայություն,</p> <p>4.ավանդների երաշխավորման գումարների ավելացում</p>	<p>1.ՀՀ տնտեսական աճի դանդարձում կամ աճի ցածր տեևապեր,</p> <p>2.Գործընկեր երկրներում առկա տնտեսական և քաղաքական խնդիրներ,</p> <p>3.զնաճի բարձր մակարդակ (սպասումներ),</p> <p>4.տնտեսությունում առկա սոցիալական խնդիրներ (բնակչության ցածր կենսամակարդակ),</p> <p>5.գործազրկության աճ,</p> <p>6.սովերային տնտեսության մեծ ծավալներ</p>

Гайане Аветисян, Асмик Алиханян - Сравнительная оценка деятельности коммерческих банков - Темпы экономического развития страны зависят от беспрофитной и эффективной деятельности банковской системы. Для эффективной оценки деятельности банков важно вовремя осуществлять анализ факторов, обеспечивающих прибыль и раскрытие факторов, влияющих на прибыльность.

В статье представлены основные методы оценки банковской деятельности, показатель средних активов из показателей, характеризующих уровень прибыльности, коэффициенты прибыльности частного капитала. Анализ был проведён на основе данных Акба-Кредит-Агри科尔, ВТБ-Армения, Ардшининвест банков. По результатам был произведен анализ SWOT.

Gayane Avetisyan, Hasmik Alikhanyan - Comparative Assessment of Trading Banks Activity - The rates of a country's economic development depends on the activity and efficiency of the banking system. In order to have efficient assessment of banks activity it is important to implement analysis of factors providing profit and reveal the factors influencing on profit and profitability in time. The article discusses the principal methods of assessment of bank activity, the coefficients of ROA and ROE from the indexes, characterizing the level of profitability. The analysis has been done on the basis of data of the following banks: Acba-Credit Agricole, VTB-Armenia and Ardshininvest-bank. The results have been used while implementing SWOT analysis.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈԴԱԿԱՆ

«ԱՐԺԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆԻ ՔԱՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ» ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Հոդվածում հիմնավորում է Արշակ Չոպանյանի քննադատական հայացքների ուսուցման անհրաժեշտությունը, հակիրճ ներկայացվում է դասընթացի բովանդակությունը, դասընթացի կազմակերպման ու անցկացման նախագիծը, հարցադրումների շրջանակը:

Բանալի բառեր- Արշակ Չոպանյան, Իպոլիտ Տեն, Դ. Վարուժան, Սիամանթո, Համաստեղ, Շ. Շահնուր, Ե. Չարենց, Հ. Շիրազ, գրականություն, գրաքննադատ, գրականագետ, ուսուցում, դասավանդում, դասընթաց, մեթոդ, կուլտուր-պատմական դպրոց, իրապաշտություն, Սփյուռք:

Մեծ է Արշակ Չոպանյանի դերը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Նրա բազմարովանդակ գործունեության լայնատարած տիրույթում իրար կողք կողքի բարձրանում են բանաստեղծը, գեղագետ-արվեստաբանն ու բանասերը, գրաքննադատն ու գրականագետը, հասարակական գրքիչն ու քաղաքական մտավորականը: Չոպանյանի վաստակը նշանակալից է հատկապես քննադատության ու բանախրության ասպարեզներում: Նրա հզոր գրչով կյանքի կոչվեցին հայ հին մշակույթի շատ մոռացված արժեքներ, արևմտահայ գրականության մեջ նա հիմք դրեց գիտական քննադատությանը, սկզբնավորեց մենագրության ժանրը՝ տալրվ դասական գրողների ստեղծագործությունների ուսումնասիրության ինքնատիպ ու հիանալի օրինակներ: Բազմաթիվ արծարծումներ ու մեկնաբանություններ, որ Չոպանյանը տվեց շատ գրողների կյանքի ու ստեղծագործության կապակցությամբ, մեզանում եղան նրանց մասին առաջին առավել ամբողջական բանախրական խոսքը: Նրա շատ երահանգրումներ, գնահատականներ, ճշգրտումներ ելակետային են դարձել գրական ամենատարբեր հարցերով գրադարձ մասնագետների համար, շատերն էլ թեև արդեն պատկանում են անցյալին և վերանայվել են արդի գրականագիտության կողմից, սակայն ուսանելի են որպես գիտական մտքի որոնումներ:

Ահա այս պատճառներով էլ Չոպանյանի գրաքննադատական գործունեության ու հայացքների ուսուցումը և՝ անհրաժեշտ է, և՝ արդիական: Արդիական է նաև այն տեսակետից, որ 19-րդ դարի 90-ական թվականների արևմտահայ իրականության մեջ Ա. Չոպանյանի գրականագիտական-տեսական ժառանգության ուսումնասիրությունը նպաստում է ազգային գրական գործընթացում ռեալիզմի՝ որպես ստեղծագործական մեթոդի առանձնահատկությունների լուսաբանմանը:

«Արշակ Չոպանյանի քննադատական հայացքները» դասընթացի ուսուցմամբ մենք նպատակ ունենք ամփոփ և համակարգված ներկայացնելու Չոպանյանի քննադատական գործունեությունը, բացահայտելու 19-րդ դարի 90-ական թվականների, ապա 20-րդ դարասկզբի և մինչև 40-ական թվականներն ընկած

Ժամանակահատվածի ազգային գրական գործնթացի զանազան հարցերի նկատմամբ նրա հետաքրքրությունների աճը, ցույց տալու Չոպանյանի քննադատական, գրական-տեսական հայացքների ձևավորման և զարգացման ընթացքը, ներկայացնելու գրական ուղղությունների հերթափոխի, գրական ազգեցության, դասական ռեալիզմի գեղագիտական սկզբունքների, գեղարվեստական մեթոդների միաժամանակյա գոյակցության, ազգային գրականության զարգացման մասին պատկերացումները, և վերջապես, Չոպանյանի քննադատական դիմանկարի բնութագրման համար վերլուծելու և արժնորելու նրա առավել կարևոր ուսումնասիրություններն ու հոդվածները:

Դասընթացում կարևորում ենք նաև Ա. Չոպանյանի՝ հայ գրականությունը համաշխարհային գեղարվեստական մշակույթի համապատկերում գնահատելու ու քննելու սկզբունքը՝ նկատելով, որ գրաքննադատը այդ սկզբունքի հետևող թյամբ ոչ միայն գեղագիտական բարձր չափանիշներ է առաջարրում ժամանակի մեր գրականությանը, այլև մեթոդաբանական ուղեցույցներ է տալիս հայ գրականության համաշխարհային կապերի և փոխազդեցուքունների ուսումնասիրության համար:

Տարբեր խնդիրների քննության առնչությամբ նպատակ ենք դրել հասուկ ընդգծելու, թե Չոպանյանի քննադատական գործունեության մեջ ինչպես է արտացոլվել ժամանակի գրական ու գրականագիտական մտքի շարժումը, ինչպես է նա լուծել հատկապես քննադատության բնագավառի սկզբունքային հարցերը և ինչով է հարստացրել հայ գրաքննադատական մշակույթը:

Ուսուցումը նպատակահարմար ենք գտնում կազմակերպել հետևյալ նախագծով և հարցադրումներով:

1. Կուլտուր-պատմական գրականագիտական դպրոցի հետևողը: 2. Իրապաշտության հաստատման ձանապարհին: 3. Ընթացիկ գրականության շրջագծում: 4. Բանաստեղծական նոր սերնդի քննադատություններից: 6. Ա. Չոպանյանը հայության երկու հատվածների հոգևոր մերձեցման կամուրջ:

Դասախոսությունը նպատակահարմար ենք գտնում վարել բանավոր՝ ուսանողներին գրի առնելու հնարավորություն տալով, հեղինակային վերլուծությունները համադրելով բնագրային մեջբերումներով:

Չոպանյանի գրաքննադատական ժառանգությունն ուսումնասիրելիս նախ անհրաժեշտ է քննության առնել նրա մեթոդաբանական սկզբունքները, գրական հայացքները, որոնք օգնում են ճիշտ հասկանալու գրական ստեղծագործությունների վերլուծման և գնահատման՝ քննադատի հետևողական ելակետերը: Այս հարցերի քննարկմանն է նվիրվում դասընթացի առաջին՝ «Կուլտուր-պատմական գրականագիտական դպրոցի հետևողը» թեման:

Թեման մատուցելիս կարևորում ենք, որ Չոպանյանը իր գրական-քննադատական գործունեությունը, սկսած առաջին իսկ քայլերից, ծավալեց՝ հետևելով կուլտուր-պատմական դպրոցի սկզբունքներին: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտորեն ներկայացնում ենք Իպրիս Տենի ուսմունքի բովանդակությունը և ապա ցույց տալիս, որ սկզբից և եթ, պահպանելով քննադատի սեփական մտա-ծողության ինքնույթյունն ու ինքնատիպությունը, Չոպանյանը քննեց ու գնահատեց Տենի հայացքները, ու թեև բարձր գնահատեց վերջինիս ուսմունքը, սակայն նրանում տեսավ և ընդգծեց նաև առանձին անընդունելի դրույթներ: Հակառակ Տենին՝ Չո-

պանյանը առաջ քաշեց ստեղծագործող անհատի անձնականության խնդիրը՝ ցույց տալով, որ որքան էլ մեծ լինեն արտաքին ազդեցությունները, այնուամենայնիվ ամենակարևորը ստեղծագործողի անհատականությունն է, որը հաճախ շրջանցում է արտաքին ազդեցությունները, և ինքն է ազդում իր միջավայրի ու ցեղի վրա:

Այս կերպ բացատրում ենք, որ Չոպանյանը առաջադրեց գրականության գնահատման գրական-պատմական այնպիսի սկզբունքներ, որոնք միջավարի, ցեղի ու ժամանակի օբյեկտիվ տվյալներին համապում են նաև հեղինակի անհատականության սուրյեկտիվ գործոնը:

«Իրապաշտության հաստատման ձանապարհին» վերնագրված թեման ուսուցանելիս նախ հակիրձ ներկայացնում ենք 19-րդ դարի 80-ական թվականների արևմտահայ գրական կյանքը. երբ գրական նոր սերնդի՝ հայտնի ութառնականների իրապաշտական գրական շարժման շանքերով արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան գրականության թեմատիկայի, գրականության գաղափարական նպատակավայրության ու պատկերավորման բնագավառներում, և որտեղ հաղես եկավ Ա. Չոպանյանը՝ ինքն էլ դառնալով գրական նոր սերնդի գլխավոր ու եռանդուն դեմքերից մեկը: Քննադատի տարբեր հոդվածներից մեջքերված անհրաժեշտ հատվածների վերլուծությամբ ցույց ենք տալիս, որ այս շրջանում գրաքննադատության կության և հասարակական նշանակության մասին Չոպանյանի պատկերացումները որքան էլ թեև սերտորեն կապված էին դասական ռեալիզմի գեղարվեստական-գեղագիտական սկզբունքների հաստատման, քննադատությունն ու գրականությունը ժողովրդի լայն զանգվածների շահերին ծառայեցնելու՝ արևմտահայ ութառնականների որդեգրած շահագրգիռ ու նպատակամետ սկզբունքների հետ, այնուհանդերձ նա երբեք անհանդուրժողական վերաբերմունք չունեցավ տարբեր ուղղությունների ու ոճերի նկատմամբ: Հաստատելով իրականության մեջ հասարակական և գեղագիտական երևույթների բազմազանությունն ու հարստությունը՝ քննադատը լավագույնն է համարում գեղարվեստական բազմազան մոտեցումների և հնարավորությունների կիրառումը: Նման մտածելակերպով Չոպանյանը մի էական խնդրում արդեն տարբերվում է 80-ականներից, նրանց՝ ռեալիզմի վերաբերյալ ունեցած միակողմանի պատկերացումներից, որոնք հասլավես տիրապեսող էին նրանց գրծունեության առաջին շրջանում: Ուսանողներին բացատրում ենք, որ այս հանգամանքը, սակայն, չպետք է դիտել որպես հեռացում գրական սերնդակիցներից, այլև իրեն քննադատի՝ կյանքը, մարդկային հարաբերություններն ու հոգեբանությունը ճշմարիտ և օբյեկտիվորեն պատկերելու հետևողական և արդարացի ձգտում, որն իր հիմքում նաև նպատակ ուներ ազգային գրականությանը հաղորդելու ժամանակակից բովանդակություն և հասարակական հնչեղություն:

Չոպանյանի գեղարվեստական և հասարակական դիրքորոշումների համար կարևոր է ընդգծել այն փաստը, որ նա բավական մեծ կարևորություն էր տալիս հասարակության գեղագիտական ձաշակի զարգացմանը, հոգևոր կյանքի կազմակերպմանը: Արվեստը դիտվում է այն լավագույն միջոցը, որը կարող էր բարձրացնել ու զարգացնել հասարակության՝ գեղեցիկի զգացման զգացողությունը, որն էլ իր հերթին բարերար ազդեցություն պետք է թողներ նրա բարոյական նկարագրի վրա, գեղեցկացներ նրա բարքերը:

Այս ամենից հետո բացատրվում է, որ հարցի այսպիսի դրվածքն արդեն նորություն էր ուժառնականների օգտապաշտական մտածողության համեմատ: Եթե 80-ական թվականներին Արփիարյանը, պաշտպանելով իրապաշտության սկզբունքները, գեղագիտական չափանիշի էր հասցրել գրական երկի գաղափարայնության, կենսական խնդիրներ արձարձելով՝ օգտակար լինելու պահանջը, ապա Չոպանյանը լայնացնում է գրականությանը ներկայացրած իր պահանջների ուղեծիքը՝ գործառնական դերից առավել կարևորություն տալով գրական երկի գեղարվեստական հավերժական հատկանիշներին:

«Ըստացիկ գրականության շրջագծում» թեմայի շրջանակում ցույց ենք տալիս, թե ինչպես երիտասարդ քննադատը իր գործունեության հենց սկզբից, ելնելով ազգային գրականության կենտրանի ընթացքի կազմակերպման, նաև զարգացման հետանկարի դիրքերից, ինչ մեծ կարևորություն էր տալիս օրվա նորահայտ գրողների և ստեղծագործությունների քննությանն ու գնահատմանը: Հատկապես «Հայրենիք» օրաթերթից՝ «Վերջին հրատարակութիւններ» ընդհանուր խորագրի տակ հրատարկված հոդվածներից բերելով օրինակներ՝ բացատրում ենք, որ Չոպանյանը, երիտասարդ գրողներին կոչ անելով ուսումնասիրել «գավառական» բանաստեղծությունը, գտնել աղբյուրները և պարզել ժողովրդական կյանքի վրա ունեցած ազդեցությունը, զարգացնում էր մի տեսություն, որը հիմքում ծրագրային նշանակություն ուներ ընդհանրապես ազգային գրականության զարգացման համար և առնչվում էր 19-րդ դարի վերջին տասնամյակում արևմտահայ գրական կյանքում ծառացած մի այնպիսի կենսական խնդրի, ինչպիսին էր գրականության մեջ ազգային ոգու, ազգային ինքնուրույնության ու նկարագրի հայտնաբերումն ու հաստատումը:

Այստեղ պետք է ուսանողներին բացատրել, որ գավառական գրականության զարգացման, ինքնուրույնության մղման իր գաղափարներով Չոպանյանը հետապնդում էր ինչպես մշակութային, սոցիալական, այնպես էլ ակներևորեն քաղաքական նպատակներ. անհրաժեշտ էր ժողովրդի և նրա մտավորականության մեջ արմատավորել այն գիտակցությունը, թե ազգի գոյության զիսավոր երաշխիքը, նրա հոգևոր կյանքը սնուցող ամենակարևոր աղբյուրը սեփական հողն է, հայրենի բնաշխարհը՝ իր ժողովրդով, նրա կեցույթամբ և վարք ու բարքով:

«Բանաստեղծական նոր սերնդի քննարարություններից» թեման ուսուցանելիս նախ նշում ենք, որ 20-րդ դարի սկիզբը դարձավ ողջ հայ գրականության թերևս ամենաբեղուն շրջանը: Մեկը մյուսի հետևից ի հայտ եկան արևմտահայ և արևելահայ բազմաթիվ դասական գրողներ: Չոպանյանն իր գրական փորձառության, գեղագիտական ճաշակի ու հեղինակության շնորհիվ նկատում, գնահատում և խրախուսում էր մեծ գրականություն մուտք գործող մասնավորապես արևմտահայ տաղանդավոր գրողներին: Նկատել ենք տալիս, որ 20-րդ դարակզբի արևմտահայ բանաստեղծության աննախադեպ ծաղկումը կանխորոշող համարյա բոլոր մեծ դեմքերը իրենց հենց առաջին ստեղծագործական քայլերից արժանացել են նրա ուշադրությանը: Նրանց նախափորձերի մեջ արդեն քննադատ Չոպանյանը կարողացել է հայտնաբերել մեծ տաղանդի նախադրյալները: Այդ տեսակետից առանձնացնում և ուսանողներին ուսումնասիրել ենք տալիս հատկապես Ա. Չոպանյանի՝ Վ. Թեքեյանի «Հոգեր», Սիամանթոյի (Ա. Յարձանյան) «Դյուցազնորեն», «Հոգեկարքի և հույսի ջահեր» Դ. Վարուժանի «Սարսու-

ներ» գրքերի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները: Համեմատություն ենք անցկացնում հետազա քննադասների, ինչպես, օրինակ, Հրանտ Թամրազյանի, Վազգեն Գաբրիելյանի, Գեղամ Սևանի՝ հիշյալ բանաստեղծներին նվիրված ուսումնասիրությունների և Չոպանյանի գրախոսականների միջև և ցոյց տալիս, թե ինչպես մեր հետազա նշանավոր գրականագետները հաստատում և վկայակոչում են Չոպանյանի տվյալ շատ գնահատականներ՝ գուգահեռաբար նրա ուսումնասիրություններից կատարելով անհրաժեշտ մեջքերումներ:

Այսուհետև բացատրում ենք, որ Չոպանյանը ոչ միայն առաջինը բացահայտեց հիշյալ արևմտահայ հեղինակների բանաստեղծական խառնվածքի ինքնատիպ կողմերը, այլև ամեն մի առանձին երևույթի գնահատմամբ զուգահեռաբար բարձրացրեց գրականության զարգացման հեռանկարներին վերաբերող այնպիսի խնդիրներ, որոնք կենսական նշանակություն ունեին ընթացիկ գրական կյանքում:

Այդ ուսումնասիրությունների շարքում ուսանողների ուշադրությունը առանձնապես բնելում էնք Սիամանթոյի բանաստեղծական ժողովածուներին վերաբերող հոդվածների վրա: Լսարանն արդեն գիտի, որ Սիամանթոյի առաջին գրքերը իրենց պայքարի ու կովի առնական շնչով նոր էջ էին բացում արևմտահայ պոեզիայի մեջ՝ Ալիշանից ու Պեշիլքաշյանից հետո կրկին հնչեցնելով սուրբ ընդլազումի երգը: Նկատել ենք տալիս, որ Չոպանյանը առաջիններից էր, եթե ոչ առաջինը, որ անմիջապես նկատեց երիտասարդ բանաստեղծի գրական նորարարությունը և շտապեց ըստ արժանվույն գնահատելու այն: Տարբերվելով ժամանակի շատ գրախոսներից, որոնք, նկատի ունենալով միայն Սիամանթոյի ոճական «տարօրինակությունները», փորձում էին գրողի ստեղծագործությունը ներկայացնել սոսկ որպես ֆրանսիական սիմվոլիզմի կույր հետևողություն՝ մերժողական այդ և նման տրամադրությունների լոնդիանուր վարակի մեջ շտեսնելով անգամ գրողի բերած զաղափարների նորարարությունն ու կենսական ուժը, Չոպանյանը Սիամանթոյի ստեղծագործության արժևորման չափանիշները փոխադրեց նոր՝ նախորդներից տարբեր հարթության վրա: Քննադատը շեշտը հատկապես դնում է գրողի այն զաղափարների վրա, որոնք նոր ուժով ու բովանդակությամբ էին հնչեցնում անձնազոհության, վրիժառության, ազատագրական պայքարի թեման, որը և իրականում կազմում է բանաստեղծի ստեղծագործության գնահատման գլխավոր առանցքը: Այդ կերպ Չոպանյանը ի հայտ է բերում գրականագիտական խորաբափանցություն, գլխավորը երկրորդականից տարբերակելու նուրբ զգացողություն:

վելով նրանց արագ միավորումը: Երկու գրականությունների համադրամբ, բայց ոչ երբեք, գրականագետի խոստովանությամբ՝ հակադրմամբ, բացահայտվում են նրանց զարգացման տվյալ պահի առավելություններն ու թերությունները, ընդգրկումները, որոնց իմացությունը խիստ անհրաժեշտ է ուսանողներին՝ երկու հատվածների գրական արժեքների գնահատման համար:

Այնուհետև բացատրում ենք, որ ազգային գրականության մեջ առանցքային տեղը Չոպանյանը հատկացնում է բուն հայրենիքում ստեղծվող գրականության՝ համոզված, որ արտասահմանում ստեղծվող գրական գործերը չեն կարող ունենալ հայրենի հողի հետ անմիջականորեն կապված գրականության կենսունակությունը և նրա՝ ազգի ներկա պատմական պահի հոգեբանության ուղղակի արտացոլման հնարավորությունը: Անշուշտ, սա չի նշանակում, թե Չոպանյանը Սփյուռքի գրականությունը գուրկ է համարում ազգային բովանդակությունից: Ավելին, նա նկատում է, որ ազգային կյանքի հետ անմիջականորեն առնչվող շատ կարևոր և անհրաժեշտ հարցերի արձարձման մենաշնորհը ներկա պահին վերապահված է միայն սփյուռքահայ գրականությանը: Դրանք եղենի, պապենական հողի կորսայան ցավագին հիշատակների, արդարության ապագա հաղթանակի նկատմամբ անդրդիմ հավատի թեմաներն էին, որոնք հասկանալի պատճառներով չէին կարող բարձրացվել Խորհրդային Հայաստանում: Չոպանյանը Սփյուռքի գրականության համար կենաւական անհրաժեշտություն է համարում նաև արևմտահայ գրական ավանդույթների պահպանումն ու զարգացումը, արևմտահայ լեզվի կենսունակության ապահովումը:

Այնուհետև թեմայի ուսուցումը կատարում ենք հետևյալ բովանդակությամբ. 1) «Համաստեղը և զյուղը հայ գրականության մեջ» հոդվածը. հայ զյուղագրության ավանդներին հավատարիմ մնալու և նոր ժամանակներում, նոր կացության մեջ դրանք զարգացնելու մղումները; 2) Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» վեպը. օտար, անհարազատ միջավայրի մեջ ընկած հայի՝ բարոյապես կործանվող կամ լավագույն դեպքում ֆիզիկական քայլայման հասած, ազգային դիմագիծը կորցնող կերպարների փոխարեն զորեղ, իրենց ազգի պահպանման, իրենց ցեղի վարկի համար պայքարող հպարտ հերոսների ստեղծման պահանջ; 3) Խորհրդահայ գրականության գնահատում. Եղիշե Չարենց, Վահան Տերյան, Վաղարշակ Նորենց, Ալազան, Մկրտիչ Արմեն, Ակսել Բակունց, Հովհաննես Շիրազ. զգուշացում հանուն նորության դասական, ազգային ավանդներից հրաժարվելու համար, զաղափարական միտումնավորության և քարոզչականության քննադատում:

Խիստ հետաքրքրություն ներկայացնող այս նյութերի ուսուցումը կատարում ենք գրապատմական մոտեցումով, պատմության և արվեստի փիլիսոփայության քննարկումներով:

Որպես ամփոփում՝ գնահատում ենք Արշակ Չոպանյանի գրաքննադատական գործունեությունն ու ժառանգությունը:

Вачаган Авагян - „Изучение курса „Критические взгляды Аршака Чопаняна“. - В статье обосновывается необходимость изучения критических взглядов Аршака Чопаняна, кратко излагается содержание курса, план формирования и проведения курса, круг поставленных вопросов.

Vachagan Avagyan - “Training Course of “Arshak Chopanyan’s Critical Views”. - In the article it is substantiated the teaching necessity of Arshak Chopanyan's critical views: in brief the content of the course, the draft of organizing and conducting the course, the framework of inquiries are presented.

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ «ՎԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈՅԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԹԵՍԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍՈՒՄ

ՆՈՒՆԵ ԴԱՎԹՅԱՆ

Մշակույթի և տեխնոլոգիայի առաջընթացին զուգընթաց զարգանում ու կատարելագործվում են ուսուցման մեթոդները: Վերակառուցումը կապված է ուսուցման բովանդակության արդիականացման պահանջի հետ, որը իր հետ բերում է ուսուցման ձևերի ու մեթոդների փոփոխություն: Դասավանդման համար անհրաժեշտ է ոչ միայն առարկայի խոր իմացություն, այլ նաև նյութը հեշտ ընկալելի դարձնելու համար տարբեր հնարների, միջոցների կիրառություն: Նորարարությունը պահանջում է ուսուցման նոր մեթոդներ կիրառել, որոնցով էլ առաջնորդվում ենք մեծ ժողովրդասեր, հումանիստ, արդարության շատագով Վ. Հյուզոյի կյանքն ու գործն ուսուցանելիս:

Բանալի բառեր. Վիկտոր Հյուզո, Մեթոդ Ուսուցում, Իմացություն, Գիտություն

Կյանքի, գիտության, մշակույթի զարգացմանը զուգընթաց ուսուցման մեթոդները ևս անընդհատ զարգանում ու կատարելագործվում են: Առաջադրվող վերակառուցումը հիմնականում կապված է ուսուցման բովանդակության արդիականացման պահանջի կենսագործման հետ, որը իր հետ բերում է ուսուցման ձևերի ու մեթոդների փոփոխություն:

Թեմայի հաջող ուսուցման գրավականներից է նրա մուտքը: Առաջին հերթին սա ավելի ընդգրկուն է՝ թե՝ սովորողների, թե՝ ժամկետների առումով, ինչպես նաև ավելի հոգեհարազատ է ու հետաքրքիր, ստեղծագործելու և տարածելու ավելի լայն ասպարեզ է բացում: Նախագծով աշխատելը բավական բարդ, բայց նաև հետաքրքիր և արդյունավետ գործընթաց է: Հետաքրքիր է նրանով, որ սովորողները, ինչու չեն դասավանդողը, կենտրոնանալով մի որևէ բնագավառի, կրնկրետ դեպքում՝ գրողի կյանքի և ստեղծագործության վրա, սկսում են բազմակողմանի և խորքային ուսումնասիրություն կատարել: Արդյունավետ է, որովհետև միևնույն թեմային բազմիցս անդրադառնալու արդյունքում մեծանում է որևէ նոր ու հետաքրքիր բացահայտում անելու հնարավորությունը: Իսկ թեման ժամանակային առումով այդպիսի հնարավորություն տալիս է: Վիկտոր Հյուզոն, Ֆրանսիայում որպես բանաստեղծ, սակայն ամբողջ աշխարհում որպես վիպասան, հիշարժան շատ տվյալներ ունի, որոնք հնարավորություն են տալիս մուտքի դասը հետաքրքիր ու նպատակային կազմակերպել:

Արդյունավերտ դասավանդման համար անհրաժեշտ է ոչ միայն դասավանդվող առարկայի խոր և բազմակողմանի իմացություն, այլ նաև նյութը հեշտ ընկալելի դարձնելու համար տարբեր մեթոդների, հնարների, միջոցների ու վարժությունների կիրառություն: Քանի որ ինքը դասընթացը բավականին տարրարնույթ ու բազմատար է, ապա այն ուսուցանելու համար կարելի է դիմել բազմաթիվ մեթոդների՝ անհրաժեշտ արդյունքին հասնելու համար: Խթանման փուլի հիմնական նպատակներից են՝ Նոր նյութի վերաբերյալ բացահայտել սովորող-

ների գիտելիքները, քննարկվելիք նյութի մեջ ներգրավելով ակտիվացնել ուսանողին, ձևավորել գիտելիքներ և հմտություններ ձեռք բերելու ձգոտում: Որոշ մեթոդներ կիրառվում են դասի խթանման փուլում՝ Մտագրոհ, խմբավորում: Խմասի ընկալման փուլի նպատակներից են՝ հետաքրքրության աճի պահպանումը, տեղեկատվության ընկալման ինքնավերահսկման ապահովումը, նոր և հին տեղեկատվության շաղկապումը և իմացության նոր կառույցի ստեղծումը: Իհարկե, մեթոդներ կիրառվում են դասի խմասի ընկալման փուլում՝ զաղափարների քարտեզ, ֆիլմի ցուցադրություն: Կշռադատման փուլի նպատակներից է այն, որ ուսանողը նոր ստացած տեղեկատվությունը կարողանա արտահայտել իր բառերով և ձևակերպումներով, նոր գիտելիքներ միաձուլի ունեցածին և դրանք հասցնի աստիճանական ինտեգրացման: Ի վերջո, մեթոդներ, որոնք հարմար են կիրառելու դասի կշռադատման փուլում՝ քարտաժան, խորանարդում:

Հյուգոյի կենսագրության ուսուցման արդյունավետ միջոց է նրան ներկայացնել որպես ոռմանտիզմի խոշոր դեմք, ով մուտք է գործել գրականություն որպես դեմոկրատ և հումանիստ, բարու և արդարության ջատագով, ճնշվածների պաշտպան:

Ցանկացած բնույթի ուսումնական գործնթացի հիմնական նպատակներից մեկը սովորողների մեջ այնպիսի հոգեվիճակի ստեղծումն է, որոնք կապահպեն նոր ու կայուն որակների ձևավորումը և դրանց կիրառումը տարբեր ուժություններում: Վիկտոր Հյուգոն ենել է երեք եղբայրներից կրտսերը: Գրողի հայրը՝ Ծոգեֆ Լեոպոլդ Սիզիսբեր Հյուգոն (1773—1828 թթ.), նապոլեոնյան բանակի գեներալ էր, իսկ մայրը՝ Սոֆի Թերեյուշե՝ դաշնակահարուիկի: Հյուգոյի վաղ մանկությունն անցել է Մարսելում, Կորսիկայում, Իտալիայում (1807 թ.), Սադրիդում (1811 թ.), ուր բնտանիքը տեղափոխվում էր հոր աշխատանքի բերումով և կրկին վերադառնում Փարիզ: Ճանապարհորդություններ խորը տպավորություններ են թողել գրողի հոգում, որոնք ել արտահայտվեցին իր ստեղծագործություններում: 1813 թ.-ին Հյուգոյի մայրը՝ Սոֆի Թերեյուշեն, սիրային կապ ունենալով գեներալ Լազորիի հետ, ամուսնալուծվում է և որոր հետ հաստատվում Փարիզում: 1814—1818 թթ. Հյուգոն սովորել է Լյոււլովիկոս Մեծի անվան լիցեում: 14 տարեկան հասակում նա սկսում է իր գրական գործունեությունը: Գրում է իր չտպագրված ողբերգությունները «Athelie ou les scandinaves» և մորք նվիրված «Yrtatine» ողբերգությունները, և «Louis de Castro» դրաման: 15 տարեկան հասակում Ակադեմիայի մրցույթում արժանանում է պատվավոր մեկնաբանությանը «Les avantages des études» բանաստեղծության համար, իսկ 1819 թ.-ին «Jeux Floraux» մրցույթում «Vierges de Verdun» և «Rétablissement de la statue de Henri III» պուեմների համար ստանում է երկու մրցանակ: 1822 թ. հոկտեմբերին Հյուգոն ամուսնանում է Ադել Ֆուսեի հետ (1803—1868 թթ.): Նրանք ունենում են հինգ երեխաներ՝ Լեոպոլդ (1823—1823 թթ.) Լեոպոլդինա (1824—1843 թթ.) Շառլ (1826—1871 թթ.) Ֆրանսուա-Վիկտոր (1828—1873 թթ.) Ադել (1830—1915 թթ.)

Սուտրի դասահատվածում գերադասելի է խոսել նաև այն ազդեցությունների մասին, որ մեծ դեր են խաղացել նրա անհատականության ձևավորման գործում: Օգտագործվում են նաև ժամանակակիցների հուշերը, մեծությունների բնութագրումները և գնահատականները գրողին:

1823 թ.-ին տպագրվում է «Բալանդացի Հանը» (Han d'Islande) վեպը: Շառլ Նոյեի հիմնավորված քննադատությունները հիմք հանդիսացան Հյուգոյի և Նոյե-

յեի հետագա ընկերության համար, որը շարունակվեց մինչև 1827—1830 թթ.: Հենց այս ժամանակահատվածում Հյուգոն վերսկսում է իր հարաբերությունները հոր հետ և գրում է «Գովք հոր» (Odes à mon père, 1823 թ.), «Երկու կղզի» (1825 թ.) և «Պայքարից հետո» (Après la bataille) պոեմները: Հյուգոյի հայրը մահացավ 1828 թ.-ին: Հյուգոյի «Կրոմվել» (Cromwell) պիեսը, որը գրված է ֆրանսիական հեղափոխության հոչակավոր դերասան Ֆրանսուա-Ժոզեֆ Տալմայի համար, տպագրվել է 1827 թ.-ին: Սակայն ստեղծագործությունը մեծ վեճեր առաջացրեց: Դրամայի նախերգանքում հեղինակը հերքում է կլասիցիզմի պայմանականությունները՝ հատկապես տեղի և ժամանակի միամնությունը՝ ներմուծելով ռոմանտիկ դրամայի նշույները: 1829 թ.-ին լույս են տեսնում «Մահվան դատապարտվածի վերջին օրը» (Dernier Jour d'un condamné), իսկ 1834 թ.-ին «Կլոդ Գյո» (Claude Gueux) ստեղծագործությունները: Այս երկու կարճ վեպերում Հյուգոն ներկայացնում է իր բացասական վերաբերմունքը մահապատժի նկատմամբ: «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպը տպագրվել է 1831 թ.-ին:

Հյուգոն մահացել է բոքերի բորբոքումից 1885 թ. մայսի 22-ին 83 տարեկանում: Թաղման արարողությունը տևել է 10 օր: Մասնակցել է մոտ մեկ միլիոն մարդ: Թաղված է Պանթեոնում:

Այն, ինչ մեկ անգամ կյանքի է կոչվել, շարունակում է ապրել նաև ֆիզիկապես, քանի որ մահին է տրվում նրանց ֆիզիկական պատյանի վերջին հատվածը միայն: Այլապես ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ Հյուգոյի գործի հետևորդներն ավելի հաճախ, ավելի իրական են հանդիպում, գրուցում նրա հետ, քան՝ շատերի, որոնք ֆիզիկապես ապրում են, բայց չկան ավելի, քան նա՝ Հյուգոն:

Հյուգոյի առաջին ստեղծագործությունները իրեն հաջողություն և հայտնություն 66 իր կյանքի առաջին տարիներին: Իր առաջին բանաստեղծական ժողովածուն՝ «Գովքեր և զանազան բանաստեղծություններ» (Odes et poésies diverses), տպագրվել է 1822 թ.-ին, երբ Հյուգոն 20 տարեկան էր: Լյուդովիկոս XVIII թագավորը գրողին տարեկան գրումար էր տրամադրում: 1826 թ.-ին լույս տեսավ «Գովքեր և բալլագներ» ժողովածուն: Վիկտոր Հյուգոյի առաջին հասուն ստեղծագործությունը «Մահապատժի դատապարտվածի վերջին օրը» (Le Dernier Jour d'un condamné) երկն է, որը գրվել է 1829 թ.: «Կլոդ Գյո» (Claude Gueux)-ն կարճ, իրական հենք ունեցող վավերագրական պատմություն է մարդասպանի մասին, ով Ֆրանսիայում մահապատժի է ենթարկվել: Այն լույս է տեսել 1834 թ.: Սակայն Հյուգոյի առաջին լիարժեք վեպը համարվում է «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» (Notre-Dame de Paris), որը տպագրվել է 1831 թ.:

Նորարությունը դարի պահանջ է: Նորարարական մոտեցումներն այսօր բացում են զարգացման հեռանկարներ բոլոր բնագավառներում: Իսկ կրթական ոլորտը պետք է միշտ առաջատար դիրքերում լինի: Լիրիկական նախարան կամ կինոպեգիայի՝ իբրև հետազոտական-ուսումնական նախագծի ստեղծման նախադարձական էն: Գրականությունը հենց գրական ստեղծագործությունն է: Գեղեցիկ ու գրագետ շարադրված կենսագրականը, դասագրքային գովեստի խոսքերն այս կամ այն գրական ստեղծագործության մասին չեն կարող համեմատվել ստեղծագործության ընթերցման հետ: Եվ գրականության դասն աշխատանք է հենց տեքստի հետ: Զարմանալի էներգետիկ դաշտ ունի յուրաքանչյուր լավ գրա-

կան ստեղծագործություն... Հետաքրքրություն կարելի է առաջացնել միայն խրմբային-հետազոտական նախագծի միջոցով. նախագիծ, որը հնարավորություն կտա օգտագործելու համակարգիչն ու թվային տեխնիկան: Կվարողանան ուրախանալ իրենց ստեղծածով, ոգևորվել և անընդհատ կատարելագործել իրենց աշխատանքները՝ ստեղծելով նոր, ինքնատիպ ու որակապես ավելի լավ կինոպետիա:

Հյուգոն բազմաթիվ բանաստեղծությունների և պոեմների հեղինակ է: Միայն իր կյանքի ընթացքում հրատարակվել է նրա չափած ստեղծագործությունների 21 ժողովածու, իսկ մահից հետո ևս 8-ը:

Պոեզիայի զարգացման ուղղության, շարժման և հայացքի ուղղության, նրան սնող կենսական արմատների որոնման հարցերը միշտ էլ եղել են և մնում են ուշադրության կենտրոնում: Երեք և երրեցից պոեզիան չի դոփել տեղում, կանգ չի առել միննույն մակարդակի վրա և, ինչպես որ աշխարհում, Հերակլիսի խոսքերով ասած, «ամեն ինչ ընթանում, ամեն ինչ հոսում է»:¹

Աշխատանքի հաջորդ փուլը բանաստեղծության գեղարվեստական վերլուծությունն է, ձևի և բովանդակության ներդաշնակության բացահայտումը: Հյուգոյի բալլադները, նրանց խայտաբետությունը և գեղատեսիլությունը, ազատ չափերն ու ոիթմը, ապշեցուցիչ հանգերը, ձայնաներդաշնակությունը, բառապաշտի հանդուզն ազատությունը հավասար էին գրական հեղափոխության:

Կատարիում է բանաստեղծությունների վերլուծություն համադրման մեթոդով, որին հաջորդում է բանաստեղծությունների կառուցվածքային ուսումնասիրություն, որի ընթացքում բացահայտվում է նաև հիմնական գաղափարը, նրա նպատակաւորվածությունը:

Ինքը՝ բանաստեղծը, հետազոյում այսպես է գնահատում այդ տարիների իր գործունեությունը.

Ես հեղափոխությունս ինքնակամ ուղեցի
Ալեքսանդրյան ոտանագորի հոծ շարքերին,
Մեր զառամյալ բառագրին կարմիր թասակ հազցրի
Չկան բառեր-ազնվածին և բառեր-պլեբեյներ:
«Պատասխան մեղադրանքին»

Բնագրի բովանդակության վերարտադրումը աշխատանքի հիմնական ձևերից մեկն է: Զայեսը է մոռանալ, որ միանգամայն այլ բան է, երբ պատմելը դիտվում է որպես ուսուցման միջոց կամ ուսուցվածի ստուգման միջոց և բոլորովին այլ, երբ այն դիտվում է որպես ուսուցման նպատակ:

«Արևելյան մեղեղիներում» միջնադարի տարաշխարիկությանը փոխարինում է ոռմանտիկական Արևելքի տարաշխարիկությունը: Հյուգոյի ժողովածուում առաջնային տեղ են գրավում այն բանաստեղծությունները, որոնցում հեղինակը գովերգում է թուրքական լծի դեմ ուղղված հունական ազատազրական պատերազմները:

«Երեք փառահեղ օրերը» Հյուգոն դիմավորեց հիացմունքով:

Այո, մոռան պետք է որ նվիրի իրեն ժողովրդին,
Եվ մոռանում եմ ես սեր, ընտանիք, բնություն:

¹ Ն. Դավթյան, Պարույր Սևակի գրականագիտական հայացքները, Երևան, 2002, էջ 3:

Եվ հայտնվում է քնարի ամենազոր ու ահեղ

Պղնձյա շառաչուն լարը:

«Բարեկամներ, կասեմ ես երկու խոսք...»:

Հերոսի պրոբեմը հիմնականում կապված է ժամանակի սոցիալ-քաղաքական իրադրության հետ: Իրականությունը վերաբռնելու համար անհրաժեշտ է գտնել ժամանակի էությունն ու ոգին իր մեջ հստացնող հերոսին, որի հայտնաբերումը չի սպառում ժամանակի համար կարերություն ունեցող խնդիրները: Վ. Հյուգոյի բանաստեղծությունների հերոսներ են դարնում ժողովրդի ներկայացուցիչները, մարտերի հերոսները, աշխատավորներն ու մուրացիկները, երեխաներն ու կանայք: Համեմատելով բանաստեղծությունները՝ անհրաժեշտ է հիմնավորված ձևով ամփոփել գաղափարը՝ ժամանակի իրականության դեմ մեծ հոգու և մորքի տեր անհատի անհաշու մարտահրավերները, տրամադրությունները:²

Կինոպեգիան հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հետաքրքիր և բովանդակային խմբային աշխատանք կազմակերպել, այլև ինքնադրսուրպել: Կինոպեգիան դարնում է ստեղծագործական, որոնտղական աշխատանք ոչ միայն սովորողների, այլ նաև ուսուցանողի համար: Հնարավորություն է տալիս ստեղծելու, մտածելու, փորձարկելու ու ստվորելու: Կարողանում ենք գույն, ձայն, ձև տալ անրսալիին, բերել, տեղափորել ժամանակի մեջ ու դարձնել մերը: Իհարկե, դժվար է նյութականացնել աննյութականը, բայց հետաքրքիր է ու գրավիչ...

Գաղափարի բացահայտումից և կառուցվածքային վերլուծությունից հետո կարելի է անցնել գրողի ոռմանտիկական դրամաներին:

Հյուգոյի դրամատուրգիան՝ ներծծված քաղաքական ազատամտությամբ և դեմոկրատականությամբ, աճել է Հուլիսյան հեղափոխության իրադարձությունների հողի վրա:

«Մարիոն դե Լորմ կամ մենամարտ Ռիշեյի դարաշրջանում» (1829) դրաման, արգելվեց գրաքննության կողմից, որը տևարամիտ Լյուդովիկոս XIII կերպարում տեսավ այն տարիներին կառավարող Կարլ X-ին ուղած ակնարկ: Դրաման բեմադրվեց 1831-ին, Բուրբոնների գահընկեցությունից հետո: Այս պատճառով ոռմանտիկական թատրոնի ձևավորման գործում վճռական դեր կատարեց երկրորդ դրամն՝ «Էրնանին», որի բեմադրությունը հեղափոխության նախօրեկի շիկացած մթնոլորտում յուրօրինակ քաղաքացիական ցուց էր: Դիեսի արածարանում Հյուգոն ազդարարում է, որ իր «ոռմանտիզմը լիբերալիզմ է գրա-կանության ասպարեզում», իսկ դրամայում հասարակության կողմից մերժված մարդուն պատկերեց որպես ողբերգական հերոս և թագավորի ախտան: Անհրաժեշտ է ընդգել, որ կամականական դարավոր ավանդությներով սրբագործված «Փրան-սիական կոմեդիայի» բեմում այդպիսի պիեսի առկայությունը նշանակում էր գրական հարցերում հասարակական կարծիքին ուղղված մարտահրավեր: «Էրնանիի», առաջին բեմադրությունը վեր ածվեց դասականների և ոռմանտիկների միջև պայքարի, որն ավարտվեց ոռմանտիկների հաղթանակով:

Նոր գաղափարների գրողի ներքո փլուզվեց հին դասական ձևը: Ինչպես կարելի է խոսել բարձր և ստորին ժամանական մասին, եթե թագավորը մրցում է «ավագակի» հետ, թագուհին պատասխանում է սպասավորի զգաց-

² Ա. Դավթյան, Պարույր Մևսակի գրականագիտական հայացքները, Երևան, 2002, էջ 3:

մունքներին, իսկ խղճուկ խեղկատակը ոտնահարում է հզոր միապետի կարծեցյալ դիակը, եթե դրական հերոսը թշվառության³ հատակը նետված անձն է, իսկ բացասական հերոսները՝ ընչարաղ ապաշնորհ մեծատոհմիկները և տխմար, դաժան ու անբարոյական թագավորները:

Պատմական այդ դիմակահանդեսը ոչ մեկին չէր կարող մոլորեցնել: Հյուգոյի ժամանակակիցները այդ դրաման անվանեցին «ժամանակակից», ի տարբերություն դասական ողբերգության: «Թագավորը զվարձանում է» պիեսը 1832-ի հունիսի 5-6-ին Փարիզի հանրապետական ապստամբության անմիջական արձագանքն էր: Այստեղ անհրաժեշտ է ուսանողների ուշադրությունը կենտրոնացնել իին դասական ձևերի և նորի, դասականների և ոռմանտիկների միջև ծագած պայքարի և հաղթանակի և մարտահրավերների մասին, քանի որ պատմության ոռմանտիկական իրեալի զգացումը, ինչպես նաև իրեալի և իրականության միջև գոյություն ունեցող հակասությունը յուրովի են բեկվում Հյուգոյի ստեղծագործության և աշխարհմբռնման մեջ:

Քանի որ նյութի հաղորդման հիմնական միջոցներից մեկը հենց պատմելն է, հաճախ դրանով կարող է փակվել ինքնուրույն աշխատանքի ձանապարհը: Այդ բացը լրացվում է միայն նախապես հանձնարարված ընթերցանության շնորհիվ:

Հուլիսյան հեղափոխություն (1830), հեղափոխություն Ֆրանսիայում, որը տապալեց Բուրբոնների միապետությունը, սկսվել է հուլիսի 27-ին, Փարիզում: Անմիջական առիթ է ծառայել հուլիսի 25-ին Կարլոս X թագավորի դեպուտատների պալատը ցրելու, ընտրական իրավունքը հողային ցենզով սահմանափակելու, առաջադիմական մամուլի նկատմամբ հետապնդումները խստացնելու մասին հրամանների ստորագրումը: Փարիզում (հուլիսի 27-ին) բռնկվեց զինված ապստամբություն, որի գլխավոր շարժիչ ուժն էին բանվորներն ու արհեստավորները և նրանց աշակցող մանր ու միջին բուրժուական տարրերը, որոշ առաջադեմ մտավորականներ: Սպատամբները, որոնք հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն 1814-ի սահմանադրության և ընդդեմ Պոլինյակի հետադեմ կառավարության, հուլիսի 29-ին գրավեցին Թյուիլրին և կառավարական այլ շենքեր: Կարլոս X հրաժարվեց գահից և փախավ Անգլիա: Հեղափոխությունը հաղթեց: Օգտվելով բանվոր դասակարգի անկազմակերպվածությունից և անփորձությունից, մանր բուրժուական դեմոկրատիայի թուլությունից բուրժուական վերնախավը իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը և դեպուտատների պալատում, չնայած հանրապետականների ընդդիմությանը, որոշեց թագը հանձնել Լուի Ֆիլիպ Օղեանցուն, որը օգոստոսի 7-ին հրչակվեց «ֆրանսիացիների թագավոր»: Հուլիսյան հեղափոխությամբ Ֆրանսիայում հաստատվեց բուրժուական միապետություն: Չնայած ժողովրդական զանգվածների հեղափոխական ակտիվությանը, նրանք չկարողացան ձեռք բերել դեմոկրատական ազատություններ, քաղաքական իրավահավասարություն և այլն: Սակայն Հուլիսյան հեղափոխությունը ունեցավ առաջադիմական նշանակություն, քանի որ վերջ տվեց ազնվականության քաղաքական տիրապետությանն ու ֆեոդալական-միապետական կարգերը վերականգնելու

³ XIX դարի Արտասահմանյան գրականություն, Երևան, 1980, էջ 135-136:

բոլոր փորձերին: Մեծ էր Հովհայան հեղափոխության միջազգային նշանակությունը, այն հարված հասցրեց Սրբազն դաշինքի հետադեմ համակարգին, նպաստեց ազգային-ազատագրական շարժման վերելքին Եվրոպայում⁴:

Հովհայան հեղափոխության նախօրեին Հյուգոն ձեռնամուխ եղավ «Փարիզի աստվածամոր տաճարը» վեպի ստեղծմանը: Գիրքը լույս տեսավ 1831-ի մարտին: Վեպում մենք տեսնում ենք Ճաշողների աշխարհ՝ նաև թագավորի ապարանք Բաստիլը, Գոնդելորյե ազնվական տունը և միևնույն ժամանակ փարիզյան հրապարակները, «հրաշքների բակի» ետնախորշերը, որտեղ բնակվում են թշվառները:

Վեպի կենտրոնը ֆրանսիական ժողովրդի հոգևոր կյանքի խորհրդանիշ՝ Փարիզի աստվածամոր տաճարն է, կառուցված հարյուրավոր անհայտ վարպետների կողմից: Նրա կրոնական հենքը անհետանում է ժողովրդական բուռն երևակայության ներքո: Տաճարի նկարագրությունը ֆրանսիական ազգային ճարտարապետության ոգեշունչ մի պուեմ է: Հյուգոյի սահմանմամբ՝ գոթական եկեղեցիները «միջնադարի քարե գրքերն են»: Նրանց արձաններով, հարթաքանդակներով անզրագետ մարդիկ կարդում էին Սուրբ գիրքը: Եկեղեցիները այլևս անհրաժեշտ չեն լինի, եթե տարածվի լուսավորությունը. տպագիր գիրքը կհաղթի կրոնական գիտակցությանը: Տաճարը օթևան է տալիս Հյուգոյի ժողովրդական հերոսներին, նրա հետ է սերտորեն կապված նրանց ճակատագիրը, տաճարի շուրջն է համախմբվում կենդանի պայքարող ժողովուրդը:

Մրա հետ միասին տաճարը ժողովրդի ճնշման, ֆեռալական լծի, սնահավատության և նախապաշարումների խորհրդանիշ է, գերության մեջ է պահում մարդկանց ոգին: Պատահական չէ, որ տաճարի խավարում, նրա կամարների ներքո, ծովված մտահնար Քիմետների ու զանգերի դողանջին, միայնության մեջ ապրում է Քվազիմոդոն՝ «տաճարի ոգին», որի գրոտեսկային կերպարում անձնավորված է միջնադարը: Ի տարբերություն Քվազիմոդոյի, Էսմերալդայի կերպարը իր մեջ մարմնավորում է հողեղեն կյանքի գեղեցկությունը և խինդը, մարմնի և ոգու ներդաշնակությունը, այսինքն՝ վերածննդի դարաշրջանի կատարելատիպը որ զալիս է փոխարինելու միջնադարին: Պարուիի Էսմերալդան ապրում է փարիզյան ամբոխի⁵ միջավայրում, մարդկանց պարզեցում իր արվեստը, խինդն ու բարությունը:

«Թշվառներ» (1862) վեպին Հյուգոն նվիրեց աշխատանքի երեսուն տարիներ: Վեպը մտահղացվել է դեռևս 1840-ական թվականներին, և դրա առաջին տարբերակն իր կենտրոնում ունեցել է եպիսկոպոս Միրիելի բարոյախոսական պատմությունը: Վեպին անդրադառնալրվ տարագրության տարիներին, հանուն ճնշված ժողովուրդների ազատագրված մղված ակտիվ պայքարի տարիներին, գրուն իր ստեղծագործության մեջ մտցրել է 1832թ. փարիզյան բարիկադների նկարագրությունը:

«Թշվառները» կյանքի պրոբլեմների ընդգրկումով և սոցիալական քննադատության թափով գրողի ամենանշանավոր վեպ՝ կառական է, որտեղ տրված է

⁴ XIX դարի Արտասահմանյան գրականություն, Երևան, 1980, էջ 135-136:

⁵ *С.Брехман* “Виктор Гюго-наш современник”, М., 1979г.

ժողովրդական կյանքի ողջ պատկերը:Գրքի մտահաղացումը՝ ժողովրդի զանգվածների ճակատագիրը, որոնց բուրժուական հասարակության անհեթեթ կառուցվածքը դարձել էր «Թշվառներ»:

Վեպի այուժեի ուրվագծերը ի հայտ են զայխս հեղինակի բազմաժանր երկերում: Բայց «Թշվառներում» է միայն ժողովրդական կյանքը պատկերված ռոմանտիկական այլաբանություններից գերծ: Հյուզոն միջնադարյան տաճարներից, խապանական դյակներից կյանքը համարձակորեն տեղափոխում է Փարիզ, առաջադրում տցիալական հարցեր, ցուցադրում տիպական ճակատագրեր և բնավորություններ, հասարակ մարդկանց ու բուրժուազիայի կենցաղը, փարիզյան հետնախորշերի կյանքը, մի կտոր հացի համար աղբատ մարդու պայքարը, թշնամնքը բուրժուազիայի և բանվորների միջև, ժողովրդական ապստամբությունը:

Հյուզոն իր «Թշվառները» գրել է ի պաշտպանություն ժողովրդի: Այդ մասին նա հայտարարում է վեպի ներածականում. «Այնքան ժամանակ, ինչքան օրենքների ու բարքերի հիման վրա գոյություն կունենա տցիալական այն դատապարտությունը, որ ներկա քաղաքակրթության մեջ դժիգներ է ստեղծում և մարդկությանը շեղում է իր գեղեցիկ ճանապարհից, այնքան ժամանակ, ինչքան չեն լուծվել մեր դարի երեք պրոբլեմները՝ մարդու նվաստացումը պրոլետար դառնալով, կնոջ անկումը քաղցի պատճառով, երեխայի հյուծումը տգիտության պատճառով, այնքան ժամանակ, ինչքան որոշ շերտերում տցիալական շնչահեղձությունը հնարավոր կլինի, - այլ խոսքով և ավելի լայն տեսակետով՝ ինչքան որ երկրի վրա գոյություն կունենան տցիտությունն ու թշվառությունը՝ այս տեսակ գրքերը չեն կարող անօգուտ լինել»:

Պատմական կարևոր իրադարձությունների ֆոնին, ինչպիսիք են Վաթեռոյի աղետը, Ռեստավրացիայի վախճանը, 1830-ական և 1848 թվականների հեղափոխական մարտերը, «Թշվառների» հեղինակը պատկերում է աղքատների ճակատագիրը, նրանց վիճակը, որը հավասարապես դժբախտ էր թե Նապոլեոնի դիկտատուրայի, թե Բուրբոնների և թե Հուլիայան միապետության օրոք:

Սկզբնական դիտավորության համաձայն, գրքի երեք հերոսների՝ Ժան Վալժանի, Ֆանտինի, Կողեսի ճակատագիր օրինակով պետք է բացահայտվեին բուրժուական հասարակության երեք անլուծելի պրոբլեմները՝ գործազրկությունը, պոռնկությունը, անապաստանությունը: կոչելով իր տաղանդի ողջ ուժն ու սերը առ մարդը, Հյուզոն ձգուում է իր հերոսների կյանքի աղետալի պատմության շարադրանքով ցնցել ընթերցողներին: Հիմա էլ անհնար է անտարբեր ընթերցել «հասարակության կողմից հետապնդվող բարի, դժբախտ գազանի» (Ա. Շերցեն) Ժան Վալժանի, Ֆանտինի՝ անարգված սիրո, ողբերգական մայրության և բանտի հիվանդանոցում նրա մահվան պատմությունը: Գործազրկ աշխատավոր Ժան Վալժան, որին ողջ կյանքում հետապնդում են այն բանի համար, որ նա ստիպված է եղել հաց գողանալ իր սովոր ընտանիքի համար, աշխատավորուիի Ֆանտին, որը հարկադրված էր վաճառել մազերը, ատամները, իսկ ապա նաև մարմինը՝ իր երեխային կերակրելու համար, որբու Կողետ, որը մանուկ հասակից դարձել է պանդոկապան Թենարդիեի ստրկուիին, անապաստան մանչուկ Գավրոշ, որը փողոցում է ապրուստ ու օթևան հայթայթում և զոհվում 1832թ բարիկադի վրա- այս բոլոր կերպարները և ժողովրդի ծո-

ցից ելած մարդկանց ողբերգական ճակատագրերն ահեղ մեղադրանք են,որ Հյուգն նետում է իր ժամանակի սոցիալական հասարակարգի երեսին:

Գրողը բուրժուալիզմ օրինականությունը մերկացնում է ոստիկանանան խուզարկու ժավերի՝ այդ «շղթայակապ շան» կերպարում, որը կանգնած է բուրժուալիզմ սեփականության ու բարոյականության պահպանության դիրքերում և հանդիսանում է Վալժանի հետապնդող ու Ֆանտինի դահիճը: Սնանկացած պանդոկապան, արկածախնդիր ու պազարկ Թենարդիկի կերպարով գրողը պատկերում է բուրժուալիզմ աշխարհի «երրուներին» հասուկ՝ իր համար ատելի ընչարադցության և դաժանության գծերը: Եսան ձշմարտությամբ են շնչում վեպի այն էջերը, որտեղ պատկերված է Թենարդիայի տունը և փոքրիկ Կողետի «տնային անգութ ստրկությունը», որին «ահը դարձել է ստախոս, իսկ չքավորությունը՝ այլանդակ»: Հյուգոյի մեթոդին հասուկ առանձնահատկությունները՝ կերպարների խիստ հակադիր պատկերումը, խտացած գույները, որոնց դիմում է գրողը՝ պատկերելով ինչպես բուրժուալիզմ, այնպես էլ թշվառների աշխարհի ներկայացուցիչներին, ամեններն էլ չեն հակասում կյանքի ձշմարտությանը, դրանք միայն երանգավորում են հակատությունները, առավել ցայտուն դարձնում ժամանակաշրջանի հիմնական կոնֆլիկտը՝ առջատության ու հարստության, չքավորի բնական բարոյականության և սեփականատեր-բուրժուայի եսապաշտական բարոյականության միջև եղած աճող հակադրությունը:

Այս երրուների շուրջը համախմբված է մարդկանց հոծ ամրոխ՝ անօթևան ծերեր, քաղցած դեռահասներ, մոայլ հետնախորշերի բնակիչներ, գրողեր, - որոնց հեղինակը անվանում է «Թշվառներ»: Ինչպես ս օգնել այդ մարդկանց, ինչպես ս թերեւացնել նրանց վիճակը: Հենց այս հարցին է ձգտում պատասխանել Հյուգոն: Նա իր առջև դրել է կրկնակի նպատակ՝ դատապարտել սոցիալական չարիքը և այն հաղթահարելու ուղիներ գտնել: «Թշվառների» ներածականի տարբերակներից մեկում Հյուգոն գրել է. «Այն հասարակարգը, որ չի ցանկանում իրեն քննադատել, նման է հիվանդի, որ թույլ չի տալիս իրեն բուժել: Ուտոպիստ-սոցիալիստների նման նա ևս ձգտում էր բուրժուալիզմ հասարակությունը ապաքինելու դեղատում գտնել: Հյուգոն իր գիրքը դիտում էր ապազայի համար պայքարի գործուն գենք, նա իր վեպը անվանել է մինչև անգամ «ժամանակակից ավետարան»:

Կոնկրետ կենսական հարցերը, մարդկանց կենդանի կերպարները, գրավիչ սյուժեն նրա վեպերի միայն մեկ յուրահատկությունն են: Ինչպես նրա պոետիզայում, այս ամենի ետևում էլ կանգնած են ժողովրդի ճակատագիրը, մարդկության հարցը, բարոյակիլսովայակն պյորլեմները, կեցության ընդիանուր հարցերը: Եվ եթե «Թշվառներում» չենք տեսնում Բալզակին հատուկ սոցիալական անտոռը վերլուծությունը և հանձարեղ խորաթափանցությունը, ապա Հյուգոյի վեպի անկրկնելի յուրօրինակությունը նրա էպիկական վսեմությունն ու կրակու մարդասիրությունն են, որ վեպի բոլոր էջերը գունավորում են քնարական հուզականությամբ, յուրաքանչյուր կերպարին օժտում նշանակալիությամբ և ժողովրդական կյանքի պատկերը բարձրացնում ուժանտիկական բարձունքների:

Հասարակության «վատ կառուցվածքը» Հյուգոն դատապարտում է իր վեպի առաջին տողից մինչև վերջինը: Աշխարհը, որ կառուցված է այնպիսի մարդկանց կարիքի ու դժբախտության վրա, ինչպիսիք են Ժան Վալժանը և Ֆանտինը, հար-

կավոր է արմատապես վերակառուցել, վերափոխել: Այսպիսին է այն բնական եղանակացությունը, որին հանդիպում է ընթերցողը:

Վեպի մյուս գիծը, որն իր յուրահասուկ տեղն է զբաղեցնում «Թշվառների» էջերում, ակտիվ բողոքի գիծն է, պայքարի ու հեղափոխության գիծը, որը հեղինակը բանաստեղծականացրել է հեղափոխական Անժոլրասի և փոքրիկ Գավրոշի կերպարներում:

Ինչպիսի՞ն են աշխարհի վերակառուցման ուղիները: Այս հարցի մեջ են սկսում դրսերպվել գրողի գաղափարական խոր հակասությունները: Երկու ուղիները ակնհայտ մարմնավորված են Հյուգոյի դրական կերպարների երկու տիպի մեջ: Մի կողմից, դա իդեալական քրիստոնեական արդարակյաց մարդն է՝ եպիսկոպոս Միքայելը, մյուս կողմից, 1793թվականի հին յակոբինյանը: Հյուգոյի համակրանքը կարծես թե տատանվում է այս երկու խառնվածքների միջև:

Մի կողմից, իրականության դասերը նրան հանգեցնում են հեղափոխական եղանակացությունների, նրան մղում ստեղծելու ավելի ակտիվ հեղափոխական հերոսների կերպարներ, իսկ մյուս կողմից, դասակարգային պայքարի օրենքները չիմանալը, ուտոպիկ սոցիալիզմի գաղափարները, որն այլասերվել էր օպորտունիստական գաղափարախոսության, շարունակում են ազդել Հյուգոյի վրա և նա փորձում է իր վեպով ապացուցելու, որ մարդու բարոյական ինքնակատարելագործումը միայն իր բարերար օրինակով կարող է աշխարհի փրկության միջոց հանդիսանալ:

Ծողովդական ճշմարտության բարձր բարոյական, բայց պասիվ ազդարար Ժան Վալժանը և հեղափոխական Անժոլրասը հանդիպում են 1832թ հունիսյան ապստամբության պահին, բայց իրենց պահում էին միանգամայն տարբեր ձևով: Անժոլրասը գիսավորում է բարիկադային կրիվը, իսկ Վալժանը թեև հայտնվում է նույն բարիկադի վրա, բայց չի կրակում, այլ միայն պաշտպանում է մարտնչողներին, իր ձեռքում է պահում մշտապես իրեն հետապնդող Ժավերին, որը ոստիկանական լրտես է: Վալժանը չի սպանում նրան, այլ ազատ է թողնում՝ շարունակելով հավատալ, որ բարությամբ պետք է ներգործել անուղղելի սրիկայի հոգու վրա:

Հյուգոն ոչ միայն Անժոլրասի բերանն է դրել հեղափոխության ոգեշունչ գովարանությունը, այլև ցույց է տվել, որ իսկական հեղափոխականի հերոսական անձնավորությունն անխօնելիորեն կապված է ժողովրդի հետ, որի անունից նա խոսում է և որին պայքարի է հանում իր կրակու ձառերով: Վեպում ցույց է տրված 1832 թ. հանրապետական ապստամբությունում հանդես եկած հեղափոխական այդ գանգվածը. հանրապետական գաղտնի ընկերության ուսանողները, ընկերություն, որին են պատկանում Անժոլրասը և նրա ընկերները, բլուզավոր բանվորները՝ պատկերված թուուցիկ, բայց համակրանքով լի բառերով:

Հրաշալի է փարիզյան գամեն Գավրոշի կերպարը: Գավրոշը Փարիզի իսկական գավակն է՝ ազգային կենսուրախ բնավորության բոլոր գծերով և փողոցի մանշուկի բոլոր արարքներով: ՈՒրախ, երբեք զիհատվող, սուր լեզվի տեր Գավրոշը, լինելով քաջարի մարտիկ և բարի ընկեր, ջերմ սրտի ամբողջ ուժով ատում է կուշտ կերած բուրժուազիային: «Ինչքան ճարպակալած են՝ այդ ուանտեները: ՈՒտում են, հա ուտում: Մինչև վերջ լցնում են իրենց որկորը: Հապա մի հարցրեք նրանց, թե ինչ են անում իրենց փողերը... Նրանք դրանք խժողում են,

ահա թե ինչ: Խժոռում են, որքան տեղավորում է իրենց որովայնը», - արհամարանքով ասում է նա հաստափոր տան տերերի ետևից: «Դիմացեք, բոլժուաներ, դուք դեռ կփոշտաք իմ բոցաշունչ երգերից», - բացականչում է ուղևորվելով դեպի բարիկադ:

Փոքրիկ Գավրոշն ապստամբ Փարիզի բարիկադի վրա իրեն զգում է ինչպես ձուկը ջրում: Նա «դրա հոգին է»: Դա «ասես մրիկ լինի, նրա մասին ասում է գրողը՝ ցույց տալով, թե ինչպես մանջուկը մինչև իր կյանքի վերջին պահը կատակներով և ուրախ երգերով քաջալերում էր մարտիկներին, օգնում բարիկադ կառուցել և համառոքեն իր համար հրացան էր պահանջում: «Հսկայական բարիկադը նրան զգում էր իր կատարին: Նա կպչում էր անբաններին, խրախուսում ծովյերին, աշխուժացնում հօգնածներին, հանդիմանում դանդաղկոտներին, ուրախացնում ոմանց, ոգեշնչում մյուսներին, բարկացնում երրորդներին»: Եվ կյանքի իսկական ճշմարիտ պատկերման ուժը՝ կենտրոնացված Գավրոշի կերպարում, այնպիսին է, որ հենց այստեղ է, որ ոռմանտիկ գրողը, որը ստվորաբար հակ-ված է մի քիչ իդեալականորեն պատկերելու հեղափոխությունը, հանգում է դրա իսկական պատճառների միանգամայն մատերիալիստական սահմանը»... արդյո ք նա դրա համար որևէ է դրդապատճառ ուներ: Այս, անշուշտ՝ նրա աղքատությունը», - ասում է նա ապստամբությանը Գավրոշի մասնակցության մասին:

Գավրոշի մահը բարիկադի վրա, նրա հերոսական մահը՝ ուրախ երգը շուրջերին և փամփուշտներով լի պայուսակով, որ նա հավաքել էր մարտադաշտում բարիկադի իր ընկերների համար, ամբողջ համաշխարհային գրակա-նության լավագույն տեսարաններից է: Փոքրիկ Գավրոշի կերպարը Հյուգոյի ստեղծագործական երևակայության առավել ուշալիստական և միաժամանակ առավել վեհ ու հուզիչ ստեղծագործությունն է:

«Թշվառներ» վեպը, հատկապես Գավրոշի կերպարը, մոտիկ ու թանկ է դարձել ֆրանսիական ժողովրդին: Հյուգոյի «Թշվառներով», իր իսկ խոստովանությամբ, դաստիրակվել է ֆրանսիական աշխատավորության առաջնորդ Մորիս Թորեզը: «Թշվառների» հերոսական կերպարները վերակենդանանում էին ֆրանսիական բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարի բոլոր փուլերում: «Ինչպիսի հրահրող ուժ կա բարիկադների նրա Էպովեայում, հերոսության ինչպիսի օրինակ է նա առաջարկում հեղափոխական բանվորներին... ինչպես է նա հասկացել ժողովրդական պայքարի վեհությունը... ապստամբությունների վսեմ զոհաբերությունը, որոնք հանուն ապազայի մեռնում են այն բանի հանգիստ զիտակցությամբ, որ իրենց գործը կիալթի», - «Թշվառների» հեղինակի մասին գրել է «Յումանիտե» թերթը 1935թ. մայիսին, այն բանից անմիջապես հետո, երբ ֆրանսիական հեղափոխական պրոլետարիատն իր կրծքով ետ էր մրում ֆաշիստական հրոսակախմբերի գործիք Փարիզի փողոցներում: հիշելով Գավրոշին, «Յումանիտե» նրա սիրազործության հետ համեմատել է երիտասարդ բանվոր Անրի Վիյենենի սիրազործությունը, որը զոհվել է 1934թ. ֆաշիստական խոռվության ժամանակ:

Հյուգոն ձգտում էր իր վեպերը միավորել: Եթե 1860-ին նա սկսեց գրել «Թշվառները», այն ծրագրեց որպես եռերգության երկրորդ մասը, որի առաջին գիրքը պետք լիներ «Փարիզի աստվածամոր տաճարը», իսկ «Ծովի մշակները» (1866)` վերջինը: Հստ Հյուգոյի, այս երեք վեպը ցուցադրում են մարդու պայքարը

ձակատագրի դեմ նրա եռակի կերպարանքով՝ կրոնական սնուտիապաշտությամբ, սոցիալական անարդարությամբ և բնության անհնազանդությամբ:

Ուսումնական պրոցեսի վերջում «Թշվառները» ֆիլմի դիտումը ևս հետաքրքիր և բովանդակային խմբային աշխատանքի կազմակերպում է:

Ֆիլմի Էկրանավորումներն արդեն չափից ավելի են, գրեթե բոլոր ֆրանսիացի մեծերը տարբեր տարիների խաղացել են Ժան Վայժան՝ Գարեն, Դեպարոյն, Բելմոնդո, իսկ Բիլե Առողջուսի վերջին աստղառատ Էկրանավորումը (Լիամ Նիսոն, Ջեֆրի Ռաշ, Ումա Թուրման) այնքան հանճարեղ են, որ ըստ Էռլյան կարող են «Թշվառների» կինոշարքի արժանի վերջակետը դառնալ: Նորարությունը դարի պահանջ է: Նորարարական մոտեցումներն այսօր բացում են զարգացման հեռանկարներ բոլոր բնագավառներում: Իսկ կրթական ոլորտը պետք է միշտ առաջատար դիրքերում լինի:

Нуне Давтян - Применение новых методов преподавания в процессе изучения темы „Жизнь и творчество В. Гюго” - Параллельно с культурным и техническим прогрессом, все более растущей роли социума в формировании личности, также изменяются и методы преподавания в ВУЗах. С течением времени изменения претерпел и метод изучения содержания предмета. Скажем так, что преподавателю одного лишь глубокого и всестороннего знания своего предмета оказывается не достаточно для донесения его сути, до понимая студента. Современность требует от нас повсеместного внедрения новых методов преподавания. Исходя из всего вышесказанного, жизнь и творчество великого демократа, гуманиста, доброго защитника справедливости Виктора Гюго, несомненно, нуждается в новых современных методах преподавания и изучения.

Nune Davtyan - Application of New Methods of Teaching during Studying the Topic “Life and Works of Victor Hugo” - In addition to cultural and technological development and growth of society and increase of its role in personality formation, teaching methods in high schools change as well. In course of time, method of subject matter study has undergone some changes. Let's say that the only deep and in-depth subject knowledge appears insufficient for a teacher to send a message across to students. Modern times demand our extensive introduction of new teaching methods. Based on the above stated, life and creativity of a great democrat, humanitarian, big hearted defender of fairness Victor Hugo undoubtedly require application of new modern teaching and studying methods.

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԻ «ՓՈՍՏԱԼ» ԵՎ «ՄԱԳԹԱՐԻՆԵ» ՆՈՐԱՎԵՊԵՐԻ ՌԻՍՈՒՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԲՈՒՀՉՈՒՄ

ՆԱԽՐԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

Կրթական ոլորտում գրական որոշ ստեղծագործությունների լրասաբանման ու մատուցման մեջ դեռ առկա են խնդիրներ: Դրանք առավելապես աղերսվում են այնպիսի թեմաների հետ, որոնք կապված են բարոյականության, սերի և սիրո ընկալումների հետ: Այս առումով առանձնանում են Գր. Զոհրապի «Փոստալ», «Մագթարինե» նովելները, որոնք, արտահայտերվ հեղինակի իրապաշտական գաղափարները, դժվարություն են ներկայացնում ուսուցման և ուսանողի կողմից խնդնուրույն վերլուծելու տեսանկյունից, քանի որ դրանց համար նախնական պայքարը կարևորվում է մի կողմից հասարակական ու լնտանեկան դաստիարակությամբ ամրագրված կեղծ բարոյականության չափանիշների, մյուս կողմից տարու համարվող բառերի, սերի մասին չարտաքիրելու թյուր պատկերացումների կազմալուծմամբ, ինչի արդյունքում աստիճանաբար ձևափորվում են ուսանողի՝ գրական գործը վերլուծելու և անկաշկանդ խոսելու ունակությունները: Նման գրական գործերի ուսումնառությունը այսօր էլ հրատապ ու արդիական է բուհական կրթական գործընթացում:

Բանայի բառեր. Գրիգոր Զոհրապի «Փոստալ» և «Մագթարինե» նովելներ, գրականագիտական վերլուծություն, սեր և բարոյականություն, կեղծ բարեպաշտություն, արհեստաձին ամորիսածության պատնեշ, արդիական ու հրատապ խնդիր:

«Մեր ըմբռնումովք...ուսուցութիւնը որեւէ մասնագիտութենէ աւելի քան մըն է, խնդիրմեն քան մըն է ան, այլ նաև զարգացումի հատուկ մթնոլորտի մը, բարոյական ու իմացական մասնաւոր միջավայրի մը անհրաժեշտ ենթական...»¹:

20-րդ դարի սկզբին գրած այս տողերը «հայ նորավեպի իշխան» Գրիգոր Զոհրապը հասցեագրել է ժամանակի կրթության և ուսուցման խնդիրներին: Դեռևս մեկ դար առաջ ծառացած խնդիրները արդիական են և հրատապ նաև այսօր: Նրա ժողովածուներում կան մի քանի նովելներ, որոնք առ այսօր ուսուցման և լիարժեք վերլուծման առումով խնդրահարույց են: Սրանք այն նովելներն են («Փոստալ», «Մագթարինե», «Թեֆարիկ», «Սառա» և այլք), որոնցում հեղինակը պատկերել է մարդկային փոխհարաբերությունները խաթարող բարբերը, դրանցից ծնվող մարդկային հակասությունները, քաղքենի ընկալումների ու կեղծ բարոյականության ուժը ժամանակի իրականության մեջ: Պատահական չէ, որ նման խնդիրները սերտորեն աղերսակից են սերի, սիրո, ազատ կենակցության գաղափարներին:

Դարերով ամրագրված քրիստոնեական պատգամները հայ ընտանիքերի դաստիարակության վրա, իհարկե, թողել են իրենց կնիքը. սերի ու բարոյականության, սիրո բազմաշերտ երևությունների քննարանման գործընթացը կադրում է ոչ միայն ավանդապաշտ ընտանիքներում, որտեղ ամորիսածությունն ու պարկեշ-

¹ Գրիգոր Զոհրապ, Երկերի ժողովածու, 4 հատորով՝ Ա, Բ, Գ, Դ, (հավելյալ հատոր 2 գրքով՝ Ե, Զ), Երևան, 2001-2004, Գ հատոր, էջ 289:

սուլթանը բարձր անջրպետ են ստեղծում դեռևս վաղ տարիքից: Ավելորդ չէ նշել, որ զոհրապյան նորավեպերի լրաբանման, գրականագիտական վերլուծման ուսանողների մոտ առկա բացք գալիս է դեռ դպրոցից. չնայած դասազրքերում արձարձվում են ստեղծագործությունների վերոնշյալ խնդիրների պարզաբանումներ, այդուհանդերձ սույն հարցերի շուրջ ուսուցիչը կամ պահպանում է լրություն, կամ մ հմտորեն շրջանցում է նմանատիպ ստեղծագործությունները, կամ վերլուծում ծանծաղ քննությամբ: Այդ պատճառով այս ստեղծագործությունների քննման թերությունները առավել ակնբախ են դառնում բուհական կրթական ոլորտում: Ընտանիքում ամրագրված բարոյական խիստ նորմերով սահմանափակ մտածելակերպը բուհում սովորելու ժամանակ արդեն ձեռք է բերում կեղծ երանգներ. այն այլևս համատեղելի չէ անձի չափահաս տարիքից, կրթությունից ածանցվող ու հետզիետե ընդարձակվող որակական մտածողությանը: Այս շրջանում է, որ պայքարը, ուղղվելով նախևառաջ ընտանեկան դաստիարակության հոգեբանորեն թերի կողմերի վրա, համատեղվում է մի կողմից ընտանիքում կառուցած կեղծ պարկեշտության, ամոթիանածությամբ պայմանավորված որոշակի բառերի արտասանության արգելքի վերացմամբ և տարբու համարվող թեմաների ազատ քննարկման իրացմամբ, մյուս կողմից՝ գրական երկի աստիճանաբար ձևավորվող, ազատ, առանց կաշկանդումների վերուծություններով: Այս առումով առավել բարդ են մի քանի նորավեպերի «Փոստալ», «Մագթաղինե» գործերի ուսուցումը և դասի շրջանակներում սրանց գրականագիտական վերլուծությունը:

Զոհրապյան նորավեպերը ուսուցանելուց առաջ, իհարկե, ուսանողին պետք մասամբ ծանոթացնել նովելագրի աշխարհայացքին, այն ձևավորած գրական ուղղություններին, գրական ազդեցություններին ու մանավանդ կրթության հանդեպ ունեցած նրա դատողություններին: Արևմտահայ իրականության մեջ Զոհրապն առաջին այն մտածողներից էր, որ ցույց տվեցին կրթության և դաստիարակության հարցի մարդաբանական գործոնները հաշվի առնելու հրամայականը: Ըստ նրա՝ ուսուցանման գործնքացում անհրաժեշտ է հաշվի առնել ոչ միայն տարիքային յուրահատկությունները, այլև սեռերի բնականոն տարբերության գործոնը և ըստ այդմ՝ սուբյեկտիվ ընկալունակության սահմանները: Այս միտոք լրացնում է Վ. Դ. Ուշինսկու եգրահանգրումը. «Եթե մանկավարժությունը ուզում է դաստիարակել մարդուն բոլոր տեսակետերից, ապա նախ պետք է ձանաշի նրան նույնական բոլոր տեսակետերից»²:

Զոհրապի աշխարհայացքի վրա առավելապես ազբեկ են 19-րդ դարի վերջին Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում մեծ տարածում գտած իրապաշտությունը, այնուհետև բնապաշտությունը (նատուրալիզմ): Նովելագրի ժողովածուների վերնագրերը ևս ինքնանպատակ չեն ընտրվել՝ «Խղճմտանք ձայներ», «Կյանքը ինչպես որ է», «Լուռ ցավեր», որոնք հեղինակը բացառապես իրապաշտության թելադրանքով է ընտրել: Նրա մտասնեուման մեջ հիմնարար նշանակություն են ստացել նովելների ջիղ են դարձել մարդկային կարեկցանքը, պարզ, առանց կաշկանդումների խոճահարությունը իր նմանի հանդեպ: «Խղճմտանքը Զոհրապի բարոյագիտական առանցքային կարգն է...Իր մի շարք հոդվածներում գրողն առաջա-

² Վ. Դ. Ուշինսկի, Մանկավարժական ընտիր երկեր, Երևան, 1981,էջ 55:

րում է կարեկցանքը և ներողամտությունը որպես մարդկանց ու կյանքին ուղղված մենաբարոյական պահլածք»³:

Զոհրապյան նովելներում խդճմտանքը իրապաշտական ուղղության տեսանկյունից դառնում է իմացաբանական հիմք կանգ չառնելով սերի և դրանից ածանցվող բարոյականության քննման առաջ: Դա է պատճառը, որ հայ իրականության մեջ այս ուղղության գրական ստեղծագործությունները հաճախ անվանում էին անբարոյական: 1892 թվականին հրատարակած «Անբարոյական գրականություն» հոդվածում հեղինակն ինքը գտնում էր, որ գրական ստեղծագործություններում նկարագրվող տեսարանները, մարդիկ, հոգեկանը չեն կարող բարոյական կամ անբարոյական համարվել: «Գրականութիւնը իր նպատակովը միայն կրնայ բարոյական կամ անբարոյական հոչակուիլ. Նկարագրութիւնները արուեստական խնդիրներ են, որոնք չեն կրնար երբեք անբարոյականութեան համար իբրև փաստ յառաջ բերուիլ...»⁴, գրում է Զոհրապյան և Եզրափակում, որ գրականությունը այն ժամանակ կարող է բարոյական համարվել, եթե «առաջադրած նպատակն ըլլայ ընթերցողներ ցանկութեամբ ու տարփանոր վարակել...»⁵: Նովելագրի խնդիրն էր ցույց տալ, թե կենծ բարեպաշտությունն ու սին բարոյականությունը ինչքան խոր արմատներ են զցել հասարակության մեջ: Քաղքենի մտածելակերպը համակել է առանձնապես հարուստ դասի ընտանիքներին մեծից փոքր, ու այն կործանիչ ազդեցություն է ունենում այդ առումով խոցելի աղքատ դասի մարդկանց հոգեբանության վրա: Հեղինակը հատկապես շեշտում է այդ չարիքի արատավոր գաղափարախոսությունը, դրանով ներծծված դաստիարակության կործանիչ բնույթը: Ուսուցանման առարկա «Փոստալ», «Մագթաղինե» նորավեպերը աղեքսակից են: Երկուսում էլ ստեղծված են հակոսնյաներ, երկու ծայրաքենո, որոնք ընդունակ չեն միմյանց հասկանալու, փոխզիջումային ելքի հանգելու: Երկի գրականագիտական վերլուծումից առաջ հարկ է ուսանողին հաղթահարել տալ վերնազրից հղվող բարի, ինչպես նաև նրանց կողմից լսարանում երբեք չարտասանվող, կենծ բարեպաշտությամբ սքորված նման այլ բառերի՝ կենացել, սեռական հարաբերություն, հրիանալ, մարմնավաճառ և այլն, արտաքերման բարդույթը: Ուսանողին պետք է ապացուցել, որ փոստալ այն է պոռնիկ բառը գրական հայերենի բառաֆոնից է, և, անշուշտ, զազրելի չէ կոնկրետ դեպքերի՝ գրական վերլուծությունների ժամանակ այս և նման բառեր արտաքելը հորդորելով շկաղապարվել սին պարկեշտության սահմաններում:

Ըստ Էռիքյան երկու նորավեպերն էլ այս կամ այն կերպ առնչվում են փոստայության՝ մարմնավաճառության հետ: «Փոստալ» ստեղծագործությունը կառուցված է կենծ ու իրական բարոյական ըմբռնումների հակասությունների հենքի վրա: Նովելի գրական ուսուցման ելակետը պիտի կառուցել հենց վերոնշյալ հայեցակարգով: Գրական այս երկում իբրև փոստալ առաջին հայացքից ներկայացված է Տիգրանուիհին, որ հաշմանդամ ամուսնուն ինամելու համար աշխատանքի է անցել հարուստ Սուրբիկ հանրմի տանը, խուսանավումներից հետո ի վերջո ընդունել վերջինիս տղայի սիրահետումները, կենացել նրա հետ ու հղիացել: Սակայն իրական փոստալը, ըստ հեղինակի, ուրիշն է, անզամ նրան աշակ-

³ Արամ Աղեքսանյան, Գրիգոր Զոհրապյանի կենսագիլխոփայությունը, Երևան, 1997, էջ 49:

⁴ Գրիգոր Զոհրապյան, Երկերի ժողովածու, 4 հատորով Ա, Բ, Գ, Դ, Երևան, 2001-2004, Գ հատոր, էջ 103:

⁵ Նույն տեղում, էջ 106:

ցող մի ողջ հասարակարգ: Այդ ուրիշը Սուրբիկ հանրմ էր. «Հիվանդանոցի խնամակալուիի էր ու իր ամուսինին պես սրբաւեր ու աստվածավախ կնոջ համբավը կվայելեր»⁶: Զոհրապի հեզնանքը առավել քան ցցուն է. նա գտնում է, որ իրական փոստալի՝ Սուրբիկ հանրմի համար սեղը և սերը փոխարինելի են, չտարբերակված. նա չի տատամում սեփական զավակին այլասերության ձահիճն առաջնորդել: Հաջորդիվ երևան է զայիս այս նովելի ուսուցման գործընթացում մյուս կարևոր հակասության բացահայտման անհրաժեշտությունը: Այն Սուրբիկ հանրմի և Տիգրանուինու մայրական սիրո և նվիրումի ըմբռնումների հակասական տարբերության մեջ է: Հիմնական զաղափարն արդեն իսկ պարզ է ուսանողի համար, «արգելված» թեմայով շխուելու պատնեշները հընթացս վերացվում են, և նա ինքնուրույն կարող է եղահանգումներ անել: Մի դեպքում հասարակության կողմից ընդունված «քարոյական» մայրն է՝ Սուրբիկ հանրմը, որը իրական փոստան է, մյուս կողմից՝ «փոստալը՝ Տիգրանուինին՝ իրական մայրը, ում ողջ կյանքը հետագայում պարփակվում է իր միակ զավակի գերեզմանի խնամքով:

«Մազթաղինե» նովելը ևս կառուցված է հակասություններ առաջադրող հենքի վրա: 17-ամյա մարմնավաճառ Մազթաղինեի և եկեղեցու սպասավորի միջև հակասությունը արտաքուստ է միայն հասկանալի ու արդարորեն պատճառաբանված: Խորաքնին ընթերցումը, կերպարների հոգեբանական բնավորությունների աստիճանական բացահայտումը, սակայն, պարտադրում են այլ հայացք քննման աղբյուր նորավեաի համար: Զոհրապը նշում է, որ մարմնավաճառն ընդունում է հաճախորդներ (ակնարկը թափանցիկ է. եկեղեցին ևս ընդունում է հաճախորդներ): «Իր սիրողներուն թիվը չկար. ամեն ազգե, ամեն տարիքե ու դասակարգե մարդիկ մոլորած՝ կու զային հոս. ալեւրածները, ինչպես հազիվ պեխները բուսած տղաքը, կու զային ամենքը իր սիրովը հափշտակված»⁷: Աղջիկը հաղորդություն ստանալուն երբեք չէր հավակնել իր գործած մեղքերի պատճառով. չնայած հավատացյալ քրիստոնյա լինելուն գիտակցել էր, որ փոքր քրոջն ու եղբորը, տատին պահելու համար պիտի զոհեր «շարունակ իր մարմնին ճոխությունները, առանց զոհորութիւն մը ըրած ըլլալու զաղափարը մտքեն մազի չափ անցընելու»⁸:

Դարերով ամրագրված քրիստոնեության դավանած քարոյականության օրենքները խարիսխում են մարմնավաճառ աղջկա անկեղծ ու նվիրական, աստվածայինի հանդեպ ջերմեռանդությունից: Անհամատեղելի թվացող այդ երևույթներն առավել ընդգծելու և խնդրահարույց հարցերի բանալիները գտնելու համար հարկ է լինում, ինչպես այս դեպքում, գրականության պատմության՝ ուսանողին առավելապես ծանոթ գրական ստեղծագործություններից որոնել նման գրականգեղարվեստական պատկերներ և համարել «գտածները» զոհրապյան պատկերների հետ. այսպիսի աշխատանքն է իր հերթին կնպաստի համակողմանի քննությանը: Իհարկե, մերժելի չէ նաև անդրադարձ կատարել այսօրվա իրականության նման երևույթներին, սակայն այնպես, որ ուսանողի միտքը կապակցված մնա «Մազթաղինե» նորավեաին, և սոցիալ-հասարարական խնդիրները կարողանա ազուցել նովելագրի գործի ժամանակաշրջանից բխող հանգամանքներին՝

⁶ Գրիգոր Զոհրապ, Երկերի ժողովածու 2 հատորով, Երևան, 1962, հատոր 1, էջ 6:

⁷ Նույն տեղում, էջ 50-51:

⁸ Նույն տեղում:

միևնույն ժամանակ կարողանալով ընկալել հիշյալ նովելի արդիականությունն իր ժամանակում: Ինչու չէ, երբեմն Մագթաղինե» նովելի գրականագիտական քննությունը առաջ է բերում հակասություն նովելի հերոսուհու և աստվածաշնչյան, Քրիստոսի ոտքերը յուղով օծած, նրա ներմանն արժանացած Մարիամ Մագթաղինացու միջև, ինչը չպետք է ուսանողին դրդի սխալ եզրահանգումների: Արդյո ք պոռնկությունը, որ դարեր ի վեր այպանվել է եկեղեցու կողմից, արժանի է ներման, որի օրինակ է Քրիստոսի աստվածաշնչյան հայտնի արարքը, թե՝ հենց հասարակության օրենքներն են վերահսկում՝ որն է բարոյականը, որը անքարոն: Ո՞վ է իրական մարմնավաճառը, նա, ով մարմնի վաճառքով առած դրամները շնորհում է եկեղեցուն, թե՝ հոգևորականը, որ, ընդունելով այդ դրամները, հետագայում՝ մարմնավաճառ աղջկա հոգեկարքի ժամին, մերժում է նրա վերջին ցանկությունը կատարել՝ սուրբ հարորդություն ստանալ: Գրական վերլուծության ամփոփումից առաջ ծառացած այս հարցերին ուսանողը արդեն խսկ չի դժվարանում պատասխաններ գտնել. նա հաղթահարել է դժվար խոշընդունելը և երբեմնի «խորշելի» բառեր օգտագործելով՝ գրական գործի քննությունը բարեհաջող ավարտին է հասցնում:

Իրական ու կեղծ բարոյականության վեճը, որ երևան է գալիս նովելներում, շարունակում է պարզաբանման առումով արդիական ու ցավոտ խնդիր մնալ առ այսօր: Կրթության մերօրյա մեթոդները ունակ են լրացնելու այս խնդիրները՝ հանուն իրական լրացնելության, հանուն գեղեցիկ գեղարվեստի ձիշտ ընկալման և, իհարկե, մարդկային ձիշտ դաստիարակության պարբերական ընթացքի համար:

Найра Балаян - Цели обучения новелл Г. Зограпа “Postal” и “Magtaghine” в вузе - В сфере образования все еще существует проблемы подачи и анализа некоторых литературных произведений. Они в большей степени соприкасаются с такими темами, которые связаны с восприятием нравственности, отношения полов и любви. В этом контексте замечательны новеллы Г. Зограпа “Postal” и “Magtaghine”, которые, выражая реалистические идеи автора, представляют некоторую сложность с точки зрения преподавания и самостоятельного анализа произведений студентами, так как при освоении в первую очередь имеется противоречие с одной стороны между псевдоморалью, внушенной обществом и семейным воспитанием, с другой-распадом искаженных представлений о гендере, являющимся табу и постепенным формированием ценностей, обусловленных аналитической мыслью. Исследование подобных произведений все еще остается актуальной проблемой в процессе обучения.

Naira Balayan -Teaching issues of G. Zohrap's “Postal” and “Magtaghine” novellas in University - In the sphere of education the analysis and presentation of certain literary works are a pure necessity and are mostly associated with the topics that are related to the perceptions of morality, sex and love. In this regard, two novellas by G. Zohrap ”Postal” and ”Magtaghine” are worth mentioning. Students come across some difficulties with studying and presenting ideas of the authors. To digest this kind of works, a struggle revolves between false morality, which is the reflection of social norms

and family upbringing, on the one hand, and the disruption of the false perception of sex and of words considered a taboo and the gradual formation of values based on analytic mind, on the other hand. The latter is, of course, a pressing and up-to-date issue for the study of similar literary works.

ՈՒՆԿՆԴՐԱՆ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԴԱՍԱՎԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

ՄԻՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Հոդվածում քննարկվում է դասավանդման ժամանակակից մեթոդիկայում առկա արդիական թեմաներից մեկը՝ ունկնդրումը, որի շիմացությունը խոշոլուտում է հայողակցությանը: Ունկնդրման ուսուցումը իրականանում է իրար հետ փոխկապակցված երեք փուլերով՝ տարրական, միջանկյալ և ավարտական, ընդ որում, յուրաքանչյուր հաջորդող փուլ ընդգրկում է նախորդ փուլի որակական հատկանիշները: Տրվում են նաև գործնական առաջարանքների մի շարք տեսակներ, որոնք նպատակատդրված են ձևափորելու օտարալեզու տեքստեր ունկնդրելու և հասկանալու հաստատուն կարողություններ և ունակություններ: Առանձնահատուկ ուշաբրուժուն է դարձվում այն հանգամանքին, որ ունկնդրման ուսուցումը պետք է իրականացվի հետևողականորեն, փուլ առ փուլ, իսկ ողջ ուսումնական գործընթացը պետք է ունենա հաղորդակցական ուղղվածություն:

Բանափառեր. Դասվանդման մեթոդիկա, ունկնդրում, ուսուցում, օտար լեզուներ, տարրական, միջանկյալ, ավարտական, ուսումնական գործընթաց

Ունկնդրումը՝ (խոսքը լսելով հասկանալը) օտար լեզվի ուսուցման ժամանակակից մեթոդիկայում, ամենաարդիական թեմաներից մեկն է, քանի որ առանց ունկնդրման հնարավոր չէ խոսքային հաղորդակցություն:

Խոսքային այս գործունեությունը ուսուցման մեթոդիկայում խորապես ուսումնասիրված չէ, իսկ «ունկնդրում» տերմինը մեթոդական գրականության մեջ համեմատաբար վերջերս է կիրառություն ստացել: Հայտնի է, որ ունկնդրումը շատ բարդ խոսքային գործունեություն է և գաղտնիք չէ, որ դպրոցների բազմաթիվ շրջանավարտներ գործնականորեն չեն տիրապետում տվյալ կարողությանը: Մինչդեռ ունկնդրման անհրաժեշտ ունակություններին չտիրապետող անձի համար լեզվի՝ որպես հաղորդակցության միջոցի գործածումը դառնում է խիստ սահմանափակ, երբեմն՝ անհնար, չնայած լեզվական գիտելիքների առկայությանը: Թեև օտար լեզվով տեքստեր հասկանալու պահանջը ընդգրկված է բուհական հարցաշարերում, սակայն ունկնդրման հմտություններին չտիրապետելը հաճախ խանգարում է հաղորդակցությանը: Սովորողները չեն հասկանում իրենց ուղղված խոսքը:

Այսպիսով, ունկնդրումը բանավոր հաղորդակցական գործունեության մի մասն է, որը կիրառվում է ցանկացած բանավոր հաղորդակցության մեջ: Առանց այս գործունեության տիրապետման, հնարավոր չէ հաղորդակցվել այնպիսի մակարդակով, ինչպիսին անհրաժեշտ է հասարակության զարացման ժամանակակից փուլում:

Ունկնդրումն իր մեջ ներառում է երկու գործընթաց՝ ունկնդրվող խոսքի ընկալում և ըմբռնում: Իրականության մեջ ունկնդրումը իրականանում է՝

1. հաղորդակցությանը մասնակից գուզընկերների շփման միջոցով, երբ նրանք տեսնում և լսում են միմյանց: Հաղորդակցության ընթացքում խոսողի ար-

տասանության տեսալսողական ընկալումը օգնում է զրուցակցին լիարժեք և արագ հասկանալու ասվածք:

2. հեռավորության վրա, եթե զրուցներները հաղորդակցվում են՝ չտեսնելով միմյանց, օրինակ հեռախոսով: Այսպիսի խոսքն ավելի դժվար է ընկալման համար և լսողից պահանջում է լրացուցիչ ջանքեր՝ ինֆորմացիան հասկանալու համար:

Օտար լեզվով ձայնագրված տեքստերի ընկալման գործընթացի ուսուցումը իրականանում է փոխկապակցված երեք փուլով, ընդ որում յուրաքանչյուր փուլ ընդգրկում է նախորդ փուլի որակական հատկանիշները: Ունկնդրման ունակություններին, ունկնդրվող տեքստերին ներկայացվող պահանջները փուլ առ փուլ տարբերվում են լեզվական նյութի բարդությամբ և ընկալման պահանջներով: Ելումինան առանձնացնում է հետևյալ փուլերը.

Առաջին փուլը տարրական փուլն է, որը ենթադրում է ընկալման ճանաչողական բազայի ձևավորում, ունկնդրվող ձայնագրված խոսքի ընկալման մեխանիզմի զարգացում: Այս փուլում ունկնդրումը ներկայանանում է լեզվական ունակությունների և պարզունակ խոսքային կարողությունների տարրական մակարդակում:

Երկրորդը՝ միջանկյալ փուլն է, որը ենթադրում է որոշակի տևողություն և բարդություն ունեցող օտարալեզու տեքստերի ընկալման և ըմբռնման ունակությունների ձևավորում, այսինքն՝ ունկնդրման ավելի բարդ կարողությունների զարգացում:

Երրորդը՝ ավարտական փուլն է, որը ենթադրում է ունկնդրման տիրապետում, եթե լսողը գիտակցաբար ձեռք է բերում օտար լեզվով բանավոր հաղորդակցությանը մասնակից դառնալու ունակություններ:

Առանձնահատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել այն քանին, որ քանի որ ընկալման հաղորդակցական ուղղվածությունը հատուկ է ողջ ուսումնական գործընթացին, ուստի հաղորդակցության ուսուցումը ամբողջվին, իսկ ունկնդրումը՝ մասնավորապես, պետք է իրականացվի բոլոր փուլերում:

Բերենք ուսումնական գործընթացի և գործնական առաջադրանքների տեսակների մի քանի օրինակ, որոնց նպատակն է օտար լեզվով տեքստերի ունկնդրման կարողությունների և հմտությունների ձևավորում նրա զարգացման բոլոր երեք փուլերում:

Առաջին փուլում օգտագործվում են առաջադրանքներ, որոնք ուղղված են սովորողների արտասանական հմտությունների և խոսքային լսողության ձևավորմանը, նպատակ ունենալով նախապատրաստել նրանց ընկալելու և հասկանալու ձայնագրված տեքստը՝ թեմատիկ և լեզվաբանական կանխատեսման եղանակով: Սա տարրական մակարդակի առաջադրանք է, որը նախորդում է նախական ունկնդրմանը:

Մինչ ուկնդրումը պարտադիր է սովորողներին ծանոթացնել առաջադրանքի, իրավիճակի, պայմանների և պահանջի հետ, տեղեկություն տալ տեքստի հենքային ինֆորմացիայի մասին, օրինակ՝ սա հարցազրույց է..... մասին, նրանք խոսում են.... մասին, այս իրադրությունը ձեզ ծանոթ է և այլն: Այնուհետև առաջարկվում է դիտել պատկերային նյութը (լուսանկարներ, նկարներ և այլն), որն օգնում է հասկանալու ձայնագրության մեջ առկա տեղեկատվությունը:

Ունկնդրումից առաջ ուսանողներին առաջարկվում է նաև քննարկել որոշակի թեմա, որը հեշտացնում է ձայնագրված ինֆորմացիայի բանավոր ընկալումն ու ըմբռնումը:

Երկրորդ փուլի ուսուցումը նպատակառուղղված է ունկնդրման հիմնական կարողությունների ձևավորմանը: Դրանք են՝

- ✓ դրսա գրել իմաստային հիմքերը, որոշել նախադասության իմաստային կենտրոնը
- ✓ տարանջատել առաջնային ինֆորմացիան երկրորդականից և հիշողության մեջ պահել նախադասության հիմնական մասը
- ✓ որոշել ինֆորմացիայի թեման
- ✓ տեքստը բաժանել իմաստային հատվածների, գտնել տեղեկատվություն արտահայտող փաստերը
- ✓ գտնել փաստերի միջև գոյություն ունեցող տրամաբանական կապերը
- ✓ առանձնացնել ձայնագրված նյութի գլխավոր իմաստը
- ✓ որոշել խոսողի, հեղինակի վերաբերմունքը շարադրված փաստերի, գործող անձանց նկատմամբ, այսինքն՝ ներթափանցել ենթատեքստի մեջ
- ✓ լրացնել բացթողնված ինֆորմացիան տրամաբանական կոահումների միջոցով՝ հիմնվելով համատեքստի վրա
- ✓ ձայնագրությունն ընկալել որոշակի արագության և տևողության մեջ, առանց ինֆորմացիայի կորստի

Ուսուցման երկրորդ մակարդակի շրջանակներում ուսանողները պետք է ճշգրիտ հասկանան պարզունակ տեսողական և ոչ տեսողական բնույթի մեջախոսություններ և երկխոսություններ, ընդ որում հաղորդակցության մասնակիցները կարող են լինել նաև լեզվակիր ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Տեքստի տևողությունը չպետք է գերազանցի 2,5 - 3 րոպեն, պետք է ձայնարված լինի միջին արագությամբ, իսկ երբեմն նույնիսկ դանդաղ:

Ունկնդրման կարողությունները և ձայնագրված տեքստերի ինֆորմացիան ընկալելու և ըմբռնելու ունակությունները զարգացնելու նպատակով, ուսանողներին առաջարկվում են հետևյալ առաջադրանքները.

- ✓ որոշել ձայնագրված տեքստի ժանրը (հարցազրոյց, գովազդ, հաղորդագրություն, պատմվածք և այլն)
- ✓ համադրել ձայնագրված տեքստի երկխոսությունը նկարաշարի նկարի հետ
- ✓ համադրել առաջարկվող խոսակցությունը ձայնագրված տեքստի խոսակցության հետ (ով, ինչ է ասում)
- ✓ կատարել գործողություններ ձայնագրված տեքստի հրահանգով՝ հավաքել և քանդել պատկերները, դասավորել նկարները և այլն
- ✓ լրացնել ձևաթղթեր՝ լրացնելով ձայնագրված տեքստի տվյալները
- ✓ ձայնագրված ինֆորմացիան պատկերել գրաֆիկական եղանակով, օգտագործել սխեմաներ, բանաձևեր, նշաններ
- ✓ ձայնագրված տեքստի մեջ տեղադրել իմաստային առումով բացակա ինֆորմացիան

- ✓ ավարտել կրկիսությունը (ուսանողը լսում է խոսողին հեռախոսով և կատարում է զրուցակցի դերը)

Ամենակարևոր հատկանիշը, որն անհրաժեշտ է ձևավորել ուսուցման երրորդ փուլում, խոսողի հաղորդակցության միտումը որոշելու կարողությունն է: Ուստի, հարկավոր է տեքստերի որոշակի տեսակների միջոցով սովորողներին ծանոթացնել հաղորդակցական իրական գրքառույթների և ամենատարածված հաղորդակցական միտումների հետ, ցույց տալով նրանց լեզվաբանական կիրառելիությունը: Դրանց շարքին են դասվում՝ տեղեկացնել/տեղեկություն հայտնել; խնդրել/հրամցնել; մերժել/համաձայնել; առաջարկել, ապացուցել, համոզել/ հորդորել, ենթադրություն անել, նախազգուշացնել, խորհուրդ տալ, իր վերաբերմունքն արտահայտել, իր կարծիքը հայտնել, հավանություն տալ/դատապարտել, առարկել, խոստանալ/մերժել; իրավիրել/շնորհավորել; ծանոթացնել/ ծանոթանալ և այլն:

Հաղորդակցության տարրեր միտումները և նրանց լեզվաբանական գործածություննը առվորողներին ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է կատարել միշարք վարժություններ: Օրինակ, լսեք տեքստը և որոշեք, թե ինչպես է խոսողը փորձում համոզել ունկնդրին կատարելու այս կամ այն արարքը, ինչպես է նա արտահայտում իր կարծիքը, ինչպես է ծանոթանում ֆրանսիացի իր հասակակցի հետ և այլն: Տվյալ իրադրության մեջ ունկնդրի խնդիրն է որոշել հաղորդակցության միտուման իմաստային և լեզվական իրացումը: Այնուհետև, սովորողներին առաջարկել հաղորդակցության տարրեր միտումներ և առաջարկել գտնել տեքստում ներկայացվածքը: Այսպես՝ լսեք տեքստը/երկիսությունը և ասացեք, թե հեղինակը ի՞նչ նպատակ է հետապնդում, ուզում է խորհուրդ տալ, թե՝ ոչ, հաստատեք ձեր կարծիքը՝ հիմնվելով տեքստի բովանդակության վրա: Կարելի է նաև սովորողներին առաջարկել ժմիտելու խոսողի մոտ հաղորդակցության միտուման առկայությունը: Օրինակ՝ ապացուցեք, որ խոսողը չի փորձում համոզել զրուցակցին, ասացեք, թե ինչ նպատակ է նա հետապնդում այս խոսակցության մեջ: Եվ վերջապես, կարելի է առաջարկել ինքնուրույնաբար որոշել խոսողի հաղորդակցության միտումը և ցույց տալ նրա իրականացման միջոցները:

Աշխատանքի հաջորդ փուլը, որն համապատասխանում է իրական հաղորդակցությանը, կայանում է նրանում, որ սովորողները ոչ միայն ճիշտ որոշում են խոսողի հաղորդակցության միտումը, այլև համապատասխան վերաբերմունք են ցույց տալիս: Օրինակ, լսեք տեքստը և ասացեք, համաձայն եք դուք հեղինակի կարծիքի հետ, համոզի՞ էր հեղինակը, կիետնե՞ք նրա խորհրդին և այլն: Այս կապակցությամբ պետք լայնորեն օգտագործել ինֆորմացիայի լսա-տեսողական աղբյուրներ, ամենից առաջ տեսափիլմեր, որոնք ավելի պակերագոր և լիարժեք են ներկայացնում բնական հաղորդակցությունը: Սովորողները տեսնում են հաղորդակցողների գործողության տեղը և ժամանակը, որոշում են նրանց սոցիալական դերերը և հեշտությամբ են ընկալում նրանց խոսքային և ոչ խոսքային վարքագիծը, ինչպես նաև ապրում են հուզական ներգործություն: Հաղորդակցությունը հեշտանում է, իսկ խոսքի ըմբռնումը դառնում է ավելի ճշգրիտ, քանի որ խոսքային ինֆորմացիան համալրվում և հարստանում է ոչ խոսքայինով:

Այսպիսով, ունկնդրման ուսուցումը պետք է իրականացվի հետևողականորեն: Ունկնդրվող տեքստերի ընտրությունը և դրանց հետ աշխատելու եղանակ-

ները պետք է համապատասխանեն սովորողների նախապատրաստվածության մակարդակին: Կարևոր է, որ ողջ ուսումնական գործընթացը ունենա հաղորդակցական ուղղվածություն և հաղորդակցության ուսուցումը իրականացվի ուսուցման բոլոր փուլերում՝ օտարալեզու խոսքը լսելով ընկալելու և ըմբռնելու համար:

Օգուագրծված գրականություն

1. Елухина Н.В, Обучение аудированию в русле коммуникативно-ориентированной методики, Иностранные языки в школе, 1989.- N 2.
2. Методика, под ред. А.А. Леонтьева.-М.,1988.
3. Иванченко А., Практика французского языка, Санкт-Петербург, 2000.
4. Լեզուների իմացության/ իրազեկության համաեւլուսական համակարգ, Ուսումնառություն, դասավանդում, գնահատում, Երևան, 2005:

Мира Карапетян – *Обучение аудированию в процессе преподавания иностранных языков.* – В статье рассматривается одна из актуальных тем в методике преподавания иностранных языков – аудирование, незнание которой препятствует коммуникации. Обучения аудированию проходит в три взаимосвязанных этапа: элементарный, продвинутый и завершающий. Особое внимание следует обратить на то, что обучение аудированию должно проводиться на всех этапах, при этом каждый последующий этап предполагает качественно пройденный предыдущий. Приводятся также некоторые виды практических заданий, целью которых является формирование прочных навыков и умений аудирования иноязычных текстов. Важно то, что обучение аудированию должно проводиться последовательно, поэтапно, и коммуникативная направленность должна быть присуща всему учебному процессу.

Myra Karapetyan - *Teaching of listening skills in FLT (Foreign Language Teaching)* - The current article examines one of the most vital themes in the methodology of FLT – the listening skill, and the absence of its command hinders or makes the communication impossible. Teaching of listening skills is realized in three phases: elementary, middle and final, so that each progressing phase includes the characteristic features of the proceeding phase. Examples of types of practical exercises are given, which tend in the creation and the progression of listening abilities and skills. Teaching listening skills is granted great importance for it should be done profoundly and step by step and should have a communicative intent.

THE IMPORTANCE OF EXTRA-CURRICULAR WORK IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

CHRISTINE CHARCHYAN

The article presents the importance of extra-curricular work in teaching foreign language. It's necessary follow some rules planning extra-curricular work. a) Extra-curricular work must be conduct in different ways, it should be interesting and developing. b) Each of the activity must pursue certain goals. c) Student's age and psychological peculiarities must be taken into palnning extracurricular-work. d)Lots of pupils must be involved in extra-curricular work and not only bright one's. e)Here pupils don't get marks. Teacher must use training assessment (encouragement,stimulation). Extra-curricular work helps pupil to communicate easily and develops creative abilities.

Key words: extra-curricular activities, individual work , group and mass work, teacher, school, collaborate, drama, music, band,volunteer work.

Extra-curricular work in foreign languages become more and more popular. This work is carried out both in town and village schools. Various books and articles on the subject recently published are a proof of the popularity of this work among foreign language teachers and its importance in attaining the aims and objectives set by the syllabus. However there are many schools where teachers either do not carry out extra-curricular work at all, or do it occasionally and monotonously. They probably think that work of this kind is not obligatory,it is just additional, therefore they may do it only if time permits. These teachers do not realize that their success in foreign language teaching depends to a great extent on what interest they can evoke in their pupils. Youth problem behaviors, such as truancy, violence, and substance use, are alarming to parents, teachers and youth alike. These behaviors disrupt the learning environment and lead to serious social and economic problems. Researchers and teachers have long suggested that extracurricular activity participation can be an important source of positive influence in the lives of youth¹. Practice proves that extra-curricular work helps the teacher to promote greater interest in learning the language. It is necessary to bear in mind that extra-curricular work in our schools must be an integral part of the educational process. It is a mistake to consider this work as optional,additional. Extra-curricular activities are programs which fulfill two basic conditions: 1) they are not part of the regular school, curricular program; and 2) they are structured in some way (not just socializing, but working towards some prosocial mission or goal)². Extracurricular activities are simply anything you do that is not a high school course or paid employment (but note that paid work experience is of interest to colleges and can substitute for some extracurricular activities). You should define your extracurricular activities in broad terms-many applicants make the mistake of thinking of them solely as school-sponsored groups such as yearbook, band or football. Not so. Most community and family activities are also extracurricular. Refers to any activity taking up a student's

---

¹ **Randy Brown, Ph.D.** Area Extension Specialist Children, Youth, and Family Team

² Holland & Andre, 1987

time outside of school hours. Athletics is the most popular extracurricular activity. Other extracurricular activities include drama, music/band, art, FFA, various clubs, volunteer work, etc. These activities are designed to enhance the educational experience. Students often participate in a particular activity because they are highly skilled in that area and/or because they enjoy that activity.

Involvement in extracurricular activities also helps at-risk students. John Mahoney and Robert Cairns (1997) indicated that engagement in school extracurricular activities is linked to decreasing rates of early school dropouts in both boys and girls. They discovered that such participation provides marginal students an opportunity to create a positive and voluntary connection to their school. Conversely, other strategies typically used to address the needs of at-risk students, such as school dropout prevention programs and remedial education, focus on the deficits of students and serve as a catalyst in the formation of deviant groups. The researchers strongly believe that involvement in extracurricular activities may support the at-risk student by maintaining, enhancing, and strengthening the student-school connection³.

The role of extra-curricular work in language learning in school. At present Armenia is extending its international, economic, political, scientific and cultural ties with other countries. The practical knowledge of foreign languages becomes a necessity. Thus, the aims of foreign language teaching in schools are to develop pupil's ability to communicate and read in foreign language. The curriculum emphasizes it. Extra-curricular work is an important aid in the instruction and education of pupils. It is closely connected with work in class, and it supplements it. It offers numerous possibilities for instruction and education. In the field of foreign languages extra-curricular work is especially important. Because our schools can afford but a rather reduced number of foreign language classes, this work offers additional possibilities for developing the pupils' skills and abilities in the foreign language. Besides the practical consideration, the extra-curricular activities have great instructive value since pupils get supplementary opportunities to study the great writers of English and American literature, the history of Great Britain and the USA, the formation of the English language⁴. It is obvious that extra-curricular work is of great importance under such conditions: it gives an opportunity to create a language atmosphere for pupils, besides, pupils consider the language not as a school subject but as a means of communication, they use it to understand or to be understood in a situation where only English could be used, that is, watching sound films in English, listening to English songs, issuing school wall-charts, etc. Extra-curricular work helps the teacher to stimulate his pupils' interest in the target language. Extra-curricular work is of great educational value. The teacher can give his pupils a broader knowledge in geography, history, literature, art of English speaking countries. Extra-curricular work in English helps teachers to form student's initiative, self-confidence and ability for successful socialization in society, helps also to increase cultural awareness of students, develops creativity, esthetic taste and raises motivation to learn English.

---

³ **Marsh, H.** "Benefits for students", 1992

⁴ **Gage, N.L.**, Handbook of Research on Teaching, 1973

How to organize extra-curricular work in foreign languages. In organizing non-class activities for pupils the teacher should bear in mind that work of this type differs greatly from that carried out during the class-period both in form and content, though it is closely connected with it. Indeed the class-work must prepare pupils for non-class activities. Extra-curricular work is voluntary. However, who wish to take part in this work it becomes obligatory. Since through extra-curricular work the teacher should raise the level of pupil's command of the language in general, it is bad practice to draw only the best, bright pupils into the work. No marks are given for non-class activities. The teacher recommends various kinds of activities, selects the material and elaborates methods. The following forms of extra-curricular work are used at schools: **individual, group and mass work.** **GROUP WORK** includes 1) groups that work systematically. They are: drama section, literature and art sections. 2) groups for temporary activities, namely to make up an album, to make a display-stand or a bookstand with English books and booklets etc. **MASS WORK** includes: excursions to films in a foreign language with following discussion, dramatization of the stories read, holding of guessing games, issuing wall-newspapers etc. One of the most entertaining types of mass work is club work. The foreign language club gives an opportunity to have natural situations for communication in the foreign language. The work of the club may contribute to international friendship among young people.

The content of extra-curricular work and how to conduct it. The content of extra-curricular work is determined by the tasks set for each form by the syllabus, pupil's interests and their age characteristics. The mass forms of extra-curricular activities in the field of foreign languages is the result of synthesis of work carried out in different circles and temporary groups. To mass activities belong school festivities and competitions. School festivities require a long and careful preparation and include a great number of pupils. Such festivities may be devoted to the anniversary of a great writer or an important event. Competitions may be organized for various purposes such as compete for the best translations from English, for the best interpretation of a poem or literary prose fragment, for expressive reading, for the best audio-visual material. Such competitions are first carried out within a class, next within all the classes of the same level, then within the school. As a last stage the best pupils of several schools may participate in competitions presided over by a jury, prizes being awarded to the winners⁵. After assimilating the linguistic material the pupils are told to use those words, sentence patterns they have learned. In **the 8th form**, after the pupils have learned the linguistic material of "Great Britain" the following work may be done. It may be connected with travelling about the country. The map of Great Britain should be used on this occasion, but not the one that was used during the lesson. The work should be done so that it permits the pupils to broaden their knowledge in geography and study some additional words and expressions. They may travel by air and sea, by train and by bus, even on foot. **Game "the most attentive pupil"**. Once again I'm going to see if you have been attentive. I'll ask you some questions and you are going to answer them. For every correct answer you will get a card. The pupil who gives the most correct answers

---

⁵ Nida, Eugene, Learning a Foreign Language, 1987.

and thus collects the largest number of cards, will win the title of “the most attentive pupil” in the group. Schools should encourage students to participate in extra-curricular activities since they benefit the students in many ways. The more the teacher involves his pupils in extra-curricular work the sooner and the better he will see the result of his work.

Քրիստինե Չարչյան - «Արտադասարանային աշխատանքի կարևորությունը օտար լեզվի ուսուցման գործընթաց» - Հորդվածում կարևորվում է արտառուսմանարանական աշխատանքը օտար լեզվի ուսուցման գործընթացում: Արտադասարանական աշխատանքները պլանավորելիս անհրաժեշտ է առաջնորդվել հետևյալ կանոններով. ա) Արտադասարանական աշխատանքները պետք է լինեն բազմազան իրենց ձևերով և բովանդակությամբ, լինեն հետաքրքիր և զարգացնող: բ) Յուրաքանչյուր աշխատանք պետք է որոշակի նպատակ հետապնդի: ց) Արտադասարանական աշխատանքներ պլանավորելիս պետք է հաշվի առնվի երեխայի տարիքային, հոգեբանական առանձնահատ-կրթյունները: դ) Արտադասարանական աշխատանքներում պետք է ներառել շատ աշակերտներ, ոչ միայն գերազանց առաջադիմություն ունեցողներ: ե) Աշակերտները թվանշան չեն ստանում, պետք է օգտագործել գնահատման ուսուցողական ձևերը (խրախուսանք, քաջալերանք): Արտադասարանական աշխատանքը օգնում է երեխային զարգացնել ստեղծագործական ունակությունները, հաղորդակցվել օտար լեզվով անկաշկանդ:

Кристина Чарчян - „Главная роль внеклассной работы для обучения иностранного языка”- В статье внеклассного обучения важную роль занимает процесс обучения иностранного языка. Для планирования внеклассной работы необходимо руководствоваться следующими правилами: А) Внеклассные работы должны быть разнообразными по видам и содержанию, быть интересными и развивающими. Б) Каждая работа должна преследовать определенную цель. В) Во время планирования внеклассной работы должны учитываться возрастные и психологические особенности детей. Г) В течении внеклассной работы должны включаться не только сильные, способные ученики но и слабые. Д) Ученики не оцениваются, но должны быть использованы другие виды обучающих оценок- поощрение. Внеклассная работа помогает ребенку развивать творческие способности, общаться на иностранном языке не скованно.

ՏՐԱՆՍՖՈՐՄԱՑԻԱ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ ԳԼՈԲԱԼԱՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՈԱԶՄԻԿ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Տրանսֆորմացիան ոչ թե «զարգացում», «վերափոխում», «մոդեռնացում» հասկացությունների պարզ հոմանիշ է, այլ այնպիսի ինքնուրույն կատեգորիա է, որը բնութագրում է անցումային հասարակարգերի յուրահատկությունները: Այդ կատեգորիան նկարագրում է նոր սոցիալական կապերի, զարգացման եղանակների ու տեսակների որակական անցման ժամանակաշրջանը: Տրանսֆորմացիան ընդգրկում է նաև մոդեռնացման, հետմոդեռնացման, ավանդական փոփոխությունների տարրերը: Գլոբացումը տրանսֆորմացիոն ազգեցություն ունի ժամանակակից քաղաքակրթության բոլոր բազային կառուցվածքների ու արժեքների վրա:

Քանայի բառեր. սոցիալական տրանսֆորմացիա, գլոբալացում, գլոբալ շուկա, գլոբալ տնտեսություն, զարգացում, ազգային ինտիմուտ, մոդեռնացում, որակական անցումներ:

XX դարի վերջին տասնամյակում Հայաստանի Հանրապետությունում սկիզբ առան հասարակության բոլոր ոլորտներն ընդգրկող շուկայական տնտեսության անցման համակարգային տրանսֆորմացիայի գործընթացները: Հասարակության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հակասությունների մասին վերլուծություններում մշտապես մատնացույց է արվում անցման շրջանում գտնվելու երևույթը և այնպիսի պատկերացում է ստացվում, որ այդ շրջանի ավարտը խիստ անորոշ է: Որո՞նք են անցման շրջան կոչվող երևույթի սահմանները, կարելի՞ է արդյոք նույնացնել «անցման շրջան» և «տրանսֆորմացիա» հասկացությունները հասարակական հարաբերությունների միևնույն ժամանակաշրջանում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունները բնութագրելու համար և ի վերջո ներկա ժամանակաշրջանում և մասնավորապես հետխորհրդային տարածքի երկրներում կապիտալիստական հարաբերություններին անցումը արդյո՞ք պետք է ընթանա այն նույն փուլով ու եղանակներով, ինչով անցել են կապիտալիզմի միջով հանդիսացող զարգացած երկրները, թե կարող են և կարող են խուսափել կապիտալիզմին անցման «շուկայական» թերապիա կոչված ցավագին երևույթներից: Անցման շրջանի հասարակությունները նկարագրել են Ս. Վերերը և Կ. Մարքսը նշելով, որ այդ ժամանակաշրջանի ամենաբնորոշ հատկանիշներից մեկը կապիտալիզմի սկզբնական կուտակման երևույթն է:

Ինչ վերաբերվում է տրանսֆորմացիային, ապա այն հասարակության մեջ ժամանակի պահանջներին համապատասխան սոցիալական կյանքի նոր հատկանիշների ձեռքբերումն է, որի ընթացքում էական փոփոխություններ են տեղի ունենում մարդկանց կենսակերպում, սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական կյանքում: Մինչդեռ «անցման շրջան» հասկացությունը հաճախ ճշգրիտ չի արտացոլում տեղի ունեցող գործընթացները այնքանով, որքանով որ երևույթի սկիզբն ու

ав愈加术р հստակ ու միանշանակ չէ: Ավելին, առանձին դեպքերում մի շարք հեղինակներ անցման շրջանը հասկանում են ոչ թե որպես սոցիոլոգիական կատեգորիա, այլ հասուլ հասկացություն, որը բնութագրում է միայն կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցումը (տե՛ս Բուտենկո Ա., Ռեբու Ա. Դիալեկտիկա օբացւենոց զարգացման առաջնային գործությունները, 1990, էջ 320): Այդ իմաստով «տրանսֆորմացիա» հասկացությունը ավելի միանշանակ և հստակ է բնութագրում տեղի ունեցող գործընթացները, որի մեջ հասկացվում է ինչպես սկզբնական ձևի, այնպես էլ կական հասկությունների ընդհանուր փոփոխություն, վերափոխում: Ակնհայտ է, որ տրանսֆորմացիան չի բնութագրում փոփոխությունների միակողմանի ուղղվածությունը, այն կարող է լինել ինչպես առաջադիմության, այնպես էլ հետադիմության տեսքով: Գլխավորը տրանսֆորմացիայի մեջ հասարակական կյանքի ձևի ու բովանդակության, նրա ինստիտուցիոնալ ոլորտի արժեքների ու կյանքի վյուս սոցիալ-մշակութային կառուցվածքի վերափոխումն է: Քանի որ վերափոխման են ենթարկվում հասարակության բոլոր կողմերը, այդ իսկ պատճառով էլ ընդունված է կիրառել նաև «համակարգային տրանսֆորմացիա» հասկացությունը, որը ենթադրում է սոցիալական կառուցվածքի վերափոխում, տնտեսության աստիճանական փոփոխություններ, որոնց ընթացքում ինչպես կարող են գուգահեռաբար գոյություն ունենալ իինք, այնպես էլ նորը: Ընդ որում աստիճանաբար տեղի է ունենում սոցիալ-տնտեսական նախկին կառուցվածքների վերափոխում նորով, առաջացնելով սոցիալական նոր կառուցվածք: Եվ այդ փուլին բնորոշ օբյեկտիվ ուսալությունն այն է, որ ցանկացած անցման շրջան «հիվանդություն է», նրան ուղեկցում են լուրջ վտանգներ, աճող սոցիալական անհավասարություն ու լարվածություն: Այդ վիճակում մարդկանց իին վարքային կարծրատիպերը չեն աշխատում և իրավիճակը ստիպում է նրանց սրաց գնահատելով սեփական հնարավորությունները, արապտացվել ստեղծված իրավիճակին, կամ փորձել նրանից դուրս գալու ելքեր փնտրել (տե՛ս Կոմаровский Վ. Պերеходное сознание переходного периода. Օբացւենոց հայություն. Մ. 1994, N1, էջ 39-46.):

Սոցիալական տրանսֆորմացիայի առանցքում դրված է մոդեռնացման գաղափարը: Լայն իմաստով այն նշանակում է ցանկացած առաջադիմական փոփոխություն, որը վերաբերվում է նաև ոչ կայուն սոցիալ-քաղաքական համակարգերին: Սակայն համակարգի ցանկացած անհավասարակշռություն դեռևս անցման փուլ մտնելու նշան չէ, իսկ հասարակության բարեփոխումների ընթացքում առաջացած անկայունությունը անցման շրջանի հետ նույնացնելը անթույլատրելի է, որը երբեմն գրականության մեջ նկատվում է (տե՛ս Հյուկևիչ Լ.Ա. Основные подходы в определении начала и конца переходного периода в обацւе // Вестник Нижегородского университета. 2004. Вып. 1 С. 433-438.):

Ժամանակակից գրականության մեջ անցման շրջան հասկացությունը օգտագործվում է մեկնարանելու համար վերջին երկու դարերի ընթացքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, հատկապես նկատի է առնվազում ավանդական հասարակությունից ինդուստրիալ անցման ողջ պատմական ընթացքը: Այսպիսով, «տրանսֆորմացիա» կատեգորիան սոցիալական զարգացումը բնութագրող ավելի ընդհանուր ու ինքնուրույն սոցիոլոգիական կատեգորիա է:

Ժամանակակից գիտության մեջ անցումային հասարակությունների մասին դրույյները ընկած են «մոդեռնացման» տեսության հիմքում, որոնք բնութագրում են մեր օրերի արևմտյան տիպի հասարակությունների անցման յուրահատ-

կությունները: Տվյալ դեպքում կարևորվում է այն, թե ինչով է ինքնատիպ անցման ժամանակաշրջանը արդի դարաշրջանում և ինչով են պայմանավորված սոցիալական հարաբերությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Եթե ելնենք գրատ քանակական չափումներից, հիմք ընդունելով մոդեռնացման համար անհրաժեշտ հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացվածության բարձր աստիճանը, ապա վերջինս հնարավորություն է տալիս զնահատել յուրաքանչյուր պետության հասարակության տեղը ժամանակակից քաղաքակրթությունում: Իհարկե, սոցիալական տրանսֆորմացիայի, անցման փուլում գոնվող մեր տիպի հասարակությունների համար, անշուշտ, շատ կարևոր է տնտեսական զարգացման ամբողջական խնդիրների լուծումը երկրի համար: Սակայն այդ ասպեկտները ածանցյալ են և իրականում դրանք կախված են բոլորվին այլ անցումների հետ: Այսինքն, պարզ ասած մեր ժամանակակից հասարակարգի, նրա անցման վիճակի ընդհանուր փիլիսոփայական վերլուծությունը նոր մոտեցումների հարց է դում: Այն, ինչը չի կարող տալ «մոդեռնացման» տեսությունը: Խնդիրը ոչ թե տվյալ տեսության թերության մեջ է, այլ առաջին հերթին այն բանի, որ գլխավոր, արմատական տեսական հիմնախնդիրը ոչ թե տեխնիկատնտեսական, այլ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր բնույթի, լայն իմաստով հասարակարգի փոփոխության և վերջինիս հետ կապված տեխնիկատնտեսական, տեխնոլոգիական, գիտամշակութային և զարգացման այլ ասպեկտների մասին է:

Այս առնչությամբ շատ կարևոր հարց է առաջանում. գոյություն ունե՞ն արդյոք շուկայական հարաբերությունների կառուցման (անցման) այլընտրանքային եղանակներ: Այդ հարցի պատասխանը, որպես սոցիալական գործունեության հատուկ տեսակ տալիս է Մ. Վերերը (տե՛ս Վեծեր Մ. Իզերանու. Օբրազ օճառական առնչությունների մասին, 1994, ս. 507): Վերերը գտնում է, որ բացի ժամանակակից կապիտալիզմից գոյություն ունի կապիտալիզմի ևս երկու տիպ, որոնք իրարից տարբերվում են ոչ թե պատմական ժամանակագրությամբ, այլ գործունեության տիպով (տե՛ս Վեծեր Մ. Իզերանու. Օբրազ օճառական առնչությունների մասին, 1994, ս. 512): Այստեղ Մ. Վերերը կանգնում է խնդրի մեկնարանման սոցիալ-մշակութային մոտեցման վրա, մի կողմ թողնելով մեկ միասնական կապիտալիզմի գոյության մասին ավանդական քաղաքատնտեսության մոտեցումները, որի կարծիքով կապիտալիզմը ծագելով 16-17 դարերում, անցնում է իր զարգացման տարբեր փուլերը: Ընդհակառակը Վերերի կարծիքի համաձայն գոյություն ունի կապիտալիզմի մի շարք սոցիալ-տնտեսական ձևեր: Ըստ Վերերի ժամանակակից արդյունաբերական կապիտալիզմը ձևավորվել է անավորվում է ոչ միայն կապիտալի կուտակման գուտ տնտեսական ձանապարհով, այլ հասարակության մեջ բուն կապիտալիզմի ոգու հաստատումով (տե՛ս Վեծեր Մ. Իզերանու. Օբրազ օճառական առնչությունների մասին, 1994, ս. 557): Ընդունելով կապիտալիզմին անցման մի շարք սոցիալ-տնտեսական ձևերի հնարավորության վերերյան տեսակետը, այնուհանդերձ չպետք է մոռանալ այն կարևորագույն հանգամանքը, որ այսօրվա գլոբալացման գործընթացները իրենց որոշակի կնիքն են թողնում և իրենցով պայմանավորում անցման շրջանի զարգացման յուրահատկությունները: Ուստի, հասարակության զարգացման ամբողջ տրանսֆորմացիոն գործընթացները անհրաժեշտ են նաև այս տեսակետից վերլուծել:

Ժամանակակից քաղաքակրթության առանցքը կազմող համերկրային ընդգրկումներ ձեռք բերող գլոբալացման գործընթացը անխուսափելի և պատմական անհրաժեշտություն է քաղաքակրթության զարգացման ժամանակակից փուլի համար: Իհարկե, գլոբալացումը հեռու է զուտ տնտեսական երևույթ լինելուց և հազիվ թե այն իրականություն դառնա միայն ու միայն տնտեսական զարգացումների բերումով, չնայած այն բանին, որ հենց տնտեսական հարաբերությունների ոլորտի շնորհիվ է, որ հասարակական կյանքի զարգացումը ստանում է օբյեկտիվ և օրինաչափ բնույթ:

Որքան էլ տնտեսականը վճռորշ լինի այդ գործընթացում, այնուամենայնիվ գլոբալացումը չի կարող առանց հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների և մասնավորապես սոցիալական կառուցվածքային մակարդակների համանուն փոփոխությունների տեղի ունենալ: Եվ ամենից առաջ սոցիալականի կառուցվածքային յուրահատկություններով են պայմանավորված եղել հասարակության և՝ առաջընթաց, և՝ հետընթաց շարժումները, իսկ դասակարգերի միջև մղված պայքարը եղել է հասարակական կյանքի առաջընթացի շարժափոկերի մեջ ամենաառանցքայինը, որը արտահայտման տարբեր դրսորումներ ունենալով, անցման շրջանում առանձնապես իրեն զգացնել է տալիս:

Բնականաբար անցման շրջանը, տրանսֆորմացիոն գործընթացները ընդգրկում են ոչ միայն ներպետական, այլ նաև պետությունների միջև հարաբերությունները: Մեր մոլորակի վրա հատկապես վերջին երկու տասնամյակներում տեղի ունեցող քաղաքական ու տնտեսական զարգացումները օբյեկտիվորեն հանգեցրեցին զարգացած ու զարգացող երկրների պետությունների տնտեսական աշխարհագրական միավորների փոխկախվածությանը: Մյուս կողմից՝ գլոբալ զարգացումները, հատկապես հետխորհրդային տարածքի բոլոր պետություններում, նորագույն պատմության ավարտն ազդարարեցին հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում լիբերալ արժեքների, ժողովրդավարության ու կապիտալիզմի հաղթանակով: Մինչդեռ գլոբալացման գործընթացները միատեսակ չեն ընկալվում ինչպես ամբողջ աշխարհում, այնպես էլ հետխորհրդային տարածքի շատ երկրներում, ուր այն ընկալվում է իբրև ամերիկանացում կամ արևմտացում: Նման պայմաններում նույնքան օբյեկտիվ օրինաչափությամբ են թելադրված հակագործալիստական ըմբռաստությունները ու անջատողական մղումները, հատկապես, եթե հաշվի առնենք, որ հետխորհրդային տարածքի անցման ժամանակաշրջան ապրող երկրների բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում նաև մեր հանրապետությունը, իր մաշկի վրա զգալով սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների, տրանսֆորմացիոն գործընթացների հետևանքները, այդպես էլ մինչև օրս բարեկեցության աստիճանով կարողացան մոտենալ զարգացած երկրների համապատասխան ցուցանիշներին:

Ավելին, սոցիալական աղքատությունն ու մշտական հակամարտությունների կենտրոնները հենց այդ երկրներում են: Ուստի, այժմ զարգացող կոչված երկրներն ավելի շատ գլոբալ հիմնախնդիրների, քան հաջողված տրանսֆորմացիոն գործընթացների օրինակ են: Այս առնչությամբ օրինաչափ հարցեր են առաջանում. ինչու՞մն են նման ապակառուցողական գործընթացների իրական պատճառները, չե՞ որ դրանց զգալի մասը տրանսֆորմացիոն գործընթացներին նա-

խորդող ժամանակաշրջանում բացակայել են և վերջապէս որքանո՞վ են դրանք ուղղորդվում և ի հուն նպատակի իրականացման են միտված:

Այս և նման այլ կարգի հարցերի տարատեսակ մեկնաբանությունները իրենց արտացոլումն են գտել բազմաթիվ հեղինակների գիտական աշխատություններում, սկզբունքներում, գիտական հարցադրումներում: Այսպէս՝ քաղաքակրթական մոտեցման ներկայացուցիչները հասարակության պատմությունը ու նրա կառուցվածքը ներկայացնում են որպէս բազմաթիվ հասարակական կարգ, մշակույթ ու արժեքներ ունեցող քաղաքակրթությունների փոխազդեցությունների գործընթաց: Եվ քանի որ զանազան քաղաքակրթություններ վերահրկում են անհավասար ծավալի ռեսուրսներ, հետևաբար քաղաքակրթությունների պայքարի ընթացքում նրանցից մեկն ավելի կենսունակ և ուժեղ է գտնվում, որն էլ իրենով պայմանավորում է զարգացման գործընթացը: Ուստի մարդկության ամբողջ պատմությունը քաղաքակրթությունների փոխարաբերությունների, կոնֆլիկտների ու պայքարի պատմություն է, որը շարունակվում է այսօր՝ գլոբալացվող երկրային քաղաքակրթության էվոլյուցիայի մեր դարաշրջանում:

Գաղտնիք չէ, որ կապիտալիզմի արդի համակարգը բաղկացած է տնտեսական ու սոցիալական զարգացվածության երկու անհավասար ենթահամակարգերից՝ զարգացած կենտրոնի և նրանից տնտեսապէս ու ֆինանսապէս կախված ծայրամասային երկրներից: Վերջիններիս տնտեսապէս կախյալ վիճակն իր կնիքն է թողնում հասարակական լյանքի բոլոր ոլորտների, այդ թվում նաև թե՝ սոցիալական կառուցվածքի, թե՝ հոգլուր լյանքի վրա, որոնք բնականաբար չեն կարող լինել զարգացած երկրների չափանիշներին համապատասխան, այլ այն ձևավորվում է ելնելով կապիտալի կուտակման ժամանակաշրջանին բնորոշ սոցիալ-տնտեսական կացութածելի հատկանիշներով:

Զարգացած կամ կապիտալիզմի միջուկ հանդիսացող երկրների և զարգացող, տրանսֆորմացիայի փուլում գտնվող պետությունների միջև ձևավորվող թե՝ տնտեսական ու թե՝ քաղաքական սկզբունքներն ավելի շատ ենթակայական քան հավասարության հարաբերությունների վրա են հիմնված, որի արդյունքում կախյալ երկրների քաղաքական ու տնտեսական շահերը ենթարկվում են զարգացած երկրների համապատասխան շահերին: Հենց այս հանգամանքն էլ՝ զարգացած երկրներից կախյալ երկրների կախվածության կառուցվածքի ու ձևավորման մշտական վերարտադրությունը զարգացող երկրների համար ավելի բարձր մակարդակ ապահովելու ձանապարհին խոչընդուներ է առաջացնում:

Այսքանով հանդերձ, վերջիններիս հարթահարումը կախյալ պետությունների կողմից հնարավոր է, եթե ապահովված է պետության տնտեսական անկախությունը և ազատ է կենտրոնի երկրների տնտեսական ու քաղաքական ձնշումներից, որի իրական հնարավորությունը զարգացող երկրների մեծ մասը պրակտիկորեն զրեթե չունեն:

Մինչդեռ, կախյալ երկրների զգալի մասում ընթացող տրանսֆորմացիայի գործընթացները հասարակությանն ավելի են ներքաշում սոցիալ-տնտեսական այնպիսի լուրջ խնդիրների մեջ, ինչպիսիք են արդյունաբերության ու գյուղատրնտեսության քայլայումը, երկրի բնակչության մեծամասնության աղքատացումը, հարուստների նոր շերտի ձևավորումը, զանգվածային գործազրկության առաջացումը և այլն:

Գլոբալացումը, ինչպես նաև հետխորհրդային տարածքի զարգացող երկրներում ընթացող տրանսֆորմացիոն գործընթացները բոլորովին չեն նշանակում գոյություն ունեցող տարրեր տնտեսական մակարդակների վերացում:

Կապիտալիստական համակարգում կախյալ երկրների գործոնը եղել ու մնում է հավելյալ արժեքի ստացման այն աղբյուրը, որը ապահովում է կապիտալիստական ամբողջ համակարգի կենսագործունեությունը: Փաստ է, որ կապիտալիստական զարգացած երկրներն են առաջին հերթին շահագրգությամբ իրենց պետություններում եկամտի ստացման բարձր նորմայի ապահովմամբ, այլ ոչ թե կախյալ երկրների զարգացմամբ: Մյուս կողմից կապիտալի կրտակման տրամաբանությունը ենթադրում է կախյալ երկրների հետագա սոցիալական բնեուացման, բնակչության շահագրծման ուժեղացման և բացարձակ աղքատացման, գործազրկության պահպանման շարունակական գործնրաց: Մասսամբ այդ նպատակի իրականացմանն են նաև անուղղակիորեն միտված զարգացած երկրների կողմից կախյալ երկրներին «պարտադրված» անցման ժամանակաշրջան կոչված կառուցվածքային վերափոխումների ծրագրերը, որոնց խնդիրը մի կողմից երկիրն ընդգրկելն է կապիտալի կրտակման ընդհանուր մոդելի մեջ, մյուս կողմից՝ սոցիալական կառուցվածքի հետագա վերափոխումը: Քանի որ նեռլիքերալիզմի փուլում կապիտալի եկամտային մասը երկրի ներտառ նվազում է, առաջին հերթին սոցիալական ոլորտին, մասնավորապես կենդանի աշխատուժին վճարվող աճող ծախսերի պատճառով, ուստի կախյալ երկրների էժան աշխատանքային ռեսուրսները զարգացած երկրների կապիտալի եկամուտներն ապահովող հսկայական ռեզերվ են, որոնք թույլ են տալիս հետագայում ևս ապահովել բարձր եկամուտ՝ օգտվելով տարրեր երկրներում կապիտալիզմի զարգացման անհամաշափության փաստից: Նման սոցիալական ռեզերվի, էժան աշխատաշուկայի ստեղծումը և վերարտադրությունը կախյալ երկրներում ձևավորում է այսպես կրչված մշտապես աճող հարաբերական գերբնակչություն, աճող սոցիալական լարվածություն: Այսպիսով, մարդկությունը սոցիալական զարգացման նման արատավոր շրջանից դուրս գալու համար կարիք ունի համամարդկային գոյակցության նոր համակարգի մշակման, որը իր էությամբ պետք է վերացնի կապիտալիզմի բազմաթիվ հիմնական արատները:

Размик Тигранян - Некоторые методологические аспекты изучения понятия трансформации в условиях глобализации. - Трансформация – это не просто синоним терминов «развитие», «преобразование», «modернизация», а самостоятельная категория характеризующая общество переходный период. Эта категория описывает особое состояние общества, при котором происходят качественные переходы и изменения форм социальных связей, типа и способов развития. Трансформация включает компоненты модернизации, постмодернизации, традиционного отступления. Глобализация оказывает трансформирующее влияние на все базовые структуры и ценности современной цивилизации.

Razmik Tigrnyan - Some methodical aspects of studying the notion of transformation in the condition of globalization. - Transformation is not only synonym of the terms “development”, “formation”, “modernization”, but it is also a self category

characterizing the society of transformation period. This category describes the peculiar state of the society, when qualitative transforms and changes of forms of social relations, types and ways of development take place. Transformation includes components of modernization, post-modernization, traditional digression. Globalization has a transforming influence on all the basic structures and values of the contemporary civilization.

TOURISM IN TAVUSH

SEDA EVINYAN

SONIK ABRAHAMYAN

In the article aroused the questions how we can develop tourism in Tavush world which is one of the agreeable corners of Armenia.

A lot of visitors and tourists many times have noticed and estimated its charming nature and architectural and artistic masterpieces which always make indelible impressions on them.

Stunning Tavush nestled in the lap of nature for its peculiar beauty and specific hospitality typical of talented artists and skilled craftsmen will fascinate tourists leaving unforgettable and enjoyable memories.

Key words: tourism, tourist agency, tourist information center, folk-art, architectural style, culture, church, khachkar, Makaravank, Haghartsin, Goshavank.

Since the second half of the 20th century tourism has been developing rapidly on a global scale. It has become an important source of income in many countries. Nowadays it is a profitable business. At first it was organized and developed in many European countries, such as France, Germany, Spain, Italy, Greece, Great Britain and then in China, India, Egypt, Turkey and so on.

Probably the Romans started developing tourism with their holiday villas in the Bay of Naples. In the 19th century the education of the rich and privileged few was not complete without a grand tour of Europe's cultural sites.

Things started to change for ordinary people in 1845 when Thomas Cook, of Leices_ter, England, organized the first package tour in which he planned every aspect of the tour.

Nowadays travelling is within the reach of many people. There are few limits, few barriers in the world. The whole world is open now. Modern technology helps to cut costs and extend horizons. Tourism is important for economic development.

Tourism industry has developed and Armenia has turned to tourism, as well. The government of Armenia created the Armenian Tourism Development Agency (ATDA) in 2000. ATDA's aim is to represent Armenia to the world with its historical-cultural values, exceptional sightseeing, splendid art and architecture, sounds and tastes unveiling the wonders of this ancient land to attract the attention of the world's tourism marketplace.

Armenia is an open air museum. There are more than 4000 historical landmarks, pagan shrines, monasteries nestled in the mountains, and everywhere there are exquisite stones engraved with crosses and other ornaments.

Substantial improvements have recently been made for the development of tourism in the Tavush region of Armenia. It is called Armenia's Switzerland because of its stunning nature and architectural masterpieces. Ijevan is the center of the Tavush region which is situated in the North-East of Armenia in the valley of the river Aghstev.

The Aghstev canyon is one of the most picturesque corners of Armenia. Ijevan is in the lap of nature surrounded by wooded mountains and Alpine meadows. This unique natural beauty attracts attention and everybody admires it.

-Ijevan is a wonderful place worth visiting and enjoying. Sculptures can be seen everywhere especially in Sculpture Park, where each sculpture has and tells you its own story. It is called “a town of one hundred sculptures”. There are many places of interest to visit, Ijevan is rich in mountainous springs, forests, flora and fauna. It is famous for its wine factory with its red and white Ijevan wine. The people are fond of weaving and are proud of their rug and wood-working factories Kar-Art, Sculpture Park, Dendro Park and so on.

Dendro Park is dedicated to preserving special species of trees, plants and abounds with many varieties of flowers from around the world.

Dilijan is also one of the best resort towns in Tavush. It has already earned its image due to the curative mineral springs which create miracles with people who come here for treatment and rest. Dilijan is the home to numerous Armenian artists, composers and filmmakers. The Armenian Government has applied a vital plan to turn Dilijan into a developed financial center for the region.

Many significant financial and cultural institutions, such as financial and banking center, the International school of Dilijan and some other buildings are under construction.

There are many wonderful places in Tavush Marz, such as: shrines chapels, fortresses, galleries, Parz Litch (lake) which is a splendid place worth visiting and spending holidays.

Tavush Marz is also home to several historical monuments and churches, castles and khachkars. The visit to Tavush will no doubt fill your soul and enrich your mind with historical knowledge and inspiration. Beautifully adorned churches, such as Makaravank, Goshavank and Haghartsin are masterpieces of Armenian religious architecture.

Makaravank is a medieval architectural church complex in Achajur village, among dense woods built nearly in the 10th century. Later constructed chapel connects the main church “St. Astvatsatsin” (built in 1204) with the old church “Nshkharatun” (built in 1198). Besides there are other dilapidated residences belonged to monastic congregation. Makaravank church complex is surrounded by tumbledown walls and gate with polished stones.

This purple and green stone complex in the forest above the village 16 km north of Ijevan is a very popular destination.

Haghartsin monastery is nearly thousand years old. Even today on its mossy wall one can read king Gagik’s record: “The gorge of Haghartsin is a ring, building this monastery, I put the gym”. Haghartsin monastery not far from Dilijan spa, is hidden from the tumult of the world. It is situated within an oak forest, in the gorge of a small river. One can easily forget his worries when he is up there in nature surrounded by the arch of all kinds of trees.

The monastery is built by Minas architect in 1248 with lavish decorations of carved stone. Haghartsin is a medieval monastery complex consisted of three churches, two chapels, a mess-room and khachkars. Three main buildings of the Haghartsin

church complex are still standing. St. Astvatsatsin church (1281) is the biggest of the three.

There are some significant thirteenth-century khachkars placed next to the southern door of St. Astvatsatsin church in Haghartsin. Some of them have unique historical importance and are the most valuable treasures of the region.

Mkhitar Gosh in 1188 founding the monastery of New Getik, on the place of ancient monastery Getik, destroyed by the earthquake, built a church which was later called **Goshavank** in honour of M. Gosh. The whole architectural church complex consists of 5 churches, a church-porch, a belltower, three chapels and a sarcophagus. They all are built in classical style with basalt and tuff stones. On either side of St. Astvatsatsin church famous “Embroidered khachkars” are set. The best of Goshavank’s khachkars is a 1291 khachkar. This particular cross-stone is an exceptional and highly artistic work. Diverse and highly artistic monuments in Goshavank are real jewels of Armenian medieval architecture, the legal pride of our builder people. The church complex always makes indelible impressions on visitors.

These historical inimitable monasteries have splendid khachkars and the treasures of nature will attract and interest international tourists.

Tavush will surprise you, not only with its unique nature, picturesque deep canyons, mountainous pure mineral springs but also its people, their traditions and customs. They are very hospitable and kind, hard-working and creative. Masterpieces created by nature and people, favourable climatic conditions and beautiful settings are ideal for developing international tourism. All these will make a great impression on tourists and will create unforgettable and enjoyable memories.

Tavush has all the necessary prerequisites for becoming a tourist center.

What is necessary to promote tourism in our region?

1. Armenian tourist organizations and agencies, tourism information centers and the private sector must collaborate to create a tourism policy.

2. Information about Tavush Marz must be made available to potential tourists. This would include the publication of brochures and advertisements in multiple languages and the use of technology to attract tourism.

3. A website and facebook pages must be created and kept up-to-date, again in multiple languages. Tourist sites and agencies must communicate and coordinate in order to provide accurate and current information.

4. Improved access to tourism sites published bus schedules, public restrooms, and improvements in the condition of streets and walkways would all help to promote Tavush Marz as a tourism center.

5. More and better choices in hotels, guesthouses, B & B, restaurants and cafés will enhance tourism.

6. A clean environment is the most important thing for the development of tourism in Tavush Marz.

A focused and sustained collective effort must be made to clean up garbage and trash, to remove long-abandoned objects and to reduce pollution in our river. Tourists wishing to experience Tavush’s natural beauty will expect a clean environment.

By carrying out these preconditions, tourism will develop in our region, country and it will be an important source of economic development.

The more tourists we have, the richer our city, country will be. The richer our city, the better our people will live.

Welcome to our region and country, we are ready to greet and receive you warmly.

Bibliography

1. Armenia's Tourism Development Initiative, 2001-2003, www.armeniainfo.am.
2. The World Encyclopedia, Chicago, 2002.
3. Տավուշի մարզ, Ճանաչողական ուղեցույց, ՀՀ բնապահպանության նախարարություն, Երևան, 2005:
4. Տուրիզմի կատալոգ, Էրիս Պրինտ, Երևան, www.editprint.am:
5. Հայաստան – մշակույթ, ժողովրդական արվեստ, թանգարաններ, պատկերասրաններ, Երևան, 2002, e-mail:art.uniqn@cqrnet.am:
6. Ճանապարհորդություն Հայաստանում – մշակութային, արկածային և գիտական տուրիզմ, Երևան, <http://www.avarayr.am>.

Աւելա էվինյան, Սոնիկ Աբրահամյան – Զրուսաշրջությունը Տավուշում: - Հողագոյնագոյն արծարծված են հարցեր, թե ինչպես կարելի է զարգացնել զրուսաշրջությունը Տավուշ աշխարհում, որը Հայաստանի գողտրիկ անկյուններից է:

Բազմաթիվ այցելուներ և զրուսաշրջիկներ բազմիցս նկատել են նրա հրաշագեղ բնությունը, ճարտարապետական և գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող գլուխգործոցները, որոնք անջնջելի տպավորություն են թողնում նրանց վրա:

Բնության գրկում իր ինքնատիպ գեղեցկությամբ ծվարած հրաշագեղ Տավուշ աշխարհի՝ արվեստագործ ու արհեստավարժ տափուշիներին հասուն հյուրընկալությամբ կգերի զրուսաշրջիկներին՝ թողնելով անմոռանալի և հաճելի հիշողություններ:

Седа Евинян, Соник Абраамян – Туризм в Тавуше. - В статье затрагиваются вопросы, каким образом можно развивать туризм в Тавушском регионе, являющемся одним из чудесных уголков Армении.

Приезжающие и туристы всегда замечали и давали высокую оценку его живописной природе, представляющим большую архитектурную и художественную ценность шедеврам, которые оказали на них неизгладимое впечатление.

Раскинувшись на лоне природы своей живописной красотой чудесный Тавуш, привлечет туристов своим особым гостеприимством, присущим тавушцам – труженикам и подарит приятные и незабываемые воспоминания.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒԹ Յ Յ ՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ВАЛЕРИ ТУНЯН

Проблема геноцида армян и армянская апостольская церковь в начале XXI в.....	3
ԷՇՈՒՄՐԴ ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ	
Հայկական դպրոցը խորհրդային ժամանակաշրջանում /1960-80-ական թվականներ/	17
ԿԱՐԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ	
Հետպատերազմյան խաղաղությունը և Վուլոր Վիլսոնի «14 կետերը»	26
ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ	
Կարինի «Ալիք» պարբերականը (1914 թ.)	34
ՀԱՍՍԻԿ ՉԱԽՄԱԽՎՅԱՆ	
Արևմտահայ հոգևոր և քաղաքական կազմակերպությունների վերաբերմունքը հայկական բարենորոգումների խնդրին 1912-1914 թթ	42
ԱՐՇԱԼՈՒՅՑ ՏԵՏԵՅՅԱՆ	
Եվրոպական կառույցները և հարավային Կովկասում տարածաշրջանային համագործակցության նախաձեռնությունները (1998-2005 թթ.)	51
ՆԱՐԻՆԵ ՄԻՐԶՈՅԱՆ	
Միմիթար Գոշի մատենագրական ժառանգության շուրջ	56

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼԻՍՍ ՀԱՍՍԱՆՅԱՆ

Գուներանգների խորհուրդը Համո Սահյանի քնարերգության մեջ	79
ՎԱՀԱՆ ԱՂԱԲԱԲՅԱՆ	
Լեռնաշխարհին ու նրա մարդիկ Ս. Խանզայյանի «Մատյան եղելությանց» վիպակում	88
ՀԱՍՍԻԿ ՎԱՆՅԱՆ	
Սիրո տարբեր մոտիվները Ավետիք Խահակյանի չափածո լեզենտներում	100

ՆՈՒՆԵ ԴԱՎԹՅԱՆ

Ժան Վալժանը ժամանակի էլույսունն ու հոգին խտացնող հերոս	109
ԱԻԴԱ ՄԱՐԶԱՏՅԱՆ	
Էսմե. ի՞նչ են պատմում Մարտուրա սարի ամպերը	122
ԼՈՒՍԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	
Թվական լրացումով գոյականական բառակապակցությունները Պ. Սեակի պոեզիայում	129

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ԱՂԼԱՄԱԶՅԱՆ

Հայ արվեստի գեղանկարչության և քանդակի դեպի վերացականություն անցման որոշ առանձնահատկություններ	134
--	-----

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ԺԱՄԱՆՅԱՅՆ

Թուրքիայի քաղաքականությունը լիբիական ճամամատի ժամանակ	142
ԱՆԻ ԶՈՀՀՐԱԲՅԱՆ Մեփականության իրավունքի անձեռնմխելիության սկզբունքի հասկացությունը և նշանակությունը	154

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎՈԼՈԴՅԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Ներդրումները և տնտեսական աճը	165
ԳԱՅԱՆԵ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ՀԱՍՄԻԿ ԱԼԻԽԱՆՅԱՆ Առևտրային բանկերի գործունեության համեմատական գնահատումը	172

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈԴԱԿԱՆ

ՎԱԶԱԳԱՆ ՍՎԱԳՅԱՆ

«Արշակ Չոպանյանի քննադատական հայացքները» դասընթացի ուսուցումը	173
ՆՈՒՆԵ ԴԱՎԹՅԱՆ Ուսումնական մեթոդների կիրառումը «Վիկտոր Հյուգոյի կյանքը» և ստեղծագործությունը» թեմայի ուսուցման պրոցեսում	180

ՆԱԻՐԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

Գրիգոր Զոհրապի «Փոստալ» և «Մագթաղինե» նորավեպերի ուսուցման խնդիրները ԲՈՒՀ-ում	192
--	-----

ՄԻՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Ունկնդրման ուսուցումը օտար լեզուների դասավանդման գործընթացում	198
--	-----

CHRISTINE CHARCHYAN

The importance of extra-curricular work in teaching a foreign language	203
---	-----

ՈԱԶՄԻԿ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Տրանսֆորմացիա հասկացության ուսումնասիրությունը որոշ մեթոդաբանական ասպեկտները զլորակացման պայմաններում	207
--	-----

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

SEDA EVINYAN, SONIK ABRAHAMYAN

Tourism in Tavush..... 214

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ԱԿՈՒՆՔ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԱՆԵՐԻ

«Ակունքում» տպագրության ներկայացվող հոդվածների տեխնիկական պահանջները.

- Տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ:
- Հոդվածները ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով:
- Հոդվածի շարվածքը լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Syllaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 12, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4:
- Հոդվածի սկզբում գրել Վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ մեծատառերով:
- Հղումները դնել տողատակում՝ համարների ամենա կարգով, նշել աղյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը):
- Հոդվածի վերջում գրել հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը՝ 50-60 բառի սահմաններում, և բանալի - բառերը:
- Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), հեղինակի հաստի հասցե (e-mail):
- Հոդվածները ներկայացնել կեկտրոնային տարբերակով
  - Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղ, Բնական գիտությունների ֆակուլտետի մասնաշենք՝ Մելինե Մելիքյանին, կամ
  - ուղարկել akunq.yisuib@gmail.com և banber_ib@ysu.am կեկտրոնային հասցեներով:

ԱԿՈՒՆՔ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱՑՈՒ
ԹԻՎ 1(11)

Դամարի պատասխանատու՝ Ա.Ա. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Դամակարգչային ձևավորումը՝ Մ.Կ. ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ

Չափսը՝ $70 \times 100^1 /_{16}$: Տպ. մամուլը՝ 14.375
Տպաքանակ՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալ. Մանուկյան 1: